

Willy Evenepoel (KU Leuven)

De taal van de Latijnse dichters

Leuven 2020

Voorwoord

In dit kort voorwoord wil ik mijn collega's Lambert Isebaert (UCL) en Dirk Sacré (KU Leuven) bedanken omdat ze een vroegere versie van deze tekst hebben doorgenomen en er een aantal nuttige algemene en specifieke aantekeningen bij maakten. Collega Toon van Hal stelde me in de gelegenheid het project voor te stellen in een lezing voor het NKV Leuven (maart 2019). Ik dank ook mijn opvolger Gert Partoens die me o.a. bij een aantal praktische zaken bereidwillig hulp verleende.

Met collega Toon van Houdt, de hoofdredacteur van Kleio, en met de redactiesecretaris Koen Vandendriessche werd afgesproken dat de tekst van dit handboek op de website van het tijdschrift www.kleiotijdschrift.net beschikbaar zou worden gesteld voor de abonnees (vanaf het voorjaar 2020); Koen zorgde in de eindfase voor verschillende praktische zaken, waarvoor hartelijke dank.

Het beheer van deze websiteversie is in handen gegeven van het redactiesecretariaat van Kleio. Zelf blijf ik, bij leven en welzijn, bereikbaar op het mailadres willy.evenepoel@kuleuven.be

Ik hoop dat er in de komende jaren werk gemaakt kan worden van een Engelse versie in boekvorm; voor die versie mag ik wellicht rekenen op een co-auteur uit de afdeling Latijn, namelijk Nicholas De Sutter.

In het docx-bestand kan men de eindnoten bereiken via dubbele click (en omgekeerd); ook op de titels in de inhoudsopgave kan (via ctrl + click) worden doorgeklikt naar de betrokken onderdelen.

In het pdf-bestand kan enkel op de titels in de inhoudsopgave worden doorgeklikt naar de betrokken onderdelen.

Willy Evenepoel, emeritus KU Leuven

Inhoudstafel (de titels fungeren als hyperlinks)

Voorwoord

Willy Evenepoel (KU Leuven).....	1
Deel I.....	5
§ 1. Ter verantwoording.....	5
I.Het onderwerp en de bedoeling van dit handboek	5
II.Onze voorgangers.....	6
III.Specifieke facetten van dit project.....	9
IV.Grammatica's en filologische commentaren	10
§ 2. De specificiteit van de taal der Latijnse dichters.....	11
I. Factoren die de specificiteit van de taal der dichters bepalen	11
II. Specifieke factoren die de taal der Latijnse dichters bepalen	12
III. Enkele algemene aantekeningen over de specifieke facetten van de Latijnse dichtkunst.....	14
§3. De evolutie van de taal der Latijnse dichters. Een schets met bijzondere aandacht voor de epiek	16
§ 4. Verschillen tussen metra en genres en de repercussies op de taal der dichters.....	25
Deel II.....	39
§ 5. Het vocabularium (<i>libertas verborum</i> , Quintilianus X, 1, 28)	39
I.'Unpoetische Wörter'	40
II.Archaïsmen.....	47
III.Verba poetica	52
IV.Poëtische composita	60
V.Neologismen	81
VI. Afleidingen	83
VII. Griekse leenwoorden	108
VIII. 'Umgangssprache' (<i>sermo cottidianus</i>).....	113
IX. Diminutieven	119
X.Simplex pro composito.....	122
XI.Varia	124
Deel III.....	127
§ 6. Fonetiek: enkele prosodische bijzonderheden	127
I. Verkorting en verlenging van een klinker binnen in een woord; verkorting van een lange klinker of van een tweeklank in de slotlettergreep van een woord voor een hiaat (<i>productio - correptio</i>).....	127

II.Verlenging / verzwaring en verkorting / verlichting van lettergrepen (<i>productio – correptio</i>)	129
III.Wijziging van de klankkleur	132
IV.Vermindering en vermeerdering van het aantal lettergrepen	133
§ 7. Morfologie	139
I.Substantieven en adjectieven	139
II.Voornaamwoorden	146
III.Werkwoorden.....	148
§ 8. Syntaxis.....	150
I.Substantieven: getal en genus	150
II.Substantieven, adjectieven, participia: de naamvallen.....	155
III. Enkele bijzonderheden over adjectieven en bijwoorden.....	181
IV. Een aantekening over de voornaamwoorden.....	184
V. Enkele bijzonderheden over de telwoorden.....	185
VI. Het werkwoord	189
VI. Voegwoorden en partikels	213
Deel IV	217
§ 9. Stilistische bijzonderheden.....	217
I.Over de relatie tussen zinnen en verzen	217
II.Parataxis	219
III.Woordorde	220
IV.Parentheses.....	244
V.Epitheta ornantia	245
VI.Amplificatio en copia verborum et figurarum	246
VII.Over enkele andere stijlfiguren.....	247
VIII.Geografische, astronomische, mythologische en bijbelse geleerdheid	258
Deel V	264
§ 10a. Slotbeschouwingen I.....	264
§ 10b. Slotbeschouwingen II: de genreverschillen.....	266
§ 11. Literatuurlijst	286
§ 12. Selectieve indices	306

Noten

Deel I

§ 1. Ter verantwoording

I. Het onderwerp en de bedoeling van dit handboek

In dit handboek bieden we de gebruiker een overzicht van de voornaamste bijzonderheden die het taalgebruik van de Latijnse dichters onderscheiden van de taal aangewend in het literair proza¹. Uiteraard zijn de Griekse metra die de Latijnse dichters van de Oudheid vanaf een bepaald ogenblik gebruikten, het verschilpunt dat het meest in het oog springt. Die metra zijn de oorzaak van tal van andere verschilpunten; ze verklaren in eerste instantie de opvallende verschillen op het vlak van de woordorde. Maar daarnaast komen heel wat woorden en wendingen, constructies, vormen en stijlfiguren vrijwel uitsluitend of in een opvallend ruimere mate voor in de dichtkunst dan in het proza.

Tot wie richten we ons ? Tot studenten Latijn in het hoger onderwijs en collega's die in het secundair of hoger onderwijs met hun studenten Latijnse dichters lezen.

Wat willen we die lezers beter leren kennen ? “The form of Latin in which poetic discourse was conducted”². Men spreekt van: *sermo poeticus*, ‘Dichtersprache’, ‘poetic diction’, ‘linguaggio poetico’. Zoals gezegd, spitsen we ons toe op het voornaamste, d.w.z. op die punten die van de ene kant een duidelijk verschilpunt vormen met het literair proza en die van de andere kant te vinden zijn bij heel wat dichters uit meer dan één periode. De aandacht gaat vooral uit naar de grote klassieke dichters: Lucretius, Catullus, Vergilius, Horatius, Tibullus, Propertius, Ovidius, Lucanus en Statius. Verder gaat de aandacht o.a. uit naar Juvenalis en Martialis maar ook naar een aantal belangrijke Latijnse dichters van de 4e en 5e eeuw, Ausonius en Claudianus enerzijds en Juvencus en Prudentius anderzijds. Van de genoemde dichters ontvangen Vergilius en Ovidius relatief de meeste aandacht aangezien hun taalgebruik later richtinggevend werd. Aan Ausonius en Claudianus, de belangrijkste profane dichters van de Late Oudheid, en Juvencus en Prudentius, respectievelijk de eerste klassieke christelijke en de belangrijkste christelijke dichter van het Westen, schenken we aandacht omwille van hun waarde op zich maar ook omdat ze illustreren hoe een aantal basiskennmerken van de taal der Latijnse dichters tot in de Late Oudheid aanwezig blijft en tevens hoe ook zij nog ruimte zagen voor vernieuwing³. O.a. op bepaalde afwijkingen die haast uitsluitend tijdens de archaische periode voorkwamen en op bijzonderheden die pas in de keizertijd opdoken wordt niet ingegaan⁴.

Men moet er zich rekenschap van geven dat we het hebben over bijzonderheden in het literair gebruik van de Latijnse taal, niet over een aparte taal of systeem. De meeste bijzonderheden die door ons worden vermeld, worden geregeld benut maar niet door alle dichters en niet in alle genres in dezelfde mate. Het zijn, zoals men zegt, vrijheden die dichters zich (kunnen) veroorloven (1) omwille van de eisen van het metrum (in vele gevallen doorslaggevend); (2) om op hun taal een eigen stempel te drukken die ze onderscheidt van het proza en (3) om de poëtische zeggingskracht ervan te verhogen. Precies omdat we niet te maken hebben met de algemeen geldende regels van een apart systeem maar met een breed gamma mogelijkheden, varianten en doubletten, kan geen afgeronde grammatica van de Latijnse poëzie geschreven worden.

De bedoeling van onze onderneming is de kennis te verhogen van de geregeld terugkerende afwijkingen in de taal van de Latijnse dichters. Dit moet leiden tot (1) een beter begrip van en een vlottere omgang met de Latijnse poëzie en (2) ook tot een passend verwachtingspatroon tegenover Latijnse poëtische teksten. De taal der dichters verschilt van die van het proza (men spreekt o.a. daarom van ‘otherness’); het is ten zeerste wenselijk dat we ons scherper zouden realiseren welke keuzes en mogelijkheden de dichters hebben gehad, over welke opties ze beschikten en wat buiten de courante afwijkingen en bijzonderheden valt.

II. Onze voorgangers

Het is niet onze bedoeling nieuwigheden voor te leggen, maar wel zorgvuldig in kaart te brengen wat in een aantal fundamentele studies en daarbuiten her en der is aangevoerd. Bedoelde studies zijn :

Vooreerst : W. Kroll, *Die Dichtersprache* (1924); H.H. Janssen, *De kenmerken der Romeinsche dichtertaal* (1941) en M. Leumann, *Die lateinische Dichtersprache* (1947). Deze drie studies zijn in het Italiaans vertaald, gebundeld en van nuttige aantekeningen en rijke bibliographica voorzien in:

A.Lunelli (ed.), *La lingua poetica latina. Saggi di W. Kroll, H.H. Janssen, M. Leumann*. Premessa, bibliografia, aggiornamenti e integrazioni del curatore (1980), 2a edizione riveduta e ampliata (1a ed. : 1974).

Vervolgens : G. Maurach, *Enchiridion poeticum: Zur lateinischen Dichtersprache* (1989), zweite, verbesserte und vermehrte Auflage (1^e ed. : 1983).

Ten slotte: J. N. Adams – R. G. Mayer (edd.), *Aspects of the Language of Latin Poetry* (1999); binnen deze bundel in het bijzonder : R. G. G. Coleman, *Poetic Diction, Poetic Discourse and the Poetic Register*.

*Kroll vestigt terecht de aandacht op de gevolgen die de bijzonderheden van het poëtisch taalgebruik hebben op het punt van de verstaanbaarheid; alleen een select publiek kon echt helemaal mee. Specifiek aan zijn bijdrage (in vergelijking met die van Janssen en Leumann) is verder dat hij uitgebreid aandacht schenkt aan het specifiek gebruik dat de dichters maken van stijlfiguren.

*Na een aantal overwegingen over poëtische taal in het algemeen en over de factoren die het tot stand komen van een Latijnse poëtische taal hebben bepaald, beschouwt Janssen achtereenvolgens een aantal bijzonderheden op het vlak van de fonetiek, de morfologie, de syntaxis en het vocabularium. Hij schenkt bijzondere aandacht aan de stellingen van theoretici als Aristoteles en verder aan het samengaan van meerdere invloeden bij het ontstaan van de verschillende bijzonderheden van de Latijnse dichterlijke taal (bv. Griekse modellen + tendensen uit de omgangstaal); hij schenkt ook aandacht aan parallellen tussen de omgangstaal en de poëtische taal.

*Leumann behandelt, na vrij uitvoerige beschouwingen over het ontstaan en de evolutie van de Latijnse poëtische taal, achtereenvolgens 1) archaïsmen en vormleer; 2) graecismen en syntaxis; 3) de invloed van het metrum op de taal der dichters; 4) de vorming van nieuwe woorden; 5) de woordenschat.

*Het handboek van Maurach onderscheidt zich door de volgende kenmerken: 1) Naast zaken die ontegensprekelijk specifiek met de Latijnse taal te maken hebben, worden heel wat zaken behandeld die met poëtische taal in het algemeen verband houden. 2) In dezelfde geest worden ook heel wat punten behandeld die ook in handboeken over retoriek aan de orde zijn. 3) De behandelde bijzonderheden zijn ingedeeld overeenkomstig de beoogde effecten, de rol die ze vervullen in de poëzie: versterking ('Verstärkung'), verfijning ('Raffinierung'), pregnantie ('Sinnzugewinnung'); de beoogde effecten vormen het voornaamste aandachtspunt van Maurach. Binnen elk van deze grote onderverdelingen is het materiaal verder ingedeeld naargelang de dichter ten opzichte van het gewone taalgebruik meer biedt, minder of iets dat anders is ('Andersartig'). 4) Heel wat aandacht is besteed aan een zorgvuldige analyse van specifieke *loci*. 5) Het werk wordt afgerond met een aantal praktische toepassingen. Afgezien van de selectie van het materiaal (hoe dan ook een delicaat punt), heb ik het bij Maurach vooral

moeilijk met de indeling van het materiaal. Hiertegen zijn theoretische en praktische bezwaren in te brengen. Een belangrijk ongemak voor de gebruiker is dat men niet zo maar kan voorspellen of men een bepaalde bijzonderheid moet gaan zoeken onder de rubriek ‘versterking’, ‘verfijning’ of ‘pregnantie’ en verder of de dichter ‘meer’ biedt, ‘minder’ of ‘iets anders’. Maar er is een ‘Sachindex’ en dit werk heeft ontegensprekelijk heel wat te bieden, o.a. veel interessante ‘Einzelbeobachtungen’ !

*Ik wil ook nog de aandacht vestigen op Coleman, *Poetic Diction, Poetic Discourse and the Poetic Register* (1999). Na de inleiding (o.a. over de definitie van ‘poetic diction’) komen achtereenvolgens aan bod: ‘Sounds and Patterns of Sound’ (inclusief de morfologie, p. 40-45 !), ‘The Lexicon’ en ‘Syntax’; daarna volgt nog een besluit. Stilistische bijzonderheden worden besproken in het kader van de andere rubrieken (bv. de alliteratie, de assonantie en het rijm p. 47-51; de metonymie, de synecdoche, de metafoor en vergelijkingen p. 67-78). Het is een leerrijk overzicht met verhelderende commentaar over de achtergronden (o.a. de omgangstaal, het Griekse voorbeeld) en over de stilistische context van de geciteerde gevallen en bijzonderheden (“the texture of a whole passage”)⁵.

*M.b.t. de belangrijke bundel uitgegeven door Adams – Mayer (1999), waartoe de genoemde bijdrage van Coleman behoort, wil ik ook nog kort wijzen op de volgende bijdragen (dit is geen exhaustief overzicht !): *Adams – Mayer hebben het in hun algemene inleiding over: ‘neutral terms’, ‘prosaic terms’, ‘formal speech or prose’, ‘colloquialism and orality’, ‘archaism’, ‘the influence of Greek’, ‘metaphor’, ‘word order’ en ‘hyperbaton’. *R. G. M. Nisbet bespreekt de woordorde in Horatius’ *Carmina*. *R. G. Mayer vraagt in zijn bijdrage ‘Grecism’ de nodige aandacht op te brengen voor wat de Romeinen zelf dachten en schreven over de modellen die de taal van de Griekse dichters voor hen aanleverden (te vinden onder de rubriek *figura Graeca*) en biedt, wat de statements van de Romeinen betreft, “all the evidence”. *J. H. W. Penney bespreekt ‘Archaism and Innovation in Latin Poetic Syntax’: sommige zogeheten archaïsmen zijn veeleer te bestempelen als poëtismen; sommige ‘archaïsmen’ zijn tot op zekere hoogte vernieuwingen; in bepaalde gevallen speelt Griekse invloed mee etc. *W. Görlers bijdrage draagt als titel ‘Rowing Strokes: Tentative Considerations on ‘Shifting’ Objects in Virgil and Elsewhere’. In plaats van *remigare* gebruikt Vergilius *pellere* en samenstellingen met diverse objecten, iets wat “an effect of alienation” met zich meebrengt en ons op een andere wijze tegen de dingen doet aankijken. Bij (*im*)*pellere* komen als voorwerpen voor “oar” (‘een roeiriem’; ‘immediate

tool’); “vehicle” (‘indirect tool’), “field of action” en “parts affected secondarily”. Görler vergelijkt dit alles met de wijze waarop de dichter over ‘ploegen’ en over ‘paardrijden’ spreekt. *R. Maltby bestudeert ‘Tibullus and the Language of Latin Elegy’: stilistisch bevindt Ovidius zich aan de zijde van Tibullus’ *elegantia*; Propertius’ “verbal exuberance and mythological complexity” onderscheiden hem van Tibullus en Ovidius. Deze vergelijking betreft meer bepaald de wijze waarop deze elegische dichters omgaan met Griekse leenwoorden, *versus echoici*, partikels, samengestelde adjectieven, diminutieven, etymologische woordspeling. Het artikel bevat nuttige appendices met gebruikte Griekse leenwoorden, diminutieven en samengestelde adjectieven.

III. Specifieke facetten van dit project

Een belangrijk verschil tussen het *Enchiridion* van Maurach en ons handboek is het feit dat wij ons meer toespitsen op wat specifiek te maken heeft met de Latijnse taal en het Latijnse taalsysteem. Een gevolg daarvan is dat bij ons slechts een beperkt aantal figuren en tropen aan bod komen. Verder inventariseert Maurach minder dan wij maar staat hij langer stil bij ‘bijzondere’ *loci*; zo schenkt hij ook meer aandacht aan verregaande vormen van raffinement. Ik heb me toegespitst op wat recurrent is en op duidelijke gevallen die men als vertrekpunt kan nemen bij het omgaan met complexere gevallen. Een laatste belangrijk verschil is het feit dat wij, naast morfologie, syntaxis en stilistiek, (ruime) aandacht besteden aan het vocabularium der dichters

Afgezien hiervan heb ik, vergeleken met de genoemde voorgangers, op een meer systematische wijze aandacht geschonken aan verschillen die samenhangen met het genre waarin de dichters werkzaam zijn; paragraaf drie is aan dit punt gewijd, het punt komt ook op tal van plaatsen verderop aan bod en ten slotte is ook een samenvattende bespreking in het kader van de slotbeschouwing hieraan gewijd.

Commentaren en studies citeer ik niet alleen ter verantwoording van wat ik schrijf maar ook om duidelijk te maken welke methodologische reserves soms worden geformuleerd en tot welk soort stilistische aantekeningen de uiteenlopende bijzonderheden der poëtische taal aanleiding geven.

In ca 75 gevallen bied ik een korte presentatie of een korte inhoudsopgave van een of andere typische en leerrijke studie; dit is een van de ‘ongewone’ facetten van dit handboek. De bedoeling van deze korte samenvattingen is de interesse van de lezer te prikkelen en te tonen wat er allemaal komt kijken bij dit soort studies.

Omdat het van belang is voor een goed begrip van de geciteerde voorbeelden en ook voor een gepaste omgang met de verschillende facetten van de taal der dichters, is er, telkens wanneer het mogelijk was en het me om een of andere reden nuttig leek, gekozen voor iets ruimere citaten. Bovendien heb ik geregeld, *exempli gratia*, buiten datgene wat op die of die plaats in ons systematisch overzicht specifiek aan de orde is, aantekeningen toegevoegd over andere bijzonderheden van de taal der geciteerde verzen. Ook zijn, waar o.i. nodig of nuttig, bij de Latijnse citaten verduidelijkingen gevoegd over het vocabularium en toelichtingen over bepaalde namen of realia. Ook de wijze waarop we de voorbeelden aanbieden vormt een bijzonder punt in dit handboek; we hopen dat ze de bruikbaarheid verhogen en ook het genieten van de Latijnse dichters.

IV. Grammatica's en filologische commentaren

Wat bij Kroll, Janssen, Leumann, Maurach en Coleman te vinden is, hebben wij, waar het ons nuttig leek, in de mate van het mogelijke bijgewerkt en aangevuld, enerzijds met behulp van de *Lateinische Grammatik* uit het *Handbuch der Altertumswissenschaft*, namelijk M. Leumann, *Lateinische Laut- und Formenlehre* (1977) (infra: LHS, vol. 1) en J. B. Hofmann – A. Szantyr, *Lateinische Syntax und Stilistik* (1965) (infra: HO-SZ⁶); R. Kühner – C. Stegmann, *Lateinische Grammatik* (infra: K), die omvangrijke reeksen voorbeelden bieden; A. Ernout – F. Thomas, *Syntaxe latine* (1972, 2e édition, 5e tirage revu et corrigé) (infra ER-TH) en H. Pinkster, *The Oxford Latin Syntax*, vol. I. *The Simple Clause* (2015), anderzijds op basis van tal van filologische commentaren. Van deze laatste wens ik hier met name te vermelden: Skutsch op Ennius, *Annales* (1985), Bailey op Lucretius (1947), Fordyce op Catullus (1961), Norden op Vergilius, *Aeneis* VI (1981; 1927, 3^e uitg.), Austin op *Aen.* I-II, IV en VI (1955-1977), Williams op *Aen.* III en V (1960-1981), Horsfall (vooral) op *Aen.* VII (2000), Harrison op *Aen.* X (1991), Tarrant op *Aen.* XII (2012), Boemer op Ovidius, *Fast.* en *Met.* (1957-8 en 1969-1986)⁷, Lanzarone op Lucanus VII (2016), Dewar op Statius, *Theb.* IX (1991) en op Claudianus, *VI cons. Hon.* (1996). Afgezien hiervan hebben o.a. ook M. Platnauer, *Latin Elegiac Verse* (1971), H. Tränkle, *Die Sprachkunst des Properz und die Tradition der lateinischen Dichtersprache* (1960) en vooral W. Görler, s.v. *Eneide*, 6. *La lingua* (in: *Enciclopedia virgiliana*, vol. 2, 1985), p. 262-278 ons grote diensten bewezen. Voor de vroegchristelijke dichters Juvencus en Prudentius ben ik veelal vertrokken van de registers in de CSEL-edities; voor Prudentius heb ik ook M. Lavarenne, *Etude sur la langue du poète Prudence* (1933) ruim benut.

§ 2. De specificiteit van de taal der Latijnse dichters

I. Factoren die de specificiteit van de taal der dichters bepalen⁸

De dichter wordt gekenmerkt door een specifieke ingesteldheid tegenover de taal. Zijn taal onderscheidt zich nog scherper dan die van het literair proza⁹ van de standaardtaal¹⁰ enerzijds en van het (principeel) op zuiver rationele mededeling gerichte wetenschappelijke taalgebruik anderzijds¹¹. Als geen ander brengt de dichter geboeid aandacht op voor de vele, soms onvermoede en onontgonnen mogelijkheden van de taal, voor uiteenlopende taalmiddelen en taalvormen. Hij wendt bv. ook elementen uit oudere stadia van de taal aan, werkt met taalvormen die door de standaardtaal / c.q. het literair proza werden uitgesloten en voert ook vernieuwingen door. Hij benut op uitgesproken wijze het muzikale (klank en ritme) en het beeldende van de taal. Bij hem krijgt het connotatieve een belangrijke plaats en hij streeft ernaar zijn spreken in bijzondere mate expressiviteit en suggestieve kracht te verlenen. Zo maakt hij zich los van het banale, mechanische in de standaardtaal, de-automatiseert hij de taal en zo ook onze blik op de dingen¹². Taal wil hier ten volle zijn wat ze kan zijn¹³.

De dichter kiest daarbij in de regel voor een gebonden taalgebruik, een of andere versvorm, veelal een bepaald metrum en eventueel strofen en rijm, met de gevolgen vandien, met name *necessitas metri*. Ook omwille van het metrum staat hij zich bepaalde vrijheden toe, bepaalde afwijkingen van wat gangbaar is in de taal, afwijkingen van het heersende taalgebruik. De vrijheid van de dichter inzake taalgebruik werd reeds in de Oudheid geregeld ter sprake gebracht, te Rome met name door Varro, Cicero en Quintilianus¹⁴.

Iedere oorspronkelijke dichter mag dan al nieuwe wegen gaan, dichterlijke vrijheid (*licentia poetarum*) is niet hetzelfde als willekeur en wordt niet benut in het luchtledige. Het bestaan van bepaalde grenzen en het kleinere of grotere gewicht van tradities en conventies brengen met zich dat binnen de dichtkunst, in het bijzonder binnen de dichtkunst van een bepaald taalgebied, het taalgebruik een gamma van supra-individuele bijzonderheden en karakteristieken vertoont¹⁵.

De (in zekere mate verlegbare) grenzen van de genoemde en bedoelde afwijkingen worden bepaald door die van de verstaanbaarheid en door de latente mogelijkheden van de taal¹⁶. Men kan verschillende graden van afwijking onderscheiden¹⁷. Er zijn verder niet alleen gradaties in de maat van het afwijken maar ook inzake het aantal types van afwijkingen¹⁸. Een experimenteel dichter

zal in sterkere mate het verwachtingspatroon van de lezer doorbreken dan een klassiek dichter¹⁹. De experimentele dichter onderscheidt zich niet alleen sterk van de taal van zijn tijdgenoten maar ook sterk van de taal van zijn dichtertelijke voorgangers. *Poetae minores* en epigonen vertonen de neiging om volledig terug te vallen op de gangbare bijzonderheden van de poëtische taal die aldus een stereotiep uitzicht krijgt en elke poëtische kracht verliest²⁰.

Vele afwijkingen op het vlak van de eigenlijke grammatica, met name in het domein van de fonetiek en de morfologie, zijn niet ‘spectaculair’ en vele zijn op zichzelf beschouwd niet erg significant omdat ze louter te maken hebben met de verstechniek en slechts de oppervlaktestructuren van de taal beroeren²¹. Maar zelfs de kleinere afwijkingen die louter met de verstechniek te maken hebben zijn toch niet zonder literair belang omdat ze samen bijdragen tot de transformatie van de gewone taal tot poëtische taal²².

De poëtische taal wordt weliswaar gekenmerkt door een reeks afwijkingen van het proza maar bestaat uiteraard niet zonder meer uit de bedoelde en hier onderzochte afwijkingen. De poëtische taal bestaat bij de gratie van de interactie van alle aanwezige componenten, gewone en ongewone.

*Roman Jakobson heeft, vooral in zijn bijdrage *Poésie de la grammaire et grammaire de la poésie* (1973), de aandacht getrokken op de specifieke grammaticale textuur van poëzie, die wordt gekenmerkt door parallellen en contrasten op het vlak van het lexicon, op het vlak van de fonetiek, op het vlak van de morfologie en op dat van de syntaxis evenals door de interactie van de grammaticale figuren op de verschillende vlakken. Alle grammaticale categorieën kunnen hierbij een rol spelen: getal, geslacht, naamval, tijd, aspect, wijze etc. Soms domineren deze grammaticale figuren een gedicht volledig, veelal gaan ze hand in hand met stijlfiguren en tropen.

II. Specifieke factoren die de taal der Latijnse dichters bepalen

Wat nu meer bepaald de klassieke Oudheid betreft, in de Griekse en Latijnse literatuur wordt een fundamentele rol gespeeld door een normatief *imitatio*-concept en een daarmee nauw verbonden eveneens normatief genreconcept. Vandaar het groot belang van modellen en de sterke rol van de literaire traditie. Zo kwam men, wat meer bepaald de poëzie betreft, tot een breed gamma van conventionele bijzonderheden waardoor de poëzie haar eigen uitzicht bewerkstelligde tegenover het literair proza en er zich binnen de poëzie zelf blijvende verschillen aftekenden volgens het genre dat werd beoefend²³.

Binnen deze *imitatio*-cultuur worden niet alleen een aantal conventionele elementen overgedragen; er worden daarnaast ook nogal wat specifieke formuleringen en verbindingen van woorden ontleend aan bekende (of ook minder bekende) voorgangers en er wordt, last but not least, geregeld allusie gemaakt op passages, thema's en formuleringen van voorgangers. Dit alles heeft voor gevolg dat bij de dichters die na Ennius of na Vergilius etc. komen geregeld betekenissen, stemmingen etc. doorschemeren uit passages van Ennius, Vergilius etc. Bepaalde thema's (bv. de storm) of formuleringen roepen bij de gevormde lezer vroegere behandelingen van dat thema of gebruikers van die bepaalde formuleringen voor ogen. Op die wijze wordt de betekenis van een passage of formulering geregeld verrijkt en bevatten inhoud en vorm van een passus of formulering dikwijls bepaalde extra connotaties.

Deze sterke rol van de traditie neemt uiteraard niet weg dat de poëtische taal mettertijd toch wel een aantal niet onbelangrijke veranderingen onderging. Maar, hoe dan ook, de taal die de Griekse en Romeinse dichters binnen een bepaald genre gebruiken, vertoont een veel sterkere stabiliteit dan deze die moderne dichters binnen een bepaald genre aanwenden.

Bij de studie van de Latijnse poëzie van de Oudheid moet rekening gehouden worden met de ongemeen grote exemplarische rol van de Griekse literatuur, met name van Homerus²⁴. De taal van Homerus nu wordt als poëtische taal gekenmerkt door formulaire elementen²⁵, door woorden die niet iedereen ten tijde van Homerus gebruikte (o.a. archaïsmen), artificiële elementen, specifieke composita, neologismen en een vrijer gebruik van epitheta; het aangewende metrum is de hexameter²⁶. Men moet ook rekening houden met het feit dat de Romeinen met de Griekse poëzie in contact kwamen in de hellenistische periode, d.w.z. in een tijd waarin de Griekse poëzie een zeer geleerd karakter had gekregen zowel op het vlak van de stofkeuze als op het vlak van het taalgebruik.

Toen de dichter Ennius (239-169) bij het dichten van zijn nationaal epos, de *Annales*, samen met Homerus' metrum heel wat van de karakteristieke taal van de Griekse dichter overnam, was er een kapitale stap gezet in de opbouw van de Latijnse poëtische taal. Men moet er zich rekenschap van geven dat de hexameter een dominerende plaats zou innemen in de Latijnse dichtkunst, vooral vanaf het ogenblik dat de Vergiliaanse poëzie het model werd van poëzie zonder meer. De dwang die de uit Griekenland geïmporteerde hexameter op het Latijn uitoefende was zeer groot; om de hexameter met gemak te kunnen gebruiken, bezit het Latijn immers te veel lange / zware en te weinig korte / lichte lettergrepen²⁷. In de ogen

van de Latijnse literatuurtheoretici is de metrische dwang dan ook de voornaamste oorzaak van de taalkundige afstand tussen proza en poëzie²⁸.

Het onderscheid tussen de prozataal en de taal van de poëzie is bij de Romeinen nochtans minder scherp dan in de Griekse literatuur²⁹. In Griekenland werkte men volgens het genre dat men beoefende met verschillende literaire dialecten; in principe koos men voor het dialect dat de grondlegger van het betrokken genre hanteerde. De epische dichter bv. wendt de Aeolisch-Ionische ‘Kunstsprache’ van Homerus aan, de dichter van koorlyriek het literaire Dorisch van Alcman. Minstens geeft de dichter zijn taal de gewenste dialectkleur door een aantal typische trekken van het geëigende dialect over te nemen³⁰. Te Rome neemt het onderscheid tussen de prozataal en die van de poëzie af in de keizertijd. Van de ene kant worden ten gevolge van het succes van Vergilius vele poëtische woorden en wendingen opgenomen in het literair proza, van de andere kant wint de retorica meer en meer aan belang in de poëzie. Een richtinggevende rol wordt in dit proces gespeeld door de historici Livius, Quintus Curtius en Tacitus³¹. En binnen de poëzie zelf stelt men een groeiende vermenging van de genres vast³².

III. Enkele algemene aantekeningen over de specifieke facetten van de Latijnse dichtkunst

1. Wanneer men de middelen die door de Latijnse dichters werden ingezet onder ogen neemt kan men spreken van :

- archaïsmen, d.w.z. woorden, vormen, constructies afkomstig uit oudere stadia van de taal; wat Quintilianus I, 6, 39 m.b.t. de redekunst schreef, geldt ook voor de dichtkunst: *verba a vetustate repetitaadferunt orationi maiestatem aliquam non sine delectatione*. Men maakt een onderscheid tussen eigenlijke (directe) archaïsmen en indirecte archaïsmen (de meeste archaïsmen van Tacitus zijn afkomstig uit zijn voorbeeld Sallustius). Daarnaast spreekt men in een aantal gevallen van pseudo-archaïsmen (zie infra)³³;

- neologismen, vernieuwingen binnen de latente grenzen van de taal, soms wel door het verleggen van grenzen, door analogie, contaminatie etc.; in bepaalde gevallen louter omwille van het metrum (metrismen), in tal van gevallen naar het voorbeeld van het Grieks (graecismen)³⁴;

- elementen uit de omgangstaal, deels elementen uit de gecultiveerde omgangstaal, deels uit de vulgaire taal: binnen de levende taal voorhanden zijnde doubletten die het literair proza heeft geweerd;

- poëtismen, d.w.z. taalelementen die van oudsher hoofdzakelijk binnen de poëzie werden gebruikt (bv. bepaalde woorden) of taalelementen die door het gebruik dat een voorganger ervan maakte een poëtisch coloriet hadden bekomen (bv. Ennianismen).

Elementen uit de gesproken taal nemen de dichters, in tegenstelling tot de literaire prozataal, op om hun taal, algemeen gesproken, te versoepelen, te verlevendigen en te verrijken. Daarnaast worden zulke elementen ook in specifieke omstandigheden en met een specifieke evocatieve en expressieve waarde aangewend: zo bv. in de satire en het epigram. Vergelijk hoe verouderde woorden en uitdrukkingen als archaïsmen kunnen worden gebruikt om de oude tijd op te roepen.

Sommige archaïsmen zijn pseudo-archaïsmen, d.w.z. artificiële vormen die voor archaïsch moeten doorgaan. Andere oude woorden en vormen zijn eerder als poëtismen te bestempelen, omdat ze in feite niet gebruikt worden als oude woorden of vormen maar wel als vormen en woorden die een vaste plaats hebben verworven in de poëzie. Een woord, een vorm of een constructie horen niet zonder meer en in absolute zin in de ene of andere categorie thuis. Een neologisme kan vanaf een bepaald ogenblik als archaïsme fungeren, een archaïsme kan een poëtisme worden, de hier bedoelde neologismen werden dikwijls poëtismen³⁵.

2. De meeste uitgesproken poëtische taalelementen zijn te vinden in de ‘hogere’ genres, namelijk epos, didactiek, tragedie en (hogere) lyriek. Genres als de komedie en de satire staan relatief dicht bij de omgangstaal of, soms, het vulgair taalgebruik. Cicero en Horatius hebben het over het beperkt poëtisch karakter van deze genres, respectievelijk *Orat.* 67 en *Serm.* I, 4³⁶. Verderop komen de ‘hogere’ genres dan ook op de eerste plaats, ook al omdat we Vergilius een centrale plaats hebben toegekend overeenkomstig zijn niet te overschatten betekenis voor de dichters van de keizertijd.

3. De Latijnse poëzie wordt in hoge mate gekenmerkt door het feit dat een aantal vaste / karakteristieke woordverbindingen (*iuncturae*) bij meerdere dichters voorkomen (‘Formelgut’); ze kunnen bestempeld worden als ‘ clichés ’ maar worden misschien beter beschouwd als materiaal dat vanaf een bepaald ogenblik door de dichter vrijelijk gebruikt kon worden zoals dat ook geldt voor afzonderlijke woorden³⁷. Deze wendingen zijn in sterke mate metrisch bepaald en zijn dan ook dikwijls op dezelfde plaatsen in een bepaald versschema terug te vinden. Vele woordverbindingen uit Vergilius keren telkens weer terug. Omwille

van de grondige kennis die de dichters op school en achteraf van Vergilius opdeden, bleef bij de clichés die op Vergilius teruggaan ongetwijfeld het besef aanwezig dat het om verbindingen uit Vergilius ging. Deze formuleringen worden hier niet verder behandeld. Zie in dit verband vooral O. Schumann, *Lateinisches Hexameter-Lexikon. Dichterisches Formelgut von Ennius bis zum Archipoeta* (1979-1983; er verscheen intussen ook een *Ergänzungsband: Stellenregister*)³⁸ en ook P. Mastandrea, *'De fine versus'. Repertorio di clausole ricorrenti nella poesia dattilica latina dalle origini a Sidonio Apollinare* (1993).

4. Sommige situaties, sprekers of teksttypes brengen een specifieke taal of formuleringen met zich mee. Zo spreekt men o.a. van 'speech-formulae' en van 'formulaic language' (bv. i.v.m. Vergilius, *Aen.* VII, 432 en 556 *rex ipse Latinus*; zie Horsfall *ad loc.*)³⁹; van 'proverbial language'; van 'catalogue-language'; verder van 'hymnic language' / 'prayer-style' / 'the language of prayers' / 'ritual language', 'Sakralsprache' / 'lingua sacrale' (zie Hofmann (1985), p. 180, noot bij § 59; zie verder o.a. Maltby over *sit procul* in Tibullus I, 10, 66 "a religious formula" en vgl. ook Tibullus II, 1, 1 *faveat*; en daarnaast v. 3 en 81 *veni* en v. 35 *huc ades*; vgl. Horatius, *Carm.* III, 1, 2 *favete linguis*; en zie in Horatius bv. ook nog *Serm.* II, 6, 5 vlgg. en 20 vlgg.); verder spreekt men van 'Prodigiensstil' / 'Prodigiensprache'; van 'prophetic style'; van 'legal language' (bv. Horatius, *Serm.* II, 6, 27 *clare certumque*), 'political language', 'military language' en *sermo castrensis* (zie o.a. Harrison *ad Aen.* X).

§3. De evolutie van de taal der Latijnse dichters. Een schets met bijzondere aandacht voor de epiek⁴⁰

De taal van de Romeinse dichters is geen onveranderlijk gegeven, ze evolueert, ze heeft een geschiedenis.

Uit de in saturniërs gestelde *elogia* en gebeden enerzijds en de in saturniërs geschreven epen van Livius Andronicus en Naevius anderzijds kan men opmaken dat de Romeinen in den beginne, zij het op bescheiden schaal, een inheemse, eigen Latijnse / Italische, poëtisch gestileerde taal hebben ontwikkeld⁴¹. De later gangbare poëtische taal heeft zich echter vooral ontwikkeld in het kader van het directe contact met de Griekse literatuur; men kan stellen dat ze vooral vorm begint te krijgen met Ennius' overname van de Griekse hexameter; Ennius wordt dan ook beschouwd als de vader (van de taal) van de Latijnse dichters.

De taal van Ennius⁴² vertoont een aantal kenmerken die typisch zullen blijven voor de Latijnse poëzie:

Vooreerst wordt ze gekenmerkt door tal van bijzonderheden die samenhangen met het aangewende Griekse metrum: zo gebruikt Ennius de variant *induperator* o.a. *Ann.* 83 Skutsch (vgl. ook Lucretius, o.a. IV, 967) voor *imperator* dat in de hexameter niet bruikbaar is.

Vervolgens moeten we de opname van de volgende archaïsmen vermelden :

- morfologische, bv. gen. vr. enk. op *-ai* (- -); pass. inf. praes. op *-ier*.

Morfologische archaïsmen die na de archaïsche periode grotendeels verdwenen zijn bv. een aantal bijwoorden op *-iter* (*concorditer*, *superbiter*, *torviter*) en op *-tim* (bv. *fortunatim*, *iuxtim*, *visceratim*); Ovidius biedt wel *concorditer*, Lucretius *iuxtim*.

- lexicale: ze stammen uit de oude *carmina*, religie en wetteksten en zullen als *verba poetica* typisch blijven voor de poëzie : bv. *Camenae*, *amnis*, *letum* etc.

De dichters uit deze periode verwerken ook dialectale woorden (bv. *cascus*⁴³, *catus*), graecismen (bv. *Musa*, *lychnus*) en poëtische composita: vele zijn gevormd op een wijze die navolging zal kennen.

Sommige bijzonderheden zijn efemeer, sommige moeten bestempeld worden als aberraties of mislukkingen, kenmerkend voor een vormingsfase. Berucht is in dit verband Pacuvius' vers :

Nerei repandirostrum incurvicervicum pecus

(Warmington, *Remains of Old Latin*, vol. II, Pacuvius, nr. 352, p. 292 ; “The upturnsnouted and roundcrooknecked herd of Nereus”), bekritiseerd door Quintilianus (I, 5, 67). Maar ook Ennius creëerde minder gelukkige composita zoals *sapientipotens* (*Ann.* 198 Skutsch).

Bij een dichter als Ennius komt duidelijk de eigen Romeinse voorkeur voor het opstapelen van synonieme formuleringen (*congeries*) en voor assonantie, alliteratie⁴⁴, woordspelingen en dergelijke naar voor. Later komen er op dit stuk beperkingen, zeker vermijdt men overdrijvingen als :

O Tite, tute, Tati, tibi tanta, tyranne, tulisti (Ennius, *Ann.* 104 Skutsch)

bekritiseerd in *Rhet. ad Her.* IV, 12, 18, of :

Machina multa minax minitatur maxima muris (Ennius, *Ann.* 620 Skutsch)⁴⁵.

Een aantal procédés van Ennius of toegeschreven aan Ennius werd later niet nagevolgd: zo bv. de ‘onredelijke’ tmesis van *cere..brum* (*Fragmenta spuria* V Skutsch met commentaar; misschien van Lucilius) of de (foutief gegronde) apocope zoals in *cael’* (voor *caelum*; *Ann.* 586 Skutsch met commentaar) of *do’* (voor *domum*; *Ann.* 587 Skutsch met commentaar)⁴⁶. Ook een aantal prosodische bijzonderheden worden achteraf verlaten, met name bv. het laten vallen van de zwakke eind-*s* na een korte klinker en voor een medeklinker (bv. *omnibu’ rebus*; *fontibu’ magnis*)⁴⁷.

Zo wordt later ook de ‘Iambenkürzung’ (‘the law of iambic shortening’) of de wet *brevis brevians*, die vooral in de komedie en spreekverzen van de tragedie werd toegepast, verlaten⁴⁸.

De verzen van Lucretius en ook die van Cicero staan nog zeer sterk onder de invloed van Ennius. Een archaïsche stempel moet er in het geval van Lucretius toe bijdragen dat hij de Romeinen kan warm maken voor de “very un-Roman philosophy” van Epicurus. Men lette o.a. op zijn gebruik van de oude genitiefuitgang *-ai* voor de substantieven van de eerste verbuiging en voor de vrouwelijke adjectieven van de eerste klasse, op het laten vallen van de eind-*s* en ook op het feit dat hij Latijnse termen benut of bedenkt om de Griekse technische termen van Epicurus weer te geven (zie *infra*)⁴⁹. Lucretius en Cicero verwerken opvallend veel archaïsche elementen. In vergelijking met het literair proza van hun tijd bieden ze, in het spoor van hun dichtelijke voorgangers, bv. nog veel morfologische doubletten. Op de dag van vandaag schat men de taal van Lucretius hoger in dan vroeger; men heeft meer dan voorheen oog voor de didactische bedoelingen van de dichter. Het belang van de gedichten van Cicero in de geschiedenis van de Latijnse dichtkunst wordt, aldus Kenney⁵⁰, veelal onderschat.

*Zie over de dichter Cicero: A. Traglia, *La lingua di Cicerone poeta* (1950): overzicht van zijn gedichten, aantekeningen bij zijn poëtisch vocabularium en over andere aspecten van zijn taal, over metriek en woordorde, over zijn invloed op de Augusteïsche dichters.

Belangrijk was de vernieuwing die de *poetae novi* / de neoteri brachten⁵¹. Zij reageerden tegen de *rusticitas* van de archaïsche en archaïserende poëzie, vooral in het domein van prosodie en metriek. Zo veroordelen ze het laten vallen van de eind-*s* (zie Cicero, *Orator* 161 *Ita non erat ea offensio in versibus, quam nunc*

fugiunt poetae novi)⁵². Ze komen op voor een grotere verfijning (*urbanitas*); op dit punt is hun houding van blijvend belang geweest. De dichtkunst van Catullus valt op door een verfrissende stijl, een spits en levendig taalgebruik, kortom een nieuw geluid.

*Kenneth Quinn, *The Catullan Revolution* (1959 / 1999) heeft het over 'crispness' en looft terecht het typische en geslaagde *Carm.* 6; hij trekt o.a. de aandacht op *febriculosi / scorti* (v. 4-5), *tacitum cubile clamat* (v. 7) en *argutatio inambulatioque* (v. 11 i.v.m. het kraken en schommelen van het bed).

Invloedrijk waren hun inspanningen om in het vers allerlei woordorde-patronen uit te werken, waarmee dikwijls disjunctie van substantief en adjectief gepaard gaat (men denke met name aan *Carm.* 64, een beroemd epyllion). Ook neemt met de neoteri het aantal graecismen toe, zowel inzake het vocabularium als inzake syntaxis: zie bv. Catullus 4, 2 *ait fuisse navium celerrimus*; 51, 5 *dulce ridentem* en 64, 18 *nutrices* met de betekenis *papillae* (blijkbaar in aansluiting bij een gebruik van het Griekse τίθη, aldus Fordyce *ad loc.*)⁵³.

*Het is misschien nuttig er hier op te wijzen dat D. O. Ross in zijn bekende monografie *Style and Tradition in Catullus* (1969), op basis van taalkundig en stilistisch onderzoek, de opvallende stelling verdedigd heeft dat Catullus' polymetrische gedichten en zijn *carmina maiora* ten volle als neoterisch kunnen bestempeld worden, maar dat zijn epigrammen grotendeels thuishoren in de oude traditie van het Romeinse epigram.

We hebben in ons onderzoek ook een kleiner werk betrokken, namelijk de *Ciris* (geschreven in 26 v. Chr., zie Woytek). In de inleiding van zijn uitgave met commentaar staat *Lyne (1978) p. 25-31 stil bij taal en stijl van dit epyllion dat heel duidelijk in het spoor van Catullus is geschreven. Wat de taal betreft, komen diminutieven (het emotionele ervan wordt beklemtoond), graecismen (vooral in het vocabularium en de morfologie; bv. *Minoa* in v. 132), archaïsmen (en de link met de epische taal, in het bijzonder Ennius; bv. *pote* in v. 227 en v. 328 en *vexarier* in v. 481) en wat Lyne in het spoor van Axelson (1945) prozaïsmen noemt (bv. v. 190 *imprudencia*, v. 187 *condicionem proponere*), ter sprake. Wat de stijl betreft, wijst Lyne o.a. op het feit dat de auteur van de *Ciris* frequent apostrofen (bv. v. 191-205 en 294 vlgg.), uitroepen en retorische vragen gebruikt, en naar het voorbeeld van Callimachus, ter verhoging van de levendigheid en als *poeta doctus*, met heel wat parentheses werkt (bv. vv. 19-20, 55, 81-2; 87-8; 130; 135-7; 140; 161; 187 etc.). P. 24 komen ook de dikwijls voorkomende

verspatronen, vele *versus aurei*, aan bod, eveneens duidelijk te situeren in het spoor van Catullus.

*Een belangrijk recent werk waarin ook de taal van de *Ciris* nadrukkelijk aan bod komt is *Die Ciris im Kontext der augusteischen Dichtung* van Erich Woytek (2018). Hij betoogt dat de auteur van *Catalepton* 9 en van de *Ciris* Asinius Pollio is. In de bewijsvoering speelt de taal van deze twee geschriften een grote rol. Daarbij krijgen p. 197-204 (zie ook p. 214 vlgg.) prozawoorden en verbanden met het proza van Cicero opvallend veel aandacht (vgl. ook hier Axelson (1945)). Daarnaast wijst Woytek vooral op de vele archaïsmen, en verder, terecht, op de opvallend frequente herhaling van sommige woorden en op het feit dat de auteur meermaals erg zware perioden opbouwde.

Met Vergilius, Horatius⁵⁴ en Ovidius komt de Latijnse poëtische taal dan tot volle wasdom. De Augusteïsche dichters nemen een aantal verworvenheden van de neoteri over (o.a. verfijningen inzake metrum en prosodie; het opbouwen van woordorde-patronen; minder archaïsmen dan bv. Lucretius), maar ze zetten zich niet op dezelfde wijze af tegen de archaïsche dichters als Catullus. Met name Vergilius plaatst zich met zijn *Aeneis* bewust in het spoor van Ennius. Inzake taalgebruik wordt de klassieke poëzie zoals het klassieke proza van Cicero gekenmerkt door selectiviteit, discipline, maat. Men gaat in tegen het vergezochte, te erudiete en te opvallende; het aantal ‘abnormale’ woorden is bij deze dichters kleiner dan bij Ennius, Catullus of de dichter Cicero. We zien dat Vergilius’ vernieuwingen inzake het episch vocabularium binnen de traditionele grenzen vallen en dat hij zich met zijn archaïsmen nooit te ver verwijderd van het Latijn dat zijn lezers kenden. De klassieke periode wordt verder nog gekenmerkt door het succes van het ‘Bedeutungslehnwort’ en door een opvallende toename van het aantal syntactische graecismen⁵⁵. Essentieel is ook Vergilius’ uitwerking van de poëtische periode; hij creëerde een waardige tegenhanger voor de periode in het klassieke proza⁵⁶.

Ik zou hier over Vergilius, wiens taal in dit handboek centraal zal staan, nog de volgende aantekening willen maken: hij vermijdt inderdaad het vergezochte en het buitensporige, hij houdt maat, maar men kan van de andere kant niet anders dan steeds weer vaststellen dat zeer veel vernieuwingen in de taal der Latijnse dichters op Vergilius teruggaan. Zijn gedisciplineerde houding heeft hem er niet van weerhouden om zeer veel aanpassingen en innovaties door te voeren. Hij was gedisciplineerd maar ongemeen ondernemend en creatief !

*Over Ovidius' taalgebruik schreef E.J. Kenney (2002, p. 70) terecht: "Ovid does not seem to me to strain the Latin language as, in their different ways, do Virgil or Propertius or Lucan: his case-usage, for instance, though flexible and versatile, cannot be called either difficult or markedly licentious." Vergilius innoveerde de taal der Latijnse dichters veel ingrijpender dan de meeste classici beseffen, de vernieuwingen die Ovidius doorvoerde zijn verhoudingsgewijs beperkter en minder opvallend; het gaat om "innumerable discreet manipulations of meter, diction and syntax" (Kenney (2002), p. 29).

Ovidius' ingrepen hebben deels te maken met de specifieke toon en kleur van zijn dichtwerk, deels met het creëren van een ongemeen vlotte stijl en tempo, "fluency and speed" (ibidem, p. 34). Ovidius biedt, aldus L. Morgan (2010, p. 380), meer dactylen, minder elisies, "more Greek style" dan Vergilius. Ovidius vernieuwt het Latijnse vocabularium "with moderate freedom" (Kenney (2002), p. 64). Een typische stijlfiguur in Ovidius' gedichten is volgens Kenney de syllepsis⁵⁷; een mooi voorbeeld is *Met. II, 600-602* *Laurea delapsa est audito crimine amanti, / et pariter vultusque deo plectrumque colorque / excidit* (ibidem, p. 45-7).

Om Vergilius' *Aeneis* te karakteriseren gebruikt Kenney terecht de termen "weight", "sonority" en "expressiveness", m.b.t. Ovidius de termen "smoothness and speed" (ibid., p. 58). Ovidius biedt in zijn *Metamorphoses* zeer veel Vergiliaanse reminiscenties, maar hij verandert de natuur van wat hij 'ontleent'. Kenney heeft het p. 59 over "a consistent and calculated process of denaturing". De gemiddelde lengte van Ovidius' zinnen in de *Metamorphoses* ligt niet ver af van de gemiddelde lengte van de zinnen in de *Aeneis*. Het procent enjambementen ligt in Ovidius' epos iets lager dan in de *Aeneis*, maar is al bij al vergelijkbaar (zie ook infra).

"His contribution to the subsequent development of Latin poetry may be described as the perfection of a poetic *koine* (...). The Ovidian manner (...) is imitable; Virgil's is not" (ibid., p. 60).

In de keizertijd blijven de Latijnse dichters, in de eerste plaats uiteraard de epische dichters, in hoge mate de poëtische taal van Vergilius (en Ovidius) als voorbeeld volgen. Natuurlijk maakt elk van de dichters verschillende keuzes in zijn omgang met het traditionele instrumentarium.

*We moeten hier ook aanstippen dat de tragedies van Seneca een belangrijke rol speelden in de ontwikkeling van de taal van de Latijnse dichters, niet zozeer inzake woordenschat en poëtisch 'Formelgut' als wel in het grensgebied tussen

syntaxis en stilistiek. Seneca valt op door ‘Abundanz’ en ‘Ausdrucksfülle’, hij laat begrippen en formuleringen uitwaaiëren. Daarnaast biedt hij nog meer dan zijn voorgangers “Veränderungen der syntaktischen Beziehung von Satzgliedern”. Sommigen die menen dat zijn tragedies niet bestemd waren om te worden opgevoerd, zijn van oordeel dat Seneca dit manco compenseerde door ‘Abundanz’ en ‘Ausdrucksfülle’. Hij oefende hoe dan ook een grote invloed uit op de dichters onder de Flavische keizers (zie M. Hillen 1989 en de heldere recensie van Billerbeck, in: AAHG 1992).

*In aansluiting bij Elaine Fantham *ad Lucan.* II, p. 34-43 bied ik een paar aantekeningen over taal en stijl van Lucanus; samen met Ovidius is Lucanus de epische dichter die in het spoor van Vergilius de meeste originaliteit toont (zie Kenney 2002, p. 58)⁵⁸.

Het aantal poëtische samenstellingen is bij Lucanus relatief beperkt; wat het vocabularium en de metriek betreft, leunt hij meer aan bij Vergilius dan bij Ovidius (zie Fantham, p. 43-6). Lucanus verkiest parataxis boven onderschikking; in de narratieve delen zijn de zinnen van de dichter gemiddeld drie à vier verzen lang; hij vermijdt het samenvallen van verseinde en zinseinde; paragrafen worden dikwijls afgerond met een opvallend uitgebouwd vers (o.a. *versus aurei*) of een *sententia*. Stijlfiguren die typisch zijn voor de stijl van Lucanus zijn de hyperbool en de paradox.

*Ik sta (in aansluiting bij M. Dewar *ad VI cons. Hon.*, p. LII-LV) ook nog een ogenblik stil bij Claudianus, een van de laatste klassieke dichters van de Oudheid. Een van de meest opvallende trekken van Claudianus’ verzen is hun vloeiende loop; deze “fluidity” / “smoothness” hangt samen met het feit dat de dichter geregeld dezelfde verspatronen gebruikt (zie Duckworth), elisies vermijdt (veel minder elisies dan in de dichtwerken van Vergilius en Ovidius) en een zuiver klassieke prosodie biedt (verbluffend voor iemand wiens moedertaal het Grieks was). Bovendien heeft hij een voorkeur voor een dactylisch woord in de vijfde voet en een tweelettergrepig woord in de zesde; voeg daar nog aan toe dat ictus en accent in die twee voeten traditioneel samenvallen. Hij doet de lezer dan ook meer aan Ovidius en Statius denken dan aan Vergilius. Geregeld sluit hij een passus af met een *versus aureus*, zo bv. (i.v.m. Stilicho) *VI cons. Hon.* 469 *barbara fulmineo secuit tentoria cursu*⁵⁹. Zijn taal is de klassieke *sermo poeticus*. Zo liggen o.a. zijn graecismen in de lijn van de traditie; in het spoor van zijn voorgangers gebruikt hij o.a. geregeld Griekse accusatieven, bv. het type *resoluta comam* in *VI cons. Hon.* 153 (zie mijn opmerkingen infra !). We treffen weinig

neologismen aan en ook deze zijn gevormd naar klassieke voorbeelden, het gaat bv. om samenstellingen op *-fer* en *-ger*. Opvallend veel woorden zijn woorden die hoofdzakelijk in het proza voorkomen, met name in de geschiedschrijving. In VI *cons. Hon.* gaat het bv. om *patratis..bellis* (v. 126) en *transfuga* (v. 250). Afwijkingen van de klassieke syntaxis zijn niet idiosyncratisch maar gebruikelijk in het Latijn van de Late Oudheid⁶⁰.

*In het belangrijke werk *The Jeweled Style. Poetry and Poetics in Late Antiquity* (1989) bespreekt Michael Roberts de typische / de dominante taal- en stijlkenmerken van de dichtkunst tijdens de Late Oudheid. Roberts beklemtoont dat heidense en christelijke dichters een gemeenschappelijke esthetiek deelden. Hij wijst o.a. op de bijzondere aandacht voor het individuele woord / het lexicon (p. 58 vlgg.; p. 60 “the formal manipulation of individual words”; vgl. p. 72 vlgg.; en p. 128 “lexical richness”) en op de ruime plaats van *enumeratio / congeries* (p. 60 “single-word enumerations”) (naast andere katalogen!), verder op het feit dat de individuele episode meer belang krijgt dan de eenheid van het geheel (vgl. p. 131 “independent units of composition”; vgl. ook p. 72; p. 84 en p. 94), op het aanbrengen van “some form of framing device to set the passage off as an independent compositional unit”, p. 37 (met bv. een eerste vers dat de inhoud van de eenheid aanduidt en een slotvers dat als *sententia* of *versus aureus* een opvallend uitzicht heeft; vgl. ook p. 94), op de grote rol van parallellisme en antithese, van herhalingen en van variaties in de opbouw van die kleine compositie-eenheden en op de rol die daarbij grammaticale categorieën spelen naast retorische categorieën (bedoeld zijn de redegelen, de soorten zinnen, de naamvallen, zie p. 37; vgl. p. 131 “parallel syntactical units”) en op het verkiezen van *commata* boven *cola* (*commata*, kleinere eenheden dan *cola*, tellen twee à drie woorden; let op de definitie p. 117; zie o.a. p. 55; vgl. p. 136 “the refined commatic patterning”) en ten slotte op het feit dat het literaire proza en de dichtkunst dicht bij elkaar komen te liggen (zie p. 8, p. 24, p. 49-50: “It is characteristic of late antiquity that the distinction between prose and verse, in style and subject matter, progressively broke down” en p. 63-4); in dat verband wijst hij uiteraard ook op de toenemende vermenging der genres. Over de modellen van de dichters van de Late Oudheid lezen we: “Statius’ *Silvae*, with its emphasis on small scale and the play of brilliance and color, is late antique poetry before its time” (p. 62; vgl. p. 120).

Om de genoemde stijlkenmerken met nog meer zekerheid te kunnen weerhouden als typische kenmerken van de esthetische smaak van de Late Oudheid, vergelijkt

Roberts de dichtkunst van de Late Oudheid met de mozaïekunst, de sarcofagen en de ivoren diptieken van de Late Oudheid. Ik stip hier “the movement toward schematic rather than naturalistic composition” en “the characteristically late antique tendency to isolate the individual compositional unit from its context” aan (p. 81). En ook “(the) insistence on formal properties at the expense of representational integrity” en het belang van “formal patterning” (p. 84). Verder onderstreept hij de fragmentatie en miniaturisatie (p. 97). Over de stijl van de dichters zegt hij nog samenvattend: “The poets of late antiquity employ patterns of verbal parallelism, synonymy, or enumeration (...), thus distracting from the representational content of a passage, as conveyed by its syntactical structure. Like the mosaics, the poetry, at its most extreme and characteristic, draws attention to formal properties at the expense of the referential in a fashion that is disconcerting to the classically oriented reader” (p. 85). En p. 91 lezen we “So in poetry anithetical relations of language can communicate a thematic concern that may not be explicitly formulated at the primary syntactic level of a text”. Hij ziet zijn inschatting van wat typisch is voor de cultuur van de Late Oudheid bevestigd door de vergelijking van de dichtkunst en de beeldende kunsten. Daarbij denkt hij aan de term ‘maniërisme’ zoals die gebruikt werd door E.R. Curtius, namelijk ter aanduiding van de typische reactie die telkens weer volgt op een klassieke periode (zie p. 120). Hij aarzelt om die term te weerhouden, maar feit is dat er sprake is van “an exaggeration of the formal qualities of literature at the expense of classical unity, proportion, and realism of representation” (p. 119).

De christenen wijzen *delectatio* af als doel op zich. Maar, al spreken de christelijke dichters geregeld hun voorkeur uit voor een *ars / sermo humilis*, toch delen ze, zoals gezegd, in hoge mate de typische kenmerken van “the jeweled style”. Wat zijn hun argumenten om dit te verantwoorden? God verdient het in zulke stijl te worden bezongen. Daarnaast kan ook een allegorische duiding een bloemrijke beschrijving aanvaardbaar maken (zie p. 132-3 over de tempel van de ziel in Prudentius, *Psych.* 823-887; p. 143 en p. 146). Er zijn natuurlijk duidelijke verschillen tussen de christelijke dichters onderling, met van de ene kant dichters als een relatief sobere Sedulius en van de andere kant Sidonius Apollinaris, die het verst af staat van een *ars humilis*⁶¹.

*

Na Vergilius en Ovidius verminderde inderdaad de afstand tussen proza en poëzie, aangezien de poëzie het proza inpalmde, de retorica de poëzie. Van de impact van de retorica op de dichtkunst kan men trouwens reeds de eerste sporen

vinden in de redevoeringen van Vergilius' *Aeneis*, maar vooral in Ovidius⁶². En wat de impact van de dichtkunst betreft, stelt men vast dat Vergilius niet alleen de poëzie van de keizertijd domineert, maar ook het proza (vooral inzake lexicon en syntaxis; om te beginnen Quintus Curtius⁶³). Symptomatisch is een passage uit Tacitus, *Dialogus de oratoribus*, namelijk 20, 5 (een zin uit het betoog waarin Marcus Aper de moderne redekunst verdedigt): *Exigitur enim iam ab oratore etiam poeticus decor, non Acii aut Pacuvii veterno inquinatus, sed ex Horatii et Vergilii et Lucani sacrario prolatus*⁶⁴. Navolging van Vergilius geschiedt bewust, later ten dele ook onbewust, namelijk ten gevolge van het feit dat Latijn werd onderwezen aan de hand van Vergilius⁶⁵. De invloed van de dichtkunst op het proza had ook een impact op de dichtkunst zelf die zich in een gewijzigde situatie bevond en, in haar poging om zich te onderscheiden van het literair proza, op een aantal punten andere wegen diende op te zoeken⁶⁶.

§ 4. Verschillen tussen metra en genres en de repercussies op de taal der dichters

In dit handboek staan we, zoals gezegd, vooral stil bij de typische, geregeld voorkomende bijzonderheden die de taal der Latijnse dichters onderscheiden van die van het proza. Daarbij stellen we Vergilius en de epische poëzie centraal. Vergilius was immers de meest invloedrijke Romeinse dichter, de epische poëzie werd beschouwd als het genre dat het referentiepunt vormde voor de andere genres; zie o.a. Morgan (2010), p. 284: “The hexameter constituted the benchmark for all metres just as the genre for which the *herous* formed the classic vehicle, epic, was the benchmark for all poetic genres” (vgl. ook Morgan 2010, p. 23 en p. 34). Vgl. ook de derde editie van de OCD s.v. ‘Elegiac poetry, Latin’: “Epic is constantly immanent within elegy as the term against which it defines itself.”

In de loop van onze uiteenzetting zullen we geregeld aanstippen dat een bepaald poëtisch taalfenomeen vooral in de hogere poëziegenres te vinden is. De andere genres komen onder de geciteerde voorbeelden minder frequent aan bod, maar zijn zeker niet afwezig in onze tekst.

Terwijl we in ons handboek dus in de regel stilstaan bij bijzonderheden van de dichterlijke taal die in een of andere vorm in verschillende tijden en verschillende dichterlijke genres voorkomen (maar vooral in de hogere genres), willen we in deze paragraaf kort stilstaan bij de verschillen tussen de metra en tussen de genres (zie over de samenhang tussen metrum en genre Morgan 2010, p. 16-23). De reden

om dit te doen is evident: het epos wordt, zoals ook de tragedie of de hogere lyriek, gekenmerkt door een gedragen taal, terwijl bv. de taal van de satire en de komedie dicht bij de omgangstaal stond. Ook de taal van de hogere lyriek en die van de elegie verschillen van elkaar. In het artikel 'register' OCD, 3^e ed., lezen we o.a. “In selection of vocabulary, Latin poets were influenced by the place of their genre in a hierarchy which ranged from epic at the higher end to epigram at the lower.” Cruciaal is het taalregister, “the level of language, especially with respect to vocabulary, appropriate to a particular genre“ (*ibid.*).

Bij mijn reflexie over de problematiek die besproken wordt in deze paragraaf, speelde het recente werk *Musa pedestris* een centrale rol; ik wil het hier dan ook bondig presenteren.

*Llewelyn Morgan, ‘*Musa pedestris*’: *Metre and Meaning in Roman Verse* (2010) beklemtoont dat met een bepaald metrum een bepaald ethos samenhangt⁶⁷. Hij wijst in dit verband (uiteeraard) op de “intrinsic characteristics of the metrical form” (p. 374) en schreef (terecht) “it was believed that a basis existed in the formal qualities of the metre for the character attributed to it” (p. 177)⁶⁸. Maar in zijn betoog ligt de focus toch vooral op de gevolgen van de keuze die de *inventor* van een bepaald genre of andere voorgangers gemaakt hebben (zie p. 7-9). P. 7 lezen we: “meters can mean by association and convention” (Morgan citeert Fussell 1979); vgl. ook p. 8: “Maas’s (...) remark, that any such ethos is a matter of convention rather than the intrinsic character of a metrical length, is a valid and important one”; vgl. ook nog p. 374: “metrical practice is overwhelmingly dictated by convention.” Men bedenke dat de conventionele betekenis van een metrum relatief goed aan te wijzen is, de intrinsieke betekenis ervan is veel moeilijker precies uit te leggen of te bewijzen (“hard to describe”). Daarnaast stelt Morgan dat latere dichters dit ethos kunnen wijzigen, ja zelfs op zijn kop kunnen zetten. Hij heeft het o.a. over “a creative infraction of the conventions of the form” (p. 319) en bv. over “a travesty of the epic hexameter” (p. 327); p. 12 is er sprake van ‘deviation’. Vergelijk voor de basisstellingen van Morgan ook p. 261; 273; 317. Morgan beklemtoont verder dat de Romeinse dichters zich in hun omgang met de verschillende metra niet alleen lieten leiden door hun Griekse en Romeinse voorgangers maar ook door de theoretici van de metriek (zie p. 9; p. 31-3 en bv. p. 158: “interpenetration of metrical theory and practice”). Hij wijst er herhaaldelijk op dat de Romeinse dichters goed op de hoogte waren van de bijzondere facetten van de metra die ze gebruikten en dat de Romeinse lezers alert waren wat de metrische keuzes van de dichters aanging (zie p. 23 vlgg., p. 319, p.

358 en p. 371). Zijn basisstellingen verdedigt de auteur aan de hand van een reeks stilistische onderzoeken, vooral van gedichten van Catullus, Horatius, Ovidius en Statius. In wat volgt sta ik stil bij een aantal representatieve metra en genres uit de studie van Morgan.

De hendecasyllabi (Hoofdstuk I) zijn in de Latijnse literatuur onlosmakelijk verbonden met de naam van de dichter Catullus; sommigen noemen de hendecasyllaben “the Catullan metre *par excellence*”. “The content is various (from the erotic to the scatological), but the metre is always light, graceful, intimate – perfectly suited to the cultivated ease and informality of the Catullan persona”, aldus J.H. Gaisser (1993), door Morgan instemmend geciteerd p. 68. Ook de hendecasyllaben van Statius worden gekenmerkt door ‘informality’ aldus K.M. Coleman (1988), die ook ‘speed’ een intrinsiek kenmerk van de hendecasyllaben noemt en gevolgd wordt door Morgan (zie p. 60 en 68). Daarnaast heeft Morgan het ook nog over “freedom”, “energy”, “inherent liveliness” and “youthfulness”.

Morgan legt p. 106-113 uit waarom Statius in *Silv.* II, 7, een *natalicium* voor de op jonge leeftijd overleden Lucanus dat de dichter gericht heeft aan de weduwe van de overledene, tegen de verwachting in niet koos voor hexameters, het gepaste metrum voor *laudes*, maar, verrassend, voor hendecasyllabi. Recensent Lindsay Watson ziet de zaken echter anders dan Morgan: Catullus maakte in zijn hendecasyllabi plaats voor obscene taalgebruik en vrijpostigheid; welnu uit externe gegevens (Suetonius en Martialis) moet blijken dat Lucanus en zijn vrouw wel open stonden voor zulke taal...

Iambische versschema's vormen het onderwerp van Hoofdstuk II. De dialogen van de Latijnse komedie en tragedie, die bij Morgan verder buiten beschouwing blijven, zijn in de regel gesteld in iambische *senarii*; voor dramatische dialogen waren iamben volgens Aristoteles, *Poet.* 1449a24-8 bijzonder geschikt. Zowel Catullus als Horatius zetten zich af tegen de versificatie van de Latijnse dramaturgen en wilden zuivere iamben schrijven (en gingen in dat streven zelfs verder dan de Grieken zelf, zie o.a. p. 379). In zijn *Carm.* I, 16, 24 heeft Horatius het over *celeris iambos* en in v. 79 van zijn *Ars poetica*, namelijk *Archilochum proprio rabies armavit iambo*, wijst hij uitdrukkelijk op de geschiktheid van een iambisch metrum voor invectieven. “The most salient point to repeat is that pure iambics were considered swift and energetic, and *ipso facto* ideally suited to aggressive and uninhibited abuse” (Morgan, p. 177).

Catullus biedt bv. zuivere iamben in de trimeters van zijn zeer Grieks gedicht nr. 4 *Phaselus ille, quem videtis, hospites, / ait fuisse navium celerrimus* (zie over de Griekse syntaxis van het tweede vers infra). Het is duidelijk dat Catullus met zijn zuivere iamben de snelheid wilde nabootsen van de *phaselus*, maar het gedicht is wel geen invectieve, integendeel het is een lofzang ! Zijn gedichten 29 en 52, eveneens gesteld in zuivere iamben, zijn wel invectieven.

Door Horatius worden, met name in de *Epoden*, uiteenlopende iambische schema's gebruikt; in de eerste tien epoden brengt de dichter combinaties van iambische trimeters en iambische dimeters. Horatius' voorbeeld in de *Epoden* was Archilochus. Bijzondere aandacht krijgen in het boek van Morgan, naast *Carm. I, 4 Solvitur acris hiems* (zie p. 167-176) de epoden 11 (p. 163-4) en 16 (p. 176-180). In elk van deze drie gedichten worden de pare en onpare verzen metrisch tegenover elkaar uitgespeeld. In epode 11 volgt op een iambische trimeter telkens een verbinding van een hemiepes en een iambische dimeter. Met de hemiepes, die gelijk is aan de eerste helft van een pentameter, neemt Horatius metrisch een stuk van het elegisch distichon op in zijn distichon. Deze metrische bijzonderheid klopt met de opname van elegische thema's en topoi (o.a. het paraclausithuron) in het gedicht. De dichter zet zich in feite iambisch af tegen een elegisch klagend (zie *querebar* in v. 12) waarin hij vervallen was of dreigde te vervallen. Zijn metrisch 'schipperen' komt overigens aan bod in v. 20 *incerto pede*. In epode 16 gaat het om een creatieve oppositie van dactylische hexameters en iambische trimeters: de hexameters hebben het in belangrijke mate over de grootheid van Rome, in de iambische trimeters formuleert Horatius verwijten aan zijn tijdgenoten. De statigheid van de hexameters wordt nog verhoogd door spondeeën in de vijfde voet van de vv. 17 en 29. De wanhopige raad om Rome te verlaten is ironisch en bitter en vormt quasi zeker een reactie op Vergilius' ecloge 4.

In hoofdstuk III staat de sapphische strofe centraal. De titel van het hoofdstuk is "narrower circuits" (p. 32 spreekt Morgan over "diminutive structures"). Catullus gebruikte de sapphische strofe in zijn bekend liefdesgedicht nr. 51 (over het begin van zijn relatie met Lesbia), maar ook in het harde gedicht nr. 11 (over het einde van hun relatie). In 11 wordt het gebruik van het sapphisch metrum volgens Morgan op zijn kop gezet. Watson wees er in haar recensie echter op dat ook Sappho zelf bij gelegenheid ongezoeten uit de hoek kon komen, precies in een situatie als die in Catullus 11. Volgens haar is er in Catullus 11 dus geen sprake van "contravention of metrical proprieties" ...

Op ruimere schaal leren we de sapphische strofe kennen bij de dichter Horatius. Gewoonlijk stelt men de sapphische strofe en de alcaïsche strofe tegenover elkaar (zie Morgan, p. 214-8 en p. 274-283; en Horatius zelf in *Carm.* II, 13, 21-28). Morgan heeft het i.v.m. de sapphische strofe over “the domestic ethos of the form” (p. 244; vgl. p. 237 en p. 251); daarnaast noemt hij als kenmerkende facetten het erotische, het bevallige en de rust. De plaats die het private domein kreeg in Horatius’ *Carmen saeculare* kan verklaren waarom Horatius voor dit publieke gedicht de sapphische strofe koos (zie p. 251 over “the domestic focus of the *Carmen*”). Vergelijk in dit verband ook de boeiende bespreking van *Carm.* IV, 6 (p. 252-260). Ook het gebruik van de sapphische strofe in het panegyrische *Carm.* I, 12 *Quem virum aut heroa* is verrassend, maar wordt door Morgan m.i. overtuigend verklaard op grond van de belangrijke plaats van de thema’s maat en het besef van de beperkingen van de mens; dit is geen Pindareïsche panegyriek (zie p. 260-274). Vergelijk de heldere bespreking van III, 14 *Herculis ritu*, p. 237 vlgg. (en p. 378).

Evenmin als de sapphische strofe is de alcaïsche strofe geschikt voor zware onderwerpen of voor grandeur; toch is er een duidelijk verschil: bij Alcaeus komen zowel het publieke als het private aan bod, zijn stijl is meer gedragen en mannelijker dan die van Sappho. De stanza’s van sapphische strofen zijn “sharply self-contained and end-stopped” (p. 188); in de gedichten gesteld in alcaïsche strofen lopen zinnen gemakkelijker dan in gedichten gesteld in sapphische strofen van de ene stanza naar de andere door; zie bv. *Carm.* III, 29, 32-41 over een gezwollen rivier (p. 215-6). Morgan stelt terecht dat de alcaïsche strofe “Horace’s favourite metre is” en dat het geen toeval is dat de Romeinse oden (*Carm.* III, 1-6) in alcaïsche strofen gesteld zijn (zie Morgan, p. 278). Hoe dan ook, het register van de sapphische en de alcaïsche strofe is een lager dan dat van de Pindareïsche strofe (p. 218 en p. 248). Een goed voorbeeld van een alcaïsch - Horatiaans gedicht biedt Statius, *Silv.* IV, 5.

De hexametrische poëzie komt aan bod in het laatste hoofdstuk van het boek dat we hier kort voorstellen. In de epen van Homerus en Vergilius en verder bij Lucanus, Statius etc. staan goden en helden centraal; het epos is een verheven genre, gekenmerkt door een gedragen voorstelling van zaken, door “elevation, polish, artifice” (p. 5). In Horatius’ *Ars poetica* vv. 73-4 lezen we *Res gestae regumque ducumque et trisia bella / quo scribi possent numero, monstravit Homerus*.

Wat Morgan in dit hoofdstuk echter vooral belicht is wat er met de hexameter gebeurde in de satire en in het elegisch distichon. Lucilius en Horatius voeren in hun satiren (Morgan, p. 310-45) helemaal geen helden ten tonele maar kozen toch voor de hexameter. Ze stellen op humoristische wijze bizarre types, hypocrisie, pretentie etc. voor en dat in hexameters. Beiden bekijken de wereld rondom hen met typisch Romeinse ogen (zie wat Lucilius betreft p. 316-326). Beiden creëren een tegenstelling tussen de stof die ze behandelen en de (Griekse) traditie van de hexameter; zie o.a. p. 4: “a favourite strategy of the satirists (...) is to imperil the metrical status of their compositions by deliberate violation of the conventions of orthodox metrical composition, or else by establishing a contradiction between the formality of the metre and the meanness of the language or material it contains” en “The *herous* is (stereotypically) the metre of glorification, grandeur, and triumph, its abuse thus a challenge to those ideals” (Morgan, p. 319). Men treft in de satire veel elisies aan en, algemeen gesproken, een minder strenge / lossere versbouw (zie p. 313-6); meermaals botst men op prozaische formuleringen. Naar Horatius’ eigen zeggen (zie *Serm.* I, 4, 39-62), zijn z’n *Sermones* geen echte poëzie, ze zijn *sermoni propiora* (v. 42) Belangrijk is de wijze waarop Morgan Horatius’ kritiek op Lucilius beoordeelt; Horatius overdrijft zowel in zijn kritiek op Lucilius als in zijn bewering dat zijn eigen satiren vergeleken met die van zijn voorganger een zekere ‘Callimacheïsche’ verfijning zouden vertonen (zie p. 335-6).

De stelling dat Lucilius “sordid language and material” / “provocatively demotic language” (p. 317) ongepast en brutaal verbindt met hexameters, illustreert Morgan p. 311-6 door een metrisch-taalkundige analyse van Lucilius 1201-2 Krenkel = 609-10 Warmington *Granius autem / non contemnere se et reges odisse superbos* (terug te vinden in Cicero, *Att.* VI, 3, 7) Hij wijst op de monosyllabe *se* voor de penthemimerische cesuur, op het feit dat *se* bovendien verbonden is met *et* (elisie), en op het gebruik van het niet-emfatische woord (“an indifferent word”) *autem* op de laatste plaats van het eerste vers. P. 325 vergelijkt hij voor dit laatste punt Juvenalis 4, 34-5 *Incipe Calliope. Licet et considerare, non est / cantandum, res vera agitur*. Morgan heeft het over een “relatively loose style of composition” in de satiren, met o. a. heel wat elisies. Een mooi voorbeeld van Horatius’ omgang met de epische achtergrond van zijn hexameter, namelijk *Serm.* I, 5, 1-14, is besproken p. 337 vlgg.

Ik wil hier naast Horatius’ *Sermones* ook zijn *Epistulae* vermelden. In *Epist.* I, 1, 10-11 laat de dichter zich ontvallen: *Nunc itaque et versus et cetera ludicra pono:*

/ *quid verum atque decens, curo et rogo et omnis in hoc sum*. De *Epistulae* verschillen duidelijk van de *Sermones*, maar ook hier wordt de hexameter anders gebruikt dan in het epos, staat de taal dicht bij de omgangstaal en is de stijl vrijer. Nadat de dichter stelde dat hij *versus et cetera ludicra* achter zich liet, vervolgt hij met een prozaïsche zin, o.a. gekenmerkt door nogal wat elisies en veel korte woorden (vgl. Morgan, p. 5).

In het elegisch distichon verbinden de elegische dichters, maar niet alleen zij (zo zijn bv. ook veel epigrammen in elegische disticha gesteld), een dactylische hexameter met een pentameter. De hexametrische epiek biedt een *carmen perpetuum* (en geregeld zinnen die over meerdere verzen doorlopen), een elegisch distichon vormt “a self-contained unit” en “strives consistently also for syntactical unity” (p. 347). Ovidius scherpte deze kenmerken van het elegisch distichon nog aan. Hij vermeerde het enjambement tussen elegische disticha (of gebruikte zulk enjambement expressief, bv. bij de overgang van *Fast.* IV, 357-8 naar 359-360, Morgan, p. 348-9). Morgan beklemtoont p. 345-377 dat de betrokken dichters de verschillen en de spanning tussen de hexameter en de pentameter benut hebben. Na de hoge vlucht van de hexameter volgt in de pentameter een soort “loss of energy”, “the pentameter...loses steam” (*ibid.*); p. 362 verwijst hij in dit verband naar Ovidius, *Am.* I, 1, 17-8 *Cum bene surrexit versu nova pagina primo, / attenuat nervos proximus ille meos*. Deze spanning stelt Morgan o.a. in het licht aan de hand van de twee (korte) versies die Ovidius biedt van de val van Icarus, meer bepaald in *Ars* II, 77-8 en *Met.* VIII, 217-220: de taal in *Met.* VIII, 217-220 is meer verheven (let o.a. op *aethera carpere* en ook op het feit dat de goden ter sprake komen), in de pentameter van *Ars* II, 77-8 *Hos aliquis, tremula dum captat arundine pisces, / vidit, et inceptum dextra reliquit opus* is de typische val van de pentameter aanwezig (hier meer bepaald in het stoppen van een werkzaamheid, Morgan, p. 347)⁶⁹. Morgan maakt dit fenomeen ook duidelijk aan de hand van Ovidius, *Fast.* III, 545 vlgg. (over het kleine Malta); hij wijst met name op de vv. 572 ‘*haec*’ *inquit* ‘*tellus quantulacumque tua est* en 578 ‘*nos sumus inbelles, tu fuge sospes!*’ *ait* (p. 353). Vgl. nog *et orat, / tecta suae subeat quantulacumque casae* in *Fast.* IV, 515-6 en verder IV, 526. Daarnaast volgt er nog een overtuigende stilistische analyse van *Trist.* I, 5, 53-74 (p. 355-9) en een duiding van de rol van Janus in de *Fast.* I, 63-288 (p. 372-3). Terecht wijst Morgan er op dat Ovidius uiteraard niet werkt met een “line-by-line antithesis” tussen hexameter en pentameter (zie p. 357)⁷⁰. P. 369-377 herinnert Morgan er nog aan dat met de elegie het thema vrede verbonden is terwijl de epiek veelal met oorlog

te maken heeft (zie o.a. Propertius IV, 6, 69-70 *Bella satis cecini: citharam iam poscit Apollo / victor et ad placidos exiit arma choros* en Morgan p. 369-377)⁷¹.

Morgan stipt p. 373-4 ook nog aan dat de metrische structuur van het elegisch distichon enerzijds en van de “parallel half-lines” van de pentameter anderzijds de dichters elk een aantal bijzondere mogelijkheden boden; ik illustreer het eerste punt met de *versus echoici* in Ovidius, *Am.* I, 9, 1-2 *Militat omnis amans, et habet sua castra Cupido; / Attice, crede mihi, militat omnis amans* en in Pentadius, *Narcissus*, 3-4 *Se puer ipse videt, patrem dum quaerit in amne, / perspicuoque lacu se puer ipse videt* (vgl. ook *Am.* III, 2, 27-8)⁷².

Ik rond af. Morgan heeft verspreide suggesties van zijn voorgangers ten volle benut, *Musa pedestris* is belangrijk en boeiend. In verscheidene recensies wordt dan ook waardering uitgedrukt. Maar niet iedereen is overtuigd. Roland Mayer wijst er op dat de hexameter en zo ook het elegisch distichon voor zeer uiteenlopende themata werden gebruikt en volgt A. Kerkhecker (1999) (vgl. Morgan, p. 23) die stelde dat de iambische trimeter in de hellenistische periode “was bleached of any special resonance”. In de Late Oudheid wordt het elegisch distichon ruim gebruikt “but generally with no strong sense of linkage between metre and subject-matter” (derde editie OCD, s.v. ‘Elegiac poetry, Latin’). Door zijn stelling “metrical significance is negotiable” p. 9-10 zeer ruim te interpreteren (zie supra!), is in feite ook bij Morgan het hek in zekere zin van de dam. Mijn onzekerheid heeft ook te maken met een uitlating als die van L.P. Wilkinson, een groot kenner van de Latijnse poëzie en iemand met een scherp oog voor stilistische bijzonderheden: hij zou Horatius zelf willen vragen waarom hij dit of dat metrum koos, waarom hij bv. sapphische strofen verkoos in *Carm.* I, 12 en alcaeïsche strofen in III, 26 (*Horace and His Lyric Poetry*, Cambridge, 1945, p. 143-4, door Morgan geciteerd p. 261). Er kunnen hoe dan ook uiteenlopende motieven spelen bij de keuze voor een bepaald metrum en er zit nogal wat rek op het gebruik van een metrum^{73 74 75}.

*

Aan wat ik ter sprake bracht in mijn presentatie van *Musa pedestris* wil ik nog het volgende toevoegen:

Wat de taal van de satire betreft, nog enkele woorden over Lucilius, Horatius en Juvenalis.

*Zie over de taal van Lucilius verder o.a. H. Petersmann, *The Language of Early Roman Satire: Its Function and Characteristics* (1999), p. 296-310. Hij heeft het o.a. over het gebruik dat Lucilius maakt van Griekse leenwoorden en van colloquiale woorden voor ‘linguistic mockery’, meer bepaald om bepaalde figuren te karakteriseren; Lucilius verwierp de *Graecomania* van bepaalde Romeinse tijdgenoten. Horatius’ oordeel over Lucilius komt ter sprake p. 297; Horatius gebruikt in *Serm.* I, 4, 11 i.v.m. Lucilius’ taal de term *lutulentus*; dit woord betekent letterlijk ‘modderig, vuil’; zie ook *Serm.* I, 10, 20 vlgg.

*Zoals de titel het zegt, betreft *Metrische Stildifferenten in den Satiren des Horaz* van Nils-Ola Nilsson (1952) niet zozeer de verschillen met andere hexametrische gedichten als wel de stilistische verschillen tussen de satiren van Horatius onderling en ook de stilistische verschillen binnen elk van zijn satiren. Toch geeft deze studie ook een goede kijk op de specificiteit van de satire. Nilsson bestudeert metrische bijzonderheden die van (direct) stilistisch belang zijn; het gaat om de ‘stilistische Höhenlage’ en om strengere en vrijere metriek. Nilsson bestudeert met name de elisies (harde en minder harde), interpunctie en cesuren (o.a. monosyllaba voor de cesuur; het slotgedeelte der verzen, bv. de monosyllaba in *Serm.* II, 6, 35 *cras*; 36 *te*; 44 *par*; 51 *te*; 53 *tu*; 54 *me*, in het tekstgedeelte waarin Horatius door passanten wordt aangeklampt), de relatie tussen vers en zin (in de paragraaf over stilistische bijzonderheden zal ik stilstaan bij wat Nilsson schrijft over de relatie tussen vers en zin). Wat de frequentie van de elisies betreft, wijst Nilsson er op dat het aantal elisies in Lucilius’ hexameters ongeveer het dubbele is van wat Horatius zichzelf in zijn satiren heeft toegestaan. Het staat vast dat een groot aantal elisies in de ogen van Horatius typisch is voor eenvoudige taal / omgangstaal (‘Gesprächsstil’); het stijlniveau van zijn brieven ligt hoger dan dat van zijn satiren, men treft in Horatius’ brieven (‘Briefstil’) dan ook merkkelijk minder elisies aan dan in zijn satiren (zie p. 8-10); nog minder elisies treft men aan in de hexameters die in Horatius’ *Oden* en *Epoden* voorkomen.

In het laatste hoofdstuk worden de specifieke kenmerken van elke satire van Horatius overlopen (de afwijkingen van wat men gemiddeld in de satiren van Horatius aantreft). Men kan niet naast de verschillen tussen de satiren kijken: vergelijk bv. van de ene kant het literairkritische ‘essay’ satire I, 10, die gekenmerkt wordt door een strengere metriek en een grotere afstemming van vers en zin op elkaar, en van de andere kant de ‘diatribe’ satire I, 3 (zie Nilsson p. 179-180 en p. 169-172).

Evenzeer vallen de verschillen binnen elk van de satiren op; ik trek zelf kort de aandacht op II, 6, in Kiessling – Heinze “diese Krone der horazischen Satirendichtung” genoemd: de gebedsformuleringen in v. 5 vlgg en 20 vlgg.; de omgangstaal van de korte tussenkomsten en opmerkingen van degenen die Horatius op straat in Rome aanklampen en van de korte replieken van de dichter in v. 23-4; v. 29; 34 vlgg.; 51 vlgg. (o.a. korte formuleringen zonder ww., bv. in v. 55 *si quicquam*); geregeld fraai gecomponeerde verzen, in het bijzonder wanneer de dichter het heeft over wat hij wenselijk vindt of over de omgang met zijn vrienden, v. 60 vlgg.; de gestileerde taal van het fabelverhaal v. 79-117 (met in vv. 79-81 een geliefd procedé in volkse verhalen – een polyptoton - (zie Kiessling – Heinze): “*Olim / rusticus urbanum murem mus paupere fertur / accepisse cavo, veterem vetus hospes amicum, / asper et attentus quaesitis, ut tamen artum / solveret hospitium animum*” en de epische parodie in v. 88 en vv. 100-101). Vergelijk over de metrische en stilistische bijzonderheden van II, 6 Nilsson, p. 191-3. Horatius’ taal van de satiren is werkelijk een opvallend afwisselende en expressieve taal.

Ik wil er ook op wijzen dat parodie van het epos niet altijd hetzelfde is: wanneer Horatius in I, 5, 53 de muze aanroept (*Musa, velim memores*) bij de aanvang van zijn beschrijving van de woordentwist tussen Sarmentus en Messius is dit in het oog springende spotternij; op vele andere plaatsen (zie bv. I, 5, 9-10 en II, 6, 100-101) gaat het om verheven formuleringen die de lezer doen glimlachen omdat ze niet passen bij de situatie waarin men zich bevindt of voor het gebeuren dat beschreven wordt⁷⁶.

*Dikwijls wordt gesteld dat het stijlniveau van Juvenalis’ satiren hoger ligt dan dat van Lucilius en Horatius. J. G. F. Powell, *Stylistic Registers in Juvenal* (1999) betoogt “that Juvenal’s style is not ‘grand’ in terms of stylistic register, except when he is parodying epic, and that his passages of epic parody generally include some clear stylistic incongruity which reveals the ironical purpose behind them.” (p. 311). In dit verband wijst hij p. 313-4, gebruik makend van een aantal observaties en cijfergegevens in Nilsson, *Metrische Stildifferenten in den Satiren des Horaz* (1952) en in *A Commentary on the Satires of Juvenal* van E. Courtney (1980), op het feit dat Juvenalis’ metrische techniek niet zo sterk verschilt van die van Horatius; Powell heeft het o.a. over monosyllaba en over meerlettergrepige woorden aan het slot van de hexameter, over de frequentie van elisies, over enjambementen en over cesuren. Sommigen hebben zich laten misleiden door de poëtische taal van Juvenalis’ programmatische verzen in zijn eerste satire (zie p.

319-320); we vinden er o.a. de parafrase *magnus... Auruncae... alumnus* (i.v.m. Lucilius) in v. 20, het archaïsche *duellum* in v. 169 en het *verbum poeticum ensis* in v. 165; *duellum* en *ensis* vindt men echter nergens anders bij Juvenalis. De dichter kondigt hier zijn programma aan en doet dat in de stijl waarin ‘ernstige’ dichters dat plegen te doen. P. 323 vlgg. benut Powell in zijn betoog over taal en stijl van Juvenalis het werk van B. Axelson, *Unpoetische Wörter* (1945) dat infra nog ter sprake zal komen. Als voorbeeld van Juvenalis’ ‘mockery’ brengt hij hier zijn gebruik van *induperator* in *Sat.* 4, 29 ter sprake. In vele gevallen hebben we te maken met het soort ‘incongruities’ die Morgan aanstipt binnen de satire en met ‘bathos’ (valse pathos); wat dit laatste betreft, voert Powell p. 329 *Sat.* 13, 83 aan, *quidquid habent telorum armamentaria caeli* en geeft het slot weer met “celestial ironmongery”. P. 333 komt nog het gebruik van de hoogpoëtische woorden *Troiugenaë* in *Sat.* 1, 100 en *Scipiadaë* in 2, 154 in een parodische context ter sprake.

*F. Jones, *Juvenal and the Hexameter* (2008) is het in hoge mate eens met Powell maar meent toch te mogen stellen dat Juvenalis’ stijl in globa iets dichter bij die van de epiek van zijn tijdgenoten te situeren is dan die van zijn voorgangers Lucilius en Horatius. Persius blijkt onder de satirische dichters degene die de meeste kenmerken van een lager stijlniveau biedt. Horatius drukt zich in zijn satiren mettertijd verfijnder uit, bij Juvenalis stellen we het omgekeerde proces vast (mettertijd “a somewhat more pedestrian tone”).

Jones vergeleek Juvenalis’ satiren met andere hexametrische werken, telkens op basis van 100 verzen uit die werken (o.a. Vergilius, *Ecl.*; *Georg.*; *Aeneis*; Ovidius, *Met.*; Silius; Statius; *Theb.*; *Silv.*; Persius; Calpurnius Siculus); hij onderzocht de slotwoorden van de hexameter, de cesuren in de 3^e voet, de elisies en de scheiding van adjectieven en substantieven / patronen binnen in een vers. De tabel p. 358 biedt de cijfers voor elk van de onderzochte fenomenen.

Dergelijke patronen komen het meest frequent voor bij dichters die elegantie en moderniteit nastreven; Catullus is de gangmaker, daarna valt onder de hexametrische dichters / gedichten vooral de bucoliek op, namelijk Vergilius’ *Eclogae* (het verschil met de *Aeneis* is significant, de afstand tussen de *Georgica* en de *Aeneis* is kleiner !) en Calpurnius Siculus (Jones heeft het i.v.m. deze laatste p. 352 over “a case of inflation” en dit bij het imiteren van Vergilius’ *Eclogae*).

I.v.m. het elegisch distichon heeft men het soms over “an all-purpose metre”; hoe dan ook naast de elegie die supra al ter sprake kwam, zal ik verderop ook het

epigram, dikwijls gesteld in elegische disticha, beknopt aan bod laten komen, met name Martialis.

*Wat de taal van de elegische dichters betreft, wil ik de aandacht trekken op *Tibullus and the Language of Latin Elegy* van R. Maltby (1999). Deze nauwgezette en boeiende studie gaat wel niet over de positie van de elegie ten opzichte van de andere genres, maar over de verschillen tussen Tibullus en Ovidius (beiden gekenmerkt door *elegantia* en ‘purity of diction’)⁷⁷ enerzijds en Propertius (gekenmerkt door “verbal exuberance”; ik voeg er aan toe: ‘(linguistic) complexity’) anderzijds (zie p. 377, p. 386 en p. 388). Om de kenmerken van de taal van Tibullus en co preciezer te kunnen omschrijven, overloopt Maltby o.a. de Griekse leenwoorden, hun *versus echoici*, de postpositie van partikels, de samenstellingen en de diminutieven. De studie bevat nuttige overzichtstabellen van hun Griekse leenwoorden, samengestelde adjectieven en diminutieven.

Ik beperk me tot een paar bijzonderheden: Propertius biedt verhoudingsgewijs meer Griekse leenwoorden. Postpositie van partikels komt frequenter voor bij Tibullus dan bij Propertius en Ovidius (vgl. Platnauer 1951). Tibullus maakt slechts in beperkte mate gebruik van poëtische samenstellingen; Propertius biedt er iets meer, maar wat vooral opvalt is dat hij er meer nieuwe creëert; Ovidius biedt de meeste poëtische samenstellingen. Propertius biedt meer diminutieven dan Tibullus en Ovidius.

Over de elegische dichters schreef Quintilianus X, 1, 93 *Elegia quoque Graecos provocamus, cuius mihi tersus atque elegans maxime videtur auctor Tibullus. Sunt qui Propertium malint. Ovidius utroque lascivior, sicut durior Gallus*. Ik sta hier een ogenblik stil bij Tibullus’ en Ovidius’ elegieën. Tibullus (ik steun in het bijzonder op ed. Maltby, 2002, p. 66-8) koesterde Callimachus’ λεπτότης-ideaal. Elder (1962, p. 79, door Maltby geciteerd p. 66) omschreef Tibullus’ taal a.v. “only fit and proper words are allowed, the words are used in their ordinary sense, the word-order itself is straightforward, the syntax is easy, and the images are reasonable and functional within their immediate context”. Hij gebruikt minder diminutieven, Griekse leenwoorden en samengestelde adjectieven dan Propertius (zie ook infra !). Hij vermijdt colloquiale elementen en is spaarzaam met (al te plechtig klinkende) poëtische samenstellingen. Dit wil niet zeggen dat zijn stijl kleurloos zou zijn. De stijl van elk der elegieën is aangepast aan de inhoud. Griekse leenwoorden treft men vooral aan in de meer hellenistisch gekleurde elegieën I, 7 en II, 5; I, 4 wordt gekenmerkt door ontleningen aan de didactische dichtkunst van Lucretius. Tibullus’ bijzondere fascinatie voor taal uit zich o.a. in

etymologische woordspelingen en in technisch vocabularium (bv. i.v.m. de bereiding van kaas, i.v.m. de aanleg van een straat, i.v.m. landbouw en textiel).

In het spoor van Tibullus⁷⁸ veralgemeent Ovidius in het elegisch distichon het gebruik van een tweelettergrepig woord aan het slot van de pentameter. Bij Catullus, die op dit punt de Griekse traditie volgde, eindigt de pentameter in 39 % van de gevallen op een tweelettergrepig woord, in Propertius' eerste boek elegieën in 61 % der gevallen, in het eerste boek van Tibullus' elegieën in 93 % van de verzen. Vanaf Ovidius vormde een elegisch distichon meer en meer een afgerond geheel (Kenney 2002, p. 30-34). De stijl van Ovidius' elegische gedichten is in het algemeen "simple and unaffected, but not therefore 'prosaic' *tout court*" (ibidem, p. 36).

In aansluiting bij wat voorafgaat, ook nog enkele woorden over het epigram, meer bepaald over de taal van Martialis. De meeste van zijn epigrammen zijn gesteld in elegische disticha, hendecasyllabi en choliamben (hinkjamben), metra die ook Catullus heeft aangewend in zijn epigrammen en in zijn polymetrische gedichten.

*Ik vat de korte en heldere synthese samen die we aantreffen in de inleiding van *Martial, Select Epigrams* edited by Lindsay and Patricia Watson, Cambridge, 2003, p. 21-26. (met hier en daar een aanvulling) (1a). De aanwezigheid van obsceniteiten is wat de taal van Martialis' epigrammen het duidelijkst onderscheidt van de taal der hogere genres; de dichter beweegt zich op dit punt in het spoor van zijn voorgangers Catullus en Domitius Marsus en weet dat er een publiek is voor dit soort gedichten. De obsceniteiten zijn dikwijls aanwezig in invectieven maar ook voor het komisch effect op zich. (1b). Afgezien van deze obsceniteiten bevatten de epigrammen ook veel andere woorden die men niet aantreft in de hogere dichterlijke genres; zo bv. adverbia als *cito* en *diligenter*; of bv. *libenter*: Martialis I, 40, 1 en Citroni in aansluiting bij Axelson, p. 63: niet in hogere poëzie: 8 x in Horatius, maar niet in de *Oden*, 4 x in Ovidius, maar slechts 1 x in *Met.*, 1 x in Catullus, 2 x in Propertius; 9 x in Martialis; en *simpliciter* in I, 87, 8 en Citroni: 8 x in Martialis, daarbuiten vrijwel uitsluitend in het proza; en het soort Griekse leenwoorden dat men niet aantreft in de hogere genres, bv. *harpastum* ('handbal') of *ophthalmicus* ('oogarts'). Daarnaast vindt men ook tal van woordformaties uit de omgangstaal, o.a. termen op *-arius* i.v.m. bepaalde beroepen, bv. *salarius* ('een handelaar in zoute vis'; bv. I, 41, 8) en ook bepaalde volkse diminutieven, bv. *flabellum* ('een waaier'). Woorden en formuleringen uit de omgangstaal / volkstaal worden o.a. aangewend om de sfeer van het alledaagse leven op te roepen, zo bv. *crede mihi* (bv. I, 41, 1-2 *Urbanus tibi, Caecili, videris.*

/ *Non es, crede mihi.*) en *i fuge*, of om een boers en sexueel aberrant type te typeren, bv. in III, 82. (1c). (2) Verder woorden en woordvormen afkomstig uit de traditie van de satire, met daarbij ook tal van neologismen van de hand van Martialis. (3). Ten slotte ook wel poëtische woorden (en formuleringen), uiteraard een veel kleiner aantal dan in de hogere poëtische genres. Let bv. op een vers als I, 101, 5 *Ne tamen ad Stygias famulus descenderet umbras* (i.v.m. zijn slaaf Demetrius die op jonge leeftijd stierf en die hij kort voor zijn dood vrij liet; *ad Stygias...descenderet umbras* frequent in verheven verzen + Citroni). Een opvallende plaats nemen adjectieven in afgeleid van eigennamen; ook hier toont Martialis zich inventief; zo duidt hij bv. de keizerlijke residentie op de Palatijn aan met *Parrhasia ..aula* (o.a. XII, 15, 1) (cf. *Parrhasio Evandro* in Vergilius, *Aen.* XI, 31; *Parrhasius* is een poëtische term voor *Arcadius*; de Arcadiër Evander was de eerste koninklijke bewoner van de Palatijn). Poëtische taal vindt men zeker in de meer ernstige epigrammen, o.a. lovende epigrammen aan het adres van de keizer, maar daarnaast is dit soort woordenschat en taal ook aangewend met het oog op “a mock-serious effect” en ook in dit laatste domein is Martialis succesvol; zie bv. VII, 36 5-6 *Horridus, ecce, sonat Boreae stridore December: / Stella, tegis villam, non tegis agricolam ?* (contrast tussen het verheven vers 5 en het grappige v. 6); vgl. ook nog VIII, 6 en X, 4 (en Watson *ad loc.*).

Niet alle epigrammen zijn geschreven in dezelfde stijl, de invectieven bevatten verhoudingsgewijs meer omgangstaal, de epigrammen gericht tot de keizer bevatten verhoudingsgewijs de meest poëtische taal. Maar ook bij de meer ernstige of lovende epigrammen is er plaats voor meer luchtige passages en exemplaren.

De Oudheid rekende de didactiek bij de epiek; in beide gevallen hebben we te maken met omvangrijke gedichten gesteld in hexameters, maar een didactisch gedicht is uiteraard geen lang verhalend gedicht; het is een betoog waarin de redeneringen een eigen taal vragen en waarin ook specifieke quasi formulaire uitdrukkingwijzen te vinden zijn. Lucretius komt in onze tekst infra ruim aan bod, minder omwille van zijn aantrekkelijke visualisering van de stof die hij behandelt dan omwille van typische elementen van de argumentatieve taal of om de evolutie van de taal der Latijnse dichters duidelijk te maken.

*Ik wijs er terloops op dat Maltby (1999, p. 389-391) ook stilstaat bij de “amusingly pompous, mock didactic style” die Tibullus biedt in zijn elegie I, 4, een dialoog tussen de dichter en de god Priapus ! Men denke in dit verband

uiteraard ook aan Ovidius' *Ars amatoria* en *Remedia amoris*, eveneens elegische disticha.

Wij nemen meermaals voorbeelden op uit de tragedie, vooral dan uit Seneca *Trag.*, maar staan niet omstandig stil bij zijn zeer specifieke taal die gekenmerkt wordt door complexe amplificaties en intensieve formuleringen. In Ovidius, *Am.* III, 1, 7 vlgg. worden de elegie en de tragedie tegenover elkaar gesteld; er is inzake de tragedie o.a. sprake van *violenta Tragoedia* (v. 13), *animosa Tragoedia* (v. 35) en *sublimia carmina* (v. 39). De komedie komt, afgezien van uitleg over een of ander archaïsme, hoofdzakelijk ter sprake i.v.m. het gebruik van omgangstaal in de dichtkunst. Men kan in het geval van de komedie zoals in het geval van de satire spreken van 'subliterary forms'.

*

Zie verder infra voor bijzonderheden die kenmerkend zijn voor het taalgebruik binnen specifieke genres, bv. in de paragraaf over het vocabularium (o.a. de alinea's over zogenaamde 'unpoetische Wörter' en die over composita, omgangstaal en diminutieven), in de paragraaf over stilistische bijzonderheden (bv. het punt over de relatie tussen vers en zin en de pagina's over de woordorde). Ten slotte vindt de lezer ook een overzicht van de genreverschillen binnen de taal van de Latijnse dichters in het kader van de slotbeschouwingen.

Deel II

§ 5. Het vocabularium (*libertas verborum*, Quintilianus X, 1, 28)

De specificiteit van de taal der dichters springt zeer duidelijk in het oog op het vlak van het vocabularium; zie Cordier, *Etudes sur le vocabulaire épique dans l'Enéide* (1939), p. XXVI (in het spoor van Aristoteles en Meillet): "c'est la constitution du vocabulaire qui importe le plus à la formation de toute langue poétique"⁷⁹. Uit een onderzoek van *E. D. Kollmann, *Word Frequencies in Latin Literature* (1973) blijkt dat het aantal woorden dat exclusief in het proza voorkomt kleiner is dan het aantal dat exclusief in de dichtkunst te vinden is. Men bedenke evenwel dat niet alle woorden die uitsluitend in de poëzie betuigd zijn *verba poetica* zijn en dat 'poëtische' woorden (zie over deze term § 5 II infra) ook wel in het proza voorkomen. De poëzie kent niet alleen een aantal specifieke woorden maar wordt ook gekenmerkt door een specifiek gebruik van tal van algemeen gangbare woorden. Men denke aan metafoor en metonymie en ook aan Horatius'

woorden *In verbis etiam tenuis cautusque serendis / dixeris egregie, notum si callida verbum / reddiderit iunctura novum* (Ars 46-8 en Brink *ad loc.*). Een dichter kan de lezer verrassen door een woord te gebruiken in een ongewone betekenis of in een ongewone verbinding. Belangrijke antieke teksten in dit verband zijn Aristoteles, *Poet.*, c. 20-22 ; *Rhet.* III, 2-8 en Horatius, *Ars* 46 vlgg⁸⁰.

De categorieën II en vlgg. zijn niet door waterdichte schotten van elkaar gescheiden ! Zo werden bv. nogal wat archaïsmen (II) mettertijd beschouwd als *verba poetica* (III) (II en III moeten samen bekeken worden). Poëtische *composita* (IV) vormen een specifieke categorie binnen de *verba poetica*; heel wat poëtische samenstellingen zijn in feite neologismen, hetzelfde geldt ook voor heel wat afleidingen (VI) (IV en VI moeten samen bekeken worden!). Het aantal neologismen / vernieuwingen (zie Romeins cijfer V) springt vooral in het oog in IV en VI maar neologismen komen in alle rubrieken II vlgg. voor⁸¹.

Wat het aangevoerde materiaal betreft: opgelet, het gaat om voorbeelden ! Het gaat, indien het niet expliciet wordt gezegd, nooit om ‘volledige’ lijstjes !

*Wat het vocabularium der dichters betreft, denkt men spontaan aan *Etudes sur le vocabulaire épique dans l'Enéide* van A. Cordier (1939). Door het feit dat het over Vergilius gaat en door de omvang van het materiaal heeft het werk, dat enigszins gedateerd is, nog steeds zijn nut. Cordier schenkt zeer veel aandacht aan *composita*; daarnaast behandelt hij ook het archaïsme, poëtische woorden, technische woorden, zeldzame woorden en vreemde woorden. Hij gaat ook zeer omstandig in op de voorgangers van Vergilius. Maar intussen beschikken we over betere tekstedities en over andere werkinstrumenten. Bovendien vormt de indeling van het materiaal en van het werk een ware beproeving voor de lezer. We hebben het boek van Cordier benut maar wat we overnamen steeds gecheckt met behulp van de *Oxford Latin Dictionary* en / of Pinkster (red.), *Woordenboek Latijn / Nederlands* (1998)⁸².

I. 'Unpoetische Wörter'

Woorden die in het proza gebruikelijk zijn maar die door de dichters zouden gemeden worden als ‘prozaïsmen’ kent het Latijn strikt genomen niet.

1a.*Zoveel kan men leren uit de discussies die gevoerd werden rond het controversiële maar belangrijke boek van B. Axelson, *Unpoetische Wörter. Ein Beitrag zur Kenntnis der lateinischen Dichtersprache* (1945).

Axelsson heeft het achtereenvolgens over archaïsmen en vulgarismen, prozaïsmen, de woordkeuze in Horatius' *Carmina* en over de vraag of Tibullus een 'Analogetiker' was. De bladzijden over prozaïsmen en over de woordkeuze in Horatius' *Carmina* (respectievelijk p. 46-97 en p. 98-113) vormen de kern van het boek.

Axelsson bestudeert in het kerngedeelte van dit boek woorden die (algemeen) gangbaar zijn in het proza maar slechts zelden voorkomen in de dichtkunst. Hij onderzoekt in dit verband meer bepaald het vocabularium van de Latijnse dichters vanaf Lucretius tot en met Juvenalis. De woorden die dichters niet gebruiken ten gevolge van metrische dwang blijven buiten beschouwing. Het gaat in deze studie om woorden die de dichters om een of andere stilistische reden gemeden hebben; Axelsson heeft het daarbij o.a. over 'Nebentöne' die wij niet meer aanvoelen. Natuurlijk houdt hij rekening met het verschil tussen hogere genres (in het bijzonder epos, leerdicht en tragedie) en lagere genres (in het bijzonder de satiren en brieven van Horatius, de epigrammen van Martialis en de satiren van Juvenalis). Hij bestudeert afzonderlijke woorden (substantieven, adjectieven, werkwoorden, voornaamwoorden etc.) en voert cijfergegevens aan inzake de spreiding van de betrokken woorden in de hogere en lagere genres.

Axelsson kwam tot de conclusie dat in de Latijnse poëzie heel wat 'unpoetische Wörter' / 'prozaïsche' woorden voorkomen, woorden die in principe aan het proza zouden voorbehouden geweest zijn en die volgens de dichters zeker in de hogere genres van de dichtkunst niet echt op hun plaats waren. Hij kwam tot het 'schokkende' besluit dat Horatius op dat punt blijk zou gegeven hebben van slechte smaak aangezien zijn *Carmina* heel wat zogenaamde 'prozaïsmen' zouden bevatten (zie infra meer over het gebruik van de termen prozawoorden en 'prozaïsmen').

Zijn stelling werd aangevallen en met heel wat argumenten bestreden o.a. door F. Boemer (1957) en G. Williams (1968)⁸³ (zie voor extra info ook nog infra! Williams gaat m.i. wel te ver in zijn reactie⁸⁴). Boemer schreef in zijn *Beiträge zum Verständnis der augusteischen Dichtersprache* (1957, p. 8) met betrekking tot de Augusteïsche dichters: "Gemieden wird also bei den Augusteern nicht so sehr, was prosaisch klingen könnte oder ist, sondern was seiner ganzen Höhenlage nach nicht angemessen scheint, insbesondere die unreflektierte Nonchalance des *sermo cottidianus*." (Zie over *sermo cottidianus* binnen de dichtkunst infra!).

Van groot belang is, zoals ook uit het onderzoek van Axelson blijkt (zie o.a. p. 18-9), het genre waarin een dichter werkzaam is en de plaats van het genre in de hiërarchie der genres. Hoe hoger het genre hoe meer uitgesproken poëtische woorden (vgl. § 4 supra) ! Maar daarnaast spelen ook andere factoren een rol, zo met name de specifieke inhoud van een passage, de aard en de toon van een passus, de bijklank van een woord ('Nebentöne'), het nastreven van een bijzonder effect ... Fundamenteel bij de woordkeuze is het *decorum*, doorslaggevend is het niveau van een bepaald woord⁸⁵.

Ik sta nog even stil bij Horatius die volgens Axelson in zijn *Carmina* veel 'onpoëtische' woorden zou gebruikt hebben. Axelson treft in de *Carmina* inderdaad heel wat woorden aan die elders in de hogere poëzie niet of nauwelijks voorkomen. De facto spelen statistische gegevens de hoofdrol bij Axelson (zie o.a. p. 109): of een woord wordt bestempeld als 'onpoëtisch' of niet, wordt bepaald door het feit of het weinig of niet voorkomt in de hogere genres van de dichtkunst. Het gaat om een negatieve methode (zie p. 17), iets wat grote gevaren meebrengt. Er zijn m.i. verschillende factoren waaraan geen of onvoldoende aandacht werd besteed. Wat de parallelplaatsen in de dichtkunst betreft, zouden we een en ander kunnen leren uit de aard van de passages in kwestie. En wat Horatius betreft, kan men, ten eerste (zoals Axelson trouwens zelf doet p. 110), wijzen op wat Horatius in zijn *Ars poetica* 46-8 schreef over het optillen van gewone woorden (zie reeds supra; vgl. ook de vv. 242-3). In het licht hiervan kan men verschillende aangevoerde gevallen maar beter opnieuw bekijken. Daarnaast dient men m.i., ten tweede, ook te wijzen op het feit dat Horatius' lyriek 'Gedankenlyrik' is⁸⁶. En nog iets: Moet men meer gewicht toekennen aan statistische gegevens (zonder meer) dan aan de zovele bewijzen van goede smaak die Horatius in zijn *Carmina* levert ?

Hierbij enkele woorden die door Axelson als 'prozaïsch' / onpoëtisch worden aangevoerd:

In *Carm.* I, 2, 45-6 zegt de dichter tot Augustus: *serus in caelum redeas diuque / laetus intersis populo Quirini*. We lezen ter aanvulling van de statistische gegevens geen enkele verklarende beschouwing; men zou bv. even kunnen stilstaan bij *Carm.* IV, 8, 29-30 *sic Iovis interest / optatis epulis inpiger Hercules...*

Carm. I, 30, 7 *et parum comis sine te Iuventas*. Het gaat om een Venushymne en betreft de jonge vrouw Glycera; men bekijkt verder de vermelde parallellen in de

Sermones en de *Epistulae* van Horatius evenals die uit Ovidius. Let daarnaast bv. ook op Cicero, *Tusc.* I, 65 *deos... Iuventate pocula ministrante laetari* en op Horatius, *Carm.* II, 11, 5-6 *fugit retro / levis iuventas et decor*.

Carm. II, 20, 19: in verband met het gebruik van *peritus* worden alleen statistische gegevens aangevoerd. Is *peritus... Hiber* geen *callida iunctura* ? Er kan ook humor in het spel zijn (zie voor dit laatste Nisbet-Hubbard).

Carm. III, 4, 5-6: tegen *amabilis* wordt niets anders aangevoerd dan statistische gegevens; maar wat *amabilis / insania* betreft: “madness is usually distressing, but here it is paradoxically agreeable” (Nisbet – Rudd) en *insania* staat in oversprong.

Carm. III, 6, 47 *nequam* en III, 28, 3 *strenuus*: nogmaals alleen statistische gegevens... *Nos nequiores* (III, 6, 47) zeer beknopt voor *nos qui nequiores sumus*. *Strenuus* hier humoristisch in een hedonistische context (zie Nisbet – Rudd).

Carm. III, 29, 49-52 *Fortuna saevo laeta negotio et / ludum insolentem ludere pertinax / transmutat incertos honores, / nunc mihi, nunc alii benigna. Negotium*, dat Horatius ook aanwendt in de *Regulusode Carm.* III, 5, 53, bestempelt Axelson als onpoëtisch aangezien het zelfs niet eenmaal te vinden is in Lucretius, Catullus of de elegische dichters. *Fortuna* vindt genoeg in een wrede job! Is dat geen *callida iunctura* ? De volgende strofe luidt: *Laudo manentem: si celeris quatit / pennas, resigno quae dedit, et mea / virtute me involvo probamque / pauperiem sine dote quaero* (*resignare*: ‘teruggeven’). Moet misschien ook *pauperies* veroordeeld worden, een woord dat overigens meermaals voorkomt bij Horatius? Let ook op *Epist.* II, 1, 1 *Cum tot sustineas et tanta negotia solus* (woorden gericht tot Augustus).

1b.*Zie nu ook het heldere en boeiende artikel *Axelson Revisited: The Selection of Vocabulary in Latin Poetry* van Patricia Watson (1985)! Zij gaat in tegen de kritiek die Williams in 1968 formuleerde op Axelson: Williams beklemtoonde (1) dat inzake de woordkeuze niet zozeer statistieken moeten bekeken worden als wel de context waarin de woorden voorkomen evenals het beoogde effect; (2) daarnaast, dat niet zozeer moet gekeken worden naar de hiërarchie der genres als wel naar de behandelde thematiek (‘the subject-matter’).

Watson gaat eerst (namelijk p. 431-8) omstandig in op de tweede stelling, onderzoekt verschillende concrete gevallen, o.a. de keuze tussen synoniemen als *uxor / coniunx* en *puella / virgo* en komt tot het besluit dat in sommige gevallen

de verschillende benadering van Axelson en Williams de facto niet zoveel verschil uitmaakt, maar dat in globo mag gesteld worden dat de hiërarchie der genres een essentiële rol speelt.

P. 438 vlgg. staat Watson stil bij het aantal gewone woorden dat de epische dichters gebruiken in gevallen waar er een ‘poëtisch’ alternatief voorhanden is. Het gaat om woorden als *pater, mater, mors, caelum* en *flumen*. Een handige tabel p. 441-2 helpt de lezer om de zaken te beoordelen. Watson onderscheidt drie categorieën: (1) gewone woorden die slechts zeer zelden voorkomen in de epiek; Watson onderzoekt hier o.a. het gebruik van *stultus, plorare, iucundus, formusus* (dit laatste woord wordt p. 439-441 gesteld tegenover *pulcher*; zie ook infra over de afleidingen op *-osus* !). Het is deze categorie woorden die in de bewijsvoering van Axelson voorop staat. Welnu de verschillen tussen epiek enerzijds en lyriek en elegie anderzijds zijn frappant. Watson bekijkt daarnaast ook (2) gewone woorden die in de epiek voorkomen maar niet zo frequent als de poëtische alternatieven en (3) gewone woorden die frequenter in epiek voorkomen dan de poëtische alternatieven. Wat de woorden in categorie (2) betreft, liggen de zaken vrij complex: er bestaan o.a. verschillen binnen de elegie en binnen de epiek; sommige keuzes van de dichters kan men vlotter verklaren met Williams bij de hand, andere met Axelson; daarnaast moet men ook met idiosyncratische factoren rekening houden. In categorie (3) liggen de zaken duidelijker: in de epiek komen gewone woorden duidelijk minder voor dan in de elegie en de lyriek. De basis van de gemaakte keuzes wordt gewoonlijk gevormd door het genre. Maar de verschillen tussen epiek enerzijds en lyriek en elegie anderzijds zijn niet altijd uitgesproken groot.

Ten slotte (p. 445-7) staat Watson nog stil bij de diminutieven (zie Axelson p. 38 vlgg.). Zie voor meer details over diminutieven IX infra !

Meer dan eens beklemtoont Watson dat men in rekening moet brengen dat sommige woorden niet in de volle zin van het woord synoniemen zijn. Verder mag men de genres lyriek en elegie niet onder één noemer brengen (het verschil springt bv. in het oog in het geval van de diminutieven). Men moet steeds de specifieke context van woorden bekijken en rekening houden met uiteenlopende factoren (in het geval van diminutieven: het genre, ‘the subject-matter’, de graad van emotie, gevallen waar een diminutief een specifieke betekenis heeft gekregen).

Al bij al is het werk van Axelson, ondanks de kritiek, ongetwijfeld belangrijk en invloedrijk geweest in het stilistisch onderzoek (vgl. OCD, derde editie, s.v. ‘register’).

2a.De situatie is hoe dan ook vrij complex: *suavis* (vgl. Axelson, p. 35-7 en Clausen *ad Verg. Ecl.* 2, 49) wordt aangetroffen in de komedie en bij Lucretius; 3 x bij Catullus; 6 x in Horatius’ *Sermones* (men treft er ook 2 x het bw. *suaviter* aan), maar niet in zijn *Carmina*; in Vergilius, *Georg.* 1 x en in zijn vroege *Eclogae* viermaal, echter nooit in de *Aeneis*! Na Vergilius en Horatius verdwijnt het woord virtueel uit de poëzie en is het vervangen door *dulcis*, dat overigens ook reeds domineerde in Lucretius en Catullus (bij deze laatste 27 x). Wat *iucundus* betreft (vgl. Axelson, p. 35, n. 18): het is niet geliefd in het epos en komt bv. ook niet voor in de *Carmina* van Horatius, hij gebruikt er *gratus* en *dulcis*. Wat is de reden waarom Horatius *iucundus* niet gebruikt in zijn *Oden*? “The absence of *iucundus* in Horace’s *Odes*, then, may be explained in terms of the relative emotional detachment of the poet in that work” (zie Watson 1985, p. 439; vgl. wat we supra zegden over Horatius’ ‘Gedankenlyrik’). In de elegie komt het dikwijls voor in emotionele passages⁸⁷.

Het verschil tussen *puella* en *virgo* beschreef Watson in een bijdrage uit 1983 a.v.: *virgo* definieert de status van iemand als een jonge, ongehuwde vrouw, *puella* heeft de emotionele connotatie van een diminutief en is meer geschikt in een erotische context. Bij Tibullus bv. komt *virgo* alleen voor in I, 1, 65-6 *Illo non iuvenis poterit de funere quisquam / lumina, non virgo, sicca referre domum; puella* vindt men 32 x in zijn elegieën. Aangezien de verhoudingen in Vergilius’ *Aeneis* omgekeerd zijn, 2 x *puella* en 47 x *virgo*, besloot Axelson (1945), p. 58 dat *virgo* het meer verheven woord is van beide (zie ook Maltby *ad Tib.*).

Stippen we hier nog aan dat de klassieke en post-klassieke dichters bv. ook de meeste vormen van het aanwijzend voornaamwoord *is* slechts zelden gebruiken (zie verder infra in § 7 over Morfologie)⁸⁸.

2b.Zoals gezegd, speelt het genre een cruciale rol: *Itaque* werd in de hogere dichtkunst blijkbaar vermeden (Axelson, p. 92-3), maar komt wel 11 x voor in de argumentatieve stijl van Lucretius...Deze dichter gebruikt bv. typische ‘prozaïsche’ formuleringen ter structurering van de argumentatie in zijn leerdicht, bv. *principio* (‘ten eerste’), *praeterea*, *porro*, *item* (‘vervolgens’) (zie over *item* Axelson p. 93-4; vgl. over Lucretius ook Axelson, p.140-1)⁸⁹.

2c.En dan zijn er uiteraard ook individuele verschillen. Vergilius biedt, bv. vergeleken met Ennius of Catullus, veel *verba communia*...⁹⁰!

Bepaalde woorden (en formuleringen) komen inderdaad weinig of niet voor in de dichtkunst. Axelson voert p. 13-4 bv. *oportet* aan, maar Ovidius biedt het meer dan de rest van de Augusteïsche dichters samen (zie o.a. *Met.* VII, 729)⁹¹. Indien bepaalde prozawoorden precies zegden wat Ovidius wilde uitdrukken, er geen bruikbaar alternatief voorhanden was en deze woorden de vlotte loop van zijn verzen niet verstoorden, aarzelde Ovidius niet om die woorden te gebruiken, ook wanneer de meeste andere dichters die woorden vermeden. Kenney (2002) wijst, in zijn noot 57, p. 36-7, op *notitia* / *-ies* en *materia* / *-ies* (woorden die we overigens ook in het didactische epos van Lucretius aantreffen); daarnaast noteert hij bij Ovidius ook vormen die binnen de dichtkunst minder gebruikelijk waren, bv. *estote* “favored for metrical reasons rather than as imparting solemnity”.

In zijn epos over de Romeinse burgeroorlog heeft Lucanus op een doordachte wijze, waar nodig, “professional military language” en “civilian technical terms” aangewend. Waar het hem veeleer om de rauwe werkelijkheid gaat dan om een aantrekkelijke voorstelling van zaken verkiest hij het prozawoord *gladius* boven het poëtische *ensis* (zie Fantham, *ad Lucan.* II, p. 35; zie over *ensis* infra sub III). Nog een paar voorbeelden: VII, 102 *tiro* (militair vocabularium; collectief enk.); VII, 159 *pila* (*pilum*: prozaterm, militair vocabularium; slechts 1 x in de *Aeneis*, 20 x in Lucanus !, hetzij omdat het over de Romeinse burgeroorlog gaat, hetzij om de wreedheid van de burgeroorlog zonder opsmuk voor te stellen); VII, 202 *peritus* (zelden in poëzie; bv. 1 x in Vergilius’ *Ecl.*, 1 x in Ovidius’ *ars*; bij Lucanus als technische term m.b.t. godsdienst of *divinatio*; vgl. Axelson (1945), p. 102); VII, 508 *levis armatura* (technische militaire term voor de ‘licht bewapende soldaten’; in de dichtkunst alleen hier en 1 x in Venantius Fortunatus); zie ook nog VII, 607 *successor* ; VII, 630 *iugulare* (krachtig, expressief woord) (zie telkens Lanzarone *ad Lucan.* VII).

3.Axelson zelf beklemtoont p. 50-51 terecht dat de dichters naast *verba poetica* (zie infra) (uiteraard) ook heel wat gewone woorden (**verba communia**) gebruiken, woorden die (algemeen) gebruikelijk waren in het proza maar dus ook geregeld voorkomen in de dichtkunst. Waar ‘prozawoord’ in onze tekst buiten de bespreking van het boek van Axelson gebruikt is, bedoelen we, in tegenstelling tot Axelson, nooit ‘unpoetische Wörter’ maar algemeen gangbare woorden uit het proza die ook gewoon in de dichtkunst gebruikt worden, in bepaalde gevallen naast *verba poetica*, zo bv. *mors* (naast het poëtisch woord *letum*), *mare* (naast

de poëtische woorden *aequor*, *pontus* etc.), *equus* (naast *cornipes*, *quadrupes* etc.), *uxor* (naast *coniunx*)⁹², etc. Vergeleken met de bijzondere woorden voor ‘water’ *lympha* en *latex*, wordt *aqua* door de dichters veel frequenter gebruikt; zo worden ook *pater* en *mater* frequenter gebruikt dan de poëtische woorden *genitor* en *genetrix*⁹³.

II. Archaïsmen

1. De dichters wenden uiteenlopende archaïsmen aan. Met archaïsmen (in het domein van de woordenschat) worden hier woorden bedoeld die een dichter gebruikt nadat ze uit de gangbare (schrijf)taal verdwenen zijn. Dergelijke archaïsmen (“genuine archaisms”) kan een dichter gebruiken hetzij om aan zijn gedicht in zijn geheel, hetzij om aan een bepaalde passage een bijzondere glans te verlenen of het pathos te versterken. Sommige archaïsmen blijken in feite pseudo-archaïsmen (zie infra). Nogal wat archaïsmen kan men bestempelen als Ennianismen, ze werden in de dichtkunst niet opgenomen als archaïsmen maar wel als woorden die de dichter Ennius gebruikt had, of, ruimer, als poëtismen; het gaat in het laatste geval om “old words that had won acceptance as part of the stock poetical vocabulary”⁹⁴ (zie ook sub III infra !).

Voor de Romeinse lezer stelden de meeste archaïsmen geen onoverkomelijke problemen: ze troffen ze immers aan in de bekende oude dichters (Ennius en co).

Over het effect van archaïsmen schreef Quintilianus VIII, 3, 24 *et sanctiorem et magis admirabilem faciunt orationem*. Vergelijk ook I, 6, 39 en Cicero, *De orat.* III, 153. Afgezien van esthetische redenen, kan een redenaar door middel van archaïsmen de waarden recupereren die men associeerde met de figuren van de oude tijd⁹⁵. En zie verder over het opnemen van archaïsmen door de dichter Horatius, *Epist.* II, 2, 115-8 *obscurata diu populo bonus eruet atque / proferet in lucem speciosa vocabula rerum, / quae priscis memorata Catonibus atque Cethegis / nunc situs informis premit et deserta vetustas* (het onderwerp van *eruet* en *proferet* is *qui legitimum cupiet fecisse poema* (v. 109), d.i. de dichter die op een behoorlijk gedicht mikt; (*vocabula*) *memorata*: aangewend door; M. Cornelius Cethegus: consul in 204 v. Chr., belangrijk redenaar; zie over de inf. perf. *fecisse* infra sub Syntaxis).

2. Een archaïsme dat dikwijls voorkomt is bv. *gnatus* voor *natus*; *gnatus* kan men bestempelen als archaïsch en poëtisch; zie Ennius, *Ann.* 44 Skutsch *gnata*; Lucretius VI, 13 *atque bona gnatorum excellere fama*; men leest het verscheidene malen in Catullus, o.a. 64; 8 x in Vergilius, echter niet buiten *Aen.* (zie Norden

ad Aen. VI, 116 “an Stellen des hohen Pathos”); zie bv. *Aen.* X, 469-470 *Troiae sub moenibus altis / tot gnati cecidere deum* (en Harrison *ad loc.*; let ook op de vormen *cecidere* en *deum*); Horatius, *Serm.* II, 3, 303-4 “*Quid? Caput abscisum manibus dum portat Agave / gnati infelicis, sibi tunc furiosa videtur?*” (*Sermones* ? Ja, in een bijzondere passus over de moeder van Pentheus; A. Bartalucci, EO, vol. II, p. 797: 9 x bij Horatius, “solo in passi di stile elevato”; in de Horatiusconcord. van Iso Echegoyen wordt voor 11 loci in de *Sermones gnatus* geboden); Propertius II, 7, 13 *unde mihi patriis (g)natos praebere triumphis?* (Barber: *natos*; Enk: *gnatos*; zie ook Tränkle 1960, p. 31 en Maurach § 49, p. 37 bijzondere passus).

Verder vernoem ik hier *proles*, vooral te vinden in plechtige taal (“high-style”) en hogere poëzie (cf. Cicero, *De oratore* III, 153, waar hij trouwens ook *suboles* een archaisch / poëtisch woord noemt, en Quintilianus VIII, 3, 26): bv. Lucretius; 6 x in Vergilius, *Georg.*, 24 x in *Aeneis*; geliefd bij de Augusteïsche dichters; Vergilius, *Aen.* VII, 691 *At Messapus, equum domitor, Neptunia proles* (en Horsfall over *proles*: archaïsme “proper to verse”; let verder o.a. ook op *equum* en *Neptunia*, zie *infra*); *Aen.* X, 429 *sternitur Arcadiae proles, sternuntur Etrusci*; Horatius, *Carm.* III, 5 (een der Romeinse oden !), 23 *laudantur simili prole puerperae*; Tibullus I, 10, 39; Propertius IV, 11 (de koningin der elegieën!), 96 *prole mea Paullum sic iuvet esse senem*; Lucanus VII, 377 (en Lanzarone *ad loc.*); 11 x in Lucanus tegenover 1 x *progenies* en 6 x *suboles*; Silius II, 3 *Tirynthia proles* (i.v.m. een afstammeling van de Tiryntische Hercules; en in v. 8 *propago* poëtisch: ‘telg’ of ‘nakomelingschap’); XVII, 654 *prolem Tarpei. Tonantis* (i.v.m. Scipio); *proles* bij de dichters veel frequenter dan *progenies* en *suboles*, aldus Bernstein *ad Sil.* II, 3; in het kader van een pseudo verheven stijl Tibullus I, 4, 7-8 *Sic ego: tum Bacchi respondit rustica proles / armatus curva sic mihi falce deus* (de *deus* in kwestie is Priapus! vgl. ook Maltby 1999, p. 389).

Vgl. hiermee ook nog de formulering *Aen.* VII, 152 *satus Anchisa* ‘Anchises’ zoon’: formulering wellicht als archaisch aangevoeld (zie Horsfall *ad loc.* en ook Norden *ad Verg. Aen.* VI, 125 *Sate sanguine divum*; zie verder ook *infra*: graecismen).

Ik vermeld hiernaast ook nog het archaische *duellum* voor *bellum* (vgl. Pinkster): zie Ennius; verder bv. Lucretius IV, 968 *nautae contractum cum ventis degere duellum*; niet in Vergilius; Horatius, *Carm.* III, 5, 38 *pacem duello miscuit*; 6 x in Horatius, 3 x in de *Carmina* en 3 x in *Epist.* (zie Axelson (1945), p. 26-7) naast 48 x *bellum* elders in Horatius; daarna zelden; zie in de Late Oudheid bv. Juvencus

II, 620 of ook nog Ausonius, *Protr. ad nepotem* 64 *civili mixtum Mavorte duellum* (*Mavors* is hier ‘oorlog’; *duellum* vrij dikwijls bij de dichters van de Late Oudheid, zie Green *ad loc.*; twee archaïsmen dus, *duellum* en *Mavors*; vgl. voor *duellum* ook Prudentius, *Psych.* 21 en 575); en er is ook nog het archaïsche *plebes* -ei, voor *plebs*; zie Ennius, *Trag.*; de hexametrische poëzie na de klassieke periode, bv. 3 x in Lucanus, o.a. VII, 760; Statius, *Theb.* V, 488; later bv. Juvencus (7 x tegenover 2 x *plebs*); Ausonius, *Versus paschales* 8 *plebis* (= *plebes*) en *Mosella* 163.

3. Ik stip ook *Mavors* aan voor *Mars* (reeds terloops vermeld), bv. in Horatius, *Carm.* IV, 8, 23 (let op Romulus in de context !) (naast 9 x *Mars* elders bij Horatius) en *Diespiter* in Horatius, *Carm.* I, 34, 5 en III, 2, 29 (Nisbet – Hubbard: “archaic and dignified”).

4. Vervolgens wijzen we op *facessere* ‘uitvoeren’: bv. Vergilius, *Aen.* IV, 295 *iussa facessunt*; *facessere* voorheen te vinden in Ennius en Plautus; *fari* ‘zeggen’: archaïsch en poëtisch, aldus Cicero, *De oratore* III, 153; zie o.a. Ennius, *Ann.* en Vergilius, *Aen.* I, 254-6 *Olli subridens hominum sator atque deorum / vultu, quo caelum tempestatesque serenat, / oscula libavit natae, dehinc talia fatur* (*olli*: zie *infra*; *oscula libare*: kussen); daarnaast ‘voorspellen’: bv. in Vergilius, *Aen.* I, 261-2 *fabor enim, quando haec te cura remordet, / longius et volvens fatorum arcana movebo* (Jupiter is aan het woord; *quando*: causaal; *remordere*: ‘kwellen’); Propertius IV, 4, 1-2 *Tarpeium nemus et Tarpeiae turpe sepulcrum / fabor et antiqui limina capta Iovis* (“*fari* represents the sacred speech of a vates”⁹⁶); *infit* in de betekenis van *incipit* en aangevuld met een infinitief die ‘spreken’ betekent: bv. Vergilius, *Aen.* XI, 242 *ita farier infit*; later ook: ‘begint te spreken’, zo reeds in Ennius; 6 x in *Aen.*, bv. Vergilius, *Aen.* XII, 10 *tum sic adfatur regem atque ita turbidus infit* (en Tarrant *ad loc.*).

5. *actutum* ‘onmiddellijk’: bv. Vergilius, *Aen.* IX, 254-5 *tum cetera reddet / actutum pius Aeneas*; zie voorheen reeds Plautus en Terentius; verder o.a. Naevius, *Trag.* 28 Warmington *ite actutum in frondiferos locos*; bij *actutum* in Ovidius, *Met.* III, 557-8 *Quem quidem ego actutum (modo vos absistite) cogam / adsumptumque patrem commentaque sacra fateri* tekent Kenney⁹⁷ op: oud woord, dat dikwijls te vinden is in de komedie en ook voorkomt in de bewaarde fragmenten van de oude tragedie; het woord komt ook voor in *Epist. Her.* 12, 207 en daarnaast eenmaal in Vergilius, *Aen.* IX, 255; indien Ovidius voor zijn Pentheusverhaal iets ontleent aan Pacuvius is het mogelijk dat hij met dit oude woord een tragische toets beoogt; ten slotte in de Late Oudheid bv. Juvencus II,

388-90 *secumque fide iam certa tenebat, / actutum fesso fugeret quod corpore
tabes, / extremam Christi posset si tangere vestem* (*quod*: completiefzin; let op de
plaats van *quod* en van *si*);

mage: archaïsche nevenvorm van *magis*, zie vooral Plautus; volgens Leumann,
vol. 1 van LHS, nr. 229, p. 228, gevormd naar het model van *pote*, nevenvorm
van *potis*; in klassieke poëzie steeds voor een consonant: bv. Lucretius IV, 81;
Vergilius, *Aen.* X, 481 *Aspice num mage sit nostrum penetrabile telum*
(*penetrabilis*: ‘in staat om te doorboren’, zie infra); *mage* niet in Horatius; bv. wel
in Ovidius, *Trist.* II, 479; in de Late Oudheid Prudentius, *Symm.* I, 517; II, 6;
Perist. 3, 9; 13, 19);

potis / *pote*: beide ook verbonden met *est*; in het archaïsch Latijn = *potest*,
persoonlijk en onpersoonlijk; zie bv. Ennius, *Ann.* 164 Skutsch; zie verder
Catullus 45, 3-7 *Ni te perdit amo atque amare porro / omnes sum assidue paratus
annos / quantum qui pote plurimum perire, / solus in Libya Indiaque tosta / caesio
veniam obviam leoni* (en Fordyce *ad loc.*; *caesius*: ‘met kattenogen’); 76, 16 *hoc
facias, sive id non pote sive pote*; daarnaast 76, 24 *aut, quod non potis est, esse
pudica velit*; in Vergilius’ *Aen.* *potis* nog een paar keer als een archaïsme, bv. in
Aen. III, 671 *nec potis Ionios fluctus aequare sequendo* (ond. is *Polyphemus*); IX,
792-8 *ceu saevum turba leonem / cum telis premit infensis; at territus ille, / asper,
acerba tuens, retro redit et neque terga / ira dare aut virtus patitur, nec tendere
contra / ille quidem hoc cupiens potis est per tela virosque. / Haud aliter retro
dubius vestigia Turnus / improperata refert et mens exaestuat ira* (*ceu*: ‘zoals’,
zie infra; *acerba* bijwoordelijk: ‘grimmig’, zie infra; *improperatus*: ‘langzaam’;
een creatie van Vergilius) en XI, 148 *at non Evandrum potis est vis ulla tenere*;
zie in de Late Oudheid bv. ook Ausonius, *De Herediolo*, v. 17-20 *Verum ager iste
meus quantus sit, nosce, etiam ut me / noveris et noris te quoque, si potis es.
Quamquam difficile est se noscere; γνῶθι σεαυτόν / quam propere legimus, tam
cito neglegimus* en verder *Mosella* 29 en 298; *pote*: niet in Vergilius of Ovidius;
bv. wel in Propertius II, 1, 46 *qua pote quisque, in ea conterat arte diem* waar
pote gekozen is i.p.v. *potest* om metrische redenen (en Camps, over *pote, ad loc.*,
“a word at home in everyday speech”; vgl. Enk; Tränkle (1960) heeft het p. 35-6
over een archaïsme); *Ciris* 227 *nec levis hoc faceres, neque enim pote* (en Lyne,
met cijfers); 328-9 *non ego te incepto, fieri quod non pote, conor / flectere, Amor.*

6. *Olli*, *ceu* (‘zoals’) en *pone* (‘achter(aan)’) zijn bij Vergilius volgens Leumann
(1947, p.133) eerder als Ennianismen te bestempelen dan als archaïsmen (vgl.

voor *pone* HO-SZ § 131, p. 242) en *ast* (voor *at*) en *ilicet* ('het is voorbij' of 'meteen') eerder als pseudo-archaïsmen dan als archaïsmen.

Zie wat *olli* betreft, verder infra over het voornaamwoord ! *ceu*: 24 x in Vergilius, bv. *Aen.* II, 355-360 *Sic animis iuvenum furor additus. Inde, lupi ceu / raptores atra in nebula, quos improba ventris / exegit caecos rabies catulique relictis / faucibus exspectant siccis, per tela, per hostis / vadimus haud dubiam in mortem mediaeque tenemus / urbis iter; nox atra cava circumvolat umbra*; 9 x in Ovidius, *Met.*, 1 x in zijn elegieën (aldus Axelson (1945), p. 26); *pone*: bv. Vergilius, *Aen.* II, 203-208 *Ecce autem gemini a Tenedo tranquilla per alta / (horresco referens) immensis orbibus angues / incumbunt pelago pariterque ad litora tendunt; / pectora quorum inter fluctus arrepta iubaeque / sanguineae superant undas, pars cetera pontum / pone legit sinuatque immensa volumine terga*.

Over *ast* nog het volgende: het was een welgekomen metrisch alternatief voor *at*. Bv. Ennius, *Ann.* 93 (en Skutsch *ad loc.* voor de historiek); 18 x in Vergilius' *Aen.*; bv. *Aen.* I, 46-8 *ast ego, quae divum incedo regina Iovisque / et soror et coniunx, una cum gente tot annos / bella gero*; VII, 308 *ast ego, magna Iovis coniunx* (Horsfall: "grand and archaic"); op *Aen.* X, 743 na steeds voor een klinker; Vergilius' neiging om *ast* voor voornaamwoorden te plaatsen die met een klinker beginnen (*ille, ego, ipse*) weerspiegelt het archaïsch gebruik, aldus Horsfall *ad Aen.* VII, 395; *ast* vindt men ook bij Horatius; niet in Catullus, Lucretius, Propertius en Tibullus (zie Harrison *ad Aen.* X, 173); bij Lucanus dikwijls *ast ille*, bv. VII, 608 *ast illi*; later in Ausonius, *Mosella* 50 / *ast ego*; in Prudentius: 20 x, vooral versbegin en vooral voor *alius*;

en zie wat *ilicet* betreft bv. Vergilius, *Aen.* II, 424 *Ilicet obruimur numero* ('We werden meteen verpletterd door het aantal') en *Aen.* VII, 583-4 *Ilicet infandum cuncti contra omina bellum, / contra fata deum perverso numine poscunt* ('Het is gebeurd: iedereen wil de afschuwelijke oorlog, tegen de voortekens in, tegen de orakels in, met verachting van de wil der goden') en Horsfall *ad Aen.* VII, 583 "all in a context of trouble or alarm"⁹⁸.

Ook het bijwoordelijk gebruik van *fors* (= *fortasse*) zou (volgens Austin, *ad Aen.* II, 139) een pseudo-archaïsme zijn van de hand van Vergilius; zie voorheen nochtans Terentius, *Heautontimorumenos* 715 *Tu fors quid me fiat parvi pendis, dum illi consulas* (*fors* is wel een conjectuur!); *fors* als bw. 5 x in Vergilius; 1 x in Horatius' *Oden*, 1 x in Propertius en 1 x in Seneca *Trag.* (zie Axelson (1945), p. 31-2); zie bv. in de Late Oudheid ook nog Ausonius, *Professores* 22, 15-6 *Fors*

istos etiam tibi lectio longa dedisset, / supremum Lachesis ni celerasset iter (Lachesis: een van de schikgodinnen).

7. Het kan ook gaan om woorden die nog in omloop zijn maar die de dichter aanwendt in een betekenis die ze in zijn tijd niet meer hebben. Cordier (1939) vermeldt, wat dit laatste betreft, op grond van de commentaar van Servius (vgl. ook Cicero, *Off.* I, 37 en Varro, *Ling.* V, 3 en OLD s.v.), o.a. *Aen.* IV, 424 *i, soror, atque hostem supplex adfare superbum* (*hostis* met de oorspronkelijke betekenis ‘vreemdeling’; vgl. CIL I, p. 47) en *Aen.* XII, 709 *cernere* (met de betekenis *decernere*) (zie ook infra sub VIII)⁹⁹. Zie daarbuiten ook *orare* in de betekenis ‘krachtig / plechtig spreken’ (vergelijkbaar met ‘argumenteren’ ‘pleiten’)¹⁰⁰.

8. Lucretius en Vergilius hebben deze archaïsche vormen en formuleringen meermaals aangewend om hun taal een meer verheven uitzicht te verlenen. Al wordt Vergilius door Quintilianus I, 7, 18 *amantissimus vetustatis* genoemd, toch stelt men vast dat hij zich, vergeleken met Lucretius, duidelijk restricties oplegt bij het gebruik van archaïsmen¹⁰¹. Zijn archaïsmen hebben altijd nog op een of andere wijze te maken met het Latijn van zijn tijd. Hij weet ze bovendien zeer gepast te gebruiken (Quintilianus VIII, 3, 24), in welbepaalde omstandigheden, bv. wanneer Jupiter het woord voert of in gebeden¹⁰². Men vindt ze uiteraard vooral in de *Aeneis*, zelden of nooit in *Ecl.* of *Georg.* Nogal wat van de archaïsmen die Horatius gebruikt in zijn *Carmina* en *Epoden* komen voor in verhalen over het oude Rome!¹⁰³ Ovidius ziet vrijwel geheel af van het gebruik van archaïsmen¹⁰⁴.

III. Verba poetica

1. Het Latijn kent dus, zoals gezegd, geen woorden die strikt aan het proza zijn voorbehouden, wel bezit het een reeks woorden die ‘in principe’ voorbehouden zijn aan de dichtkunst, *verba poetica*¹⁰⁵ (de term in Varro, *Ling.* V, 9 en Cicero, *De orat.* III, 153). Het gaat om woorden die de dichter geregeld in plaats van de corresponderende *verba communia* (Gr. κύρια ὀνόματα; ‘plain words’) aanwendt om het poëtisch koloriet van zijn gedicht te verhogen¹⁰⁶.

Ik herinner er aan dat *verba poetica* in vele gevallen archaïsmen zijn (‘native archaisms’) die achteraf als poëtismen beschouwd werden¹⁰⁷. Afgezien hiervan heeft men in tal van gevallen te maken met gewone woorden die bij de dichters een bijkomende specifieke betekenis gekregen hebben (vgl. Cordier (1939), p. 136-8). In het *Woordenboek Latijn / Nederlands* van Pinkster stipte ik o.a. de volgende gevallen aan: *aestus* ‘hitte’ met de betekenis ‘zomer’; *carina*

‘scheepskiel’ metonymisch met de betekenis ‘schip’ (bv. Vergilius, *Aen.* V, 115 *quattuor ex omni delectae classe carinae*, cf. ook OLD); *fretum* ‘zee-engte’, enk. of mv. voor *mare* (bv. Horatius, *Carm.* I, 15, 1-2 *Pastor cum traheret per freta navibus / Idaeis Helenen perfidus hospitam* (*Idaeus*: adj. van *Ida*, gebergte in Klein-Azië; vgl. *pastor Idaeus* = Paris; let ook op Griekse acc. *Helenen*); *hiems* ‘winter’ voor ‘storm’/‘onweer’; *taeda* ‘fakkel’ voor ‘bruiloftsfakkel’ en voor ‘huwelijk’ (Catullus 64; Vergilius, *Aen.* IV, 18 *thalami taedaeque*; Propertius; Ovidius, *Met.* IV, 60 *taedae quoque iure coissent, / sed vetuere patres* (i.v.m. Pyramus en Thisbe); *Met.* IX, 722 *coniugium pactaeque expectat tempora taedae*); Seneca, *Ag.*; Lucanus; Statius; Silius).

Ook nogal wat voorbeelden die nu volgen kunnen in feite op deze wijze verklaard worden:

2.aequor voor *mare*; bij dichters van ‘vlakke’ en ‘zeespiegel’ naar de betekenis ‘zee’ (Pinkster; Varro, *Ling.* VII, 23 *mare appellatum aequor, quod aequatum cum commotum vento non est*, maar zie Ovidius, *Trist.* I, 4, 5 *infra* !): Vergilius, *Aen.* I, 29 *super iactatos aequore toto / Troas* (*super* = *insuper* (Austin); *Troes*, -um: ‘de Trojanen’); vgl. met *Aen.* I, 29 o.a. Lucanus VII, 97 *aequore toto* /; zie verder *Aen.* X, 233 (en Harrison *ad loc.*: archaïsch-poëtisch, “a Vergilian favourite for sea”); verder bv. *Ciris* 394; 480; 493; daarnaast *aequora* poëtisch mv.: bv. Ennius, *Ann.* 505 Skutsch; Horatius, *Carm.* I, 14, 19-20 *interfusa nitentis vites aequora Cycladas*; Ovidius, *Ars* II, 96 *ossa tegit tellus, aequora nomen habent* (in het Daedalus en Icarusverhaal in de *Ars*; noteer ook *tellus*); *Met.* VIII, 149; *Trist.* I, 4, 3-6 *Nos tamen Ionium non nostra findimus aequor / sponte, sed audaces cogimur esse metu. / Me miserum ! Quantis increscunt aequora ventis, / erutaque ex imis fervet arena vadis !* (*aequora* in *Trist.* I, 4, 5 wellicht met een enigszins andere waarde dan *aequor* in v. 3 *Ionium..aequor*; vgl. daarnaast ook Horatius, *Carm.* IV, 15, 3 *Tyrrhenum per aequor*); Statius, *Theb.* I, 290 *Stygia aequora*; en *gurgēs* van ‘draaikolk’ naar de betekenis ‘zee’ bij dichters (zie OLD): vanaf Lucilius; vooral bij dactylische dichters; bv. Cicero, *Arat.* 422 (ed. Soubiran) *quos tenet Aegaeo defixa in gurgite Chius* (*Chius* = *Chios*); Catullus 64, 178-9 *Idaeosne petam montes ? At gurgite lato / discernens ponti truculentum dividit aequor* (*at*: leidt de objectie in van de spreker zelf, zie Fordyce; *ponti truculentum*: vgl. 63, 16 *truculenta.. pelagi*; zie verder over deze constructie *infra*; de ‘synoniemen’ *gurgēs*, *pontus* en *aequor* samen !); 65, 5 *namque mei nuper Lethaeo gurgite fratris / pallidulum manans alluit unda pedem* (en Fordyce; *pallidulus*: verkleinwoord: zie *infra*; de dode broer is *pallidus*; vgl. Horatius,

Carm. I, 4, 13 *pallida Mors*; *alluere*: spoelen tegen); Horatius, *Carm.* II, 1, 33-4 *qui gurges aut quae flumina lugubris / ignara belli ?*; verdeling *gurges* tussen Ovidius *Met.* + *Fast.* en de rest van zijn werken: 22/5 (aldus Boemer *ad Met.* II, 528); verder bv. *Ciris* 60 *gurgite in alto*; 416 *tam magni tranabo gurgitis undas?* (en Lyne); 452; 514 (en in 516 *aequora*); Lucanus I, 223 *ut adversam superato gurgite ripam attigit*.

Zie daarnaast ook *arvum* ‘akker’ met specifieke betekenissen bij dichters (Pinkster), o.a. ‘streek’; Vergilius, *Aen.* VIII 695 *arva... Neptunia* voor ‘de zee’; *tellus* voor *terra* (Pinkster): o.a. ‘de aarde’; ‘een landstreek’: Vergilius, *Aen.* I, 34 etc.; Horatius, *Epod.* 16, 43 *reddit ubi Cererem tellus inarata quotannis* (*Ceres*: courante metonymie voor ‘graan’); Ovidius, *Met.* I, 291-2 *iamque mare et tellus nullum discrimen habebant: / omnia pontus erant, deerant quoque litora ponto*; *Pont.* III, 1, 7 *Pontica tellus*; *Ciris* 442 *Tellus*; Silius: *tellus* 126 x en *terra* 188 x; verschillend Lucanus *tellus* 98 x, *terra* 188 x (zie Bernstein *ad Sil.* II, p. XLVI, n. 147; vgl. *infra ensis / gladius* in het geval van Lucanus); en *iubar* (Pinkster): ‘stralende glans (van de maan, de zon...)’ voor ‘de zon’; ‘een ster’;

aevum voor *vita* (vgl. met name OLD s.v. 5b): o.a. Ennius, *Ann.* 307 Skutsch *qui tum vivebant homines atque aevum agitabant* (let ook op *agitare*, zie *infra*); vgl. Vergilius, *Aen.* X, 235 *et dedit esse deas aevumque agitare sub undis* (en Harrison *ad Aen.*: “archaic and poetic”); Horatius, *Epist.* I, 18, 97 *traducere leniter aevum*; *Ciris* 518 *incultum solis in rupibus exigit aevum*; en *letum* archaisch- poëtisch woord, verheven woord voor *mors* (vgl. OLD): bv. Ennius, *Ann.* 389 *occumbunt multi letum* (en Skutsch *ad loc.*); Pacuvius, *Trag.*; Accius, *Trag.*; Lucretius III, 472 *morbis leti fabricator* (let ook op *fabricator*); Vergilius, *Aen.* II, 134; VI, 434-6 *Proxima deinde tenent maesti loca, qui sibi letum / insontes peperere manu lucemque perosi / proiecere animas*; etc.; Horatius, *Carm.* I, 12, 35-6 *an Catonis / nobile letum* (*nobile letum*: een adonisch vers in een sappische strofe); vgl. Lucanus VII, 595 *tam nobile letum*; Horatius, *Serm.* II, 6, 95 (in een enigszins verheven uitspraak !); Tibullus II, 6, 19; *Ciris* 282; Valerius Flaccus VII, 453; Seneca, *Herc. f.* 1194-5 *quid illa puerili madens / harundo leto ?*; Silius XII, 585; Statius, *Theb.*; Ausonius, *Ephemeris* 3, 21-2 *contagia nostra / qui tulit et diri passus ludibria leti* (over Christus).

caelestes voor *dei* (OLD): Accius, *Trag.* 173 Warmington *caelestum pater*; Vergilius, VII, 432 *caelestum vis magna iubet*; Ovidius, *Epist. Her.* 7, 130 *non bene caelestis impia dextra colit*; *Fast.* IV, 121 *caelestesque duas Troiano iudice vicit* (onderwerp: *Venus*); ook in proza; *divi* voor *dei* (OLD): Ennius, *Ann.* 444

Skutsch *O genitor noster, Saturnie, maxime divom* (let ook op *genitor*); Lucretius I, 1 *Aeneadum genetrix, hominum divumque voluptas*; *Ciris* 273 *divum crebros... amores*; 388 *divum responsa*; 405 *divos*; daarnaast Tibullus I, 1, 37 *Adsitis, divi, nec vos e paupere mensa / dona nec e puris spernite fictilibus* (Maltby: “the archaic plural and the spondaic rhythm of the whole line add tot he solemnity of the prayer”) en verder I, 4, 35 en I, 8, 69; en voor de vorm *divi* verder o. a. Ennius, *Ann.* 191 Skutsch; Lucretius VI, 387; Catullus 66, 18; 68, 153; Vergilius, *Aen.* III, 363; *Ciris* 379.

coniunx (Pinkster: poëtisch voor ‘bruid’; Harrison: “the noun being the normal term for *uxor* in high poetry”): Vergilius, *Georg.* II, 325-6 *tum pater omnipotens fecundis imbribus Aether / coniugis in gremium laetae descendit*; *Aen.* I, 46-8 *ast ego, quae divum incedo regina Iovisque / et soror et coniunx, una cum gente tot annos / bella gero* (let ook op *ast* en *divum*; en vgl. Ovidius, *Met.* III, 265-6 *si sum regina Iovisque / et soror et coniunx, certe soror*); *Aen.* X, 44-6 *Si nulla est regio Teucris quam det tua coniunx / dura, per eversae, genitor, fumantia Troiae / excidia obtestor: liceat dimittere ab armis / incolumem Ascanium, liceat superesse nepotem* (*Teucris*: de Trojanen, genoemd naar hun eerste koning *Teucer*; de *genitor* in kwestie is Jupiter, de *coniunx* Juno, Venus is aan het woord; *excidia*: mv. ‘de puinhopen, de ruïnes’); maar zie daarnaast ook Vergilius, *Ecl.* 8, 18 *coniugis indigno Nysae deceptus amore*; Propertius II, 8, 29 *Ille etiam abrepta desertus coniuge Achilles / cessare in tectis pertulit arma sua* (*coniuge*: Enk: *pro* ‘amica’); *Ciris* 414; 445; 483; 509; 531; Watson (1985, p. 431-2): *uxor* is quasi volledig afwezig in de epiek; in de klassieke epiek komt het slechts eenmaal voor, namelijk in Lucanus III, 353; *coniunx* vindt men bij hem 24 x; van de andere kant komt “the everyday *uxor*” 7 x voor in Horatius’ *Carmina*, 4 x in Tibullus, 7 x in Propertius en 54 x in de elegische gedichten van Ovidius¹⁰⁸!

genetrix voor *mater* (Pinkster): o.a. Ennius, *Ann.*; Lucretius I, 1 *Aeneadum genetrix, hominum divumque voluptas*; Vergilius, *Aen.* II, 788 *magna deum genetrix* (i.v.m. Cybele); Ovidius, *Met.*; *Epist. Her.*; *Trist.*; Statius, *Theb.*; *Silv.* III, 5, 108-9 *Nonne haec amborum genetrix altrixque videri / digna ?* (*haec* = *tellus*; let ook op *altrix*, zie infra, en op *dignus* + pass. inf., zie infra); *genitor* (Pinkster: vooral poëtisch; archaïsch-poëtisch voor *pater*, in verheven taal): zie Ennius, *Ann.* 108 Skutsch; Vergilius, *Aen.* VII, 306 *ipse deum.. genitor*; *Ciris* 261; 54 x in de tragedies van Seneca; later o.a. Ausonius, *genitor* passim, zie o.a. *Protrepticus ad nepotem* 33 *genitorque tuus genetrixque*; Prudentius, *Cath.* 3, 4 en 8, 58 *genitor* m.b.t. God; vgl. nog *Ham.* 378 *summi..genitoris*; en *sator* ‘stamvader’ (OLD s.v.

2): vooral i.v.m. Jupiter: bv. Vergilius, *Aen.* I, 254 *hominum sator atque deorum*; verder bv. Seneca, *Med.* 28-9 *nostri sator / Sol generis*; Martialis X, 28, 1 *nitidique sator pulcherrime mundi* (i.v.m. Janus; het epigram bevat een uitdrukkelijke lofbetuiging aan de keizer); later Prudentius, *Apoth.* 74 *lucis genitor, Verbi sator* i.v.m. God de Vader; *natus* voor *filius* (OLD): Lucretius VI, 13 *atque bona gnatorum excellere fama*; Vergilius, *Aen.* I, 590 etc.; *Ciris* 530-1 *quoniam damnata deorum / iudicio natiq̄ue et coniugis ante fuisset*; en *nata* in v. 288 en 306; 93 x in de tragedies van Seneca; Lucanus; Statius; *propago* voor *progenies*; voor ‘telg’, verder o.a. voor ‘nakomelingschap’ (Pinkster): Lucretius I, 42 *Memmi clara propago*; Vergilius, *Aen.* VI, 868-873 “*O gnate, ingentem luctum ne quaere tuorum; / ostendent terris hunc tantum fata nec ultra / esse sinent. Nimum vobis Romana propago / visa potens, superi, propria haec si dona fuissent. / Quantos ille virum magnam Mavortis ad urbem / campus aget gemitus ! (hunc = Marcellus; let ook op gnatus, ne quaere, virum en Mavortis)* en XII, 826-8 *Sit Latium, sint Albani per saecula reges, / sit Romana potens Itala virtute propago: / occidit, occideritque sinas cum nomine Troia* (en Tarrant *ad loc.*: *propago*: wellicht archaische klank); vgl. *proles* archaisch / poëtisch (zie supra) en ook *suboles* (archaisch / poëtisch) ‘nageslacht’ ‘kind’ bv. Vergilius, *Ecl.* 4, 49 *cara deum soboles*; en *Aen.* IV, 328 (en zie over deze woorden Cicero, *De orat.* III, 153 en Quintilianus VIII, 3, 26); *nepotes* bij dichters met de betekenis ‘nakomelingen’ (Pinkster): Catullus 49, 1-2 *disertissime Romuli nepotum, / .. Marce Tulli*; Horatius, *Carm.* II, 13, 3; Lucanus IX, 996 *gentis Iuleae....clarissimus..nepos* (*Iuleus*: poëtische variant van *Iulius*); Ausonius, *Versus paschales* 13.

Daarnaast bv. ook nog *cupido* voor *cupiditas* (Pinkster): bv. Ennius; Lucretius III, 1076-7 *Denique tanto opere in dubiis trepidare periclis / quae mala nos subigit vitai tanta cupido ? (periculum en vitai: zie infra)*; Vergilius, *Aen.* IV, 194 *regnorum immemores turpique cupidine captos*; *Aen.* VI, 133-4 *si tanta cupido est / bis Stygios innare lacus* (ook *innare* ‘bevaren’ poëtisch); VI, 373 *unde haec, o Palinure, tibi tam dira cupido?*; Horatius, *Carm.* II, 16, 13-6 *Vivitur parvo bene, cui paternum / splendet in mensa tenui salinum, / nec levis somnos timor aut cupido / sordidus aufert (salinum: zoutvat)*; en *sopor* voor *somnus* (Pinkster): bv. Vergilius, *Georg.* IV, 189-190 *Post, ubi iam thalamis se composuere, siletur / in noctem, fessosque sopor suus occupat artus* (het gaat over de bijen; *thalamus*: ‘(slaap)kamer’); Horatius, *Carm.* I, 24, 5-6 *Ergo Quintilium perpetuus sopor / urget !*; *Ciris* 315 *tuo dulci.. capta sopore*; gepersonifieerd: Vergilius, *Aen.* VI, 278 *consanguineus Leti Sopor*.

ductor voor *dux* (cf. OLD): bv. Lucretius I, 86 *ductores Danaum delecti, prima virorum* (let ook op *Danaum* en *prima virorum*, zie infra); Vergilius, *Aen.* XI, 266 *magnorum ductor Achivum* (“common in Vergil, more poetical and sonorous than the usual *dux*”, aldus Harrison, *ad Aen.* X, 185-6; zie reeds Tränkle (1960), p. 39: *ductor* imposanter dan *dux*, vergelijk *regnator* voor *rex*; hij verwijst naar Servius *ad Aen.* II, 14 *ductores sonantius est quam duces, ut regnatorem Asiae: quod heroum exigit carmen*); 23 x in Vergilius’ *Aeneis*; 8 x in Lucanus; Silius 199 x *ductor*, 115 x *dux* (Bernstein *ad Sil.* II, 14); 7 x in de tragedies van Seneca; later o.a. Ausonius, passim; Prudentius, *Cath.* 10, 165 *optime ductor* (de aangesprokene is Christus). Misschien mogen we op deze plaats ook *proceres* vermelden, dat ook wel geregeld in proza voorkomt (cf. OLD): Ovidius, *Met.* III, 529-30 *mixtaeque viris matresque nurusque / vulgusque proceresque ignota ad sacra feruntur* (en Bömer *ad loc.*); Martialis VI, 64, 8-9 *nugas, quibus aurem advertere totam / non aspernantur proceres urbisque forique* (en Watson, met verwijzing naar Bömer: “an elevated poeticism (...) suited to ‘the leading lights of the city and forum’ who value M. as a poet”).

ensis voor *gladius* (Pinkster; *ensis* zelden in proza; Quintilianus X, 1, 11 wijst er op dat er geen betekenisverschil is tussen de twee): Vergilius 65 x *ensis*, waarvan 64 in *Aen.*, 5 x *gladius* (vgl. Harrison *ad Aen.* X, 313-4); Silius 128 x *ensis*, 14 x *gladius*; vgl. Valerius Flaccus 35 / 2; Statius 100 / 1; verschillend Ovidius 95 / 32 (zie Bernstein *ad Sil.* II, p. XLVI, n. 146); Lucanus is een uitzondering, hij gebruikt *gladius* en *ensis* ongeveer evenveel: 53 x *ensis* en 45 x *gladius* (vgl. Watson 1985, p. 437; dit is een bewuste keuze die te maken heeft met de aard van zijn epos); *clipeus*: Vergilius: *clipeus*: 50 x in *Aen.*, *scutum*: 13 x; Ovidius: *clipeus* 28 x, waarvan 23 x in *Met.* en *Fast.*; *hastile* ‘lansschacht’ als synecdoche voor *hasta* (zie OLD s.v. 2): zie reeds Ennius, *Ann.* 392 Skutsch; Vergilius, *Aen.* X, 795 (en Harrison *ad loc.*); *volatile telum* / *ferrum* voor *missile telum* of *missile ferrum* (zie OLD s.v. 1): bv. Lucretius I, 970; Vergilius, *Aen.* IV, 71; Ovidius, *Met.* VII, 841; *calamus* ‘riethalm’ en *harundo* ‘schacht van een pijl’ (respectievelijk OLD s.v. 6 en Pinkster) voor *sagitta*: bv. Vergilius, *Aen.* IV, 73 *haeret lateri letalis harundo* (vgl. *sagitta* in v. 69); van de andere kant *Aen.* X, 140 *et calamos armare veneno*; Ovidius, *Met.* VIII, 30 *inposito calamo patulos sinuaverat arcus*; Silius; Juvenalis 13, 76-81 *Aspice quanta / voce neget, quae sit ficti constantia vultus; per Solis radios Tarpeiaque fulmina iurat / et Martis frameam et Cirrhaei spicula vatis, / per calamos venatricis pharetramque puellae / perque tuum, pater Aegaei Neptune, tridentem* (*iurat*: het gaat hier om een meened van formaat...; *Tarpeia..fulmina*: de bliksems van Jupiter, de god die

vereerd werd op de Capitolijnse heuvel; *framea*: ‘een werp spies / een lans’; *Cirrhæi spicula vatis*: de pijlen (*speculum* ‘pijl’ poëtisch) van Apollo, Cirrha was de haven van Delphi; *venatricis..puellae*: Diana; let op de perifrassen); *cornu* voor *arcus* ‘een boog om te schieten’ (gemaakt van twee horens) (Pinkster; OLD s.v. 4. a): bv. Ovidius, *Met.* I, 455 *adducto flectentem cornua nervo* (*cornua* poëtisch mv.).

Verder o.a. *ratis* ‘een vlot’, bij dichters ook voor *navis* ‘een schip’ (Pinkster): bv. Ennius, *Ann.*; Vergilius, *Georg.* II, 445 *pandas ratibus... carinas* (*pandus*: ‘gebogen’ poëtisch); Horatius, *Epod.*; Propertius; Manilius; Ovidius, *Trist.*; Lucanus; Statius, *Ach.*

Zie bv. ook nog een woord als *adfatus* ‘toespraak’ (Pinkster en OLD), voor het eerst betuigd in Vergilius, *Aen.* IV, 284 *Quo nunc reginam ambire furem / audeat adfatu ?*; en verder Valerius Flaccus; Seneca, *Med.*; Statius, *Theb* en *Silv.*; Silius; ook in Apuleius, *Met.*

3. Daarnaast bv. ook nog *cretus* (OLD s.v. *crescere*, 1b) en *satus* voor *natus*, *ortus* (OLD): Vergilius, *Aen.* II, 74 *hortamur fari quo sanguine cretus*; en Vergilius, *Aen.* VI, 125 *sate sanguine divum*; *includus* (of *inclitus*, *includus*) voor *clarus* (OLD): Ennius, *Ann.*; Lucretius V, 8 *deus ille fuit, deus, include Memmi* (over Epicurus); Vergilius, *Aen.* II, 82-3 *incluta fama / gloria*; ook in proza; *innocuus* ‘onschuldig’ (Pinkster) voor *innocens*; *innumerus* poëtisch (Pinkster) voor *innumerabilis*: bv. Lucretius II, 1053 vlgg. *cum..semina..innumero numero..multimodis volitent* (*multimodis*: bw.: ‘op vele manieren’) en III, 779; Vergilius, *Aen.* XI, 203-4 *Latini / innumeras struxere pyras* (*pyra*: Grieks leenwoord, bij dichters voor ‘brandstapel’); Tibullus I, 1, 21 *innumeros..iuvencos*; Ovidius, *Met.* I, 436 *edidit innumeras species* (onderwerp: *tellus*); *Met.* VII, 312 *innumeris effetus laniger annis* (let ook op *laniger*); Lucanus VII, 10; Statius, *Theb.* IV, 637 *innumero venit undique bellum agmine*; *innumerus* Vergilius 2 x, Horatius 0 x; Tibullus 2 x; Propertius 0 x; Ovidius 33 x; later bv. Paulinus van Nola, *Carm.* 14, 103 *innumeris... lucernis*; in proza voor het eerst bij Plinius de Oudere; *torvus* ‘wild’ ‘grimmig’ voor *ferox* (vgl. OLD s.v. 1. a-b).

Zie verder o.a. *curvus* ‘krom’ (Pinkster: meestal poëtisch): bv. Tibullus I, 10, 46 *iuga curva* en *recurvus* in Vergilius, *Aen.* VII, 512-3 *pastorale canit signum cornuque recurvo / Tartaream intendit vocem*; Ovidius, *Am.* III, 13, 17 *cornu..recurvo* (i.v.m. een ram); *flavus* ‘goudgeel’ (Pinkster): bv. Tibullus II, 1, 47-8 *Rura ferunt messes, calidi cum sideris aestu / deponit flavas annua terra*

comas; *horrendus* (OLD): vooral te vinden in de epiëk, bv. 24 x in Vergilius, *Aen.* (tevoren in *Georg.* II, 387); bij Ovidius alleen in *Met.* en *Fast.*; Statius, *Ach.* I, 510 *arma horrenda tibi saevosque remisimus enses*; daarnaast in de elegie Tibullus I, 10, 1 *Quis fuit, horrendos primus qui protulit enses ?* en *Corpus Tibul.* III, 4, 91 (en Maltby); *irriguus* (cf. Pinkster) naast ‘bewaterd, bevoeid’ ook ‘water leverend’: bv. Tibullus II, 1, 44 *tunc bibit irriguas fertilis hortus aquas*.

4. *meare* voor *ire* (cf. Pinkster) Lucretius I, 354 *Inter saepta meant voces et clausa domorum / transvolitant* (*clausa domorum*: zie infra; *transvolitare*: frequentativum + transitief; Lucretius gebruikt metri causa *volitare* i.p.v. *volare*, Bailey); Cicero, *Arat. Progn.* I, 1 Soubiran *luna means*; *palari* voor *errare* (vgl. OLD): bv. Lucretius; Vergilius, *Aen.* XII, 614-6 *Interea extremo bellator in aequore Turnus / palantis sequitur paucos iam segnior atque / iam minus atque minus successu laetus equorum* (*bellator*: zie infra; *aequor* = vlakte); verder *praetemptare* ‘van tevoren onderzoeken’ (vgl. OLD): bv. Tibullus II, 1, 77 *et pedibus praetentat iter suspensa timore*; *forsan* voor *forsitan* (OLD): 3 x in Verg. *Aen.*; bv. *Aen.* I, 203 *forsan et haec olim meminisse iuvabit*; *olim* met de betekenis van *interdum* ‘soms’ (zie Pinkster): bv. Vergilius, *Aen.* III, 540-2 *bello armantur equi, bellum haec armenta minantur. / Sed tamen idem olim curru succedere sueti / quadripedes et frena iugo concordia ferre*; VIII, 391-2 *non secus atque olim tonitru cum rupta corusco / ignea rima micans percurrit lumine nimbos* (*corusco.. lumine* + *ignea rima*: i.v.m. een bliksemstraal).

5. Zie ten slotte bv. ook *Graius* (Pinkster): Ennius, *Ann.* 165 Skutsch *Graio patre, Graius homo*; verder Lucretius; Vergilius, bv. *Aen.* III, 163 (Horsfall: archaisch-poëtisch); Vergilius gebruikt *Graecus* niet; *Ciris* 375; Ovidius, *Am.* III, 13, 27-8 *more patrum Graio velatae vestibus albis / tradita supposito vertice sacra ferunt* (een elegie over heilige riten); Lucanus, bv. VII, 270; Lucanus: 23 x *Graius*, geen enkele maal *Graecus* (aldus Lanzarone); later Ausonius, *Protrepticus ad nepotem* 6 *Graio schola nomine dicta est*; *Mavors* (Pinkster): archaisch-poëtisch voor *Mars*; in het epos vanaf Ennius, *Ann.* 99 Skutsch; bij Vergilius 5 x nom., 2 x gen. en 5 x *Mavortius* (en Tarrant *ad Aen.* XII, 332); zie verder *Mavors* bv. ook Ovidius, *Am.* III, 3, 27 *nobis fatifero Mavors accingitur ense* (pseudo-plechtig); Lucanus VII, 569; meermaals in Statius, *Theb.*; in Prudentius treffen we *Mavortius* aan i.v.m. Romulus en zijn moeder, respectievelijk *Perist.* 10, 411-3 *Ubi iste vester tunc erat summus Deus, / divum favore cum puer Mavortius / fundaret arcem septicollem Romulus* (let ook op *divum* en *septicollis*) en *Perist.* 10, 611-2 *Mavortiam / lupam* (over de wolvin die Romulus en Remus gevoed

heeft); *Thybris*, -is / -idis = *Tiberis* (Pinkster): Vergilius, *Aen.* III, 500 *Thybrim vicinaque Hybridis arva*; Ovidius, *Met.* XV, 431-3 *Nunc quoque Dardaniam fama est consurgere Romam, / Appenninigenae quae proxima Hybridis undis / mole sub ingenti rerum fundamina ponit* (*Dardanius, Appenninigena, fundamen*: zie infra); en *Iuleus* i.p.v. *Iulius* (zie OLD): bv. Propertius IV, 6, 17 *Iuleae.. carinae* ('de vloot van Augustus'; adjectief i.p.v. de gen. van de eigennaam, zie infra) en ook Claudianus, VI *cons. Hon.* 116-7 *Pavit Iuleos invisio sanguine Manes / Augustus*¹⁰⁹.

IV. Poëtische composita

1a. Ter aanduiding van de goden heeft Ennius ook het hoogpoëtische *caelicolae* aangewend. Hiermee komen we terecht bij een meer specifieke categorie (poëtische) woorden, namelijk de (poëtische) composita. Bedoeld zijn woorden die samengesteld zijn uit twee delen "die op zichzelf genomen ieder een zelfstandige betekenis hebben" (Janssen 1941, p. 32) (cf. Quintilianus I, 5, 65 vlgg.) ('**les composés proprement dits**'). Let op: in ons overzicht komen niet uitsluitend poëtische composita stricto sensu voor, samenstellingen die hoofdzakelijk in de dichtkunst voorkomen (bv. samenstellingen op *-fer* en *-ger* / **epic compounds**), maar daarnaast brengen we af en toe ook samenstellingen ter sprake die geregeld bij de dichters voorkomen maar ook wel voorkomen in het proza (bv. *magnificus*)¹¹⁰. Heel wat van deze composita worden bijvoeglijk en zelfstandig gebruikt. In een aantal gevallen kan men spreken van **archaïsmen** (zie o.a. Cordier). In vele gevallen gaat het om **neologismen** (vgl. infra V en verder VI over de afleidingen!).

We schenken relatief veel aandacht aan de composita omdat ze een uitgesproken kenmerk vormen van de hogere dichtkunst. Ze komen in het Latijn wel minder voor dan in het Grieks (vergelijk Aristoteles, *Poet.* (poëtische samenstellingen hét kenmerk van dichtkunst) en Quintilianus (I, 5, 70 *Sed res tota (sc. composita) magis Graecos decet, nobis minus succedit*). Ennius speelde een beslissende rol; bij deze dichter, bij de tragici Accius en Pacuvius en in Catullus treft men verhoudingsgewijs meer en ook meer 'gedurfde' creaties ('bolder coinages') aan dan bij de Augusteïsche dichters die terughoudender waren (vgl. Norden en Ross 1969, p. 19)¹¹¹.

Catullus biedt 14 *composita* (15 x gebruikt) in zijn polymetrische gedichten, 29 in zijn *carmina maiora* (35 x gebruikt) (cijfers van Ross, p. 18; zie p. 19-20 over gedicht 64).

Traina (*Enciclopedia Oraziana* = EO II, p. 813-5) telt in Horatius' *Carmina*, naast gewone en technische samenstellingen zoals *agricola* en *biremis*, 12 poëtische composita, 8 die een telwoord bevatten in het eerste lid (bv. *bimaris* i.v.m. Corinthe), 2 waarin een verbaal element het tweede lid vormt (bv. *pomifer* i.v.m. het jaar en i.v.m. de herfst) en 2 die opgebouwd zijn uit twee nominale elementen (bv. *capripes* i.v.m. saters). In de *Carmina* komen poëtische composita al bij al voor in beperkte mate; men bedenke dat heel wat oden (o.a. de erotische) een 'livello stilistico medioalto' hebben. In de *Sermones* en *Epistulae* noteerde Traina geen poëtische composita.

Tibullus wendt minder poëtische samenstellingen aan dan Propertius; deze laatste creëert opvallend meer nieuwe composita dan Tibullus; composita komen meer voor in zijn boeken III en IV dan in zijn boeken I en II; in I en II is de subjectieve liefdeselegie nog dominant, in III en IV komen andere themata aan bod en is de hellenistische invloed sterker¹¹². Ovidius biedt meer composita dan zijn model Tibullus; in zijn *Amores* wendt hij ze ten dele aan "to add a touch of high-flown poeticism" (bv. II, 17, 32 *populiferque Padus* i.v.m. de Po), ten dele met het oog op "mock solemnity" (zo bv. in III, 4, 39-40 *In qua Martigenae non sunt sine crimine nati / Romulus Iliades Iliadesque Remus*) (*Iliades*: een zoon van Iliä; zie Maltby 1999, p. 386-7).

In de keizertijd stelt men een lichte toename van het gebruik vast, maar bv. niet bij Lucanus¹¹³.

Bij de vroegchristelijke dichter Prudentius treft men, volgens de telling van Lavarenne (1933), 148 poëtische samenstellingen aan, waarvan er 34 wellicht gevormd zijn door Prudentius zelf en 31 alleen bij hem voorkomen (bv. *lucisator* in *Cath.* 3, 1); de 3 hiervan die ook daarbuiten voorkomen zijn *christicola*, *frondicomus* ('bedekt met bladeren'; komt zeer zelden voor; zie wel nog Symphosius 196) en *sanctiloquus*.

In elk geval komen poëtische samenstellingen in de Latijnse dichtkunst veel minder voor dan in het Grieks dat ook een grotere diversiteit biedt¹¹⁴. In heel wat gevallen zijn de Romeinen trouwens vertrokken van Griekse modellen. Griekse composita worden in het Latijn op verschillende wijze weergegeven: soms door bestaande composita, in andere gevallen door nieuw gevormde composita; daarnaast ook door niet-samengestelde woorden, door omschrijvingen (o.a. door een adjectief + een bepaling of door een beschrijvende ablatief etc.)¹¹⁵.

1b.*Ik vermeld op deze plaats graag twee nuttige instrumenten in dit domein: Th. Lindner, *Lateinische Komposita. Ein Glossar vornehmlich zum Wortschatz der Dichtersprache* (1996) en *Lateinische Komposita. Morphologische, historische und lexikalische Studien* (2002).

De eerste titel is een woordenboek waarin (voornamelijk) de composita opgenomen zijn die betuigd zijn in de Latijnse dichtkunst tot en met de zilveren eeuw; ze zijn alfabetisch geschikt op basis van de eerste component van de composita; in dit kader zijn bv. alle composita samengesteld met *frondi-*alfabetisch en verder chronologisch gegroepeerd. Telkens zijn er ook referenties voorzien en de citaten tot en met Ovidius zijn vertaald.

De tweede titel biedt na een morfologische beschrijving der composita, met o.a. een alfabetische lijst van de ‘Hinterglieder’, een historisch overzicht van de testimonia en van de composita zelf. Wat de ‘Hinterglieder’, de afsluitende componenten betreft, gaat het bv. om – *aevitas*, *-aevito*, *-aevus*; *-amabilis*, etc. Het historisch overzicht van de testimonia en de composita zelf is opgebouwd volgens de chronologisch geordende Latijnse auteurs; wat de composita betreft, wil dit in concreto zeggen composita vanaf Livius Andronicus tot en met Serenus Sammonicus en de *Gromatici* (al wordt er ook een blik geworpen op de Late Oudheid en het Latijn na de Oudheid). Wat de lijst van de composita betreft zijn per auteur de nieuwe composita, die welke reeds voorheen betuigd zijn, oude overgeleverde composita en onzekere gevallen apart geplaatst.

2. Livius Andronicus geeft *πρότροπος* dat Homerus gebruikte m.b.t. Odysseus in zijn vertaling van Homerus weer met *versutus*, Horatius geeft het in *Carm.* I, 6, 7 weer met *duplex*. In *Epist.* I, 7, 40 geeft Horatius een ander compositum dat Homerus gebruikte m.b.t. Odysseus, namelijk *πρότλας*, weer met *patiens*.

Een bekend voorbeeld van een perifrasede weergave van een Grieks compositum is Horatius, *Serm.* I, 1, 33 *magni..laboris* voor *πρόμοχθος* (*parvola....magni formica laboris*: ‘mock-heroic’, vgl. Gowers; let ook op de tegenstelling *parvola – magni*); let ook op *Serm.* II, 6, 97 *aevi brevis* voor het hellenistische *ὀλιγοχρόνιος* (zie Kiessling - Heinze). Ook bekend is Vergilius, *Aen.* I, 21 *late regem* voor *εὐρυκρείων*¹¹⁶; vgl. bv. ook nog *Aen.* I, 85 *creberque procellis* (misschien naar Homerus, *Od.* V, 295-6 waar de poëtische samenstelling *αἰθρηγενέτης* te vinden is). Verder lezen we in *Aen.* VII, 189 en 691 *equum domitor* voor *ἰππόδαμος* (Horsfall *ad VII*, 651: “V. here breaks down (...) a compound epithet” en vgl. ook 651 *equum domitor debellatorque ferarum*).

In Vergilius, *Aen.* VII, 746-7 vindt men *horrida praecipue cui gens adsuetaque multo / venatu nemorum, duris Aequicula glaebis* en treft men een abl. van beschrijving aan op de plaats van een compositum (vgl. Horsfall *ad loc.*; *gens.. Aequicula: gens* uit het land der *Aequi*; *venatu*: datief, zie voor deze vorm *infra*).

3. We stellen inzake de composita Vergilius' *Aeneis* centraal, maar schenken ook ruime aandacht aan de andere Latijnse dichters. In de *Aeneis* komen, volgens de telling van Cordier (1939) ca 100 composita voor (in totaal 238 x gebruikt), 48 ervan zijn voor het eerst betuigd bij Vergilius en misschien door hem gecreëerd. Vergilius gebruikt verhoudingsgewijs minder composita dan Ennius, Cicero, *Carm.* en Catullus; de frequentie valt te vergelijken met die in het didactisch werk van Lucretius. Het valt ook op dat de Augusteïsche dichters minder gewaagde formaties gebruiken dan hun voorgangers.

In de *Eclogae* komen weinig composita voor, naast een viertal technische termen i.v.m. de landbouw, wijst Colonna op *Lucifer* en *pinifer*. In de *Georgica* komen er merkkelijk meer voor dan in de *Eclogae*, zowel technische termen i.v.m. de landbouw als andere, dikwijls archaisch gekleurde termen; Colonna vermeldt o.a. verscheidene woorden op *-fer*, verder o.a. *lucifugus*, *naufragus*, *grandaevus* en *magnanimus*; en ten slotte verscheidene samenstellingen waarvan een numeraal element het eerste lid vormt.

Zie over dit alles Cordier, p. 269, p. 279-282 en p. 290-1; Enza Colonna, s.v. *composti nominali* in *Enciclopedia Virgiliana* = EV V I (1984), p. 860-867 en Pierre Flobert, s.v. *composti verbali* in EV I (1984), p. 867-8.

De meeste nominale composita die Vergilius overnam van zijn voorgangers of zelf vormde, vallen onder de types (1) (een verbale component als tweede lid) en (2) (een numerale component als eerste lid) (vgl. Cordier p. 272-5):

(1) **Composita met een verbaal element als tweede bestanddeel**; deze groep is veruit de grootste. Bij Vergilius komen (volgens de telling van Cordier 1939, p. 272-3) 66 woorden van dit type voor (bestaande en nieuw gevormde) tegenover 32 van het type vermeld onder (2).

- Bij Vergilius treft men 24 composita op *-fer* aan, bij Lucretius 12 en bij Ovidius 58; Vergilius gebruikte minder composita op *-ger*, namelijk 6; bij Accius treft men geen composita op *-fer* aan, bij Ennius, Naevius en Pacuvius geen op *-ger* (gegevens Colonna).

aestifer ‘hittebrengend’ (OLD): Cicero, *Arat.*; Lucretius I, 663 *aestifer ignis*; Vergilius, *Georg.* II, 353 *Canis aestifer* over het sterrenbeeld Hond; Seneca, *Oed.*; Lucanus, Statius, Ausonius, etc.; armifer (OLD): *deus armifer* = Mars; *dea armifera* = Minerva; *armifer* is voor het eerst betuigd bij Ovidius, o.a. *Am.* II, 6, 35 *armiferae..Minervae* (deze verbinding komt meermaals voor in Ovidius) en *Met.* IX, 645 *armiferos Lelegas* (de *Leleges*, - *gum* zijn een voorgriekse volksstam); zie daarna bv. Seneca, *Phaed.* en *Med.*; Statius, *Silv.*; *Theb.* IV, 653-4; etc.; Ausonius; astrifer (OLD): Lucanus IX, 5; Valerius Flaccus; Statius, *Theb.*; Martialis VIII, 28, 8; Juvencus III, 225 *astrifer Olympus*; etc.; aurifer: Cicero, *Carm.*; Catullus 29, 19 *amnis aurifer Tagus*; Lygdamus; Ovidius, *Am.* I, 15, 34 *auriferi ripa benigna Tagi*; Ausonius, *Mosella* 465 *auriferum..Tarnem* over de Tarn; caducifer (OLD): ‘drager van een herautenstaf’ (bijnaam van Mercurius); wellicht creatie van Ovidius; zie o.a. *Met.* VIII, 627 *venit Atlantiades positus caducifer alis*; *Fast.*; caelifer (OLD): niet betuigd voor Vergilius, *Aen.* VI, 796-7 *ubi caelifer Atlas / axem umero torquet stellis ardentibus aptum*; cf. *Aen.* IV, 481-2; zie verder Ovidius, *Fast.*; Seneca, *Her. F.*, Silius, Statius, *Silv.*; crucifer: Prudentius, *Cath.* 3, 1; ensifer (OLD): voor het eerst met zekerheid betuigd in Lucanus I, 665; verder Valerius Flaccus III, 406; Statius, *Ach.* II, 129; *Theb.* IV, 321 *ensiferas..catervas*; later Dracontius, *Laud.* III, 484; etc. (zie Gr. ξιφηφόρος); falcifer (OLD): ‘zeisdragend’: Lucretius III, 642 *falciferos..currus*; Ovidius, *Met.*; *Fast.* I, 234 *falcifer...deus* (= Saturnus); Martialis V, 16, 5 *Nam si falciferi defendere templa Tonantis / sollicitisque velim vendere verba reis, / etc. (falciferi..Tonantis: Saturnus)*; (vgl. infra *falciger*); fatifer (OLD; = *mortifer*): voor het eerst betuigd in Vergilius, *Aen.* VIII, 621 *fatiferumque ensem* en IX, 631 *fatifer arcus*; zie verder Ovidius, *Am.* III, 3, 27 *Nobis fatifero Mavors accingitur ense (nobis: ten nadele van ons, tegen ons, mannen)*; ook in *Met.*; Silius II, 116; frondifer (OLD): Naevius, *Trag.*; Lucretius; Seneca *Oed.*; etc.; frugifer (OLD): frequent te vinden, ook in proza; zie o.a. Ennius, *Ann.* 510 Skutsch *terrai frugiferai* (zie over de uitgang *-ai* infra); Ovidius, o.a. *Met.*; Lucanus; Statius, *Theb.*; etc.; later Ausonius, *Mosella* en Prudentius; fumifer = *fumum excitans* (OLD): voor het eerst betuigd in Vergilius, o.a. *Aen.*, IX, 522; verder Lucanus VII, 193 *Aponus fumifer (Aponus is een bron)*; Statius, *Theb.*; Silius; horrifer (OLD): Accius, *Trag.*; Pacuvius, *Trag.*; Lucretius III, 1012 *Tartarus horriferos eructans faucibus aestus (eructare: ‘uitspuwen’)*; Vergilius, *Aen.* en Ovidius, *Met.*; Seneca, *Phaed.*; Valerius Flaccus; ignifer (OLD): Cicero, *Arat.*; Lucretius; Ovidius, *Met.*; Seneca, *Herc. O.*; Lucanus; Martialis, *Epigrammaton liber* 32 Shackleton Bailey (*prius* 27), 7 (mythologisch gedicht); Statius, *Theb.*; Silius;

Prudentius; *imbrifer* (OLD): voor het eerst betuigd in Vergilius, *Georg.* I, 313 *cum ruit imbriferum ver*; zie verder Ovidius, *Met.* XIII, 725 *imbriferos..austros*; in het kader van een ‘mock didactic style’ Tibullus I, 4, 44 (zie Maltby 1999, p. 390); Seneca, *Oed.*; Lucanus; Statius, *Theb.*; Silius; Martialis I, 61, 5 *imbrifer Nilus* (Citroni: pregnant gebruik van *imbrifer* !); later Prudentius; *laborifer* (OLD): Ovidius, *Met.* IX, 285-6 *Namque laboriferi cum iam natalis adesset / Herculis* (wellicht een creatie van Ovidius); Statius, *Theb.* VI, 25-6 *Clara laboriferos caelo Tithonia currus / extulerat* (“her toil-bearing chariot”); later Ausonius, *Protrepticus ad nepotem* 7 *iusta laboriferis tribuantur ut otia musis*; *legifer* ‘wetgevend’ (OLD): voor het eerst in Vergilius, *Aen.* IV, 58; Ovidius, *Am.* III, 10, 41 *Minos..legifer*; later Ausonius en Prudentius, *Perist.* 2, 363 = ‘wetgever’; *letifer* voor *letal* (OLD): eerste maal zeker betuigd in Catullus 64, 394-6 *Saepe in letifero belli certamine Mavors / aut rapidi Tritonis era aut Amarunsia virgo / armatas hominum est praesens hortata catervas (rapidi Tritonis era: Tritonis era, de godin die heerst over de Triton, is de weergave van het Homerische Τριτογένεια; Athena zou uit een meer of een rivier Triton geboren zijn, rapidus wijst er op dat Catullus aan een rivier denkt; Amarunsia lezing voorgesteld door Baehrens; vgl. o.a. Fordyce: het gaat om een cultustitel van Artemis); letifer 2 x in Vergilius, *Aen.*; 7 x in Ovidius; Lucanus VII, 619 *letiferum..volnus*; 8 x in Lucanus (en Lanzarone *ad loc.*); Silius X, 293-4; Statius, *Theb.*; later Ausonius, *Ephemeris* 3, 36 *letifer.. anguis* en Prudentius; *lucifer* / *Lucifer* ‘de morgenster’ (OLD): komt vrij frequent voor; Accius, *Trag.*; Lucretius; Vergilius, *Ecl.* 8, 17; *Georg.* III, 324; Tibullus; Propertius; Manilius; Ovidius; Lucanus; Valerius Flaccus; Statius, *Theb.*; etc.; later Ausonius, *Ephemeris* 8, 38-9 *me sinite ignavas placidum traducere noctes, / dum redeat roseo mihi Lucifer aureus ortu* en *Mosella*, v. 260; vgl. ook Prudentius, *Apoth.* 626; *malifer* ‘rijk aan appelen’ (OLD): voor het eerst in Verg., *Aen.* VII, 740 *et quos maliferae despectant moenia Abellae*; *monstrifer* (OLD): Lucanus II, 3; Valerius Flaccus; Statius, *Theb.*; het woord komt niet voor bij Vergilius of Ovidius; *mortifer* (ook *mortiferus*) (OLD): komt ook dikwijls voor in proza; Ennius, *Trag.*; Lucilius; Cicero, *Carm.*; Lucretius; Vergilius, *Aen.*; Lygdamus; Ovidius, evenwel niet in *Met.*; Silius; verder o.a. Ausonius, bv. *Mosella*, v. 266; *nubifer* (OLD): 2 x bij Ovidius; Valerius Flaccus; Lucanus II, 459; Silius; Statius, *Theb.* I, 193 *nubifer Eurus*; *odorifer* (OLD): voor het eerst betuigd in Vergilius, *Aen.* XII, 419; Propertius II, 13, 23; Ovidius, *Fast.* III, 301; ook in *Met.*; Silius; Statius, *Silv.*; later Ausonius, *Mosella* 25-6 *amnis odorifero iuga vitea consite Baccho, / consite gramineas, amnis viridissime, ripas* (let ook op de apostrofe; op *iuga* en *ripas*,*

acc. van betrekking; en op de metonymie *Bacchus*); *olivifer* (OLD): wellicht gevormd door Vergilius; Verg. *Aen.* VII, 711; Ovidius, maar niet in *Met.*, wel bv. *Fast.* III, 151 *oliviferis Romam deductus ab arvis*; Statius, *Theb.*; Martialis; later Prudentius; *pacifer* (OLD): de eerste maal betuigd in Vergilius, *Aen.* VIII, 115-6 *Tum pater Aeneas puppi sic fatur ab alta / paciferaeque manu ramum praetendit olivae* / (let o.a. op *fatur* en op de plaatsing van / *paciferae* en *olivae* /); Ovidius, *Met.*; Valerius Flaccus; Statius, *Theb.*; later Ausonius, *Ordo urbium nobilium, Athenae* 88 /*paciferae primum cui contigit arbor olivae* /; en Prudentius; *pestifer* (OLD): frequent gebruikt, ook in het proza; Vergilius, *Aen.* VII, 570 *pestiferas aperit fauces*; Ovidius; Seneca, *Herc. F.*; Silius; later Ausonius; Prudentius; *pinifer* (OLD): voor het eerst in Vergilius (zie ThL), namelijk 3 x, o.a. in *Ecl.* 10, 14 en *Aen.* IV, 249 *piniferum caput* (over de berg Atlas); in Ovidius, maar niet in *Met.*; Lucanus II, 431; Seneca, *Trag.*; Silius; later Ausonius, *Protrepticus ad nepotem* 21 *pinifer Atlans* (over de mythologische figuur Atlas) (vgl. *piniger*); *pomifer* (OCD): ook meermaals in het proza van de keizertijd; Horatius, *Carm.* III, 23, 8 / *pomifero..anno* / en IV, 7, 10-1 *simul / pomifer autumnus fruges effuderit*; Propertius; Calpurnius; Seneca, *Herc. F.*; Prudentius; *sagittifer* (OLD): Catullus 11, 6 *sagittiferosve Parthos*; Vergilius, *Aen.* en Ovidius, *Met.*; Statius, *Silv.*; etc.; over het sterrenbeeld *Sagittifer*: Manilius II, 267 en Germanicus; *salutifer* (OLD): Ovidius, *Met.* XV, 744 *venitque salutifer urbi* (over Aesculapius); *Met.* XV, 632 (over Delphi); *Ciris* 477 *salutiferamque Seriphum* / (Seriphus is een eiland); Statius, *Ach.*; Martialis V, 1, 6 (openingsgedicht van de bundel, gericht aan de keizer); etc.; later Ausonius, *Ephemeris* 3, 27 en *Versus Paschales*, 1 (over Christus); verschillend *Mosella* 295 *blanda salutiferas permiscet litora voces* (een *versus aureus*); Juvencus IV, 365 *salutiferum... Iesum*; Prudentius; *signifer* van de ene kant ‘bezaaid met sterren’ (OLD 1.2): Lucretius; Lucanus; m.b.t. de dierenriem: Cicero, *Arat.*; ook in proza; van de andere kant ‘vaandeldrager’: ook dikwijls in proza; Ovidius, *Am.*; Seneca, *Phoen.*; Lucanus; later Ausonius, *Ecl.* 25, 26 *signiferae.. cohortis* (“epic colouring” Green); *somnifer* (OLD): voor het eerst betuigd in Vergilius, *Aen.* VII, 757-8 *cantus / somniferi*; verder Ovidius, *Met.* I, 671-2 *Parva mora est alas pedibus virgamque potenti / somniferam sumpsisse manu tegumenque capillis* (i.v.m. Mercurius; let ook op de inf. perf. *sumpsisse* en op *tegumen*); Valerius Flaccus; Lucanus; Silius; later Ausonius; verder bv. ook in Apuleius, *Met.*; *soporifer* (OLD): voor het eerst betuigd in Vergilius, *Aen.* IV, 486 *spargens umida mella soporiferumque papaver*; verder Ovidius, *Met.* XI, 586 *visae soporiferam Somni velociter aulam*; *Trist.* IV, 1, 47 *soporiferae biberem si pocula Lethes*; later

in Ausonius; etc.; verder bv. ook in Apuleius, *Met.*; *spumifer* (OLD): Statius, *Theb.* IX, 438 *spumifer..Hebrus*; ook in *Ach.*; bij Statius voor de eerste maal met zekerheid betuigd; *squamifer* ‘geschubd’ (i.v.m. vissen en slangen; vgl. *squamiger*) (OLD): Seneca, *Med.*; Lucanus; *vaporifer* (OLD): Statius, *Theb.* VI, 716; *Silv.*; later Ausonius; *venenifer* (OLD): Ovidius, *Met.*; later Juvencus II, 631.

- Composita op –*ger* ontbreken volledig bij Horatius en Tibullus, men vindt ze wel bij Propertius (zie Tränkle 1960, p. 59). *Aliger* ‘geveleugeld’ (OLD): voor het eerst betuigd in Vergilius, o.a. *Aen.* I, 663 *Ergo his aligerum dictis adfatur Amorem*; Seneca, *Trag.*; Lucanus; Valerius Flaccus VII, 120 *aligeri..dracones*; Silius, II, 92 *liquidus..per auras dirigit aligero letalia vulnera ferro*; Statius, *Theb.*; later Ausonius, *Mosella* 300 *Gortynius aliger* (= Daedalus); Prudentius; *armiger* (OLD): *deus armiger = Mars*; *Iovis armiger*: ‘de arend’; Accius, *Trag.*; Plautus, *Merc.* 852; *armiger* vindt men zowel in Vergilius, *Aen.* als in Ovidius, *Met.*; Propertius III, 4, 8 (i.v.m. een paard); III, 11, 10; Valerius Flaccus; Silius; Statius, *Theb.*; Juvenalis I, 91-2; later Ausonius; Prudentius, o.a. *Apoth.* 495 en *Ham.* 407 ‘een soldaat’; adj. in *Psych.* 353; *belliger* (OLD): Ovidius, *Trist.* III, 11, 13-4 *sic ego belligeris a gentibus undique saeptus / terreor hoste meum paene premente latus* (wellicht een creatie van Ovidius); Seneca, *Herc. f.* 901 *belligera Pallas*; Lucanus VI, 84 *belliger..sonipes* (*sonipes* poëtisch voor ‘paard’); Valerius Flaccus; Statius, *Theb.*; Silius II, 168 *in belligera..virgine*; Martialis V, 24, 11-2 *Hermes belligera superbus hasta / Hermes aequoreo minax tridente* (let ook op *aequoreus*, zie infra); later Prudentius; *claviger* (OLD): van de ene kant: ‘gewapend met een knots’ (*clava*): Ovidius, *Met.* XV, 284 *clavigeri..Herculis* (wellicht creatie van Ovidius); cf. *Fasti* I, 544; Silius; van de andere kant: ‘voorzien van een sleutel’ (*clavis*): Ovidius, *Fast.* I, 227-8 *placidis ita rursus ut ante / clavigerum verbis adloquor ipse deum* (i.e. Ianus; wellicht creatie van Ovidius); *corniger* (OLD): Cicero, *Arat.*; Lucretius; Vergilius, *Georg.* IV, 371 (over de Po); Vergilius, *Aen.* VIII, 77 *corniger Hesperidum fluvius regnator aquarum* (over de Tiber; *Hesperis, idis*: (hier) Italiaans); Propertius III, 13, 39-40; Ovidius; Seneca, *Trag.*; Lucanus; Manilius; Silius; Statius, *Theb.*; later Ausonius, *Mosella* 469 *corniger..Mosella* en Prudentius; *criniger* (OLD): Lucanus I, 463; Silius; *falciger* (OLD): Silius XVII, 417; later Ausonius, *Ecl.* 16, 36 *falcigerum...caeligenam* (i.v.m. Saturnus; *caeligena*: zie infra; *falcifer* komt meer voor, zie supra); *laniger* (OLD): Ennius, *Sat.* 66 Vahlen *lanigerum genus*; Accius, *Praet.* 20 Warmington *pecus lanigerum*; Lucretius; Vergilius, *Georg.* III, 287 *lanigeros agitare greges hirtasque capellas*; *Aen.* III, 660 *lanigerae comitantur oves* (en Colonna, EO II, p. 864); Ovidius; later Juvencus; Ausonius, etc. *lauriger*

(Pinkster): voor het eerst in Propertius III, 13, 53 en IV, 6, 54 (zie ThlL en verder Tränkle 1960, p. 59); Ovidius, *Ars* III, 389-390 *visite laurigero sacrata Palatia Phoebo / (ille Paraetonicas mersit in alta rates) (Paraetonium: Noord-Afrikaanse havenstad – allusie op de slag bij Actium: de Paraetonicae rates zijn de schepen van Cleopatra; zie Brandt); naviger (OLD): Lucretius I, 1-4 *Aeneadum genatrix, hominum divumque voluptas, / alma Venus, caeli subter labentia signa / quae mare navigerum, quae terras frugiferentis / concelebras* etc. (*concelebrare*: ‘bevolken’; let verder o.a. op *Aeneadum, genatrix, divum, frugifer*, de plaats van *quae*); Martialis XII, 98, 4 (slotgedicht van XII, lof op Baetis); later Ausonius, *De herediolo*, 26; piniger (OLD): ‘pijnboemen dragend’, ‘pijnboomtakken dragend’: Ovidius; Valerius Flaccus; Statius, *Theb.*; vgl. *pinifer*; pinniger = *penniger* ‘gevleugeld’: Accius; Lucretius, V, 1075 *pinnigeri..Amoris*; anderzijds ‘met vinnen’: Ovidius, *Met.* XIII, 963 *pinnigero..pisce*; saetiger ‘borstels dragend’ (i.v.m. een zwijn) (OLD): Lucretius; Vergilius, *Aen.*; Ovidius, *Met.*; Seneca, *Trag.*; etc.; Martialis XIII, 93, 1-2 *Qui Diomedeis metuendus saetiger agris / Aetola cecidit cuspide, talis erat* (let ook op *Diomedeus; Aetola..cuspide*: de lans van Meleager die het everzwijn van Calydon doodde); salutiger (OLD): Ausonius, o.a. *Precatio consulis* 26 *salutigeri Iovis*; Prudentius, *Perist.* 11, 235 *crede, salutigeros feret hic venerantibus ortus* (‘geloof me, Hippolytus zal degenen die hem vereren gelukkige dagen brengen’); voorheen in Apuleius; vgl. *salutifer*; spumiger (Pinkster; naast *spumifer*): bv. Ovidius, *Met.* XI, 140 (i.v.m. een bron); squamiger ‘geschubd’ (OLD): (i.v.m. vissen; ook i.v.m. slangen): meermaals in Lucretius, o.a. I, 162 *squamigerum genus* (een creatie van Lucretius?); Cicero, *Arat.*; Ovidius, *Met.*; Manilius; later Ausonius, *Mosella* 82-4 *tu mihi, flumineis habitatrix Nais in oris, / squamigeri gregis ede choros liquidoque sub alveo / dissere caeruleo fluitantes amne catervas* (verheven formulering, over vissen; *Nais, idis*: een ‘najade’, een ‘waternimf’; *alveus*: ‘rivierbedding’; variant van *alvus*); vgl. *squamifer*; stelliger (OLD): Cicero, *Arat.*; Seneca, *Trag.*; etc. (vgl. *stellifer, stellatus, stellans*); turriger (OLD): cf. Gr. *πυργούχος* ?); voor het eerst betuigd in Vergilius, *Aen.* VII, 631 en in *Aen.* X, 253 *turrigeraeque urbes*; ook in Ovidius, maar niet in *Met.*; wel bv. *Fast.* VI, 321 *turrigera frontem Cybele redimita corona*; men treft ook *turrifer* aan: Ovidius, *Fast.* IV, 219.*

Statius vormde (volgens Micozzi *ad Theb.* IV) *astriger, freniger, olorifer, peltifer, vaporifer, votifer* en misschien ook nog *metallifer* en *vitifer* (deze laatste twee treft men ook aan bij Silius). Bij Prudentius komen 36 woorden voor op *-fer* en *-ger*.

Vgl. daarnaast een woord als *morigerus* ‘gehoorzaam, inschikkelijk’: Naevius; Lucretius V, 76-81 *Praeterea solis cursus lunaeque meatus / expediam qua vi flectat natura gubernans; / ne forte haec inter caelum terramque reamur / libera sponte sua cursus lustrare perennis / morigera ad fruges augendas atque animantis, / neve aliqua divum volvi ratione putemus*; Ausonius, *Parentalia* 2, 3-4 *morigerae uxoris virtus cui contigit omnis / fama pudicitiae lanificaeque manus*.

*In zijn bijdrage *-fer en -ger : Their Extraordinary Preponderance Among Compounds in Roman Poetry* (1950) biedt J.C. Arens een verhelderende verklaring voor het feit dat dit type samenstellingen in de Latijnse taal veel meer voorkomt dan de corresponderende samenstellingen op *-φόρος* in de Griekse poëzie. Het Grieks is rijk aan composita; dit brengt met zich dat (vrij gewone) samenstellingen als die op *-φόρος* geen reliëf verlenen aan een poëtische tekst; de Griekse dichters doen dan ook een beroep op diverse meer ingenieuze samenstellingen. Voor de dichter echter die het Latijn hanteert, dat zoals gezegd van oudsher weinig samenstellingen kent, is een samenstelling op *-fer* of *-ger* reeds voldoende om aan zijn verzen een zeker reliëf te geven. Zo zal de Latijnse dichter een Griekse samenstelling op *-φόρος* dikwijls weergeven door een niet-samengesteld woord en een minder gewone Griekse samenstelling met een Latijnse samenstelling op *-fer* of *-ger*. Een nog sterker poëtisch koloriet kan hij zijn verzen natuurlijk verlenen met meer ongewone samenstellingen of door gewichtige omschrijvingen van diverse aard en andere vervangmiddelen

- *suaviloquens* (cf. OLD): Ennius, *Ann.* 304-5 Skutsch *Additur orator Cornelius suaviloquenti / ore Cethegus*; Lucretius I, 945-6 *suaviloquenti / carmine Pierio* (*Pieria* is een landstreek in Macedonië, lievelingsplek der muzen; vgl. infra; *Pierius*: ‘Piërisch’, ‘dichterlijk’); *cunctiparens*: Prudentius, *Perist.* 14, 128 (i.v.m. God); Dracontius; *omniparens* (Pinkster): Lucretius V, 258-9 *et quoniam dubio procul esse videtur / omniparens eadem rerum commune sepulcrum* (over de aarde) en Vergilius, *Aen.* VI, 595 *nec non et Tityon, Terrae omniparentis alumnum* (*Tityos* is een zoon van *Gaia*); (i.v.m. God): Prudentius, *Cath.* 3, 2 *omniparens pius*; *armipotens* (Pinkster) Accius; Lucretius I, 32-3 *Mavors / armipotens*; Vergilius, *Aen.*, bv. IX, 717 *Mars armipotens*; Ovidius, *Fast.* (i.v.m. *Mars Ultor*), niet in *Met.*; Statius, *Silv.* III, 2, 20 (i.v.m. *Ausonia*); Ausonius, *Ordo urbium nobilium, Treveri*, 1 *Armipotens dudum celebrari Gallia gestit* (*Treveri* = Trier; ‘het krijgshaftige Gallië’); *Technopaegnon* 3, 7-8 *armipotens / Mars*; Prudentius; *bellipotens* (OLD): Ennius, *Ann.* 198 Skutsch *bellipotentes sunt magis quam sapientipotentes*; Vergilius, *Aen.* (geregeld i.v.m. Mars, bv. XI, 8);

caelipotens ‘machtig in de hemel’ (OLD): Plautus, *Per.* 755 *Iuppiter..dique alii omnes caelipotentes*; Prudentius, *Apoth.* 658-60 *Quis iubeat saevis aquilonibus..... sit nisi caelipotens aquilonum conditor idem?*; *Christipotens*: Prudentius, *Symm.* II, 710 (‘machtig dank zij Christus’); *ignipotens* (OLD) voor het eerst betuigd bij Vergilius (zie Harrison *ad Aen.* X, 243; geregeld gebruikt i.v.m. Vulcanus; ‘vuurbeheersend’); *omnipotens* (adjectief en substantief, vooral i.v.m. Jupiter) (OLD): reeds in Ennius; verder bv. Lucretius V, 399 *pater omnipotens*; Catullus 64, 171; Vergilius, *Georg.* II, 325 *Tum pater omnipotens fecundis imbribus Aether / coniugis in gremium laetae descendit*; Ovidius, *Met.* XIV, 816-7 *adnuit omnipotens et nubibus aëra caecis / occuluit tonitruque et fulgure terruit orbem*; verder bv. Vergilius, *Aen.* VIII, 334 / *Fortuna omnipotens et ineluctabile fatum* /; etc.; Prudentius (i.v.m. God, ‘de Almachtige’): bv. *Apoth.* 174 en *Psych.* 815¹¹⁷; *arcitenens* / *arquitenens* (OLD; Pinkster): Naevius; Cicero, *Carm.*; Vergilius, *Aen.* III, 75 *pius arquitenens* (en Horsfall *ad loc.* : “ennobling + archaic”); ook in Ovidius, *Met.* (geregeld i.v.m. Apollo; ook i.v.m. het sterrenbeeld *Sagittarius*); etc.; *altitonans* (OLD): Ennius, *Ann.* 554 *Skutsch contremuit templum magnum Iovis altitonantis* (‘in de hoogte donderend’); Cicero, *Carm.*; Lucretius V, 745 (i.v.m. ‘donder brengende wind’); etc.; *altivolans* (OLD): Ennius, *Ann.* 76 *Skutsch* (i.v.m. vogels); Lucretius V, 433 (i.v.m. de zon); Ausonius, *Technopaegnion* 10, 12 *altivolans grus*; *velivolans* ‘snel zeilend’: Ennius, *Trag.* 71-2 Warmington *velivolantibus / navibus* (hapax; vgl. *velivulus* infra !).

*Sonja Caterina Calzascia schreef een bijdrage over *I composti nominali con participio presente al secondo membro nell’ ‘Eneide’* (2009). Ze telt in de *Aeneis* 40 van dit soort gevallen, waarvan er 34 gevormd zijn met *-potens*. 31 composita van dit type zijn aangewend betreffende goden, dikwijls zijn deze composita te vinden in gebeden; daarbuiten komen ze vooral voor in passages die zijn geschreven in het spoor van voorgangers als Homerus en Ennius; Vergilius gebruikt ze wel matiger dan Ennius. Deze composita bevinden zich dikwijls op belangrijke plaatsen in de hexameter, zo bv. 6 x bij het begin van de hexameter, 24 x vlak voor de semiquinaria; ze hebben een archaische, plechtige klank en ontbreken quasi volledig in de *Eclogae* en in de *Georgica*.

- *fatidicus* (cf. OLD): zie Vergilius, *Aen.* VIII, 337-41 *Vix ea dicta, dehinc progressus monstrat et aram / et Carmentalem Romani nomine portam / quam memorant, nymphae priscum Carmentis honorem, / vatis fatidicae, cecinit quae prima futuros / Aeneadas magnos et nobile Pallanteum (Carmentis / Carmenta:*

de moeder van Evander, een profetes; let op de plaats van *quam* in v. 339); Ovidius, *Met.* I, 321 *fatidicamque Themin* (*Themin*: acc. van *Themis*, *-idis*); *Fast.* II, 262 / *fatidicum..deum* / (over Apollo); Ausonius; etc.; *veridicus* (cf. OLD): Lucretius VI, 6; Catullus 64, 306 *veridicos Parcae coeperunt edere cantus* (zie ook v. 326 *veridicum oraclum*); Martialis V, 1, 3; Juvencus; Ausonius, *Ephemeris* 3, 35 *veridicis..prophetis*; etc.;

horrificus voor *horridus* (Pinkster; OLD): Cicero, *Carm.*; Lucretius III, 906; Vergilius, o.a. *Aen.* III, 225; Lucanus II, 372; Statius, *Theb.* VII, 113; Prudentius; *laetificus* (Pinkster): Ennius, Lucretius, Statius; etc.; later bv. Ausonius; Prudentius; *lanificus* (OLD): Lucilius; Tibullus II, 1, 9-10 *non audeat ulla / lanificam pensis imposuisse manum* (*pensum*: ‘een portie wol’ ‘een portie werk’; let ook op *non* i.p.v. *ne*, zie infra); Ovidius, *Met.* VI, 6-7 *quam sibi lanificae non cedere laudibus artis / audierat* (‘de kunst van het weven’); Ausonius, *Parentalia* 2, 4 *lanificaeque manus*; *letificus* (OLD): Seneca, *Trag.*; Lucanus IX, 901; *luctificus* ‘rouw brengend’(OLD): Cicero, *Carm.*; Vergilius, *Aen.* VII, 324; Lucanus VII, 2; dikwijls in Seneca *Trag.*, o.a. *Oed.* 631-3 *non gravi flatu tibi / luctificus Auster nec parum pluvio aethere / satiata tellus halitu sicco nocet*); *mirificus* (cf. OLD): Terentius, *Phormio* 871 *mirificissimum*; Catullus 53, 2 *mirifice*; zie ook 84, 3 *et tum mirifice sperabat se esse locutum* (in een spotgedicht); nergens in Vergilius; Ovidius *Pont.* IV, 13, 5 *mirificus*; *Ciris* 12 en 13 tweemaal *mirificum*; Ausonius; etc.; zeer dikwijls in Cicero’s *Epist.*!; *pacificus* (cf. OLD): Lucanus III, 305 *duram...viri deflectere mentem pacifico sermone parant*; Martialis XII, 62, 8 *pacifici.. Numae*; Prudentius, *Cath.* 5, 155-6 *lumen, quod famulans offero, suscipe, / tinctum pacifici chrismatis unguine* (*unguen, -inis*: ‘zalf’, ‘olie’; *chrisma,-atis*: ‘olie’; *chrismatis unguine*: gen. definitivus, zie infra!); *regificus* (Pinkster): vgl. *regifice* in Ennius; Vergilius, *Aen.* VI, 605 *regifico luxu*; later Valerius Flaccus; handig ter vervanging van *regius* waarvan bepaalde vormen niet passen in de hexameter (zie Norden); *sacrificus* (OLD): Ovidius, o.a. *Met.*; Lucanus IX, 478 *sacrifico.. Numae*; Statius, *Theb.* IV, 552 *sacrificum ..parentem*; etc.; Ausonius; *sanctificus*: bv. Juvencus, *Praef.* 25-7 *sanctificus adsit mihi carminis auctor / Spiritus, et puro mentem riget amne canentis / dulcis Iordanis, ut Christo digna loquamur* (*rigare* met deze betekenis poëtisch); *terrificus* (Pinkster): Lucretius II, 632; Vergilius, o.a. *Aen.* VIII, 431 *fulgores..terrificos* en Ovidius, *Met.*; Prudentius; *vivificus*: bv. Juvencus IV, 799 *vivifici pariter currant spiramina flatus* (*flatus*: ‘de H. Geest’); *vulnificus* (OLD; Pinkster): Vergilius, *Aen.* VIII, 446; niet betuigd voor Vergilius; Ovidius, *Met.* II,

504 / *vulnifico* .. *telo* /; Valerius Flaccus I, 420; Statius, *Theb.* IV, 87 *vulnifico..ense*; Prudentius.

De meeste samenstellingen op *-ficus* zijn (hoog)poëtisch; Axelson (1945, p. 61) wijst er op dat dit niet geldt voor *honorificus*, *magnificus* en *mirificus*, die door de dichters veeleer gemeden worden; vgl. voor *honorificus* OLD; zie over *mirificus* naast Axelson ook Ross (1969), p. 18, n. 3.

Multifidus ‘vaak gekloofd’ (Pinkster): 2 x in Ovidius, *Met.*; niet betuigd voor Ovidius; Lucanus II, 687 *multifidas iaculata faces*; etc.; Prudentius (vgl. infra ook *quadrifidus* !); *navifragus* ‘schepen verbrijzelend’ (OLD): voor het eerst in Vergilius, *Aen.* III, 553; verder Ovidius, o.a. *Met.* XIV, 6 / *navifragumque fretum*; Statius; Ausonius, *Ephemeris* 8, 8 *per mare navifragum*; let ook op *naufragus* met passieve betekenis: bv. Vergilius, *Georg.* III, 542 *naufraga corpora*, ook actief vanaf Horatius, *Carm.* I, 16, 10 *mare naufragum*; *fatiloquus* ‘waarzeggend’ (Lindner: wellicht een Ennianisme): bv. Ausonius, *Prof.* 6, 50; voorheen in Livius en Apuleius (OLD!); *vaniloquus* ‘opschepperig’(cf. OLD): Silius XIV, 280 *ductores...vaniloquo plebem furiabant insuper ore* (*furiare*: ‘tot razernij brengen’; let ook op *ductores*); Ausonius, *Epigr.* 22, 4 *Persas vaniloquos*; en later *sanctiloquus* bv. Prudentius; *altisonus* van de ene kant: ‘in de hoogte klinkend’ (Pinkster): Ennius, *Ann.* 586 Skutsch *divom domus, altisonum cael’* (*cael’*: zie supra); Cicero, *Carm.*; van de andere kant: *altisonus* ‘subliem’: Juvenalis 11, 181 *Maronis altisoni..carmina*; evenzo Ausonius, *Protrepticus ad nepotem* 56-7 *Te praeunte, nepos, modulata poemata Flacci / altisonumque iterum fas est didicisse Maronem / (modulatus: ‘melodius’; fas est: het is mogelijk; didicisse: inf. perf., zie infra); horrisonus* (OLD): Cicero, *Carm.*; Lucretius V, 109; 2 x bij Vergilius, o.a. *Aen.* VI, 573-4 *Tum demum horrisono stridentes cardine sacrae / panduntur portae* (let o.a. op de expressiviteit van de klanken *s*, *r* en *i* i.v.m. de piepende / schurende scharnieren); Lucanus II, 455 *flatibus horrisonis*; *raucisonus* ‘dof klinkend’(OLD; Pinkster): Lucretius II, 619 *raucisonoque minantur cornua cantu* en V, 1084; Catullus 64, 263 *raucisonos efflabant cornua bombos* (*bombus*: Grieks leenwoord; ‘een doffe toon’); Prudentius, *Cath.* 4, 38 *raucisonos...leones* (vgl. *AL raucisonans*); *suavisonus*: Naevius, *Trag.* en Accius, *Trag.* (conjecturen !); *fluctivagus* ‘dwalend over de golven’ (Pinkster): Statius, o.a. *Theb.* IX, 360-1 *fluctivagam..domum madidosque penates / Alcyone deserta gemit*; *Silv.* III, 1, 84 *fluctivagos nautas*; etc. (niet met zekerheid betuigd voor Statius); Prudentius, *Cath.* 3, 46-7 *ecce per aequora fluctivagos / texta greges sinuosa trahunt*; *noctivagus* ‘’s nachts rondzwerfend’ (Pinkster): Lucretius V,

1191 *noctivagaeque faces caeli* (i.v.m. de sterren); Vergilius, *Aen.* X, 215-6 *Iamque dies caelo concesserat almaque curru / noctivago Phoebe medium pulsabat Olympum*; Seneca, *Oed.* 254 *noctivaga Phoebe* (tweemaal over de wagen van de maan; *vagus* courant i.v.m. de bewegingen van hemellichamen; zie Harrison *ad loc.*); Statius, *Theb.*; undivagus (OLD): Silius XIV, 572; bij Silius voor het eerst met zekerheid betuigd; velivolus (Pinkster): van de ene kant ‘snelzeilend’: Ennius, *Ann.* 380 Skutsch *navibus velivolis*; Lucretius V, 1442 *velivolis* (*navibus* ?; de tekst van het vers is onzeker); Ovidius, *Pont.* IV, 5, 42 *velivolas..rates*; van de andere kant ‘door zeilschepen bevaren’: Vergilius, *Aen.* I, 224 *mare velivolum* (en Colonna, EO II, p. 864); Ovidius, *Pont.* IV, 16, 21 *velivolique maris vates*; Juvencus II, 11 *mare velivolum* ; Ausonius, *Technopaegnion* 8, 12 *velivolique maris*.

In Prudentius, *Symm.* II, 605 treft men voor het eerst aurifluus aan, ‘die goud meevoert’, i.v.m. de Taag; men vindt bij hem ook quadrifluus, ‘naar vier kanten stromend’, een hapax; vgl. Lucretius V, 598 largifluum fontem scatere atque erumpere lumen, ‘rijkelijk vloeiend’¹¹⁸.

Let nog op Ovidius, *Met.* VII, 110-4:

Tamen illis Aesone natus

obvius it; vertere truces venientis ad ora

terribiles vultus praefixaque cornua ferro

pulvereumque solum pede pulsavere bisulco

fumificisque locum mugitibus inpleverunt.

(Deze passage maakt deel uit van Ovidius’ verhaal over Medea, Jason en de draken; de poëtische samenstelling *fumificus* sluit op expressieve wijze aan bij de klanken van *mugitibus*; *Aesone natus* perifrased voor Iaso (zie infra); *-ere* (zie infra); let ook nog op de expressieve alliteratie *pede pulsavere*.)

- caelicola (plechtig, vrijwel uitsluitend in hogere poëzie; vgl. OLD): Ennius, *Ann.* 445 Skutsch; Catullus 64, 384-6 *Praesentes namque ante domos invisere castas / heroum, et sese mortali ostendere coetu / caelicolae nondum sprete pietate solebant* (dat. *coetu*, zie infra); 68, 138 *Iuno, maxima caelicolum* (let ook op de uitgang *-um*); 8 x in Vergilius, *Aen.*; zie verder Ovidius, *Met.*; Lucanus 4 x; Valerius Flaccus; Statius, *Theb.*; verder ook nog Ausonius; Prudentius, *Symm.* I, 170; etc.; in proza niet voor Apuleius (aldus HO-SZ *Stilistik* § 21, p. 740);

Delphicola: Ausonius, *Technopaegnon* 10, 5 *ludit et Aeaciden Parnasia Delphicolae sors* (*Aeacides*: een zoon van Aeacus; het gaat om Apollo's orakel in Delphi en meer bepaald om een voorspelling vermeld in Ennius, *Ann.* 167 Skutsch: *aio te Aeacida Romanos vincere posse*); *Iunicola*: Ovidius, *Fast.* VI, 49 *Iunicolasque Faliscos*; *limicola* 'die in de modder verblijft': Ausonius, *Epist.* 14b, 36 (een hapax; vgl. infra *limigena*!); *ruricola* 'bewoner van het platteland' (Pinkster): vanaf Ovidius, *Am.* III, 2, 53 *ruricolae, Cereri teneroque assurgite Baccho* (*ruricolae*: vocatief; twee lezingen: *tenero* en *teneri*); *Met.* VI, 392 *ruricolae, silvarum numina, Fauni* (let ook op het *schema Cornelianum*, zie infra); *Fast.* I, 384 *lanigerumque pecus ruricolaeque boves*; *Fast.* I, 580; *Trist.* IV, 6, 1; Lucanus VII, 859; Valerius Flaccus V, 142; Silius VIII, 446; Statius, *Theb.* IX, 305 (en Dewar *ad loc.*) etc.; *silvicola* (OLD): Naevius; Accius; Vergilius, *Aen.* X, 551 *silvicolae Fauno*; Ovidius, maar niet in *Met.*; Statius; zie ook nog *Ap(p)enninicola* (OLD): Vergilius, *Aen.* XI, 699-700 *Incidit huic subitoque aspectu territus haesit / Appenninicolae bellator filius Auni* (*incidere*: 'vallen op'); Silius; Prudentius; in de christelijke periode: *Christicola*: Prudentius, *Cath.* 3, 56; *Perist.* 3, 72 *christicolum genus* (onzekere duiding van *christicolum*, zie Lavarenne, § 1232, p. 429); Venantius Fortunatus II, 16, 1 en V, 5, 75.

Ap(p)enninigena (OLD): Ovidius, *Met.* XV, 431-3 *Nunc quoque Dardaniam fama est consurgere Romam, / Appenninigenae quae proxima Thybridis undis / mole sub ingenti rerum fundamina ponit* (*Dardanius*: Trojaans (via Aeneas); let ook op *Thybris, -idis*); Claudianus, VI *cons. Hon.* 505; (vgl. *Appenninicola* supra); *Graiugena* (OLD): Pacuvius, *Incerta* 14 Warmington; Lucretius; Vergilius, *Aen.* III, 550 *Graiugenumque domos suspectaque linquimus arva* (let ook op *linquimus*); en VIII, 127; *nubigena* (OLD): voor het eerst betuigd in Vergilius, *Aen.* VII, 674-7 *ceu duo nubigenae cum vertice montis ab alto / descendunt Centauri Homolen Othrymque nivalem / linquentes cursu rapido; dat euntibus ingens / silva locum et magno cedunt virgulta fragore* en ook in VIII, 293; Ovidius, *Met.*; Germanicus, *Arat.* 422 *Chiron, iustissimus omnis inter nubigenas*; Statius; *Phoebigena* (OLD): voor het eerst betuigd in Vergilius, *Aen.* VII, 770-3 *Tum pater omnipotens aliquem indignatus ab umbris / mortalem infernis ad lumina surgere vitae, / ipse repertorem medicinae talis et artis / fulmine Phoebigenam Stygias detrusit ad undas* (*Phoebigena*: bedoeld is Aesculapius; *detrudere*: 'naar beneden stoten'); *terrigena* (subst.: o.a. (!) 'de mens'; daarnaast ook adj.)(Pinkster; OLD): Cicero, *Carm.*; Lucretius V, 1426-7 *Frigus enim nudos sine pellibus excruciat / terrigenas* (i.v.m. de eerste mensen op aarde); Ovidius,

o.a. *Met.*; etc.; Ausonius, *Oratio consulis Ausonii versibus rhopalibus* 41 *terrigenarum* (subst.); *Ordo urbium nobilium, Athenae* 86 *terrigenis patribus*; Claudianus, *Rapt.* III, 351 *summi terrigenum regis*; Prudentius, *Perist.* 14, 82 (subst.) en *Symm.* I, 189 (adj.);

Troiugena (OLD): Lucretius I, 465 (wellicht is het woord ouder dan Lucr.); Catullus 64, 355; Vergilius, *Aen.* III, 358-364 *his vatem adgredior dictis ac talia quaeso*: / “*Troiugena, interpres divum, qui numina Phoebi, / qui tripodas Clarii et laurus, qui sidera sentis / et volucrum linguas et praepetis omina pennae, / fare age (namque omnis cursum mihi prospera dixit / religio, et cuncti suaserunt numine divi / Italiam petere et terras temptare repostas;...*” (*Troiugena* 3x in *Aen.*; er worden hier verschillende vormen van *divinatio* opgesomd; *tripus*, -*odis*, acc. mv. *tripodas*: ‘drievoet’; de kruk met drie poten van de Pythia, vandaar: ‘orakel’; *Clarius*: van Claros, een plaats in Ionië, bekend als orakelplaats van Apollo; *praepes* (in de taal van de auguren): ‘voortvliegend’, vandaar ‘gunstig’; *fare age*: zeg mij a.u.b.; *age* wijst op ongeduld; vgl. *Aen.* VI, 389; *numine*: vgl. *Aen.* II, 336-7; ‘(goddelijke) wil’, ‘inspiratie’, ‘orakel(s)’, vgl. Horsfall; *repostas*: syncope, zie infra).

Later bij Ausonius: *aquilonigena* in *Mosella* 407 (een hapax legomenon); *ibid.* 45 *limigena* (ook een hapax); *caeligena*: Ausonius, *Ecl.* 16, 36 (i.v.m. Saturnus); voorheen bij Varro en Apuleius; *Saturnigena*: Ausonius, *Ecl.* 19, 22 (= Jupiter); Sidonius 9, 135; en *Christigena*: Prudentius, *Ham.* 787.

Let op *unigena* over een broer of een zus: bv. Catullus 64, 298-300 *Inde pater divum sancta cum coniuge natisque / advenit caelo, te solum, Phoebae, relinquens / unigenamque simul cultricem montibus Idri* (-*que* + *advenit*: v. 298 is hypermetrisch; *caelo*: Kroll: ablatief of datief; *cultrix*: ‘bewoonster’; *Idrus*: naam van een stad; let ook op *divum, coniunx, natus, cultrix* en op de apostrofe *Phoebae*); vgl. nog 66, 53; verschillende betekenissen van *unigena*: Cicero, *Tim.* 12 *singularem deus hunc mundum atque unigenam creavit*; Ausonius, *Ephemeris* 3, 46-8 *si te dominique dei que / unigenae cognosco patrem mixtumque duobus / qui super aequoreas volitabat spiritus undas* (i.v.m. Christus: ‘enig geboren (zoon)’, zoals *natus* en *salutifer* door christelijke dichters (zonder aarzeling) gebruikt i.v.m. Christus).

Zie daarnaast: *caprigenus* ‘afkomstig van geiten’(OLD): Pacuvius; Accius; Cicero, *Progn. frg.* 6 (ed. Soubiran, p. 195) *caprigeni pecoris*; Vergilius, *Aen.* III,

221 / *caprigenumque pecus*; later bv. Ausonius; *multigenus*: Lucretius II, 335; *omnigenus*: Vergilius, Aen. VIII, 698 (onzekere lezing).

(2) Composita zonder verbaal bestanddeel; de meeste hebben een numerale component **als eerste lid**; de numerale component heeft possessieve waarde, d.w.z. iets of iemand bezit tweemaal of meerdere malen de zaak in kwestie. Bij Vergilius gaat het (volgens de telling van Cordier (1939, p. 273-4) om 23 op 32 samenstellingen van type (2), bestaande en nieuw gevormde samen geteld.

- *bicolor*: (cf. OLD): voor het eerst betuigd in Vergilius, Aen. V, 565-6 *quem Thracius albis / portat equus bicolor maculis* en VIII, 276 *bicolor..populus*; zie verder Ovidius, *Met.* VIII, 664 *ponitur hic bicolor sinceræ baca Minervæ*; Persius; Martialis; *bicorpor* ‘tweelijvig’ (cf. OLD): Accius; Naevius; Cicero, *Carm.*; *biformis* (OLD): voor het eerst betuigd in Vergilius, Aen. VI, 24-6 *hic crudelis amor tauri suppostaque furto / Pasiphae mixtumque genus prolesque biformis / Minotaurus inest, Veneris monimenta nefandæ*; zie verder Horatius, *Carm.* II, 20, 1-3 *Non usitata nec tenui ferar / penna biformis per liquidum aethera / vates*; Ovidius, *Met.* IV, 387-8 *Motus uterque parens nati rata verba biformis / fecit et incerto fontem medicamine tinxit* (betreft Hermaphroditus; *incertus*, of *incestus* ‘onrein’; *medicamen*: ‘toverdrank’); *Fast.* I, 89 *Iane biformis*; Prudentius, *Psych.* 569-570 *biformis / portenti* (i.v.m. Erinys); etc.; in proza Tacitus; *biiugus / is*: o.a. ‘met twee onder een juk gespannen’ (OLD): Lucretius; Ovidius; Ausonius; etc.; *biiugis* wellicht gevormd door Vergilius, zie *Georg.* III, 91 *Martis equi biiuges* en Aen. XII, 355 *equos biiugis*; *biiugi, -orum*: ‘een tweespan’, o.a. Vergilius (vgl. infra *quadriugus*); *bimaris* ‘door twee zeeën omgeven’ (OLD): Horatius, *Carm.* I, 7, 2-3 *bimarisve Corinthi / moenia* (wellicht een creatie van Horatius); vergelijk Ausonius, *Ecl.* 13, 3 *bimarisque ..Corinthos*; Prudentius, *Symm.* II, 352 *bimaris.. Corinthi*; verder Ovidius etc.; *bipennis* (OLD): voor het eerst betuigd in Vergilius, als adjectief en als substantief; zie o.a. *Georg.* IV, 331 *ure sata et validam in vitis molire bipennem* en Aen. II, 479; Horatius, *Carm.* IV, 4, 57 *duris ut ilex tonsa bipennibus*; Tibullus; Ovidius, *Met.*; Juvenalis; Statius; daarnaast Curtius en Tacitus;

tergeminus ‘drievoudig’ (OLD) (o.a. i.v.m. de drielijvige reus Geryon, i.v.m. de driekoppige hellehond Cerberus en i.v.m. *Hecate*, die zowel met Diana als met Persephone geïdentificeerd werd en ook wel met drie lichamen of met drie hoofden werd voorgesteld): Lucretius V, 28 *tripectora tergemini vis Geryonai* (*tripectora*: zie infra; *Geryonai*: van Griekse vorm *Geryones* of *Geryonas*); Vergilius, Aen. IV, 511 *tergeminamque Hecaten, tria virginis ora Dianæ*; en

Lygdamus (Corpus Tibul.) III, 4, 88 *canis.. cui tres sunt linguae tergeminumque caput*; verder Horatius, *Carm.* I, 1, 8 *tergeminis..honoribus*; Seneca, *Herc. f.* 563 *telum tergemina cuspide* i.v.m. een drietand; Ausonius; (vgl. infra *septemgeminus*); *tricorpor* ‘met drie lichamen’ ‘drielijvig’ (OLD): voor het eerst in Vergilius, *Aen.* VI, 289 i.v.m. de reus Geryon; vgl. Silius, o.a. III, 422; later Ausonius, *Technopaegnon* 11, 7 *in portentis.. tricorporibus* i.v.m. de Sphinx; ook gebruikt i.v.m. Chimaera, een monster met leeuwen-, slangen- en geitenkop; *trilinguis* (OLD): Horatius, *Carm.* II, 19, 29-32 *Te vidit insons Cerberus aureo / cornu decorum, leniter atterens / caudam et recedentis trilingui / ore pedes tetigitque crura*; (*te* = Bacchus; *insons*: ‘zonder te schaden’; *cornu*: ‘gewei’, attribuut van Bacchus; let op de plaats van *-que*); Prudentius, *Ham.* 587; *tripectorus* (de nom. enk. is niet overgeleverd, Lindner) ‘met drie bovenlichamen’ (OLD): vb. Lucretius V, 28 *tripectora tergemini vis Geryonai*;

quadrifidus ‘in vier delen gesplitst’ (OLD): voor het eerst betuigd in Vergilius, *Georg.* II, 25 en *Aen.* VII, 509; zie bv. ook Juvencus IV, 158 *quadrifido .. ab axe*; *quadriiugus* / *is* (cf. OLD; *quadriiugis* zelden, bv. Vergilius, *Aen.* X, 571 *quadriiugis in equos*): Ennius; Vergilius, *Georg.* III, 16-8 *In medio mihi Caesar erit templumque tenebit: illi victor ego et Tyrio conspectus in ostro / centum quadriiugos agitabo ad flumina currus*; *Aen.* XII, 162 *quadriiugo..curru*; Ovidius, *Am.* III, 2, 66 en *Trist.* IV, 2, 54 / *quadriiugos ..equos /*; etc.; *quadri/upedans*: zie reeds Ennius en Plautus; met de betekenis ‘met de ‘beat’ van een galopperend paard’ (OLD) bv. Vergilius, *Aen.* VIII, 595-6 *it clamor, et agmine facto / quadripedante putrem sonitu quatit ungula campum* (let op de expressieve klanken, vgl. Cordier); subst. ‘paard’: bv. *Aen.* XI, 612-5 *Continuo adversis Tyrrhenus et acer Aconteus / conixi incurrunt hastis primique ruinam / dant sonitu ingenti perfractaque quadripedantum / pectora pectoribus rumpunt*; *quadrupes* (of *quadripes*): adj. en subst. ‘viervoetig’ en ‘viervoeter’, bij dichters dikwijls ‘paard’ (OLD s.v. 4b): Ennius, *Trag.*; Accius; Vergilius, *Ecl.* 5, 25-6 en ook *Aen.*; Lygdamus; Ovidius; bv. ook Statius, *Theb.* IV, 820; Ausonius; Prudentius, *Symm.* II, 817;

semianimis / *us* (dichtkunst en proza, zie OLD): Ennius, *Ann.* 484 Skutsch *semianimesque micant oculi lucemque requirunt*; Cicero, *Carm.*; Lucretius; Vergilius, *Aen.* IV, 686 en X, 396; Ovidius, o.a. *Met.*; *Trist.* I, 3, 91-2 *Illa dolore amens tenebris narratur abortis / semianimis media procubuisse domo*; Lucanus; *semideus* (OLD): voor het eerst bij Ovidius, o.a. *Met.* I, 192-3 *sunt mihi semidei, sunt, rustica numina, Nymphae / Faunisque Satyrique et monticolae Silvani* (let

ook op *monticolae*; eveneens voor het eerst bij Ovidius ? Juppiter is aan het woord); etc.; *semifer* ‘halfdier(lijk)’(cf. OLD): Cicero, *Carm.*; Lucretius; Vergilius; *Ciris* 493-5 *sic liquido Scyllae circumfusum aequore corpus / semiferi incertis etiam nunc partibus artus / undique mutabant atque undique mutabantur* (i.v.m. de metamorfose van Scylla); Ovidius; etc.; *semihomo* (OLD): voor het eerst Vergilius, *Aen.* VIII, 194; verder Ovidius, *Met.* XII, 536 *haec inter Lapithas et semihomines Centauros proelia*; Columella; Silius; *semilautus* ‘halfgewassen’: spottend gebruikt door Catullus 54, 2; *semimortuus* (cf. OLD): Catullus 50, 14-5 *At defessa labore membra postquam / semimortua lectulo iacebant* etc. (« *semimortuus* (50, 15) occurs in the poem to Calvus dealing with their composition of *nugae* the night before, and in such a context a neoteric play on an elevated compound (such as *semianimis*), yet still preserving a tone of informality, would have its place; the word, though, does not occur again till Apuleius. », Ross 1969, p. 21); *seminex* (cf. OLD): vijfmaal in Vergilius, *Aen.*, o.a. V, 275 *seminecem... lacerumque*; voorheen niet betuigd; ook in Ovidius, o.a. *Met.*; Valerius Flaccus; Statius; Silius; later bv. Prudentius; daarnaast ook in Livius en Tacitus; *semirefectus* (OLD): Ovidius, *Epist. Her.* 7, 175-6 *Et socii requiem poscunt, laniataque classis / postulat exiguas semirefecta moras*; *semivir* (cf. OLD): Vergilius, *Aen.* (voor het eerst betuigd in Vergilius) en Ovidius, o.a. *Met.*; *Ars* II, 24 *semibovemque virum semivirumque bovem* (zie voor *semibos* ook *Trist.* IV, 7, 18 ; het gaat tweemaal over de Minotaurus); Lucanus; later Ausonius, *Epigr.* 72, 11 *vidit semivirum fons Salmacis Hermaphroditum*; cf. Ovidius, *Met.* IV, 385-6 *quisquis in hos fontes vir venerit, exeat inde / semivir et tactis subito mollescat in undis*; Prudentius, *Ham.* 309 subst. ‘eunuch’; *Symm.* I, 125 adj.; daarnaast ook in Livius, Seneca en Apuleius, *Met.*. Bij Vergilius komen *semi*-samenstellingen op één geval na voor in de *Aeneis*; men vindt tal van *semi*-samenstellingen in de gedichten van Ovidius, maar vooral in de *Met.* en *Fast.*; geen bij Tibullus en Propertius¹¹⁹;

septemgeminus (cf. *geminus*: ‘tweevoudig’)(OLD): over de Nijl: Catullus 11, 7-8 *sive quae septemgeminus colorat / aequora Nilus /*¹²⁰; daarnaast bv. Vergilius, *Aen.* VI, 800 *et septemgeminus turbant trepida ostia Nili* (zie over het intransitief gebruikte *turbare* infra); over Rome dat op zeven heuvelen gebouwd was: Statius, *Silv.* I, 2, 191 *septemgeminas...moenia Romae* (cf. IV, 1, 6); vgl. *centumgeminus* (OLD): van de ene kant ‘honderdarmig’: voor het eerst in Vergilius, *Aen.* VI, 287 *centumgeminus Briareus* (een honderdarmige reus); vgl. Claudianus, *Rapt.* III, 345 *centumgeminus strictos Aegaeonis enses* (Aegaeon is een andere naam voor Briareus); van de andere kant ‘met honderd poorten’: Valerius Flaccus VI, 118

centungeminae.. Thebes; *septemplex* (OLD) (cf. Homerus' ἑπταβόειος): voor het eerst betuigd in Vergilius, *Aen.* XII, 925 *clipei.. septemplicis*; vgl. Ovidius, *Met.* XIII, 2 maar ook *Am.* I, 7, 7; etc.; later o.a. Juvencus I, 356 *caeli semptemplicis*; Prudentius, *Cath.* 7, 36 *caeli..septemplicis*; vgl. hiermee ook *multiplex* (dichtkunst en proza): Lucretius II, 163 en IV, 207; Catullus 64, 250 en 304; 2 x in Vergilius, *Aen.* en 1 x in Ovidius, *Met.*

(3). Minder talrijk zijn de **nominale composita die bestaan uit twee nomina**.

- Bv. *alipes* 'met gevleugelde voeten', 'snelvoetig' (o.a. i.v.m. Mercurius en i.v.m. paarden; adj. en subst.): Lucretius; Vergilius, o.a. *Aen.* VII, 277; Ovidius, o.a. *Met.*; Statius, *Theb.* IV, 351; Ausonius; *capripes* (i.v.m. saters) = αἰγυπόδης (Bailey) (OLD): Lucretius IV, 580 *haec loca capripedes satyros nymphasque tenere*; Horatius, *Carm.* II, 19, 4 *capripedum Satyrorum*; *celeripes* (cf. OLD) 'snelvoetig': *Inc. Trag.* 218 Ribbeck *rapite agite ruite celeripedes*; Ausonius, *Ephemeris* 7, 31-2 *nec ulla tam velox manus / celeripedis compendii* (over een stenograaf); *cornipes* (OLD): 'hoornvoetig' 'met hoeven'; subst. 'een paard': voor het eerst in Vergilius, o.a. *Aen.* VI, 591 *cornipedum.. equorum*; Ovidius, maar niet in *Met.*; Lucanus VIII, 3 *cornipedem exhaustum cursu*; Statius, *Theb.* IV, 271; etc.; Ausonius, *Epist.* 2, 5 *cornipedes rapiant imposta petorrita mulae* (Green: verheven noot, pseudo-verheven want er volgt *mulae! petorritum*: vierwielige open wagen); Prudentius, *Symm.* II, 54 als adj., in *Psych.* 254 als subst.; vgl. *sonipes* vooral 'paard' (OLD) (uitzonderlijk eerste lid verbaal, zie Colonna; archaisch, verheven taalgebruik): Accius, *Trag.* 657 Warmington *quadripedantum sonipedum*; Lucilius; Catullus 63, 41; 3 x in Vergilius, o.a. *Aen.* IV, 134-5 *ostroque insignis et auro / stat sonipes*; niet in Ovidius; frequent in de epiek van de keizertijd; o.a. 11 x in Lucanus; Statius, *Theb.* IV, 136; Juvencus I, 688 *alacer sonipes*; etc..

-Verder is er bv. nog het hoogpoëtische *grandaevus* (cf. OLD): Pacuvius (misschien); Lucilius; Vergilius, *Georg.* IV, 392 *grandaevus Nereus*; *Aen.* I, 121; Propertius; Ovidius, *Met.* VII, 160 *grandaevi..patres*; Lucanus III, 518; VII, 371; Silius XVI, 652; etc.; Prudentius; en ik herinner ook nog aan *longaevus* (OLD) ("a high-sounding adj." misschien gevormd op basis van μακρόβιος; zie Tarrant *ad Verg. Aen.* XII, 44): voor het eerst in Verg. o.a. *Aen.* II, 525; VI, 321 *olli sic breviter fata est longaeva sacerdos* (let ook op *olli* en *fata est*) en VII, 166; 14 x in *Aen.*; zie dan ook Propertius II, 13, 47 *longaevae..fata senectae* en Ovidius, o.a. *Epist.* 1, 103 *longaeva..nutrix*; meermaals in Statius, bv. *Theb.* IV, 74;

Martialis XIV, 27, 1 *si mutare paras longaevos cana capillos*; later Ausonius en Prudentius;

ik vermeld daarnaast ook *aequaevus* (OLD): voor het eerst in Vergilius, *Aen.* II, 561 en V, 452 / *aequaevum...amicum* /; daarna o.a. Silius, Statius, Ausonius, Claudianus; en *primaevus* (OLD): Catullus 64, 401 *primaevi.. nati* 'zijn eerstgeboren zoon'; Vergilius, *Aen.* VII, 162-3 *ante urbem pueri et primaevo flore iuventus / exercentur equis domitantque in pulvere currus*; Juvenius I, 30 *primaevo in flore*; Ausonius, *Ad patrem de suscepto filio* 31; *primaevus* bij Ausonius m.b.t. verschillende leeftijden, bv. een *grammaticus iuvenis*, *Prof.* 12, 1 maar ook i.v.m. *infantes*;

- En er is ook nog *magnanimus* (cf. OLD): Plautus; Lucretius V, 400 *magnanimum Phaethonta*; Catullus 58, 4-5 *nunc in quadriuiis et angiportis / glubit magnanimi Remi nepotes* (uiteraard ironisch); 64, 85 *magnanimum ad Minoa venit sedesque superbas*; zie ook 66, 26; 2 x in Vergilius, *Georg.*; 11 x in *Aeneis*, o.a. *Aen.* I, 257-60 *Parce metu, Cytherea, manent immota tuorum / fata tibi; cernes urbem et promissa Lavini / moenia sublimemque feres ad sidera caeli / magnanimum Aenean* (deze laatste verbinding tweemaal bij Vergilius; Jupiter spreekt tot Venus; *magnanimus*: "grand and epic" (Harrison); "an epithet for heroes"; verscheidene malen i.v.m. Aeneas); VI, 649 *magnanimi heroes nati melioribus annis*; Ovidius; vgl. verder bv. ook Lucanus II, 234-5 *at non magnanimi percussit pectora Bruti / terror* (en Tarrant *ad loc.*; let o.a. op de plaatsing van *magnanimi* voor de cesuur en *Bruti* bij het verseinde); Statius, *Theb.* IV, 112; Prudentius; etc. (cf. *μεγάθυμος* en *μεγαλόψυχος*). Een woord waarop Ausonius bijzonder gesteld was, is *aequanimus* 'gelijkmoedig'; in proza: *Gratiarum actio* 28 ; vgl. Boethius, *Cons.* II, 4, 70-1; en in verzen: *De herediolo* 10; *Ludus septem sapientum* 3 en *Epist.* 6, 35¹²¹.

Let ook nog op *auricomus*, *aucicomans* etc. infra vermeld samen met de afleiding *comans* !

4.*Sesquipedalia verba* vindt Horatius, *Ars* 93-8, typisch voor de tragedie¹²². Hijzelf reserveert poëtische samenstellingen in principe voor zijn lyriek. Ik stip aan dat hij langere / zwaardere woorden parodiërend aanwendt in zijn *Sermones*, zie bv. I, 1, 99-100 *At hunc liberta securi / divisit medium, fortissima Tyndaridarum* (een allusie op Clytaemnestra die haar man vermoordde; 'mock-heroic'; zie over *Tyndaridarum* Nilsson 1952, p. 104; let ook op de tegenstelling *liberta* - *fortissima*).

Een spottend gebruik van een ‘epische’ samenstelling treft men bv. ook aan in Martialis I, 53, 5 *bardocucullus* ‘een cape van vilt’; *bardus*: ‘stompzinnig’, ‘dom’ + *cucullus* ‘een cape’, ‘een capuchon’ en dit in een epigram waarin de dichter de spot drijft met de boertige verzen van ene Fidentinus. Deze laatste heeft verzen van Juvenalis gestolen maar verraadt zich door de stuntelige wijze waarop hij de eigen verzen tussen de gestolen verzen mengt. Het resultaat van de vermenging vergelijkt Martialis in de vv. 4 vlgg. met het samenbrengen van wat mooi en lomp is: *Sic interpositus villo contaminat uncto / urbica Lingonicus Tyrianthina bardocucullus, /... v.9-10 sic ubi multisona fervet sacer Atthide lucus, / improba Cecropias offendit pica querelas.* (*villus*: ‘borstelige stof’; *Lingonicus*: adj. afgeleid van *Lingones*, een Keltische volksstam; *Tyrianthina*: ‘purperen gewaden’, een Grieks leenwoord; *multisonus*, ‘herhaaldelijk klinkend’, wellicht een creatie van Martialis; *Atthis, idis* en *Cecropius*: ‘Attisch’ ‘Atheens’; *Atthis, -idis*: ‘een nachtegaal’; *pica*: ‘een ekster’; zie verder Citroni).

V. Neologismen

Zoals gezegd, werden veel poëtische samenstellingen die onder Romeins cijfer IV zijn vermeld, door de dichters zelf gecreëerd. Zo hebben ze ook heel wat afleidingen gecreëerd, ze komen ter sprake onder Romeins cijfer VI. De dichters hebben echter uiteenlopende nieuwe woorden gevormd (neologismen).

1. Wellicht is het nuttig hier te verwijzen naar wat Horatius in zijn *Ars poetica* 48-53 schreef over neologismen¹²³: *Si forte necesse est / indicatiis monstrare recentibus abdita rerum, / fingere cinctutis non exaudita Cethegis / continget, dabiturque licentia sumpta prudenter, et nova fictaque nuper habebunt verba fidem, si / Graeco fonte cadent parce detorta* (*cinctutus* (poëtisch): ‘in een lendenschort gekleed’ (= oudromeins, ouderwets); M. Cornelius Cethegus, consul in 204 v. Chr.; *verba.. Graeco fonte*: het is mogelijk dat Horatius denkt aan woorden als *inaudax* (voor Gr. ἄτολμος) en *irruptus* (voor Gr. ἄρρηκτος); *parce*: bw.; zie verder Brink *ad loc.*).

2. In nogal wat gevallen werkten de dichters met neologismen uit metrische noodzaak; sommigen spreken in dit verband van **metrismen**.

Een duidelijk voorbeeld van een metrisme is *navita* (lang – kort – kort; archaische en poëtische variant voor *nauta* (OLD), vgl. *navigare*; men bedenke dat het Latijn relatief weinig korte lettergrepen telt): zeer verspreid, zie bv. Lucretius; Catullus 64, 174; de Augusteïsche dichters, bv. Vergilius, *Aen.* VI, 315; Horatius 7 x (2 x in *Epoden* en 5 x in *Carmina*, zie EO, vol. II, kol. 797); Tibullus I, 10, 36; Ovidius,

Am. I, 13, 16; *Trist.* I, 4, 11-2 *Navita confessus gelidum pallore timorem, / iam sequitur victus, non regit arte ratem*; Seneca, *Trag.*; Ausonius, *Mosella*, v. 166; Claudianus, *Rapt.* I, 234; Prudentius, *Cath.* 2, 39 en *Perist.* 5, 493.

Ik mag hier misschien ook oblivium vermelden (dikwijls mv. *oblivia*), poëtische nevenvorm(en) voor *oblivio* (lang-lang-kort-lang) (vgl. Pinkster): Lucretius III, 1066 *aut abit in somnum gravis atque oblivia quaerit*; Vergilius, *Aen.* VI, 713-5 *Animae, quibus altera fato / corpora debentur, Lethaei ad fluminis undam / securos latices et longa oblivia potant*. In de keizertijd treft men ook *oblivio* met een korte eind-*o* aan, zo bv. Lucanus X, 403 *sed tanta oblivio mentis /*.

Ook bij de creatie / het gebruik van de volgende woorden speelt het metrisch voordeel een evidente rol: Ennius: induperator (lang – kort – kort – lang – kort; voor *imperator*): Ennius, *Ann.* 78 Skutsch *omnibus cura viris uter esset induperator* (namelijk Romulus of Remus; en Skutsch: “The preposition *endo* (*indu*), as used by Ennius, is an archaism utilized for metrical convenience; *induperator* and *indupero* are neologisms coined to fit the refractory words into the metre.”) en ook 322, 347 en 577; Lucretius; later bv. Prudentius, *Symm.* I, 147; en induperare (voor *imperare*). Deze woorden komen voor in Ennius’ *Annales* maar niet in de *Scaenica* (zie Cordier (1939), p. 12). Bij Lucretius vindt men evenzo indupeditus (voor *impeditus*) en indugredi (I, 82; IV, 318 en 367 voor *ingredi*). Bailey heeft het i.v.m. *indugredi* over een archaïsme dat metrisch ‘handig’ was.

Later behielp men zich met de intensieve vorm imperitare: bv. Lucretius III, 1028 *magnis qui gentibus imperitarunt*; Vergilius, *Aen.* XII, 718-9 *stat pecus omne metu mutum, mussantque iuvencae / quis nemori imperitet, quem tota armenta sequantur* (*mussare*: ‘binnensmonds mompelen’, ‘aarzelen, twijfelen’; Tarrant over *imperitare ad loc.* : “the verb...has a strong aggrandizing force”; de verzen 715-722 vormen een epische vergelijking; let ook nog op de klanken *m / mu* in *metu mutum mussantque iuvencae*; cf. *remugire* in 722, en Tarrant); vgl. verder nog Horatius, *Carm.* I, 15, 23-26 *Urgent inpavidi te Salaminius / Teucer, te Sthenelus sciens // pugnae, sive opus est imperitare equis, / non auriga piger*; Horatius 3 x in zijn *Sermones*, o.a. I, 6, 4 (Ronconi en EO, vol. II, p. 798: “arcaismo espressivo, ma senza ironia”); 5 x in Silius; nooit in Catullus, Tibullus, Propertius, Ovidius, Seneca *Trag.*, Lucanus, Valerius Flaccus, Juvenalis; frequent in Tacitus (zie Axelson (1945), p. 28).

Lucretius creëerde ook woorden als *maximitas* (voor het metrisch onbruikbare *magnitudo*): zie II, 496-9 *Quare non est ut credere possis / esse infinitis distantia semina formis / ne quaedam cogas immani maximitate / esse*; en *differitas* (voor *differentia*): IV, 636 *tantaque in his rebus distantia differitasquest*¹²⁴.

3. We mogen op deze plaats misschien ook vermelden dat hexametrische dichters het metrisch onbruikbare *certiorem facere* hebben vervangen door *certum facere* bv. Ovidius, *Met.* VI, 267-270 *Fama mali populique dolor lacrimaeque suorum / tam subitae matrem certam fecere ruinae / mirantem potuisse irascentemque, quod ausi / hoc essent superi, quod tantum iuris haberent* (deze verzen betreffen Niobe) en afgezien van *regalis* de poëtische samenstelling *regificus* hebben aangewend in plaats van het onbruikbare *regius*, bv. Vergilius, *Aen.* VI, 604-5 *epulae .. paratae / regifico luxu*.

4. Soms wendt een dichter een neologisme aan om op suggestieve wijze het nieuwe of ongewone van iets aan te duiden: bv. Propertius IV, 1, 124 *et lacus aestivis intepet Umber aquis* (over het opwarmen van het water van het meer; vgl. Maurach 1989, p. 70, n. 51); Ovidius, *Met.* VII, 679-680 *sed non formosius isto / viderunt oculi telum iaculabile nostri (iaculabilis m.b.t een bijzondere werpspeer / hasta; zie Boemer ad loc.)*; Prudentius, *Cath.* 3, 102 en 105: de composita *frondicomus* en *quadrifluus* werden wellicht door Prudentius gevormd i.v.m. het pas geschapen aards paradijs¹²⁵.

VI. Afleidingen

De dichters hebben heel wat nieuwe woorden (neologismen) tot stand gebracht door afleiding, d.w.z. door de aanhechting van een voor- of achtervoegsel.

1. Veel succes kenden bij de dichters mannelijke en vrouwelijke **substantieven** respectievelijk op **-tor** en op **-trix** en vooral onzijdige substantieven op **-men** (als kortere en metrisch geschikte wisseloplossing voor woorden op *-mentum*; zie Horsfall *ad Aen.* VII: “traditional poetic diction”), verder **adjectieven** op **-eus** en op **-idus** (o.a. geliefd om metrische redenen), op **-osus** (in een aantal gevallen om Griekse woorden op *-όεις*, *-ήεις*, *-ώδεις* en composita met *πολυ-* weer te geven) en op **-bilis**.

(1). De substantieven op **-tor** en **-trix**, *nomina agentis*, deverbativa, komen ook frequent voor in het proza; sommige komen hoofdzakelijk voor bij dichters; vele van de woorden op *-trix* worden ook als adjectief gebruikt (zie o.a. Leumann, in: LHS, vol. 1, § 319, p. 358-9).

(1a). Voorbeelden van woorden op *-tor*: *debellator*, *domitor*, *fundator*: Vergilius, *Aen.* VII, 651 *Lausus, equum domitor debellatorque ferarum* en VII, 678 *fundator*; naast *debellator* ook *bellator* in Vergilius, daarna o.a. in Statius, *Theb.*; *latrator*, bv. Vergilius, *Aen.* VIII, 698 *omnigenumque deum monstra et latrator Anubis / contra Neptunum et Venerem contraque Minervam / tela tenent* (Anubis: Egyptische god met het hoofd van een hond); *vastator* voor het eerst betuigd in Vergilius, *Aen.* IX, 772 (Dingel); daarna o.a. in Ovidius, *Met.* IX, 192 *Arcadiae vastator aper* en Statius, *Ach.* II, 32 *vastator..Troiae*. Verder vermeld ik nog *mirator* in Propertius II, 13, 9 *formae..mirator honestae*; Ovidius, *Met.* IV, 641; Martialis I, 39, 5 *si quis erit recti custos, mirator honesti* (en Citroni; zie ook infra); *populator* (OLD): *Ciris* 111; 2 x in Ovidius; Valerius Flaccus; Seneca, *Trag.*; Statius, *Theb.*; Martialis; in proza vanaf Livius; Lucanus II, 389 *servator honesti*.

Bij de vroegchristelijke dichters: Juvencus I, 578-9 *iustis meritis tum digna rependet / occulti solus scrutator praemia cordis*; I, 2 *servator iusti templique sacerdos* en ook Ennodius, *Carm.* II, 13, 1 *servator honesti*; Prudentius, *Cath.* 11, 27 *fundator ipse et artifex* over de tweede persoon van de Drievuldigheid.

Voorbeelden van woorden op *-trix*: *amatrix* komt voor van Plautus tot Arator; zie bv. Martialis VII, 15, 4 en later Ausonius; *bellatrix*: o.a. Vergilius, *Aen.* I, 493 (i.v.m. Penthesilea); VII, 805 (i.v.m. Camilla); Ovidius, *Met.* VII, 264 en Statius, *Theb.* VII, 57; *cultrix*: Catullus 64, 300; Vergilius, *Aen.* III, 111; later o.a. Venantius Fortunatus; *fautrix* ‘beschermster’ van Plautus tot Prudentius; *hortatrix*: Statius, *Theb.* IX, 717; *novatrix* (OLD): Ovidius, *Met.* XV, 252-3 *rerumque novatrix / ex aliis alias reparat natura figuras*; *populatrix* (OLD): Statius, *Silv.* III, 2, 86; Martialis; Ausonius, *Mosella* 241; *spectatrix*: Ovidius, *Am.* II, 12, 25; Lucanus III, 129; *venatrix*: voor het eerst betuigd in Vergilius, *Aen.* I, 318-9 *Namque umeris de more habilem suspenderit arcum / venatrix dederatque comam diffundere ventis, / nuda genu nodoque sinus collecta fluentis* (zie over *namque, dederat comam diffundere ventis, nuda genu* en *sinus collecta fluentis* (*collecta* medio passief + LV) infra); Ovidius, *Met.* II, 492; Statius, *Theb.*; Juvenalis 13, 80; (*venator* is veel ouder). Later Ausonius, *Oratio consulis Ausonii versibus rhopalicis* 19 *auxiliatrix*; *Technopaegnon* 6, 6 *dominatrix..mens* en *Mosella* 82 *habitatrix* (bij Ausonius voor het eerst betuigd; zie over deze afleidingen Delachaux (1909), p. 19-21).

Sommige van de woorden op *-trix* komen hoofdzakelijk voor bij dichters, bv. *altrix* (= *nutrix*): vanaf Pacuvius tot Sidonius Apollinaris; bv. Vergilius, *Aen.* III,

272-3 *Effugimus scopulos Ithacae, Laertia regna, / et terram altricem saevi exsecramur Ulixi*; Propertius IV, 1, 38; Ovidius, *Met.* XI, 683; Statius, *Silv.* II, 1, 96; zie ook wel Ennodius, *opusc.* 9, p. 417, 5 *Hartel et fit libertatis altrix quae mater fuerat servitutis*.

En ook dit nog: in het geval woorden op *-trix* als adjectief gebruikt worden, komen ook onzijdige vormen voor, bv. Ovidius, *Met.* X, 151 *victricia fulmina*; Lucanus I, 347 *victricia..signa* en Silius II, 423 *ultricia bella*.

Volgens de telling van Lavarenne (1933), p. 399, treft men bij Vergilius 51 woorden op *-tor* aan en 11 op *-trix*. Prudentius biedt 134 woorden op *-tor* (en op *-sor*), waarvan er 9 enkel bij hem betuigd zijn en 32 op *-trix* waarvan er 5 alleen bij hem voorkomen (Lavarenne (1933), p. 399)! Dezelfde dichter creëerde wellicht zelf de poëtische samenstelling *lucisator* (*Cath.* 3, 1; ‘vader van het licht’).

Nog een voorbeeld uit Prudentius : 4 x *-tor* in *Apoth.* 178 vlgg.: *Cede, profanator Christi, iam cede, Sabelli / depositorque Patris Natique insane negator ! Nonne Patrem violas, dum Natum scire recusas, / quandoquidem non est genitor, nisi filius extet, / nec vocitare patrem potis es, quem germine fraudas?* (Let ook nog op *vocitare* en *potis es*.)

(1b).In een ander genre en een andere toon (Watson *ad Mart.* X, 4, 4 : “Words in *-tor* are widespread in moralising and satiric contexts... They mark a person as given to a particular vice or habit”): Horatius, *Serm.* I, 2, 36 *mirator cunni Cupiennius albi*; Martialis III, 82, 16 *delicatae sciscitator urinae* (Watson: “is a parodic coinage”); X, 4, 5-6 *aut qui / odit amatrices Hermaphroditus aquas ?* (Watson: *amatrices* hier “carries the connotation ‘hussy’ ”)¹²⁶.

(2).Onzijdige substantieven op *-men* (zie HO-SZ, p. 744, Stilistik § 22, i): door de dichters verkozen boven eventuele tegenhangers op *-mentum*; vooral geliefd door Lucretius en Ovidius, minder door Vergilius; dikwijls vormen op *-mina*; *cacumen* (vgl. OLD s.v. 1-2), bv. Vergilius, *Ecl.* 2, 3 *inter densas, umbrosa cacumina, fagos* (let ook op het schema Cornelianum, zie infra, en op *umbrosus*, zie infra); *Aen.* VI, 678 *dehinc summa cacumina relinquunt* (let ook op *linquere*, zie infra); Ovidius, *Met.* VI, 311 *fixa cacumine montis /;* *conamen* (OLD, Pinkster) creatie van Lucretius, zie o.a. Lucretius VI, 326 *et magnum conamen sumit eundi*; verder Ovidius, *Met.*; Lucanus; Silius; Statius, *Theb.*; dikwijls mv.: Ovidius, *Met.* X, 389-390 *Muta silet virgo terramque inmota tuetur / et deprensa dolet tardae conamina mortis*; Valerius Flaccus IV, 40 *languentis...movet frustra conamina*

dextrae; Silius; Statius, *Theb.* en *Silv.*; *curvamen* (OLD, Pinkster): creatie van Ovidius; Silius; *fragmen* (OLD): Lucretius I, 284; zie verder o.a. Vergilius, *Aen.*; Ovidius, *Met.*; Seneca, *Trag.*; Valerius Flaccus; Silius; Statius, *Theb.*; *gestamen*: voor het eerst betuigd in Vergilius; verder passim, bv. Ovidius, *Met.* I, 456-462 “*Quid*” *que* “*tibi, lascive puer, cum fortibus armis ?*” / *dixerat, “ista decent umeros gestamina nostros, / qui dare certa ferae, dare vulnere possumus hosti, / qui modo pestifero tot iugera ventre prementem / stravimus innumeris tumidum Pythona sagittis. / Tu face nescio quos esto contentus amores / inritare tua nec laudes adsere nostras.”* (*gestamen* ‘last’; zie voor v. 456 *-que* infra; let ook op *dare vulnere*, zie infra; *pestifer*; *innumerus*; *tumidus*); Valerius Flaccus; Silius; Statius, *Theb.* en *Silv.*; Juvenalis 2, 99 *ille tenet speculum, pathici gestamen Othonis* (*gestamen*: ‘sieraad’); ook in het proza van de keizertijd; *hortamen* (OLD): Ovidius, *Met.* I, 277-8 “*Non est hortamine longo / nunc*” *ait “utendum”*; Lucanus VII, 736-7 *Non magno hortamine miles / in praedam ducendus erat*; verder o.a. Valerius Flaccus, Statius (althoewel relatief zeldzaam); ook in het proza van de keizertijd; *libamen* ‘(pleng)offer’ (OLD, Pinkster): voor het eerst betuigd in Vergilius, *Aen.* VI, 243-248 *Quattuor hic primum nigrantis terga iuencos / constituit frontique invergit vina sacerdos, / et summas carpens media inter cornua saetas / ignibus imponit sacris, libamina prima, / voce vocans Hecaten caeloque Ereboque potentem* (zie over *terga* infra; *invergere*: ‘gieten op’; *saetae*: vacht; let ook op *voce vocans* en op *-que..-que*, zie infra); verder o.a. Ovidius, Lucanus, Valerius Flaccus; Statius, *Theb.*, Silius; *luctamen* (OLD, Pinkster): voor het eerst betuigd in Vergilius, *Aen.* VIII, 89; zie verder Valerius Flaccus; *medicamen* (naast *medicamentum*): bv. Ovidius, *Ars* III, 205-6 *Est mihi, quo dixi vestrae medicamina formae, / parvus, sed cura grande, libellus, opus; moderamen* (OLD, Pinkster): creatie van Ovidius; zie Ovidius, *Met.*; Statius; Silius; later bv. ook Juvencus en Orientius; *molimen* (OLD): Lucretius; Horatius, *Epist.* II, 2, 92-4 *Aspice primum, / quanto cum fastu, quanto molimine circum- / spectemus vacuum Romanis vatibus aedem* (*molimen* hier ‘gewichtigheid’; let ook op de tmesis, zie infra); Ovidius, *Met.* en *Pont.*; Valerius Flaccus; Silius; later Juvencus 5 x; *munimen* (OLD, Pinkster): Vergilius, *Georg.* II, 352; Ovidius, *Am.* I, 6, 29-30 *urbibus obsessis clausae munimina portae / prosunt*; ook in de *Met.*; Lucanus; Statius, *Theb.*; Silius; *revocamen* (OLD) ‘het terugroepen’ ‘waarschuwing’: Ovidius, *Met.* II, 596 *revocamina* en *Fasti* I, 561 *revocamen*; *sinuamen*: Juvencus; Prudentius, *Psych.*; *solamen* (voor *solacium*) (OLD, Pinkster): misschien gevormd door Vergilius; 3 x in Vergilius, *Aen.*; verder 1 x in Ovidius, *Met.*; 5 x in Sen. *Trag.*; 1 x in Lucanus, namelijk VII, 181; 3 x in Valerius Flaccus,

4 x in Statius, 5 x in Silius; verder bv. ook in Ausonius; *spiramen* o.a. ‘adem’ ‘luchtstroom’ (OLD,): Ennius, *Ann.* 222 (en Skutsch *ad loc.*); Lucanus II, 183; Silius XII, 144; Statius, *Theb.* IV, 95-8 *ceu lubricus alta / anguis humo verni blanda ad spiramina solis / erigitur liber senio et squalentibus annis / exutus laetisque minax interviret herbis* (*intervirere*: groen zijn tussen); later bv. Juvencus; zie ook Valerius Flaccus VI, 465 *adspiramina*; *tegimen / tegmen* (‘bedekking’) (OLD): 7x in Lucretius; Cicero, *Arat.*; Catullus 64, 129 *tegmina*; Vergilius, *Ecl.* 1, 1 *Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi / silvestrem tenui Musam meditaris avena*; *Aen.* III, 594 *tegimen*; VII, 632 *tegmina*; *Ciris* 503 *marmoreum volucris vestivit tegmine corpus* (*versus aureus*); Ovidius, *Met.* XIV, 166 *tegmine*; Seneca, *Trag.*; Lucanus; Silius II, 79 *tegmine*; Manilius; Valerius Flaccus; Statius, *Theb.*; Silius: 26 x *tegmen*; 8 x *tegimen* veelal in de 5^e voet; Juvenalis 6, 255-7 *Quale decus, rerum si coniugis auctio fiat, / balteus et manicae et cristae crurisque sinistri / dimidium tegimen !*; ook in het proza; *velamen* (voor *velamentum*) (OLD, Pinkster): niet betuigd voor Lucretius IV, 586-7 *et genus agricolum late sentiscere, cum Pan / pinea semiferi capitis velamina quassans / unco saepe labro calamos percurrit hiantis, / fistula silvestrem ne cesset fundere Musam* (let ook op *agricolum*; *sentiscere*; *pinea*; *semiferi*); zie verder o.a. Vergilius, *Georg.*; *Aen.* I, 647-652 *Munera praeterea Iliacis erepta ruinis / ferre iubet, pallam signis auroque rigentem / et circumtextum croceo velamen acantho, / ornatus Argivae Helenae, quos illa Mycenis, / Pergama cum peteret inconcessosque hymenaeos, / extulerat, matris Ladae mirabile donum* (*rigere*: ‘stijf staan’, ‘overvol staan’; let verder o.a. ook op *croceus* en *inconcessus*, misschien door Vergilius zelf gevormd, en op typische voorbeelden van tweeledige formuleringen); Ovidius, *Amores* I, 5, 17 *posito velamine* (en McKeown: *velamen* 4 x in Vergilius, 26 x in Ovidius); *Met.* III, 192 *posito...velamine*; XI, 589-590 *induitur velamina mille colorum / Iris* (let ook op de constructie *induitur* + LV, zie *infra*); Valerius Flaccus; Seneca, *Trag.*; Lucanus; Calpurnius, *Ecl.*; Statius, *Theb.*; Juvenalis 3, 178-9 *clari velamen honoris / sufficiunt tunicae summis aedilibus albae*; later bv. Juvencus 3 x *velamina* (telkens in de vijfde voet); ook in het proza van de keizertijd, maar niet frequent (zie McKeown).

Men treft met name vormen op *-mine* en *-mina* aan. Vergilius vormt minder nieuwe woorden op *-men* dan Lucretius voor hem en Ovidius na hem. Eigen creaties van Vergilius / woorden niet betuigd voor Vergilius: *gestamen, levamen, libamen, luctamen, munimen, solamen, stramen*; overgenomen: *certamen, examen, flamen, fragmen, fundamen, gramen, velamen* (zie Horsfall *ad Aen.* III,

286) en *tegimen*. Volgens de telling van Lavarenne (1933), p. 403, in totaal 38 woorden op *-men* bij Vergilius.

In Lucanus, die zoals Vergilius minder *-men* woorden creëerde dan Lucretius en Ovidius, treft men de volgende *-men* woorden aan: *conamen*, *hortamen*, *libamen*, *medicamen*, *moderamen*, *munimen*, *regimen*, *spiramen*, *tegmen*, *velamen* (zie Lanzarone *ad VII*, 181).

Woorden op *-men* werden ook frequent gebruikt en gecreëerd door Prudentius; in totaal gebruikte hij er volgens de telling van Lavarenne 71: o.a. *fragmen*; *fundamen* (ook Verg.); *moderamen* (ook Ovidius); *munimen* (ook Vergilius); *oblectamen* (ook Ovidius); *spiramen*; *sinuamen* ('een kromming'; telkens *sinuamine*), vooreerst 2 x in Juvencus, o.a. I, 87; daarna Prudentius, *Psych.* 871 en Sidonius Apollinaris, *Carm.*; *tegmen* (*tegimen* vindt men bij hem niet); *velamen* (ook bij Verg.); 10 zijn alleen bij Prudentius betuigd (o.a. *cruciamen* en *ostentamen*) ! Hij gebruikt 34 x woorden op *-mentum*, Vergilius slechts 16 x¹²⁷.

(3).Adjectieven op *-eus* (vooral te vinden in een meer verheven stijl): *aequoreus* 'van de zee' (zie Pinkster): Catullus 64, 15 (Kroll: "von den Neoterikern gebildet"); Vergilius, *Georg.* III, 243 *genus aequoreum* = 'de klasse der vissen'; Ovidius, *Epist. Her.* 7, 62 *neu bibat aequoreas naufragus hostis aquas /*; *Trist.* I, 4, 2 *aequoreasque suo sidere turbat aquas/*; *Met.* VIII, 604 *aequoreus rex* (over Neptunus); *Ciris* 451; Ausonius, *passim*, o.a. *Mosella* 77..79-81 *sed neque... nominaque et cunctos numerosae stirpis alumnos / edere fas aut ille sinit, cui cura secundae / sortis et aequorei cessit tutela tridentis*; en 135 *pecus aequoreum* 'de vissen'; Prudentius; *arboreus* (zie OLD): o.a. Vergilius, *Georg.* I, 55 *arborei fetus*; Propertius; Ovidius, *Met.* XIV, 625 *nec fuit arborei studiosior altera fetus* (over Pomona); en *Met.* X, 129 *arborea..umbra*; etc.; Statius, *Theb.*; later o.a. Ausonius; ook wel in het proza;

caeruleus (Pinkster: poëtisch in de betekenis 'donkergroen' en 'donker / zwartachtig'; poëtische nevenvorm *caerulus* misschien gecreëerd om metrische redenen, een onzekere verklaring volgens Skutsch *ad Enn. Ann.* 127): over de lucht: bv. Ennius, *Ann.* 54-5 Skutsch *quem tu tolles in caerula caeli / templa*; courant i.v.m. de zee: Lucretius V, 480-2 *His igitur rebus retractis terra repente, / maxuma qua nunc se ponti plaga caerula tendit, / succidit, et salso suffudit gurgite fossas* (*plaga*: de ruimte ingenomen door de zee); Catullus 36, 11 *nunc o caeruleo creata ponto* (in een gebed tot Venus); Ovidius, *Met.* VIII, 229-230 *oraque caerulea patrium clamantia nomen / excipiuntur aqua* (let ook op *patrium*

..nomen, zie infra); *Trist.* I, 4, 25 *Parcite, caerulei, vos parcite, numina ponti; Ciris* 390 *per mare caeruleum trahitur Niseia virgo* (let ook op *Niseia virgo*); 481-3 *Donec tale decus formae vexarier undis / non tulit ac miseros mutavit virginis artus / caeruleo pollens coniunx Neptunia regno* (let ook op *vexarier*, zie infra; en op *coniunx Neptunia*, adj. i.p.v. gen. van een substantief, zie infra); Silius II, 1-3 *Caeruleis provecta vadis iam Dardana puppis / tristia magnanimi portabat iussa senatus / primoresque patrum* (*Dardanus*: ‘Romeins’, Dardanus was de stamvader van de Trojanen en dus ook van de Romeinen; *iussa* + *primores*: zeugma); geregeld over slangen: zie bv. Vergilius, *Georg.* IV, 481-484 *Quin ipsae stupuere domus atque intima Leti / Tartara caeruleosque implexae crinibus anguis / Eumenides tenuitque inhians tria Cerberus ora, / atque Ixionii vento rota constitit orbis* (*implexae* medio-passief + *caeruleos anguis* LV, zie infra; *crinibus* datief); Ovidius, *Met.* III, 37-8 *longo caput extulit antro / caeruleus serpens horrendaque sibila misit*; zie verder ook nog *Ciris* 38; 51; 203 *caeruleas... nubes /; 215 / caeruleas..umbras /; 390*; in de *Ciris* komen herhaaldelijk *purpureus* (i.v.m. de haarlok van Nisus), *caeruleus*, *marmoreus* en *candidus* voor (zie Lyne p. 29); Statius, *Theb.* II, 527-8 *Coeperrat umenti Phoebum subtexere palla / nox et caeruleam terris infuderat umbram*; Silius II, 585 (en Bernstein); en ook nog Ausonius, o.a. *Technopaegnion* 6, 8 *caeruleum fel* (*caeruleus* hier voor *niger / ater*); Caesareus (poëtisch, zie OLD; in proza hoofdzakelijk *Caesarianus*): Martialis I, 6, 3 *Caesareos..leones* (Citroni: *Caesareus* komt niet zo dikwijls voor, in poëzie vanaf Ovidius, een tiental keren in Martialis; *Caesareus* i.p.v. een gen. van bezit, vgl. bv. Martialis, *Spect.* 16b, 3 *Caesaris atque Iovis..iuvencos*); Cupidineus (vgl. Pinkster): Ovidius, *Trist.* IV, 10, 65-6 *Molle Cupidineis nec inexpugnabile telis / cor mihi quodque levis causa moveret erat* (let ook op *inexpugnabilis*, zie infra).

femineus (OLD, Pinkster): bv. Vergilius, *Aen.* II, 487-8 *plangoribus aedes / femineis ululant* (*ululare* ‘van geschreeuw dreunen’, in deze betekenis poëtisch); XI, 782 *femineo praedae et spoliolum ardebat amore*; Propertius; Tibullus II, 1, 63 *femineus labor* (en Maltby, die o.a. verwijst naar Ovidius, *Am.* I, 13, 23-4 en verder naar Lucretius en Vergilius, *Aen.* VII, 805-6 en noteert “probably elevated in tone”); Ovidius, ook *Ars* I, 253 *femineos coetus*; *Met.*; *Fast.* VI, 522 *turpia femineae terga dedere fugae*; *Pont.* en *Epist. Her.*; Seneca, *Trag.*; Manilius; Lucanus; Silius; Statius; Martialis; ook wel in het proza van de keizertijd; ferreus (poëtisch, bv. in een verbinding als ‘een regen van ijzer (i.v.m. wapens)’, zie OLD s.v. 1. c): Vergilius, *Georg.* II, 44 *ferrea vox*; *Aen.* X, 745-6 *olli dura quies oculos et ferreus urget / somnus*; XII, 284 *ferreus..imber*; Tibullus I, 10, 2 *Quam ferus*

et vere ferreus ille fuit !; vgl. Ovidius, *Am.* I, 7, 50; *ferrugineus* ‘roestkleurig’ ‘donkerkleurig’(vgl. *ferrugo* ‘roest’) (OLD): Vergilius, *Georg.* IV, 183 *et pinguem tiliam et ferrugineos hyacinthos*; *Aen.* VI, 303 *et ferruginea subvectat corpora cumba*; Statius, *Theb.*; later Ausonius, *Epist.* 24, 54 *ferrugineumque venenum* (in Lucretius IV, 76 treffen we *ferruginus* aan); *flammeus* (Pinkster: poëtisch o.a. in de betekenissen ‘schitterend’ en ‘vuurrood’): bv. Lucretius II, 215 *cadit in terras vis flammea vulgo* (over de bliksem); Catullus; later Claudianus, VI *cons. Hon.* 342-3 *Laus ibi nulla ducum. Nam flammeus imber in hostem / decidit*; *frondeus* (Pinkster, OLD): voor het eerst in Vergilius, o.a. *Georg.*; *Aen.* I, 191 *nemora inter frondea*; verder Ovidius, *Fast.*; Statius, *Theb.*; Martialis XIV, 22, 1-2 *Lentiscum melius: sed si tibi frondea cuspis / defuerit, dentes pinna levare potest* (*lentiscum*: ‘mastiékboom’);

fulmineus (zie OLD, Pinkster): Lucretius II, 381-3 *Perfacile est iam animi ratione exsolvere nobis / quare fulmineus multo penetratior ignis / quam noster fluat e taedis terrestribus ortus* (*penetratis*: vgl. *infra penetrabilis*); Vergilius, *Aen.* IV, 579-80 *vaginaque eripit ensem / fulmineum*; IX, 812 *fulmineus Mnestheus* (*fulmineus* overdrachtelijk gebruikt ‘dodelijk als de bliksem’); Statius, *Theb.* X, 424 *fulminei..Bacchi* (Bacchus is een kind van Semele die bevrucht werd door Jupiter in de gedaante van de bliksem); vgl. Ausonius, o.a. *Cupido cruciatus* 15-6 *fulmineos Semele decepta puerpera partus / deflet*; Prudentius;

funereus (Pinkster, OLD): niet betuigd voor Vergilius; bv. *Aen.* IV, 507-8 *locum sertis et fronde coronat / funerea*; VII, 337 *funereasque inferre faces*; Ovidius; Seneca, *Trag.*; Lucanus; Valerius Flaccus; later Ausonius, *passim*; Prudentius; *Giganteus* (zie OLD): Horatius, *Carm.* III, 1, 6-7 *Iovis, / clari Giganteo triumpho*; vgl. *Ciris* 30 *Giganteis..tropaeis* = Ovidius, *Fast.* V, 555 *Giganteis..tropoaeis* (met cijfers van Lyne); zie ook nog *Met.* V, 346-8 *Vasta Giganteis ingesta est insula membris / Trinacris et magnis subiectum molibus urget / aetherias ausum sperare Typhoea sedes* (*Trinacris* = Sicilië, zie *infra*; *Typhoeus*: monster dat Jupiter van de troon wou stoten); *Giganteus* komt 5 x voor in Ovidius; later Prudentius; *Gorgoneus* (zie OLD): Vergilius, *Aen.* VII, 341 *Exim Gorgoneis Allecto infecta venenis*; Ovidius, *Met.* IV, 779 *Gorgoneas tetigisse domos*; etc.; (*equus Gorgoneus* = *Pegasus*, geboren uit het bloed van een der Gorgonen, namelijk Medusa); *gramineus*: ‘met gras begroeid’(zie OLD en Pinkster) *Aen.* V, 287 *gramineum in campum*; XII, 117-9 *parabant /...et dis communibus aras / gramineas*; Ovidius, *Am.* III, 5, 5 *gramineo ..prato*; Statius, *Theb.* I, 583 *gramineos dedit herba toros*; later Ausonius, o.a. *Mosella* 26; Juvencus III, 83-4

tum mox discumbere plebem / gramineisque toris iussit componere membra;
 Prudentius; Herculeus (zie OLD): o.a. Martialis I, 12, 1-4 *Itur ad Herculei gelidas
 qua Tiburis arces / canaque sulphureis Albula fumat aquis, / rura nemusque
 sacrum dilectaque iugera Musis / signat vicina quartus ab urbe lapis* (*Herculeus*
 i.v.m. Tibur, twee woorden op *-eus* in de context van een verheven formulering;
arx bij Martialis meermaals i.v.m. een stad; let ook op mooie tricolon in v. 3)
 verder o.a. Ausonius; lacteus poëtisch o.a. in de betekenis ‘melkwit’, maar ook in
 het proza van de keizertijd (OLD; vgl. Pinkster) (deze betekenis voor het eerst in
 Vergilius): zie *Aen.* VIII, 660 *lactea colla* en X, 137 *cervix ..lactea*; verder o.a.
 Martialis I, 31, 6 *lactea colla*; later Ausonius en Prudentius; litoreus (OLD,
 Pinkster) voor het eerst in Vergilius, o.a. *Aen.* XII, 248 *litoreas agitabat avis*;
 verder Ovidius, *Met.* XV, 725 / *litoream..harenam /*; *Amores* I, 1, 29
litorea..myrto (en McKeown) ; Martialis X, 58, 2 *Baias litoreamque domum*;
murteus / myrteus (Pinkster), bv. in Ovidius, *Am.* III, 1, 34 *myrtea virga*; niveus
 (voor *albus*) (zie OLD): Cicero, *Arat. Progn.* 179; Catullus, o.a. 4 x in 64; bv. 64,
 363-4 *cum teres excelso coacervatum aggere bustum / excipiet niveos percussae
 virginis artus*; Vergilius; frequent in Lygdamus; *Ciris* 170 *niveo .. collo*; 398-9
*cara Iovis suboles, magnum Iovis incrementum, / Tyndaridae niveos mirantur
 virginis artus* (cf. Catullus 64, 364 ; let verder ook op *suboles* en *Tyndaridae*);
 490; vgl. Ovidius, *Am.* II, 4, 41 *seu pendent nivea pulli cervice capilli* (*pullus*:
 ‘zwartachig’) en *Am.* III, 13, 13 *niveae..iuvencae*; Manilius V, 554 *nivea cervix*;
 Ausonius; Prudentius etc.; pampineus (zie OLD): o.a. ‘van wijngaardloof’ : zie
 bv. Vergilius, *Ecl.* 7, 58 *Liber pampineas invidit collibus umbras* (*invidere*:
 ‘misgunnen’); *Aen.* VII, 395-6 *ast aliae tremulis ululatus aethera complent /
 pampineasque gerunt incinctae pellibus hastas*; Statius, *Theb.* IV, 386
pampineum..nemus; Prudentius; plumbeus (Pinkster: poëtisch in de betekenis
 ‘loodzwaar’ ‘drukkend’): Horatius, *Serm.* II, 6, 18 *plumbeus Auster*; puniceus (= *poeniceus*)
 (zie OLD): ‘scharlaken’ ‘vuurrood’: bv. Vergilius, *Ecl.* 5, 17 / *puniceis
 ...rosetis /*; *Aen.*; Horatius, *Carm.* IV, 10, 4 *puniceae...rosae*; Ovidius, *Met.*; *Ciris*
 501; Ausonius, *Mosella* en verder o.a. *Bissula* 5, 5 *puniceas..rosas*; purpureus
 (zie OLD; Pinkster: Grieks leenwoord): bv. Catullus 45, 10-12 *At Acme leviter
 caput reflectens / et dulcis pueri ebrios ocellos / illo purpureo ore suaviata, / etc.*
 (let ook op het diminutief *ocellus*); Vergilius, *Ecl.* 9, 40 *ver purpureum*; *Aen.* VI,
 641; Horatius, *Serm.* II, 6, 106 *purpurea...veste* (i.v.m. de bekleding van een
 aanligbed; het kader: de ontvangst van de plattelandsmuis in een rijkelijke
 stadswoning); *Carm.* IV, 1, 10; Ovidius, *Amores* I, 3, 14 *purpureus..pudor*; I, 8,
 12 *purpureus Lunae sanguine vultus erat*; *Met.* III, 184 *purpureae Aurorae*; *Fast.*;

Ciris 37; 52; 103; 281 / *purpureum...crinem* /; 382 / *purpureum..capillum* /; 511 (in v. 122 gebruikt de auteur van de *Ciris roseus* om op de purperen haarvlecht van Nisus te wijzen, zie Woytek); Statius, *Theb.*; Ausonius, passim; *Romuleus* (OLD): vanaf Vergilius, *Aen.* VIII, 652-4 *In summo custos Tarpeiae Manlius arcis / stabat pro templo et Capitolia celsa tenebat, / Romuleoque recens horrebat regia culmo*; Statius, *Silv.* V, 3, 176 *Romuleam stirpem* en verschillend *Silv.* I, 1, 79 *auctor ego inventorque salutis Romuleae* (= ‘Romeins’); *roseus* (zie OLD, Pinkster): Catullus 55, 12 “*en hic in roseis latet papillis*”; verder o.a. Ausonius; *sanguineus* (OLD): bv. Vergilius; Horatius, *Carm.*; Tibullus; Ovidius; *Ciris* 31; Valerius Flaccus; Seneca, *Trag.*; Lucanus; Statius, *Theb.*; Silius; *saxeus* (Pinkster): 4 x in Lucretius, o.a. I, 315-6 *strataque iam vulgi pedibus detrita viarum / saxeae conspicimus* (zie voor de genitief in *strata viarum* infra); Catullus 64, 61 ging Lucretius misschien vooraf; Vergilius; Ovidius, *Met.* V, 509 *mater ad auditas stupuit ceu saxeae voces*; Ausonius; Prudentius; *sidereus* (OLD, Pinkster): blijkbaar een creatie van Vergilius, zie *Aen.* X, 1-3 *Panditur interea domus omnipotentis Olympi / conciliumque vocat divum pater atque hominum rex / sideream in sedem*; Ovidius, *Met.* XV, 665 *Postera sidereos Aurora fugaverat ignes* (zoals in *Aen.* X, 3 i.v.m. de sterren); *Met.* VI, 340-2 *finibus in Lyciae longo dea fessa labore / sidereo siccata sitim collegit ab aestu / uberaque ebiberant avidi lactantia nati* (*sidereus* i.v.m. de zon; *sitim collegit*: *colligere aliquid ab aliquo* (*aliqua re*) Boemer); Silius II, 696 (met de betekenis ‘goddelijk’); etc.; later bv. Ausonius en Prudentius; *spiceus* (Pinkster): de eerste maal betuigd in Vergilius, *Georg.* I, 313-5 *vel cum ruit imbriferum ver, / spicea iam campis cum messis inhorruit et cum / frumenta in viridi stipula lactentia turgent* (let ook op *imbrifer*); zie verder o.a. Tibullus I, 1, 15-6 *Flava Ceres, tibi fit nostro de rure corona / spicea quae templi pendeat ante fores* en I, 10, 22 *spicea sarta*; *spumeus* (Pinkster): eerste maal in Vergilius, *Aen.* II, 418-9 *stridunt silvae saevitque tridenti / spumeus atque imo Nereus ciet aequora fundo*; *Aen.* VII, 589-90 *et spumea circum / saxa fremunt* (en Horsfall *ad loc.* : « metrically convenient »); *Aen.* XI, 624-6 *pontus...spumeus*; zie verder o.a. Ovidius, Valerius Flaccus, Lucanus, Statius, Prudentius; *squameus* (Pinkster): ‘geschubd’ (*squama* betekent ‘schub’); voor het eerst bij Vergilius; zie *Georg.* II, 154 / *squameus..anguis* /; III, 425-7 *Est etiam ille malus Calabris in saltibus anguis / squamea convolvens sublato pectore terga / atque notis longam maculosus grandibus alvum*; Ovidius, Manilius, Statius; Ausonius, *Mosella* 85; Prudentius; (naast *squameus* bezit het Latijn ook *squamifer*, *squamiger* en *squamosus*!); *Tartareus* (zie OLD): voor het eerst bij Vergilius, *Aen.* VI, 295 *Hinc via Tartarei quae fert Acherontis ad undas*;

VI, 395 *Tartareum..custodem* (= Cerberus); VII, 327-8 *sorores / Tartareae* (= de Furiën); Valerius Flaccus I, 828 *Tartarei..patris* (= Pluto); Silius II, 674 *Tartareo..Iovi* (= Pluto); Ausonius; Prudentius; *vipereus* (Pinkster) (voor *viperinus*): Vergilius, *Aen.* VII, 753-5 *vipereo generi et graviter spirantibus hydris / spargere qui somnos cantuque manuque solebat / mulcebatque iras et morsus arte levabat* (*graviter*: ‘gevaarlijk’; *hydrus*: ‘een waterslang’); verder o.a. Ovidius, Lucanus, Silius, Statius; Ausonius, *Ephemeris* 3, 32 *vipereumque nefas nocituri averte veneni*; Prudentius; *virgineus* (Pinkster; i.p.v. *virginalis* met *creticus*); Lucretius I, 87-8 *cui simul infula virgineos circumdata comptus / ex utraque pari malarum parte profusast* (*infula*: ‘witte hoofdband’; *comptus*: ‘kapsel’); Catullus, o.a. 67, 28 *zonam solvere virgineam* (*zona*: ‘gordel’); verder o.a. Vergilius; Ovidius, *Amores* I, 3, 24 / *virginea...manu /*; Valerius Flaccus; Lucanus, Silius, Statius, Martialis, Ausonius, Prudentius.

*Men treft bv. heel wat adjectieven op *-eus* aan bij Catullus (zie Ross 1969, p. 60-63). De uitgang kwam aanvankelijk hoofdzakelijk voor ter aanduiding van de stof, type *argenteus, aureus, ferreus, ligneus, marmoreus*. De dichters hebben het gebruik van dit type adjectief uitgebreid, de adjectieven lieten zich immers vlot gebruiken in de hexameter, maar er was wellicht meer dat dit type woorden voor de dichters aantrekkelijk maakte. P. 60 biedt Ross een volledig overzicht van de adjectieven op *-eus* in de gedichten van Catullus; het gaat om 16 adjectieven (45 x gebruikt !, zie Ross, p. 63). Catullus creëerde wellicht *aequoreus* en *virgineus*.

*Bij *Aen.* X, 3 tekende Harrison op : « *-eus* adjectives in Latin poetry usually have a lofty poetical tone, and a number appear first in Vergil ». Bij Vergilius treft men 65 adjectieven op *-eus* aan, bij Prudentius 83, waarvan 5 alleen bij hem (namelijk: *Caucaseus* (Vergilius : *Caucasius*), *mammoneus, Nemeus, viscereus* en *Zoroastreus*; aldus Lavarenne).

*Ook bij Ausonius treft men zeer veel woorden op *-eus* aan (zie Delachaux 1909, p. 39-40). Let nog op de woordenschat van Ausonius, *Mosella* 82-87 *tu mihi, flumineis habitatrix Nais in oris, / squamigeri gregis ede choros liquidoque sub alveo / dissere caeruleo fluitantes amne catervas. / Squameus herbosas capito interlucet harenas, / viscere praetenero fartim congestus aristis / nec duraturus post bina trihoria mensis; / purpureisque salar stellatus tergora guttis, etc.* (*capito*: ‘a kind of fish with a large head’; volgens Lewis-Short = *Cyprinus dobula* (Linnaeus); *fartim* bw.: ‘volgepropt’; *arista*: ‘graat’; *trihorium*: ‘een tijdspanne van drie uur’; *salar*: ‘de forel’; *gutta*: ‘vlek’; *alveo*: synizese; *interlucere* + acc. – vgl. Valerius Flaccus IV, 662 *tenebras nimbosque intermicat ignis* - vs

intransitief in *Cento, Praef.* 45; zie Green *ad Mosellam* 85; *tergus, -oris; tergora*: accusatief van betrekking)¹²⁸.

(4). Adjectieven op *-idus*: *fumidus* ‘dampend’ (Pinkster): Lucretius III, 303-4 *fax.. fumida*; Vergilius, *Aen.* VII, 465; Ovidius; Statius, *Theb.* IV, 523 *fumidus ...Phlegethon*; Ausonius; Prudentius, *Cath.* 11, 39-40 *et mancipatam fumido / vitam baratro inmerserant (fumido..barathro*: ‘de hel vol rook’; naast *fumidus* zijn er ook nog de adjectieven *fumeus, fumifer, fumificus, fumosus; mancipare*: ‘(een eigendom) overdragen aan’); *gelidus* ‘ijskoud’ ‘koud (makend)’ (cf. Pinkster en OLD) (voor *frigidus*): Accius, Lucretius, Vergilius etc.; later o.a. Ausonius *passim; hispidus* ‘ruig’ (Pinkster): voor het eerst betuigd in Vergilius, o.a. *Aen.* X, 210-211 *hispidam./frons*; Silius XIII, 333 *barbara hispida*; (*h*)*umidus* (vgl. OLD 1. a-d): Juvencus III, 224 *nox humida*; *lepidus* ‘charmant’ en ‘leuk’; *lividus* ‘loodkleurig’ en ‘afgunstig’; *lucidus* (zie OLD vooral 1. a - d): bv. Juvencus IV, 470 *lucida sidera*; *madidus* poëtisch in de betekenis ‘nat van de tranen’ en ‘geparfumeerd’ (cf. OLD s.v. 2. a en d): bv. Ovidius, *Am.* I, 6, 38 *madidis lapsa corona comis*; verder ‘vol van’: bv. Martialis I, 39, 3-4 *Si quis Cecropiae madidus Latiaeque Minervae / artibus*; IV, 14, 12 *lascivis madidos iocis libellos*; *rapidus* (o.a. met de betekenis ‘roofzuchtig’ en ‘verzegend’, zie Pinkster); *roscidus*; *tabidus* ‘wegkwijnend’ of ‘verterend’: Vergilius; Ovidius, enerzijds *Pont.* I, 1, 67-8 *si mens mea tabida facta / de nive manantis more liquescit aquae* en anderzijds *Pont.* IV, 8, 49-50 *Tabida consumit ferrum lapidemque vetustas / nullaque res maius tempore robur habet*; Prudentius, *Cath.* 7, 191 *limum tabidum* = ‘wegkwijnende modder’ (i.v.m. het menselijke lichaam, hier van Christus); *tumidus* poëtisch o.a. met de betekenis ‘stormachtig’ en ‘driftig / ziedend’ (Pinkster en OLD s.v. 1.b en 4): Vergilius, *Aen.* III, 357 *tumido..inflatur carbasus Austro*; Ovidius, *Am.* I, 9, 13 *tumidos.. Euros (tumidus* ‘stormachtig’; ofwel met een actieve betekenis over de winden die de zee doen aanzwellen; vgl. McKeown *ad Am.* I, 9); Vergilius, *Aen.* VI, 407 *tumida ex ira tum corda residunt*; Ovidius, *Epist. Her.* 11, 17 *tumidae non imperat irae*.

In Ausonius o.a. *candidus, floridus, humidus, fumidus, gelidus, inlepidus, lepidus, lividus, madidus, nitidus, rapidus* (zie Delachaux 1909, p. 35-6).

In meerdere opzichten interessant is Vergilius, *Aen.* VII, 456-466 (over de woede van Turnus veroorzaakt door Allecto):

Sic effata facem iuveni coniecit et atro 456

lumine fumantis fixit sub pectore taedas.

Olli somnum ingens rumpit pavor, ossaque et artus
perfundit toto proruptus corpore sudor.

Arma amens fremit, arma toro tectisque requirit; 460

saevit amor ferri et scelerata insania belli,

ira super: magno veluti cum flamma sonore

virgea suggeritur costis undantis aëni

exsultantque aestu latices, furit intus aquai

fumidus atque alte spumis exuberat amnis, 465

nec iam se capit unda, volat vapor ater ad auras.

(456-7 voor Vergilius typische tweeledigheid - zie overigens ook verderop in deze passage; let op de *f*-klanken in deze lijnen, zie ook nog verderop; *olli*: zie infra; 460 *fremere* transitief (zie infra): ‘brullen om wapens’; alliteraties; *toro tectisque*: abl. zonder vz. (zie infra); 462 vlgg. een epische vergelijking; 463 *virgeus*: ‘van wilgetakken’; *costa*: mv.: ‘de buik van een ketel’; *aënum*: ‘een koperen ketel’; *aquai* (zie infra); expressieve enjambementen).

(5).Adjectieven op *-osus* (zie infra meer over de gebruikscontext): o.a. frequent in Propertius, vooral in boek IV (zie Tränkle 1960, p. 59-60). *Animosus* (vooral in hogere stijl): Ovidius, *Am.* I, 15, 19 *animosique Accius oris* (zie McKeown: 3 x in Vergilius, 1 x in *Aen.*; 15 x in Ovidius, 6 x in *Fast.* en *Met.*; 4 x in Horatius, 3 x in *Carm.*); *annosus*; *aquosus*: Ovidius, *Am.* II, 1, 1 *hoc quoque composui Paelignis natus aquosis*; *Am.* III, 15, 11 *Sulmonis aquosi* / (vgl. *Trist.* IV, 10, 3 *Sulmo mihi patria est gelidis uberrimus undis*); *damnosus* ‘verderfelijk’: Horatius, *Carm.* III, 6, 45 *damnosa quid non inminuit dies ?*; *Epist.* I, 18, 21 *quem damnosa venus, quem praeceps alea nudat*; Ausonius; Prudentius; *formosus*: zie infra; *fragosus* ‘brokkelig’: Lucretius II, 860; ‘bruisend’: Vergilius, *Aen.* VII, 566 *medioque fragosus / dat sonitum saxis et torto vertice torrens* (*vertex*: ‘draaikolk’); Ausonius; Prudentius; *frondosus*: Ennius, *Ann.* 178-9 Skutsch *omne sonabat / arbustum fremitu silvai frondosai* (-ai: zie infra); Catullus 64, 26; Vergilius, *Georg.* III, 296 *dum mox frondosa reducitur aestas*; *Aen.* VII, 387 *frondosis montibus*; Prudentius; *fumosus*: Horatius, *Serm.*; Tibullus II, 1, 27-8 *Nunc mihi fumosos veteris proferte Falernos / consulis*; Ovidius, *Trist.* II, 491 *fumoso mense Decembri*; Ausonius, *Ephemeris* 8 (*Somnia*), 21 *et mox fumosis*

conviva accumbo popinis (*popina*: ‘kroeg’); Prudentius; *generosus* ‘van een edel ras’; *laboriosus* ‘veel te verduren hebbend’: in Horatius, *Epod.* 16, 60 *laboriosa nec cohors Ulixei* en 17, 16 *laboriosi remiges Ulixei* (*laboriosus* is de weergave van het Homerische πολύτλας¹²⁹); *lacrimosus*: Lucilius; Cicero, *Arat.*; Vergilius, *Aen.* XI, 274 *lacrimosis vocibus*; 4 x in Horatius, 2 x in *Carm.*; Ovidius 6 x (3 x in *Met.* en *Fast.*), o.a. *Am.* I, 8, 111-2 *lacrimosaque vino / lumina* (en *rugosus* in v. 112!); Plinius, *Nat.* 28, 64 eerste maal in proza (en McKeown *ad Ovid. Am.*); *limosus* ‘modderig’: 2 x in Vergilius; 12 x in Ovidius; verder o.a. Lucanus; *nemorosus*: Vergilius, *Aen.* III, 270 *nemorosa Zacynthos* / (*Zacynthos*: eiland in de Ionische zee); Ovidius, *Met.* X, 686-7 / *templa... nemorosis abdita silvis* / Ausonius, *Mosella* 5 *nemorosa per avia* (in v. 1 treft men reeds *nebuloso flumine* aan); Prudentius; *nimbosus*: eerste maal betuigd in Vergilius, bv. *Aen.* I, 535 *nimbosus Orion* /; III, 274 *nimbosa cacumina montis* /; Statius; Ausonius; Prudentius; *onerosus*: voor het eerst betuigd in Vergilius; zie o.a. *Aen.* V, 352; IX, 384; verder Ovidius, *Met.* I, 53 *aer; qui quanto est pondere terrae, / pondere aquae levior, tanto est onerosior igni*; *Met.* XIII, 108-9 *nec non onerosa gravisque / Pelias hasta potest inbellibus esse lacertis* (*Pelias, iadis*: van de berg Pelion); Martialis IX, 55, 3 *succurrit nobis ingens onerosaque turba*; etc.; *piscosus*; *pomosus*: Tibullus I, 1, 17 *pomosisque ruber custos ponatur in hortis*; Propertius IV, 2, 17; Columella X, 138 (Maltby *ad Tib.* verwijst naar Ross 1969, p. 59 en noteert: “a feature of rustic speech”; zie ook infra); *procellosus*: Ovidius, *Am.* II, 6, 44 *procelloso ... Noto* / (*Notus*: de stormachtige, regen aanvoerende zuidenwind) (zie ook McKeown *ad Am.* I, 1, 9 *iugosus*); Valerius Flaccus III, 621 *procellosum scopulis errantibus aequor*; Prudentius; bv. ook in Livius; *scopulosus*: 4 x bij Valerius Flaccus; Lucanus, Silius, Statius; Ausonius, o.a. *Mosella* 92; Prudentius; *spumosus*: 2 x in Vergilius, 1 x in Ovidius; Lucanus II, 627 *spumosoaequore*; *squamosus* ‘geschubd’; (vgl. *squameus*, *squamifer*, *squamiger*): Plautus, Cicero, *Arat.*, Propertius, Ovidius, Ausonius, *Mosella* 101; Prudentius etc.; *tenebrosus*: Vergilius, *Aen.* V, 838-9 *cum levis aetheriis delapsus Somnus ab astris / aera dimovit tenebrosum et dispulit umbras* en VI, 107 *tenebrosa palus*; verder 3 x bij Ovidius, o.a. *Met.* I, 113 *tenebrosa in Tartara*; Lucanus II, 79 *tenebroso in carcere*; Juvenius; Ausonius; Prudentius; *uentosus* komt dikwijls voor; o.a. Vergilius; Ausonius, *Ephemeris* 3, 38-9 *puri qua lactea caeli / semita ventosae superat vaga nubila lunae*; Prudentius; *umbrosus*: Vergilius, *Ecl.* 2, 3 *inter densas, umbrosa cacumina, fagos* (zie ook infra: *schema Cornelianum*); *Aen.* VIII, 242 *et umbrosae penitus patuere cavernae*; Horatius, *Carm.* I, 12, 5 *aut in umbrosis Heliconis oris*; Tibullus II, 3, 71-2 *Tunc, quibus*

aspirabat Amor, praebebat aperte / mitis in umbrosa gaudia valle Venus; Propertius I, 20, 7 *umbrosae flumina silvae*; Prudentius; *undosus*: Vergilius, *Aen.* III, 693; IV, 313 *per undosum..aequor /;* *Aen.* VII, 566 (en Horsfall *ad loc.*); niet betuigd voor Verg.; *ventosus*: Juvencus I, 689 *ventosa per aequora*.

O.a. in Statius, *Theb.* heel wat adjectieven op *-osus*: bv. *aquosus*, *fragosus*, *frondosus*, *imbrosus*, *nimbosus*, *nivosus*, *ramosus*, *saxosus*, *scopulosus*, *spumosus*, *uentosus*, *umbrosus*. Bij Prudentius komen volgens de telling van Lavarenne 69 adjectieven op *-osus* voor (tegenover 40 bij Vergilius).

*Leerrijk is een studie van P. E. Knox : *Adjectives in ‘-osus’ and Latin Poetic Diction* (1986). Hij beklemtoont zeer sterk dat niet alle adjectieven op *-osus* gecreëerd werden om te fungeren als equivalenten van Griekse epische adjectieven op *-όεις* en *πολυ-*. Adjectieven op *-osus* komen dikwijls voor in het epos, maar daarnaast ook in de omgangstaal en in de technische taal van landbouwtractaten; in de omgangstaal gaat het dikwijls om adjectieven afgeleid van abstracta, in de landbouwtractaten om descriptieve adjectieven; in bepaalde omstandigheden namen de dichters deze over. Men moet dus auteur per auteur en geval per geval beoordelen, en ook de aanwezigheid van woorden op *-osus* in het proza in rekening brengen.

Afgezien van de komedie komen adjectieven op *-osus* niet dikwijls voor in de periode voor de neoteri: bv. slechts 3 x in de fragmenten van Ennius’ *Ann.* en 9 x bij Lucretius. Vergilius was de eerste die ze op ruimere schaal heeft aangewend; we vinden bij hem 40 adjectieven op *-osus* die in totaal 106 x zijn gebruikt. Vergilius gebruikt deze adjectieven vanaf zijn *Eclogen* en *Georgica*, dikwijls om hun descriptief potentieel en rustieke connotaties. Zo wendt hij in *Georg.* I, 108 *clivosus* aan, tevoren niet betuigd. De verzen *Aen.* III, 270-1 *iam medio apparet fluctu nemorosa Zacynthos / Dulichiumque Sameque et Neritos ardua saxis* zijn ongetwijfeld een reminiscentie aan Homerus, *Od.* I, 246 en *nemosus* roept het Gr. *ὄληεις* op. In totaal herinneren bij Vergilius slechts 9 adjectieven op *-osus* aan Homerus maar niet elke keer kan men stellen dat Vergilius het Griekse epos voor ogen heeft willen roepen. *Saxosus* gebruikt de dichter 1 x in *Ecl.* en 2 x in zijn *Georg.*, in de *Aen.* verkiest hij echter *saxeus*; *saxosus* in *Georg.* IV, 370 heeft niet zozeer te maken met het Griekse equivalent *παιπαλόεις* als wel met het feit dat *saxosus* dikwijls voorkwam in Latijnse landbouwtractaten (zie Knox p. 95). De conclusie van Knox is dan ook : “The poetic quality of adjectives in *-osus* employed by Vergil is fixed not by discovering Greek equivalents, but by assessing the associations of each word in context (p. 96).”

Vele van de adjectieven op *-osus* die Vergilius ontleende aan het descriptieve vocabularium van landbouwtractaten, vindt men terug in Ovidius' *Metamorfosen*, vele van deze adjectieven werden ook overgenomen door de epische dichters uit de tijd van de Flavische keizers, die er nog weinig nieuwe bieden. Zoals Vergilius benut Ovidius in "descriptive narrative", met name in landschapsbeschrijvingen, vele termen uit het technisch vocabularium. Van de andere kant treft men weinig adjectieven op *-osus* aan in de Latijnse liefdeselegie: Tibullus gebruikt slechts 7 adjectieven op *-osus* (*formosus*, *fumosus*, *herbosus*, *iocosus*, *pomosus*, *villosus*, *umbrosus*) in totaal 13 x; Propertius biedt weliswaar 28 van dergelijke adjectieven, op 79 plaatsen, maar de meerderheid hiervan komt voor in het vierde boek van zijn elegieën, waarin de dichter experimenteert met "objective narrative in elegiac verse" (Knox, p. 97).

Afgezien van de descriptieve adjectieven die op de taal van de landbouwtractaten teruggaan, kende het Latijn ook nog adjectieven op *-osus* afgeleid van abstracte naamwoorden afkomstig uit de *sermo plebeius* (zie Plautus!). "Their use is the result of a deliberate stylistic choice by the poet, as demonstrated by the practice of Catullus (p. 98)." De meeste adjectieven op *-osus* die Catullus gebruikt in zijn langere gedichten behoren tot types die frequent in de dichtkunst voorkomen; ze vallen in feite onder de reeds genoemde descriptieve adjectieven (bv. *frondosus*, *spumosus*, *ventosus*). De meeste adjectieven op *-osus* in de polymetrische gedichten van Catullus keren in de latere poëzie niet terug; belangrijk is het colloquiaal karakter van deze adjectieven die Catullus gebruikte om de levendige taal van iedere dag op te roepen. Dergelijke adjectieven zijn quasi volledig uitgesloten uit het epos. Maar Horatius koestert deze woorden uit de omgangstaal in zijn *Satiren* en *Brieven* (bv. *ambitiosus*, *annosus*, *famosus*, *furiosus*, *insidiosus* etc.). Alleen met het epos van Ovidius is het anders gesteld dan met de epen van zijn collega's in het epische genre: "In the mixed style of the *Metamorphoses* Ovid often includes elements of everyday speech for vivid or emotional effect (p. 99)." Aldus biedt hij in zijn *Metamorfosen* veel meer adjectieven op *-osus* dan Vergilius in zijn epos (53 tegenover 28; onder die 53 komen er 21 colloquiale adjectieven voor afgeleid van abstracte zelfstandige naamwoorden). Tot op zekere hoogte wordt Ovidius op dit punt gevolgd door Lucanus en Statius.

Formosus is een bijzonder geval:

*B. Axelson (1945, p. 60-1) meende dat het epos *formosus* vermijdt omdat het een onvoldoende verheven woord zou zijn. Zijn stelling lijkt bevestigd te worden door het feit dat *formosus* ontbreekt in de *Aeneis* en courant voorkomt in de

Eclogae en in de elegie... maar we vinden *formosus* wel 23 x in de *Metamorphoses* (naast 26 x *pulcher*) ! Horatius gebruikt *formosus* in zijn *Carmina* slechts eenmaal (tegenover *pulcher* 9 x). Het feit dat *formosus* en *pulcher* verschillende connotaties hebben verklaart echter alles: in de *Metamorphoses* is *formosus* altijd te vinden in een erotische context ! Zelfs in *Aeneis* IV vinden we *formosus* niet; wel *pulcher*, bv. IV, 60 *pulcherrima Dido*.

Ook A. Ernout stond stil bij de betekenis van het woord *formosus* (1947, p. 65): “il exprime uniquement la beauté physique, celle qui est due à l’agrément des formes”. De afwezigheid van het woord *formosus* in de *Aeneis* wordt door Ernout verklaard op grond van het feit dat het woord strikt genomen met fysieke schoonheid te maken heeft

*Patricia Watson (1985, p. 439-441) stelt *formosus* tegenover *pulcher*. Het zijn geen synoniemen die zonder meer inwisselbaar zouden zijn ! *Pulcher* is een objectieve term die op fysieke of morele schoonheid wijst; *formosus* betekent dikwijls, ten minste vanaf Catullus, aantrekkelijk; het verwijst niet enkel naar uiterlijke schoonheid maar ook “to the pleasurable feelings aroused thereby in another person”. *Pulcher* o.a. dikwijls over goden of helden; het kan bv. ook gezegd worden van een veldslag. *Formosus* mist de morele bijklank van *pulcher*, het wordt vooral gebruikt over sexuele attractiviteit en is dan ook gangbaar in de *sermo amatorius* betreffende *puellae* en heldinnen.

En nu P. E. Knox (1986): *Formosus* komt niet voor in de *Aeneis* (Vergilius gebruikt er *pulcher*) en evenmin in de epiek van de zilveren eeuw; Vergilius gebruikt het woord wel 16 x in zijn *Eclogen* (*formosus* is een ‘key word’ in de *Ecl.*) en eenmaal in de *Georgica*. En het is een geliefd woord in de liefdeselegie: Propertius biedt het 35 x, Tibullus 6 x en Ovidius in zijn *Amores* 22 x (cijfer uit McKeown)¹³⁰; in de *Metamorfosen* wendt Ovidius het adjectief aan in onderdelen die duidelijk refereren aan de neoteroi en aan de liefdeselegie, zo bv. in het verhaal over Byblis, vv. 462-3 van boek IX. Hij wendt het in de *Metamorfosen* 23 x aan, slechts iets minder frequent dan *pulcher* (26 x), het woord dat het epos prefereerde. De afwezigheid van het woord *formosus* in de *Aeneis* wordt door Ernout (1947, p. 65) verklaard op grond van het feit dat het woord strikt genomen met fysieke schoonheid te maken heeft, Knox zoekt de verklaring veeleer in het feit dat het om een adjectief gaat dat behoort tot de groep der adjectieven op *-osus* afgeleid van abstracta, woorden die een colloquiale klank zouden gehad hebben.

*Recent wees Paola Gagliardi (2015) er op dat het woord *formosus* quasi afwezig is bij de dichters die werkzaam waren voor Vergilius en dat het dikwijls te vinden is in de *Eclogen*. Uit een vergelijking met Propertius meent ze te mogen afleiden dat *formosus* een woord was dat geassocieerd werd met de dichter Gallus en dat Vergilius het woord gebruikt heeft in passages waarin hij een literaire dialoog voert met Gallus¹³¹.

(6).Ik moet hier ook de vele afleidingen en creaties van adjectieven op *-bilis* vermelden. Een aantal van deze adjectieven heeft naast de passieve betekenis ook een actieve betekenis¹³².

Bij Vergilius vindt men 42 adjectieven op *-bilis*; bij Ovidius ten minste 22 die voor het eerst of alleen bij hem betuigd zijn; 13 gebruikt hij alleen in de *Met.* (zie McKeown *ad Am.* I, 6, 59-60 voor meer info); bij Prudentius treft men er, veel later, 83 aan, waarvan er 4 alleen bij hem voorkomen.

(6a).Voorbeelden uit Vergilius: *enarrabilis* ‘te vertellen / te beschrijven’ (met een negatie of binnen een quasi negatieve formulering – vgl. enkele andere woorden op *-bilis* die ik hierna vermeld; ook in het proza van de keizertijd, OLD en Pinkster): voor het eerst betuigd in *Aen.* VIII, 625 *hastamque et clipei non enarrabile textum*; *immedicabilis* (Pinkster; OLD): voor het eerst betuigd in *Aen.* XII, 856-9 *Non secus ac nervo per nubem impulsam sagitta, / armatam saevi Parthus quam felle veneni, / Parthus sive Cydon, telum immedicabile, torsit, / stridens et celeris incognita transilit umbras* (*immedicabilis* gezegd van een wapen dat een ongeneeslijke wonde veroorzaakt; let op de plaats van *quam*, waarbij *armatam* hoort, en op de plaats van *saevi..veneni*; *Cydon* staat voor ‘een Kretenzer’, zie infra); verschillend Ovidius, *Met.* X, 189 *immedicabile vulnus* ‘een ongeneeslijke wonde’; *ineluctabilis* (ook in het proza van de keizertijd, OLD) voor het eerst betuigd in Vergilius, *Aen.* o.a. VIII, 334 *et ineluctabile fatum* /; Statius, *Theb.* IX, 502 *ineluctabile barathrum*; *inlaetabilis* / *illaetabilis* (OLD): Vergilius, *Aen.* III, 707-8 *Hinc Drepani me portus et inlaetabilis ora / accipit* (‘die niet blij maakt’ of ‘onaangenaam’; *Drepanum* havenstad op Sicilië; en Tarrant *ad Aen.* XII, 619: misschien gevormd door Vergilius); zie verder Statius, *Theb.* III, 706; *inremeabilis* / *irremeabilis* (‘waarlangs / waarover geen terugkeer mogelijk is’; Pinkster; OLD): voor het eerst in Vergilius, *Aen.* V, 588-591 *Ut quondam Creta fertur Labyrinthus in alta / parietibus textum caecis iter ancipitemque / mille viis habuisse dolum, qua signa sequendi / frangeret indeprensus et inremeabilis error* (*indeprensus*: ‘onbegrijpelijk’; *error*: de ‘dwaalweg’ van het Labyrint); zie daarnaast *Aen.* VI, 425 *evaditque celer ripam inremeabilis aquae*

(het gaat om de Styx); en later Seneca, *Hercules f.* 548 en Statius, *Theb.* I, 96; zie ook infra *remeabilis*; *inreparabilis* (dichtkunst en proza van de keizertijd, cf. OLD): voor het eerst betuigd in Vergilius, *Georg.* III, 284 *fugit inreparabile tempus*; ook in *Aen.* X, 467.

Uit Catullus 65, Horatius, *Carm.* I, 5, 9-11 *qui nunc te fruitur credulus aurea, / qui semper vacuum, semper amabilem / sperat*, Ovidius, o.a. *Ars* en *Epist. Her.* en Ausonius tekende ik *amabilis* op (OLD: proza en dichtkunst); zie verder bv. Ovidius, *Met.* XV, 876 *nomenque erit indelebile nostrum*; *Pont.* II, 8, 25 *saecli decus indelebile nostri* (vgl. OLD); *Epist. Her.* 7, 51 *Tu quoque cum ventis utinam mutabilis esses !* (cf. OLD dichtkunst en proza).

(6b). Voorbeelden uit Prudentius: *amabilis* (vgl. reeds supra); *dissociabilis* (dichtkunst en verder proza v.d. keizertijd, zie OLD): vgl. Horatius, *Carm.* I, 3, 21-3 *nequiquam deus abscidit / prudens Oceano dissociabili / terras* (*dissociabilis* hier actief ‘die scheidt’; vgl. editie Villeneuve; verschillend OLD: ‘incompatible’); *dubitabilis*: Prudentius, *Apoth.* 581 *dubitabile pectus*: ‘dat twijfelt’; verschillend Ovidius, *Met.* XIII, 21 *si virtus in me dubitabilis esset*: ‘waarover getwijfeld zou kunnen worden’ (OLD); *excruciabilis*: Prudentius, *Perist.* 3, 114-5 *Ecce parata ministeria / excruciable exitii* (‘kijk, hier liggen de instrumenten klaar voor een dood die gepaard gaat met folteringen’); bij Plautus *excruciabilis* met passieve betekenis: ‘folteringen verdienend’ (OLD); *furialis* in *Psych.* 510 (zie verder infra); *lacrimabilis* in *Psych.* 401; *medicabilis*: vgl. Ovidius, o.a. *Epist. Her.* 5, 149 *Me miseram, quod amor non est medicabilis herbis* (*medicabilis* hier passief); Valerius Flaccus IV, 87 *medicabile carmen* (*medicabilis* hier actief) (OLD); *penetrabilis* in *Psych.* 129 (zie verder infra); *remeabilis*: zie infra; *venerabilis* (proza en dichtkunst, zie OLD): vgl. Vergilius; Ovidius, o.a. *Trist.* I, 8, 15 *amicitiae sanctum et venerabile nomen*; Ausonius; alleen bij Prudentius *collaudabilis* en *digladiabilis*: *Cath.* 3, 148 : ‘die vecht’, ‘hardnekkig’. Vgl. ook nog Juvencus II, 544 *corpus..habitabile* (proza en dichtkunst, zie OLD).

(6c). *Dubitabilis*, *excruciabilis* en (im)*medicabilis* worden, zoals we konden vaststellen, actief en passief gebruikt. Ik voeg daar nog aan toe: *lacrimabilis* (OLD; Pinkster: poëtisch en post-klassiek): Vergilius, *Aen.* III, 39 *gemitus lacrimabilis / imo auditur tumulo* en VII, 604 *lacrimabile bellum* (*lacrimabilis* respectievelijk met ‘actieve’ en passieve betekenis; *gemitus lacrimabilis*; ‘zuchten die gepaard gaan met tranen’ (vgl. EV III, s.v. ‘neologismo’, p. 700: (*gemitus*) *cum lacrimis*; verschillend Gaffiot: ‘un gémissement lugubre’; Horsfall: “a clear

Virgilian coinage” + vgl. het Homerische πολύδακρυς of δακρυόεις); zie verder Ovidius, *Met.*; Statius, *Theb.*; Silius en later o.a. Juvencus IV, 68-70 *ast humilis claram conscendet liber in aethram. / Deflendi semper scribae et lacrimabilis aevi / caeca Pharisaeae cunctis fallacia plebis*; Ausonius; penetrabilis (dichtkunst en daarnaast ook in het proza van de keizertijd, OLD): niet betuigd voor Vergilius; in Vergilius, *Aen.* X, 481 “*Aspice num mage sit nostrum penetrabile telum*” met actieve betekenis, ‘in staat om te doorboren’; verder *Georg.* I, 93 *Boreae penetrabile frigus* (vgl. Lucretius I, 494 *penetrabileque frigus*) en vergelijk ook Ausonius, *Epigr.* 11, 7 *auribus in vestrīs habito penetrabilis echo*; met passieve betekenis, ‘doordringbaar’, bv. in Ovidius, *Met.* XII, 166 *corpus nullo penetrabile telo* / (i.v.m. Cynus); vgl. Silius II, 402 *et nulli tegimen penetrabile telo* en ook Statius, *Theb.* II, 653-4; placabilis (proza en dichtkunst, OLD): Horatius, *Epist.* I, 20, 25 *irasci celerem, tamen ut placabilis essem* (passief: ‘gemakkelijk te verzoenen’); Ausonius, *Ephemeris* 3, 79-81 *Haec pia, sed maesto trepidantia vota reatu, / nate, apud aeternum placabilis assere patrem, / Salvator* etc. (actief: ‘die verzoening bewerkstelligt’); remeabilis (OLD): Statius, *Theb.* IV, 537 *saxum* (over de steen van Sisyphus die steeds opnieuw naar beneden rolde); Ausonius, *Ephemeris* 3, 23 *esse iter aeternae docuit remeabile vitae* ‘een weg terug’ / ‘een weg waarover men kan terugkeren’ (en Green *ad loc.*); Prudentius, *Apoth.* 1049 *e tumulo cum iam remeabilis adstat* (Ausonius en Prudentius, respectievelijk passief en actief i.v.m. de verrijzenis!).

Let ook nog op furialis (proza en dichtkunst, OLD): of het woord in *Aen.* VII, 375 *furiale malum* actief of passief is, respectievelijk “causing maddnes / maddening” of “haunted by the Furies”, lijkt onzeker te zijn; het adjectief is zeker actief in Ovidius, *Met.* IV, 506 *furiale venenum* en in Valerius Flaccus VI, 670 *aurum furiale*.

(6d).Ik vernoem naast immedicabilis, indelebilis, ineluctabilis, inlaetabilis (illaetabilis), innumerabilis en inreparabilis (irreparabilis) ten slotte ook nog illacrimabilis (OLD): Horatius, *Carm.* IV, 9, 25-8 *Vixere fortes ante Agamemnona / multi; sed omnes inlacrimabiles / urgentur ignotique longa / nocte, carent quia vate sacro* (‘niet beweend’); *Carm.* II, 14, 5-7 / *non... / amice, places inlacrimabilem / Plutona tauris* (‘niet door tranen te vermurwen’) en Ausonius, *Epigr.* 8, 3; inexpugnabilis (vgl. OLD): bv. Ovidius, *Trist.* IV, 10, 65-6 *molle Cupidineis nec inexpugnabile telis / cor mihi; inviolabilis (dichtkunst en daarnaast proza v.d. keizertijd, OLD): Lucretius V, 305 *inviolabilia haec ne credas forte vigere* (*inviolabilis* hier passief ‘die niet geschonden kunnen worden’); Juvencus*

II, 222-3 *et trans sidera surgens / sublimis capiat donum inviolabile vitae*; wat Ausonius, *Epicedion in patrem* 53-6 *Haec me fortunae larga indulgentia suasit / numine adorato vitae obitum petere, / ne fortunatae spatium inviolabile vitae / fatali admorsu stringeret ulla dies* betreft ('ongeschonden'), noteerde Green terecht: "with no notion of potentiality"; hij verwijst in dit verband onterecht naar *remeabilis* in *Ephemeris* 3, 23 (zie supra); *irrevocabilis* (dichtkunst en daarnaast proza v.d. keizertijd, zie OLD): Juvencus, *Praef.* 4 *Nam statuit genitor rerum inrevocabile tempus, / quo cunctum torrens rapiat flamma ultima mundum* (vgl. ook I, 39).

2. We willen hier ook nog de aandacht vestigen op **een aantal afleidingen die een werkwoordelijke vorm of een werkwoord bevatten en op een aantal werkwoorden:**

(1). Bij Vergilius treffen we geregeld adjectieven aan bestaande uit het ontkennend prefix **in-** en een participium perfectum, bv. *inaccessus* 'niet toegankelijk' (OLD): niet betuigd voor Vergilius, o.a. *Aen.* VII, 11 *inaccessos...lucos* /; verder bv. Statius; daarnaast ook in Tacitus en Apuleius, *Met.*; *inausus* 'nog niet gewaagd' (OLD): niet betuigd voor Vergilius, *Aen.* VII, 308 en VIII, 205-6 *At furis Caci mens effera, ne quid inausum / aut intractatum scelerisve dolive fuisset*, etc.); humoristisch in Martialis II, 14, 1-2 *Nil intemptatum Selius, nil linquit inausum, / cenandum quotiens iam videt esse domi* (om te suggereren dat iemand tot het uiterste gaat om uitgenodigd te worden voor een maaltijd); ook *intemptatus* is te vinden in Vergilius, namelijk *Aen.* X, 39; zie trouwens eveneens Horatius, *Carm.* I, 5, 13; *Ars* 285 en Ovidius, *Met.* X, 585; *indefessus* (ook in het proza v.d. keizertijd, vgl. OLD): niet betuigd voor Vergilius, *Aen.* XI, 649-651 *pharetrata Camilla, /.../. validam dextra rapit indefessa bipennem*; Ovidius, *Met.*; Statius; *inexcitus* 'niet verontrust' (OLD): niet betuigd voor Vergilius; zie *Aen.* VII, 623 *Ardet inexcita Ausonia atque immobilis ante* (*ardet* geprononceerd vooraan, adjectieven rond *Ausonia* geplaatst);

Immotus (dichtkunst en daarnaast het proza v.d. keizertijd, OLD): voor het eerst bij Verg., 14 x in zijn werk, bv. *Aen.* VII, 586; *imperditus* 'niet gedood' (OLD): voor het eerst betuigd in Vergilius, *Aen.* X, 429-30; zie ook Silius en Statius, *Theb.*; *implacatus* 'onverzoenlijk' 'onverzadigbaar' (OLD): voor het eerst in Vergilius, *Aen.* III, 420 *implacata Charybdis* /; Ovidius, *Met.* VIII, 845-6 *inplacataeque vigebat / flamma gulae*.

Ik sta nog even stil bij *Aen.* X, 429-430 *Sternitur Arcadiae proles, sternuntur Etrusci / et vos, o Graius imperdita corpora, Teucri* (zoals gezegd: *imperditus* ‘niet gedood’; “first found here, belongs to a type of ‘negative participial adjective’ favoured by Vergil” (Horsfall) ; verder wijs ik in v. 429 op de anafoor *sternitur – sternuntur*, op het archaisch-poëtische *proles*, in v. 430 op de pathetische apostrofe tot de Trojanen die in Troje niet gedood werden door de Grieken, op *Graius* i.p.v. *Graecus* en op de synecdoche *corpora* voor de personen in kwestie.); EV III, s.v. ‘neologismo’, p. 699: “il prefisso più produttivo è *in-*negativo”¹³³.

Maar ook Ovidius was blijkbaar gesteld op adjectieven gevormd met *in-* en een participium; bv. *Met.* II, 542-4 *Pulchrior in tota quam Larissaea Coronis / non fuit Haemonia; placuit tibi, Delphice, certe, / dum vel casta fuit vel inobservata* (‘niet waargenomen’; *Larissaeus*: van de stad Larissa; *Haemonia*: oudere naam voor Thessalië; let ook op de apostrofe); *Met.* II, 605 / *indevitato traiecit pectora telo / ‘niet te vermijden’*); *Fast.* I, 546 *incustoditae...boves (inobservatus en incustoditus* komen ook voor in het proza van de keizertijd, zie OLD). Vergelijk hiermee ook een woord als *incaeduus* ‘niet omgehakt’ ‘ongerept’ o.a. in Ovidius, *Am.* III, 1, 1 *incaedua silva* en Statius, *Theb.* VI, 90-1 *sternitur extemplo veteres incaedua ferro / silva comas* en *impercussus* ‘niet gestoten’ ‘geruisloos’ (Pinkster) in Ovidius, *Am.* III, 1, 52 *atque impercussos nocte movere pedes*; vergelijk *Am.* I, 6, 8 *inoffensos derigit ille pedes* (en McKeown *ad loc.*)^{134 135}.

(2).Bij Vergilius treft men meerdere werkwoorden aan samengesteld met *super-*; verscheidene ervan zijn bij hem voor het eerst betuigd: bv.: *supereminere* (OLD): in *Aen.* X, 765; vgl. Ovidius, *Met.* III, 181-2 *tamen altior illis / ipsa dea est colloque tenus supereminet omnes* (*tenus*: ‘tot aan’, o.a. met abl.); zie ook Valerius Flaccus; *superimponere* (ook in proza keizertijd, OLD): *Aen.* IV, 497; vgl. o.a. ook Livius; Vergilius, *Aen.* V, 858 (*Somnus*) *superincumbens... proiecit in undas praecipitem* ‘zich eroverheen buigen’ (OLD); *Aen.* X, 384 *superoccupare* ‘van bovenaf overvallen’ (OLD; en Harrison *ad loc.*; ed. Mynors: *super occupat*). *Super volitare* wordt in Vergilius, *Ecl.* 6, 81 door ed.Mynors als twee woorden gelezen, door anderen als één woord (zie OLD).

(3).Ik stip ook nog aan dat Vergilius en andere dichters blijkbaar een zekere voorliefde hadden voor **incohatieve ww.** (ww. op *-esco*), geregeld met verzwakte incohatieve waarde. Voorbeelden: *abolescere* ‘verloren gaan’ ‘verdwijnen’: Vergilius, *Aen.* VII, 231-2 *nec vestra feretur / fama levis tantique abolescet gratia facti* (verder vooral in proza, cf. OLD); *candescere* (OLD): bv. Tibullus I, 10, 43

caput candescere canis; Propertius II, 18, 5-6 *Quid mea si canis aetas candesceret annis, / et faceret scissas languida ruga genas ?* (*candesceret*, Heinsius; *canesceret N*, zie ed. Barber); Ovidius, *Met.* VI, 47-9 *ut solet aër / purpureus fieri, cum primum aurora movetur, / et breve post tempus candescere solis ab ortu; canescere* (OLD, ook in proza); Ovidius, *Am.* I, 8, 52 *canescunt turpi tecta relicta situ* (in v. 53 *senescere*); *expallescere* (ook in proza, cf. OLD): niet frequent, maar wel 4 x in Ovidius; bv. *Met.* IV, 106-7 *totoque expalluit ore / Pyramus*; op één geval na, Silius, in dichtkunst steeds de vorm *expalluit* (zie Lyne *ad Cir.* 81); *indolescere* ('treuren'; cf. OLD, ook in proza): bv. Ovidius, *Met.* XI, 105 *indoluit; inolescere* (Pinkster: intr.: poëtisch en post-klass.; vgl. OLD): Vergilius, *Aen.* VI, 737-8 *penitusque necesse est / multa diu concreta modis inolescere miris* (*concreescere*: 'samengroeien' 'verstijven'; *inolescere*: hier absoluut gebruikt: 'vaste wortels krijgen'); Propertius II, 18, 5; Juvenecus III, 470 *iunctis inolescere membris; intumescere* (Pinkster, vgl. OLD; ook in het proza van de keizertijd): 'boos worden / zijn': Ovidius, *Fast.* II, 607 *Iuppiter intumuit* (door woede); *miserescere* (Pinkster, OLD): bv. Catullus 64, 137-8 *Tibi nulla fuit clementia praesto / immite ut nostri vellet miserescere pectus*; Vergilius, *Aen.* VIII, 573 *miserescite regis / et patrias audite preces*; Silius; *mitescere* (ook in proza, OLD): Lucretius V, 1102-4 *Inde cibum coquere ac flammae mollire vapore / sol docuit, quoniam mitescere multa videbant / verberibus radiorum atque aestu victa per agros*; Ovidius, *Epist. Her.* 7, 179 (Dido aan Aeneas): *dum freta mitescant et amorem temperet usus; nitescere* 'beginnen te schitteren' (ook in proza, OLD): Ennius, *Scen.*; Cicero, *Arat.* 173-4 *Soubiran amnem, exiguo qui stellarum candore nitescit*; Vergilius, *Aen.* V, 134-5 *cetera populea velatur fronde iuventus / nudatosque umeros oleo perfusa nitescit*; Silius; *obmutescere* 'verstommen' (ook frequent in proza; bij dichters geregeld *obmutui*): bv. Vergilius, *Aen.* IV, 279 *Aeneas aspectu obmutuit amens*; Ovidius, *Met.* XIII, 538 *obmutuit illa dolore*; Statius, *Theb.* II, 628 *labitur immorsaque cadens obmutuit hasta; obstipescere / obstupescere* (proza en dichtkunst; OLD; geregeld in verheven stijl): bv. Ovidius, *Am.* I, 9, 37-8 *summa ducum, Atrides visa Priameide fertur / Maenadis effusis obstipuisse comis* (*Priameis, -idis*: 'een dochter van Priamus' = Cassandra; *Maenas, -adis*: 'een maenade'; cijfers McKeown: 17 x in Vergilius, 16 x in *Aen.*; 21 x in Ovidius, 16 x in *Met.* en *Fast.*; niet in Lucretius, Catullus, Horatius of Tibullus; 3 x in Propertius; let ook op *summa ducum*, zie infra, syntaxis genitief); *patescere* (proza en dichtkunst; Pinkster: poëtisch in de betekenis 'zich openen' en 'zich tonen'; vgl. OLD): Lucretius V, 614 *nec ratio solis simplex et recta patescit*; Vergilius, *Aen.* II, 309-10 *tum vero manifesta fides, Danaumque*

patescunt / insidiae; permaturescere: voor het eerst in Ovidius, *Met.* IV, 165 *nam color in pomo est, ubi permaturuit, ater* (Bömer: na Ovidius nog slechts in het proza van Celsus en Columella); *pertimescere* (ook frequent in Cicero): *Ciris* 82 (en Lyne); 19 x in Ovidius, bv. *Met.* I, 637-8 *et conata queri mugitus edidit ore / pertimuitque sonos propriaque exterrita voce est* (het gaat over Io die gemetamorfoseerd is in een vaars); *Pont.* III, 1, 156 *sentiet illa / te maiestatem pertimuisse suam*; *rarescere* (Pinkster; vgl. OLD): Lucretius; Ovidius, *Met.* XV, 245-6 *resolutaque tellus / in liquidas rarescit aquas* (*rarescere*: ‘zich verdunnen tot’); *tabescere* (‘wegkwijnen’) (ook in proza): Plautus en Terentius; Lucretius II, 1174 *omnia paulatim tabescere*; III, 911 *aeterno tabescere luctu*; Catullus; niet in Vergilius; Horatius, *Serm.* I, 1, 111; Propertius; Ovidius; *Ciris* 249 *et senio..tabescere*; *uvescere* (‘vochtig worden’; Pinkster en OLD): Lucretius I, 306; Horatius, *Serm.* II, 6, 69-70 *seu quis capit acria fortis / pocula, seu modicis uvescit laetius*; *vanescere* ‘verdwijnen’ (poëtisch voor *evanescere*, Pinkster; ook in proza keizertijd, OLD; *simplex pro composito*): Catullus 64, 199; Ovidius, o.a. *Am.* I, 8, 80 (8 x in Ovidius, zie Mckeown); in Vergilius treft men 65 incohatieve ww. aan, in Prudentius 78 (Lavarenne 1933, p. 420-2)¹³⁶.

(4). Vergilius en andere dichters wenden ook opvallend dikwijls **intensiva en frequentativa** op *-tare* en *itare* aan, geregeld als equivalenten van gewone werkwoorden (ten dele in aansluiting bij de omgangstaal, vgl. Lyne *ad Cir.* 117 in het spoor van Löfstedt; soms is er onzekerheid over de vraag of de specifieke frequentatieve waarde al dan niet aanwezig is). Voorbeelden: *fugitare* (cf. OLD): Lucretius IV, 1176; *Ciris* 351 *quem pavidae alternis fugitant optantque puellae* (*alternis* = *alternis vicibus*); *pavitare* ‘zeer bang zijn’ (Pinkster): Lucretius II, 58 *quae pueri in tenebris pavitant*; vooral intransitief, bv. Vergilius, *Aen.* II, 107 *prosequitur pavitans et ficto pectore fatur*; *raptare* ‘met geweld meevoeren’ (proza en dichtkunst, OLD): Ennius, *Trag.* Warmington 91- 2 *Vidi videre quod me passa aegerrume / Hectorem curru quadriiugo raptarier*; Lucretius; Vergilius, *Aen.* I, 483-4 *Ter circum Iliacos raptaverat Hectora muros / exanimumque auro corpus vendebat Achilles* (*raptare* in dezelfde context als bij Ennius); *responsare* (Pinkster; OLD) o.a. ‘weerklinken’: bv. Vergilius, *Aen.* XII, 756-7 *tum vero exoritur clamor ripaeque lacusque / responsant circa et caelum tonat omne tumultu*; vgl. Valerius Flaccus en Statius (zie ook infra onder Syntaxis); *retentare* (intensivum van *retinere*; dichtkunst en proza, OLD): Cicero, *Ex Homero conversi loci* I, 4-5 Soubiran *Namque omnes memori portentum mente retentant, / qui non funestis liquerunt lumina fati*; Lucretius; Vergilius, *Aen.* V, 278-9 *pars vulnere clauda retentat / nexantem nodis seque in sua membra*

plicantem (*pars* is een deel van het lichaam van een slang; let op de plaatsing van *nexantem* en *plicantem*); *vectare* (proza en dichtkunst, OLD): Vergilius; Propertius, o.a. II, 30, 1-6 *Quo fugis a demens ? Nulla est fuga: tu licet usque / ad Tanain fugias, usque sequetur Amor. / Non si Pegaseo vectaris in aere dorso, / nec tibi si Persei moverit ala pedes; / vel si te sectae rapiant talaribus aerae, / nil tibi Mercurii proderit alta via*; *vocitare* (proza en dichtkunst, OLD): Cicero, *Arat.* 317 Soubiran *Zodiacum hunc Graeci vocitant*; Juvencus I, 26 *nomine Iohannem hunc tu vocitare memento*; evenzo I, 71-2 *quem... / supremique Dei natum vocitare necesse est*;

volitare (proza en dichtkunst, OLD): Lucretius, o.a. I, 951-2 (zie verder infra); Lucretius gebruikt metri causa *volitare* i.p.v. *volare* (Bailey); Catullus 64, 8-10; Vergilius, *Aen.* III, 445-51; *Aen.* IX, 473-5 *Interea pavidam volitans pennata per urbem / nuntia Fama ruit matrisque adlabitur auris / Euryali* (en zie verder infra); Horatius, *Carm.* IV, 5, 19 *pacatum volitant per mare navitae*; Tibullus I, 5, 51; *Ciris* 117 (en Lyne: wellicht met de waarde van *volare*); 307; 522; Ovidius, *Am.* I, 8, 13; *Martialis* I, 3 ('*prooemium*'), 11 *aetherias..cupis volitare per auras* (Citroni: "il verbo *volitare* rimanda ad espressioni ricorrenti nella poesia di tono elevato" met verwijzing naar Lucretius IV, 32 *volitant ..per auras* en IV, 221 *volitare per auras* en vooral naar Vergilius, *Georg.* III, 9 *virum volitare per ora* en Ennius, *Varia* 18 Vahlen *volito vivos per ora virum*).

(5).We vermelden hier, ten slotte, ook nog de, veelal dichterlijke, possessieve adjectieven van het type *flammans*, vormelijk participia praesentia (Leumann, LHS, vol. 1, § 431 A 2 c, p. 583)

flammans (zie *flammare* en vgl. *flamma*) (Pinkster en OLD): Lucretius I, 73 *flammantia moenia mundi*; Vergilius, *Georg.* III, 433 *et flammantia lumina torquens* / (i.v.m. de ogen van een slang); *gemmans* (zie *gemmare* en vgl. *gemma*) o.a. 'met edelstenen bezet', 'schitterend als bezet met edelstenen' (Pinkster; OLD): vanaf Lucretius II, 319 *herbae gemmantentes rore recenti*; zie bv. ook Ovidius, *Met.* III, 264-5 *si me gemmantia dextra / scepra tenere decet*; Manilius IV, 656 *gemmantia litora*; *stellans* (zie *stellare* en vgl. *stella*) 'vol sterren' 'fonkelend' (OLD): Lucretius IV, 212 *caelo stellante*; Cicero, *Cons.* II, 36-8 Soubiran *Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo / ipse suos quondam tumulos ac templa petivit / et Capitolinis iniecit sedibus ignis* (*Olympus* hier uiteraard metonymisch 'hemel'; let ook op *altitonans*; *tumulus*: heuvel); Vergilius, *Aen.* VII, 209-11. *illum ... / aurea nunc solio stellantis regia caeli / accipit et numerum divorum altaribus auget* (*hunc* is Dardanus; let ook op *aureus*

en *divorum*; daarnaast *stellatus*, *stellifer*, *stelliger*); Ovidius, *Am.* I, 8, 11 *sanguine, siqua fides, stellantia sidera vidi*.

Zie ook nog *comans* (vgl. *coma* (en Servius over *comare*, zie ThL) en Gr. κομάω); (Pinkster en OLD): bv. Vergilius, *Aen.* XII, 6-7 *gaudetque comantis / excutiens cervice toros* (m.b.t. een leeuw; *torus*: ‘spier’); verder o.a. *stella comans* = ‘komeet’, bv. in Ovidius, *Met.* XV, 749; vgl. ook enkele composita: *auricomans* in Ausonius, *Cupido cruciatus* 11 *Crocus auricomans* (hapax; ‘goudharig’; vgl. *auricomus* dat meer voorkomt, voor het eerst bij Vergilius, *Aen.* VI, 141, daarna in Valerius Flaccus en Silius); *flavicomans* ‘met blonde haren’: Juvencus IV, 201 *taedarum flammicomantum*; en verder bv. Prudentius, *Apoth.* 495 *armiger e cuneo puerorum flavicomantum* (*cuneus*: ‘een wigvormig opgestelde groep soldaten’; vgl. *flavicomus*); en ook nog *glaucicomans* in Juvencus III, 623 *glaucicomantis olivae*; *ignicomans* en *ignicomus* ‘met vuurrood haar’: Nemesianus, *Cyn.* 207-8 *ignicomis candentia terga Leonis / cum quatit*; Avienus, *Arat.* 1413-4 *ignicomantum /..stellarum*; Juvencus III, 1 *ignicomus sol*; Ausonius, *Epist.* 14b, 8 *ignicomus sol* (en vgl. daarnaast *comatus*: ‘behaard’; ‘bladerrijk’).

*Ik stip nog aan dat Sophie van Laer een studie schreef over *La création lexicale chez les poètes: l'exemple de la préverbation* (2006), over werkwoorden gevormd met een der prefixen *-ad*, *-in*, *-ob*, *-per*. Ze bespreekt meer bepaald werkwoorden van beweging en werkwoorden die een geluid aanduiden in de gedichten van Lucretius, Catullus, Vergilius, Propertius, Tibullus en Ovidius.

VII. Griekse leenwoorden

1. Ook bij het inzetten van Griekse leenwoorden (‘Greek loan-words’) konden de eisen van het metrum een rol spelen. Zo zien we dat *thalamus* en *hymenaei* worden aangewend ter vervanging van *nuptiae* (‘bruiloft’) dat in de hexameter niet kan ingepast worden. Voorbeelden van *thalamus* enk.: Vergilius, *Aen.* IV, 550 *thalami expertem* (‘zonder huwelijk’); verschillende betekenis *Ciris* 512 *non thalamus Syrio fragrans accepit amomo* (*thalamus*: ‘echtelijke slaapkamer’); mv.: X, 649 *thalamos ne desere pactos*; Ovidius, *Am.* I, 8, 19 *thalamos temerare pudicos* (“a grand word” om de kracht van de *lena* te onderstrepen, *temerare* dient hetzelfde doel, McKeown); *Met.*; Seneca *Trag.*; Statius. Voorbeelden *hymenaei* gewoonlijk mv.: Catullus 64, 20 *tum Thetis humanos non despexit hymenaeos*; Lucretius; Vergilius etc.; enk. bv. Catullus 66, 11 *rex.. novo auctus hymenaeo*; Vergilius, *Aen.* IV, 127; Ovidius. *Thalamus* is een suggestieve metonymie: er is

niet alleen het aantrekkelijke beeld maar ook de exotische kleur van het Griekse woord. Ook omwille van de exotische klanken voeren de Romeinse dichters graag Griekse eigennamen op¹³⁷. Zie in dit verband Quintilianus XII, 10, 33 *Itaque tanto est sermo Graecus Latino iucundior, ut nostri poetae, quotiens dulce carmen esse voluerunt, illorum id nominibus exornent*¹³⁸.

2.Enkele typische Griekse leenwoorden die in de Latijnse poëzie dikwijls voorkomen: aether ‘ether’ ‘hemel’ en ‘lucht’ (vgl. Pinkster): Ennius, *Ann.*; Lucretius; Vergilius, bv. *Georg.* I, 406-8 *quacumque illa levem fugiens secat aethera pennis, / ecce inimicus atrox magno stridore per auras / insequitur Nisus; Aen.* IV, 574 *deus aethere missus ab alto; Ciris* 50 *et tenui conscendens aethera penna* (en Woytek 2018); Horatius, *Carm.* II, 20, 1-3 *Non usitata nec tenui ferar / penna biformis per liquidum aethera / vates; antrum* ‘grot’ (Pinkster): Vergilius, *Ecl.* 5, 4-6 *Tu maior; tibi me est aequum parere, Menalca, / sive sub incertas Zephyris motantibus umbras / sive antro potius succedimus; 33 x in Vergilius; Horatius, Carm.* I, 5, 1-3 *Quis multa gracilis te puer in rosa / perfusus liquidis urget odoribus / grato, Pyrrha, sub antro ?; Ovidius, Met.* III, 177 *rorantia fontibus antra; 10 x in de tragedies van Seneca; in Propertius* I, 1, 11; IV, 4, 3 en IV, 9, 33 (OLD 2; vgl. Maurach 1989 § 221, p. 153) *antrum* = ‘a hollow place with overarching foliage’ ‘dell’; astrum voor *sidus* of *stella*: o.a. Lucretius V, 509 en 530; Vergilius, *Aen.* I, 287; ook *sidus* overigens in Vergilius; carbasa, *i* (vr.) (mv. *carbasa*, *-orum*, onz.) ‘een zeil’(cf. Pinkster): Ennius; Lucretius; Catullus 64; Vergilius, *Aen.* IV, 417-8 *vocat iam carbasa auras, / puppibus et laeti nautae imposuere coronas* (let ook op de plaats van *et na puppibus*); Ovidius, *Met.* XI, 476-7 *totaque malo / carbasa deducit (= de malo)*; in Valerius Flaccus I, 8 *postquam tua carbasa vexit Oceanus* betekent *carbasa* ‘schip’; lampas ‘fakkel’ ‘glans’; ook i.v.m. de zon en de maan (Pinkster): o.a. Lucretius, Vergilius, etc.; lympa voor *aqua* (Pinkster): bv. Tibullus II, 1, 46 *mixtaque securo est sobria lympa mero*.

pelagus voor *mare* (cf. Pinkster): Pacuvius; Lucretius; Vergilius, *Aen.* VI, 1-3 *Sic fatur lacrimans, classique immittit habenas / et tandem Euboicis Cumarum adlabitur oris. / Obvertunt pelago proras (immittere habenas = immittere funes, vgl. Lucretius V, 787; zie Norden ad loc.); in v. 27 van Ausonius’ Mosella* treffen we *naviger ut pelagus* aan; verder is er pontus, zoals *pelagus* voor *mare* (Pinkster): Ennius, *Ann.*; Lucretius; Vergilius; 39 x in de tragedies van Seneca; Ausonius, *Mosella* v. 32. Het hoger genoemde thalamus (voor *matrimonium*) (Pinkster) komt 48 x voor in de tragedies van Seneca.

Let daarnaast bv. ook nog op *delphin -inis* voor het ‘Latijnse’ *delphinus*, ‘een dolfijn’ (cf. Pinkster): bv. Ovidius, *Fast.* II, 79-82 *Quem modo caelatum stellis Delphina videbas, / is fugiet visus nocte sequente tuos, / seu fuit occultis felix in amoribus index, / Lesbida cum domino seu tulit ille lyram* (*Delphin*: sterrenbeeld; *Lesbis*, -idos; let op de plaats van de tweede *seu* en ook op de plaats van / *Lesbida... lyram* /) en op *pharetra* ‘pijlenkoker’ (Pinkster): Vergilius, *Aen.* I, 323 en 336 etc.; vgl. *pharetratus* ‘met een pijlenkoker uitgerust’.

3. In de Augusteïsche dichtkunst neemt het poëtisch ‘**Bedeutungslehnwort**’ (‘calque sémantique’) een belangrijke plaats in: een Latijns woord kan bij een Latijnse dichter een specifieke betekenis overnemen van een woord bij een Griekse dichter dat als de tegenhanger van het Latijnse woord kan worden beschouwd.

Bekende voorbeelden zijn de substantieven *abies* en *trabs* met de betekenis ‘schip’: *abies* ‘den’ voor ‘schip’ bv. in Vergilius, *Aen.* VIII, 91; cf. ἐλάτη; en *trabs* = ‘balk’, ‘boomstam’ voor ‘schip’: in Ennius, *Ann.*, *Spuria* 9 Skutsch; Horatius, *Carm.* I, 1, 11-4 *Gaudentem patrios findere sarculo / agros Attalicis condicionibus / numquam demoveas, ut trabe Cypria / Myrtoum pavidus nauta secet mare* (*mare Myrtoum*: het zuidwestelijk deel van de Egeïsche zee tussen Euboea en Kreta); *hiems* ‘winter’ voor ‘storm’, = *tempestatas, turbo*: bv. Vergilius, *Aen.* VII, 214; cf. χειμών; *sal* ‘zout’ voor ‘zee’: bv. Ennius, *Ann.* 378 Skutsch; verder passim, o.a. Vergilius, *Aen.* I, 173; vgl. ἄλς in: Homerus, *Ilias* I, 141. Zie daarnaast ook bv. nog *honus* voor ‘offer’; vgl. Gr. τιμή.

Zie verder bv. ook Vergilius, *Aen.* VII, 373-7 *His ubi nequiquam dictis experta Latinum / contra stare videt, penitusque in viscera lapsum / serpentis furiale malum totamque pererrat, / tum vero infelix ingentibus excita monstris / immensam sine more furit lymphata per urbem* (*experta* ‘op de proef gesteld hebbend’; cf. Gr. πειρησαμένη en *lymphata* ‘waanzinnig’; via Pacuvius, *Trag.* 422 Ribbeck / *Remains of Old Latin*, vol. 2, nr. 373-4, p. 300 aansluitend bij Gr. νυμφόληπτος; ook de link die voor de Romeinen bestond tussen *lympa* (water) en *nympha* speelde een rol; zie ook OLD s.v. *lympa* en *lymphaticus*); *Aen.* VII, 349-51 *Ille inter vestis et levia pectora lapsus / volvitur attactu nullo fallitque furem / vipeream inspirans animam* (*fallit* + participium : ‘iets onopgemerkt doen’; cf. Gr. λανθάνω); *Aen.* VII, 319 *et Bellona manet te pronuba* (‘te wachten staan’; cf. Gr. μένω; *Bellona...pronuba*: Bellona, Romeinse oorlogsgodin, wijst als begeleider van de bruid Lavinia op een ongelukkig huwelijk); *Aen.* VII, 661 *mixta deo mulier* (“a woman coupled with a god”, in aansluiting bij Gr. μίγνυμι

en Servius); *Aen.* VII, 641 *Pandite nunc Helicon, deae, cantusque movete* ('inspireren', misschien naar analogie met Gr. ἐγείρω); en ook nog *orare* (misschien naar analogie met een gebruik van het Gr. εὐχομαι): Vergilius, *Aen.* X, 96 (Harrison: "*orare* here has its archaic sense of 'speak' "; zie ook OLD s.v. 2 en vgl. *orator* !) en ten slotte *Aen.* VII, 656 *satus Hercule* ('zaad van' 'zoon van', misschien naar analogie met Gr. σπέρμα en telkens Horsfall *ad Aen.* VII)¹³⁹.

4. Evenzo zijn er ook bepaalde vaste formuleringen ('idioms') die op het Grieks teruggaan: bv. *Aen.* VII, 128 *Haec erat illa fames, haec nos suprema manebat / exitiis positura modum* ("c'était bien là cette faim prédite etc."); *Aen.* VII, 200 *qualia multa* (Horsfall: "a striking grecism"); cf. Homerus, *Od.* V, 422 οἷά τε πολλὰ (zie verder Görler, EV II, p. 263); *Aen.* VII, 372 *mediaeque Mycenae* (Horsfall : "the idiom is Greek"); vgl. Homerus, *Ilias* VI, 224 Ἄργεϊ μέσσω; VII, 510 *spirans immane* voor πνέων μέγα; Homerus en *Trag.*.

5. Vergilius, *Aen.* VII, 280 *currum geminosque iugalis* (Bellessort: 'un char attelé de deux chevaux') is de weergave van de Griekse dualis ἵπῳ (cf. Horsfall *ad loc.*).

6. Wat het gebruik van Griekse leenwoorden betreft (en bv. ook van Griekse buigingsuitgangen, zie infra), moet men natuurlijk rekening houden met de verschillen tussen de verschillende auteurs, genres en periodes.

*Ik wil hier terloops wijzen op een interessante aantekening in de studie van H. Petersmann, *The Language of Early Roman Satire: Its Function and Characteristics* (1999), p. 301-2: Lucilius, die geen Graecomaan was, gebruikt wel nogal wat Griekse leenwoorden met uiteenlopende functies (o.a. in het kader van de typering van bepaalde personen), maar "there is a total absence of Greek expressions where the subject-matter is entirely Roman"; zo bv. wanneer hij het wezen van de Romeinse *virtus* definieert in *Frg.* 1196-1208 (Warmington)! Vergelijk wat we supra optekenden over Horatius' gebruik van archaïsmen in passages waarin hij het heeft over het Oude Rome.

*Boeiend is ook de studie *Lucretius' Use and Avoidance of Greek* van de hand van David Sedley (1999). Lucretius had het m.b.t. de moeilijkheden die hij ondervond bij het weergeven van de leer van Epicurus in het Latijn, zoals wel bekend, over de *egestas linguae (Latinae)* (I, 136-9). De technische termen van de Griekse filosoof geeft de dichter in de regel weer "neither with Latin technicality nor with mere transliteration, but with a range of his own metaphors" (p. 230). Zo gebruikt hij bv. niet *atomus* (dat we bv. bij Lucilius aantreffen) maar

o.a. *rerum primordia, semina rerum* en *corpora prima (ibidem)*; deze reeks termen focust niet op de ondeelbaarheid van de atomen, wel op hun generatieve kracht (vgl. p. 235; p. 237 en p. 238). De dichter Lucretius inspireert zich op Empedocles die hij als de *inventor* beschouwt van het genre dat hij beoefent. Lucretius wijst er nadrukkelijk op dat Epicurus een Griek is (I, 66 *Graius homo*; vgl. III, 3 *o Graiae gentis decus*) maar wil het epicurisme voorstellen als een universele leer (p. 245-6). Van de andere kant stelt men vast dat Lucretius heel wat Griekse woorden gebruikt, eigennamen, gewone woorden, op het Grieks geïnspireerde composita (p. 238-9), wanneer hij de Griekse geschiedenis en de Griekse cultuur wil evoceren (bv. in I, 473-7 over de Trojaanse oorlog – met o.a. *Graiukenarum* in v. 477; in II, 24-8 over zinloze luxe – met *lampadas igniferas* en *citharae*). Sedley gaat helemaal niet akkoord met wat Bailey in zijn Lucretiuseditie, vol. I, p. 138-9, schreef over de motieven die Lucretius' omgang met het Grieks bepaalden (zie Sedley, p. 238).

*R. Maltby beklemtoont in zijn studie *Tibullus and the Language of Latin Elegy* (1999, p. 379) terecht het volgende: “Greek loan-words as a group are not uniform in their associations. They enter the Latin language at different periods and belong to different registers”. Tibullus biedt hoofdzakelijk ontleningen uit het Grieks die al voor de Augusteïsche periode in het Latijn waren opgenomen. Bij Propertius treft men verhoudingsgewijs meer ongewone woorden aan dan bij Tibullus of Ovidius en ook meer woorden met Griekse uitgangen (p. 380; vgl. p. 382).

*De Spaanse priester Juvenicus, die ten tijde van keizer Constantijn de Grote het eerste christelijke / bijbels epos schreef naar klassiek model, *Evangeliorum libri IV*, vermeed een aantal bijbelse hellenismen die wel in de oude Latijnse bijbelvertalingen, de *Vetus Latina*, voorkwamen en verving ze soms door een parafraze, in andere gevallen door Latijnse termen. Hierover schreef Fermín Hernández González *La recepción de los helenismos bíblicos en la obra de Juvenco* (1994) en *Helenismos bíblicos no usados por Juvenco* (2011). Zo verving de dichter *synagoga* door *conventiculum*, *blasphemo* door *insulto*, *scandalizo* door *laedo* en *decipio*, *zizania* door *lolium* ‘dolik’; verder vermeed hij ook *blasphemia*, *scandalum*, *evangelium*, *evangelizo* en *eleemosyna*. Hij wou een christelijk epos schrijven dat onberispelijk Latijns zou zijn.

7. Graecismen zijn niet in alle genres even frequent aanwezig en er zijn ook nog andere bijzonderheden te signaleren. Met de neoteri nam het aantal graecismen toe. Vergilius gebruikt ze vooral in zijn *Eclogae*, Horatius vooral in zijn *Carmina*; in het geval van de *Carmina* gaat het meer om eigennamen dan om gewone

woorden. In Horatius' *Sermones* gaat het vooral om volkse taal en om technische termen i.v.m. huisraad (EO, vol. II, p. 776-7).

Infra zullen we in het hoofdstuk over de morfologie spreken over Griekse uitgangen van substantieven en adjectieven en in het hoofdstuk over de syntaxis zeer dikwijls te maken hebben met constructies die deels of geheel en al (Calboli maakt een onderscheid tussen 'grecismo parziale' en 'grecismo totale') onder invloed van het Grieks succes kenden bij de Latijnse dichters: bv. *induitur* + LV; *durus* + inf. etc.¹⁴⁰

VIII. 'Umgangssprache' (*sermo cottidianus*)

1. Het begrip 'Umgangssprache' omvat in *J. B. Hofmann's standaardwerk *Lateinische Umgangssprache* (1951, 3^e ed.; *La lingua d'uso latina*, Italiaanse vertaling van Licinia Ricottilli, 1985 - de editie waarnaar ik in de regel verwijs - p. 91-2) de *sermo familiaris* (de conversatietaal van de gecultiveerden, de "lebendige und mündliche Rede der Gebildeten" / de taal "della conversazione tra gente colta" / "lively and oral conversation among educated people")¹⁴¹, de *sermo plebeius* (de taal van de gewone man, "dell' uomo comune" / 'lingua comune' / 'Gemeinsprache') en de *sermo vulgaris* (de taal 'del vicolo' ('lingua locale' / 'Lokalsprache') / 'Volkssprache' of 'Vulgärlatein' / 'popular language', 'vulgar Latin' (vgl. p. 50 en zie ook p. 356-7 ad § 1 en ad § 2)¹⁴².

De omgangstaal stelt Hofmann als een meer affectieve taal tegenover de geschreven standaardtaal die meer cerebraal is (vgl. Hofmann, 1985, p. 97). De taal der letteren ('lingua artistica') bevindt zich volgens hem tussen beide in; ze is warmer dan het koelere 'Normalprosa'. Zoals Löfstedt ziet hij tal van overeenkomsten tussen de stijlmiddelen die de omgangstaal gebruikt en die van de dichtkunst (zie Hofmann, 1985, p. 36 en p. 365).

Omgangstaal binnen de dichtkunst is hoe dan ook steeds een aangepaste vorm van omgangstaal, ze is steeds in een of andere vorm tot literatuur gemaakt, tot component van een *Kunstsprache* (vgl. Ricottilli in Hofmann 1985, p. 36-61).

Gevallen van 'colloquialism' in de taal der dichters zijn niet altijd met zekerheid aan te wijzen en dikwijls is het ook niet gemakkelijk de stilistische waarde van de woorden of formuleringen in kwestie precies te bepalen. Men moet geval per geval bekijken en opletten voor veralgemeningen. Een woord afkomstig uit de omgangstaal kan bv. veel later veeleer als archaïsme aangevoeld zijn dan als omgangstaal. Een woord of formulering uit de omgangstaal kan ook gebruikt zijn

zonder dat de oorspronkelijke colloquiale kleur nog doorschemert of een rol speelt. De situatie wordt ook gecompliceerd door het feit dat elementen uit de omgangstaal door dichters nauw verbonden worden met andere poëtische middelen (zie bv. Thomas 2010 en Harrison 2010 infra).

2. Omgangstaal kan uiteenlopende functies vervullen; in de regel spelen de levendigheid ervan, emotie en emfase een belangrijke rol. Frequent gebruik van colloquiale elementen kleurt uiteraard het geheel van een tekst. Bij Vergilius, *Aen.* VII, 592 *eunt res* liet Horsfall zich ontvallen: “We undervalue the presence of elements of spoken Latin in the lexicon of the *Aen.*”

Uiteraard zijn er, wat het gebruik van omgangstaal in de dichtkunst betreft, verschillen tussen de dichtelijke genres; het belang en de rol van omgangstaal in Lucretius' leerdicht (zie Reinhardt 2010 infra) of in Vergilius' epos verschilt van het belang en de rol ervan in Horatius' satiren of Martialis' epigrammen: “genre determines the presence or absence of colloquial idioms in literary texts” (Chahoud 2010, p. 47). Hoe dan ook dichters benutten, zelfs in hogere genres, *sermo cottidianus*.

Wat de verschillen tussen de genres betreft, biedt het expressieve *plorare*, afkomstig uit de omgangstaal, een mooi voorbeeld: men treft het aan in Horatius' satiren en brieven; verder 13 x in Martialis (waarvan 11 x “in epigr. propriamente scommatici”; in deze laatste komt *flere* slechts 3 x voor op een totaal van 19 in Martialis); wel enkele malen in de elegie, maar minder frequent dan *flere*, maar (vrijwel) niet in het epos of de tragedie (zie Axelson 1945, p. 28-9 en Citroni *ad Mart.* I, 89, 3).

3. Lagere genres

Enkele voorbeelden uit Horatius' *Sermones*: Horatius, *Serm.* I, 5, 12-3 “*Ohe, / iam satis est!*” (Plessis – Lejay: “*ohe* appartient à la langue familière” en er wordt o.a. verwezen naar Plautus, *Cas.* 249 en Martialis IV, 89, 1 en 9); *Serm.* II, 6, 4 *bene est*: “locution familière” (Plessis-Lejay); II, 6, 32 *non mentiar* (paratactisch): “expression de la langue familière” (Plessis-Lejay); II, 6, 34-5 “*Ante secundam / Roscius orabat, sibi adesses ad puteal cras.*” (Plessis-Lejay: “Horace se parle à lui-même. L'imparfait des verbes qui signifient ‘dire’ est employé en latin dans la langue familière pour exprimer une action passée au temps de laquelle on se reporte” met verwijzing naar Plautus, *Asin.* 938 *Dicebam, pater, tibi ne matri consuleres male.*); II, 6, 47-8 *Per totum hoc tempus subiectior in diem et horam /*

invidiae noster. (*noster*: zo duiden slaven hun meester aan; daarna werd die *noster* door de meester overgenomen toen hij het over zichzelf had; vgl. Plautus).

En daarnaast een reeks voorbeelden uit de *Epigrammata* van Martialis: I, 3, 4 *crede mihi* (Citroni: colloquiaal; frequent in komedie en epistolografie; ook geregeld in elegie en satire; 18 x in Martialis; 7 x in Propertius; 29 x in Ovidius; nog meer uitleg in Citroni); I, 9, 1 en I, 64, 1 *bellus* (Citroni: 37 x in Martialis; frequent in lagere genres, in Plautus bv. 32 x (maar slechts 1 x in Terentius), 15 x in Catullus, maar niet in zijn langere gedichten; zeker omgangstaal, maar niet vulgair (bv. 2 x in Tibullus en 52 x in Cicero's brieven); steeds vermeden in het epos, zeldzaam in de elegie); I, 17, 2-3 *magna res est* (vgl. o.a. ook IV, 80, 5-6; Citroni: colloquiale formulering); I, 20, 1 *Dic mihi, quis furor est?* (Citroni: *dic mihi* is 'di sapore colloquiale'; frequent in Martialis, vrijwel steeds bij het begin van een vers) en II, 89, 6 *Quod fellas, vitium, dic mihi, cuius habes?* (Watson: "the expression has a colloquial flavor"); I, 41, 13 *quod bucca est vetuli dicax cinaedi* (Citroni: *bucca*: volks, bv. in Plautus (maar niet in Terentius), satirici, 9 x in Martialis; ook *vetulus* is volks; *cinaedus*: Plautus (niet in Terentius), in lagere dichtgenres, 20 x in Martialis); I, 59, 1-2 *Dat Baiana mihi quadrantes sportula centum. / Inter delicias quid facit ista fames?* (Citroni: "Umgangssprache") en II, 16, 1-2 *Zoilus aegrotat: faciunt hanc stragula febrem. / Si fuerit sanus, coccina quid facient?* (Watson: "a colloquial use of *facio*" = "what will be the good of"; met verwijzing naar Citroni; *stragulum*: 'deken'; *coccinum*: 'scharlaken deken'); II, 26, 3 *iam te rem factam... credis habere?* ('denk je dat je je zaakje voor mekaar hebt'; Watson: "a colloquial expression; vgl. ook I, 27, 4 en VI, 61, 1); I, 76, 14 *basia* (Citroni: "un termine che appartiene esclusivamente al linguaggio quotidiano"); 10 x in Catullus, 18 x in Petronius; 55 x in Martialis); I, 77, 6 *Cunnum Charinus lingit et tamen pallet* (Citroni: *cunnum*: een zeer onwelvoeglijke term, 1 x in Catullus, 3 x in de *Serm.* van Horatius, 27 x in Martialis, 5 x verbonden met *lingere*, dat 12 x in Martialis voorkomt en 2 x in Catullus); I, 92, 8 *nates* (mv. van *natis*) 'achterwerk' (Citroni: uiteraard alleen in minder verheven genres, bv. 1 x in Horatius' *Serm.* en 1 x in zijn *Epoden*; 11 x in Martialis); I, 92, 13 *zelotypus* 'jaloers' (Citroni: graecisme uit de omgangstaal, 3 x in Juvenalis, 1 x in Martialis); III, 2, 3 *culina* 'keuken' (term uit het dagdagelijkse leven, binnen de dichtkunst alleen te vinden in de satire en het epigram, aldus Watson); III, 2, 5 *cucullus* 'puntzak' (cf. Watson); III, 12, 1 *Unguentum, fateor, bonum dedisti / convivis here* (Watson: "the paratactic use of *fateor* is colloquial") en I, 90, 5 (Citroni: *fateor* frequent paratactisch / colloquiaal in Martialis); III, 44, 9 *Nam tantos, rogo, quis ferat labores?* (Watson: "a colloquial way of pointing a

question”, frequent in Martialis, cf. Hofmann); IV, 20, 1-2 2 x *pupa* (Watson: “a strikingly colloquial term”); IV, 87, 3 *infantaria* (Watson: “the suffix (–arius / a) is often used colloquially in the sense of ‘keen on’; hij verwijst naar Cicero, *Att.* II, 7, 3 *saginata iuventus* (“our pampered juniors”); Martialis creëerde verschillende woorden op –arius: o.a. *carnarius* (schertsend voor ‘vleeshandelaar’) en *pinguiarius* (schertsend ‘een liefhebber van vet’) in XI, 100, 6; *glabraria* in IV, 28, 7 (schertsend: ‘een vrouw die van gladgeschoren slaven houdt’...); VIII, 6, 13 *propinare* (Watson: “everyday language” contrasterend met o.a. *pucherrima Dido* in hetzelfde vers).

4. Hogere genres

In commentaren op Vergilius worden bv. de volgende bijzonderheden gesignaleerd:

Woorden op –*osus*: kunnen zowel colloquiaal als poëtisch zijn (zie supra Knox; en bv. ook Harrison *ad Aen.* X, 141); bij *fragosus* (Lucretius II, 860 en *Aen.* VII, 566) tekent Horsfall, *Aen.* VII op : “both colloquial and common enough in high poetry”.

Aen. IX, 231 en volgende, met o.a. *alacer*, *confestim* en *res magna est*: *alacer* werd geregeld gebruikt wanneer er sprake was van soldaten; *res magna est* komt meermaals voor bij Plautus; het niveau van de woorden die vooral in het proza voorkomen is opgetrokken door het archaïsme *admittier* en de poëtische constructie *orare* + inf., aldus Dingel.

Aen. VII, 286 *ecce autem*: Horsfall: colloquialism (zie Plautus en Terentius; vgl. Hofmann 1985, p. 145; door Ennius, *Trag.* 167 Jocelyn gelegitimeerd in de hogere poëzie).

Aen. IX, 51 *ecquis erit* ; IX, 107 *aderat.. dies* ; 156 *nunc adeo*: archaïsche omgangstaal; evaluatie als archaïsch en als omgangstaal kunnen hier; in XI, 314 gaat het veeleer om een archaïsme (zie Dingel *ad IX*, 156).

Aen. III, 603 *fateor*: Horsfall: “a conversational turn” / “conversational idiom” (vgl. Hofmann 1985, p. 251) in het kader van de gekozen retorische strategie, namelijk voor een *deprecatio*, waarin de betrokkene zijn schuld toegeeft; zie ook Austin *ad Aen.* II, 134. Zie over het gebruik van parentheses infra sub Stilistische aantekeningen.

Aen. IX, 38 heia: interjectie uit de omgangstaal, o.a. de soldatentaal, dikwijls te vinden in de komedie en de satire; reeds gebruikt door Ennius in *Ann.* 603 Skutsch (met comm.). Men steunt zich voor de beoordeling op Servius, Servius Danielis en Ti. Donatus (zie Dingel *ad loc.*). Zie bv. *Aen.* IV, 569; Horatius, *Serm.* I, 1, 18 en *Serm.* II, 6, 23. Zie verder Hofmann (1985), p. 131-3 o.a. over de grafie *eia* in Vergilius en Horatius.

Aen. VII, 594 heu: colloquiaal en hogere poëzie, zie reeds Ennius, *Ann.* en *Trag.*

Aen. VII, 116 heus: Horsfall: “markedly colloquial and colourful in tone”; zie verder Hofmann (1985), p. 116-8.

XII, 296 hoc habet: colloquiaal, hier gebruikt om Messapus’ verachting voor zijn slachtoffer aan te duiden; voor Vergilius enkel in de komedie (zie Tarrant *ad loc.*).

Aen. XII, 154-5 *Vix ea, cum lacrimas oculis Iuturna profudit / terque quaterque manu pectus percussit honestum*: honestus i.v.m. fysieke verschijning ‘knap’ (*decorus*): “colloquial / old fashioned” (Tarrant *ad loc.*; vgl. Harrison *ad Aen.* X, 133).

Opvallend is *Aen.* VII, 304 perdere en 331 hunc mihi da proprium..laborem, waarbij Horsfall noteerde: “Juno’s lapses into common speech have been noted”! (zie ook infra Harrison 2010 !)

Aen. VII, 292 quassans caput: in de komedie, maar ook meermaals in hogere poëzie, bv. Ennius en Lucretius.

XII, 678-9 quidquid..pati: colloquiaal: “V’s use of the humblest words to express the deepest feelings is here immensely powerful” (Tarrant).

In de commentaar van Lanzarone op Lucanus VII stipte ik de volgende zaken aan:

VII, 117 caput hoc voor *ego, me..*: zie Plautus; omwille van de expressiviteit in de hogere poëzie binnengebracht. Vgl. nog Lucanus II, 306-7.

VII, 326 sternite iam vallum: iam verbonden met een imperatief komt uit de levendige omgangstaal en drukt ongeduld uit; vergelijk het frequente gebruik in de komedie.

VII, 56 nec non et: door Vergilius (*Georg.* en *Aen.*) in de hogere poëzie geïntroduceerd “per il carattere enfatico e l’aspetto formulare” (Lanzarone, met verwijzing naar o.a. HO-SZ, p. 524). Zie echter HO-SZ, p. 778-9 (Stilistik § 32, Zus.): veeleer afkomstig van de dichters dan uit de omgangstaal.

VII, 809 *nil agis* colloquiaal voor *nihil proficis*: niet ongewoon in kunstproza en hogere poëzie (op basis van Bömer *ad Ovid. Met.* VIII, 140)¹⁴³.

Zie bv. ook nog Claudianus, VI *cons. Hon.* 454 *barbaricos..focos* (= *barbarorum focos*): *focus* voor *ignis* zoals in de gesproken taal van de Late Oudheid (zie het Italiaanse ‘fuoco’ en het Franse ‘feu’) en dat in Claudianus’ verheven panegyriek...!)

5.*Zie over dit onderwerp nu Eleanor Dickey – Anna Chahoud (edd.), *Colloquial and Literary Latin* (2010) (met name over Lucretius, Horatius, Vergilius, Statius en Martialis):

*T. Reinhardt bestudeert *Syntactic Colloquialism in Lucretius*. Momenteel heeft men het in dit verband meer over Lucretius’ didactische intenties dan over slordigheden. Reinhardt schenkt o.a. aandacht aan de verschillende functies van colloquiaal taalgebruik in Lucretius. Zo laat de dichter zijn lezers in de passage over de geschiedenis van de eerste mensen deze geschiedenis tot op zekere hoogte zien door de ogen van deze mensen en wendt hij in dat verband colloquiale elementen aan (p. 213-4). Colloquiale elementen spelen bv. ook een rol waar Lucretius zijn lezers als didactisch auteur direct aanspreekt en tracht te engageren (p. 204-5).

*R. F. Thomas bestudeert Horatius, *Sermo* I, 5 en toont zeer concreet aan hoe de dichter in deze satire colloquiale elementen gepast afwisselt met hogere poëtische taal en hoe voorzichtig men moet zijn bij het omschrijven van het colloquiale in Horatius’ satiren. Hij heeft het daarbij p. 256 over Horatius’ gebruik van *lassus* en *fessus*. Het epos en de tragedie verkiezen *fessus*, *lassus* hoort veeleer thuis in een lager register, vgl. Axelson en ook Chahoud 2010, p. 53; Horatius wisselt *fessus* en *lassus* in de vv. 17, 37 en 94 zonder meer af omwille van de variatie en *lassus* lijkt hier niets colloquiaal te hebben. P. 257 komen diminutieven ter sprake; ook die mag men niet zonder nader onderzoek als colloquiaal bestempelen (zie ook sub IX infra !). Typische elementen uit de hogere taal zijn aangeduid p. 259-261; p. 261 lezen we: “There could be no greater contrast between high style and the low subject matter which is the subject of the poem, much of it having to do with bodily function and other matters absolutely outside the bounds of epic decorum”. Terloops: *Sermones* I bevat meer colloquiale elementen dan *Sermones* II (zie Müller-Lancé 1992).

Ik trek zelf de aandacht op enkele verzen die de epische stijl parodiëren: van de ene kant de tijdsaanduidingen 9-10 *Iam nox inducere terris / umbras et caelo*

diffundere signa parabat en *39 postera lux oritur*, van de andere kant *53-56 Musa, velim memores, et quo patre natus uterque / contulerit litis. Messi clarum genus Osci;.... ab his maioribus orti / ad pugnam venire* (pseudo-plechtige aanroeping van de Muze, met *memorare* i.p.v. *referre*, en dat betreffende een ordinaire confrontatie tussen gewone lieden). Vergelijk ook nog het inhoudelijk contrast tussen de v. 91 en 92 *Nam Canusi lapidosus, aquae non ditior urna, / qui locus a forti Diomede est conditus olim (lapidosus namelijk panis)*. Zoals in § 4 gezegd, is in de satire constant de spanning aanwezig tussen de hexameter en de alledaagse inhoud; op sommige plaatsen komt daar bovenop het parodiëren van de epische stijl.

*S. J. Harrison stelt in het licht hoe Vergilius in de *Sermones deorum* van zijn *Aeneis* (I, 227-97; IV, 90-128; X, 1-116; XII, 791-842) colloquiale elementen vermengt met typische poëtische taal; de elementen uit de omgangstaal laten horen hoe Venus en Juno op een emotionele wijze met elkaar in de clinch gaan.

*Kathleen M. Coleman spitst zich toe op de functies van de “parenthetical remarks” in Statius’ *Silvae*; de voornaamste functie is volgens haar, zoals in Statius’ model Ovidius, “to reinforce the sense of communication with an interlocutor, which is one of the identifying features of colloquial language in Hofmann’s classic study”; parentheses komen ook ter sprake in de bijdragen van Reinhardt, Harrison en Kay (zie over parentheses ook infra !).

*N. M. Kay betoogt dat zelfs in Martialis’ epigrammen, een notoir ‘lager genre’ (zie XII, 94, 9), omgangstaal nooit zo maar omgangstaal is, Martialis is een *urbanus* die schrijft voor *urbani*. Kay staat o.a. stil bij interiecties en parentheses en bij obsceniteiten.

*Zie voor algemene en methodologische kwesties in dezelfde bundel uit 2010 Chahoud p. 42-64. Wat de ‘classic study’ van Johann Baptist Hofmann betreft, wijs ik, vgl. supra, op de Italiaanse vertaling uit 1985: *La lingua d’uso latina. Introduzione, traduzione italiana e note* a cura di Licinia Ricottilli, 2a edizione aggiornata (met omvangrijke inleiding en ‘note di aggiornamento’).

IX. Diminutieven¹⁴⁴

1. Men moet een onderscheid maken tussen diminutieven in de technische zin van het woord (Petersmann 1999, p. 307: “used technically”) en andere (“a real diminutive ..instead of the base form”, Petersmann 1999, *ibidem*). In IX hebben we het hoofdzakelijk over deze laatste. Van deze diminutieven stelt men vast dat

ze typisch zijn voor colloquiaal taalgebruik; ze kunnen expressief gebruikt worden en met een bijzondere emotionele waarde. De verschillende dichters benutten de mogelijkheden van diminutieven op een specifieke wijze.

Diminutieven komen minder dikwijls voor in hogere genres, begrijpelijk aangezien diminutieven geliefd waren in de omgangstaal (zie respectievelijk Hoffmann en Axelson 1945, p. 38-45; en zie verder Chahoud 2010, p. 62-3). Ze worden als expressieve woorden zowel benut om affectie uit te drukken (als ‘terms of endearment’) als om verachting te laten horen. Zie voor deze laatste waarde: *muliercula* in Lucretius IV, 1278-9 *Nec divinitus interdum Venerisque sagittis / deteriore fit ut forma muliercula ametur*¹⁴⁵ en *vatillum* ‘een pan’ in Horatius, *Serm.* I, 5, 34-6 *Fundos Aufidio Lusco praetore libenter / linquimus, insani ridentes praemia scribae, / praetextam et latum clavum prunaeque vatillum* (*pruna*: gloeiende kool; Horatius spot met de pretentie van Aufidius Luscus; verschillend *villula* in v. 45, dat niets colloquiaal heeft maar retorisch in contrast staat met *villa* in v. 50; zie Thomas 2010, p. 257).

2. Catullus gebruikt diminutieven geregeld met het oog op een gevoelige uitwerking van een thema: o.a. een aantal substantieven: bv. *labellum* als alternatief voor *labrum* ‘lip’; zie bv. 61, 209-213 *Torquatus volo parvulus / matris e gremio suae / porrigens teneras manus / dulce rideat ad patrem / semihiante labello* (let ook op *parvulus* en *dulce*); vgl. voorheen Plautus, *Poen.* 366 *meus ocellus, meum labellum, mea salus, meum savium* (*labellum* “as a term of endearment” OLD); *lectulus*; *munusculum*; *ocellus*: dit laatste woord vindt men 7 x in Catullus, waarvan 6 x in de polymetrische gedichten; in zijn epigrammen gebruikt Catullus alleen *oculus*, namelijk 6 x (zie Ross 1969); vgl. *ocellus* 18 x in Propertius en 11 x in Ovidius’ *Amores*; verder gebruikt Catullus ook nog de adjectieven *frigidulus*, *languidulus*, *pallidulus* (vgl. Fordyce *ad* 64, 60). Zie ten slotte ook nog Catullus 16, 3-4 *qui me ex versiculis meis putastis, / quod sunt molliculi, parum pudicum*. Het klassieke epos is Catullus op dit punt niet gevolgd (vgl. Fordyce *ibid.*).

3. A. Traina (EO, vol. II, s.v. diminutivi) telt (na de eliminatie van woorden als *puella*, *castellum* etc.) bij Horatius 54 diminutieven die in totaal 98 x gebruikt zijn; daarvan 47 die 81 x gebruikt zijn in de *Sermones* en *Epistulae*; 6 in de *Epoden*¹⁴⁶. Het verschil tussen de *Carmina* enerzijds en de *Sermones* en *Epistulae* anderzijds is dus zeer groot.

4. “Tibullus’ *elegantia* involved avoiding not only words such as compound adjectives whose tone was too elevated for elegy, but also colloquial features such as certain diminutives, whose tone could have been too conversational.” (Maltby 1999, p. 387). Hoe dan ook Tibullus gebruikt minder diminutieven dan Propertius en Ovidius. Geen van zijn diminutieven is duidelijk colloquiaal. Hij vermijdt ook affectieve diminutieven zoals *ocellus*, een diminutief dat door Propertius en Ovidius dikwijls gebruikt werd in een erotische context.

Bij Propertius komen diminutieven vooral voor in de elegieën van de boeken I en II (zie Tränkle 1960, p. 28-29). Propertius gebruikt meer diminutieven dan Tibullus en Ovidius; hij is ook niet afkerig van affectieve diminutieven, zoals bv. *labellum*, *lectulus*, *ocellus* of *parvulus*; de affectieve diminutieven *labellum* en *ocellus* vindt men ook bij Ovidius (zie ook infra *Watson 1985).

Er komen tal van uiteenlopende diminutieven voor in het neoterische epyllion *Ciris* dat op vele plaatsen door Catullus is geïnspireerd (zie o.a. comm. Hielkema ad v. 3 en Lyne p. 26): v. 138 en 479 *parvulus*; 151 *aureolus*; 182 *tabidulus* (Hielkema: wellicht een creatie van de dichter van de *Ciris*); 250-1 *Haec loquitur mollique ut se velavit amictus / frigidulam iniecta circumdat veste puellam* (cf. Catullus 64, 131) en ook 348 */frigidulos... ocellos /*. Daarnaast v. 3 *hortulus*; 132 en 238 *ocellus*; 236 en 321 *capillus*; 253 *osculum*; 257 en 277 *nutricula* (vgl. Horatius, *Epist.* I, 4, 8 en Juvenalis 7, 148); 440 *lectulus* (en Lyne); 496 *labellum* (en Lyne: waarschijnlijk colloquiale oorsprong, maar vooral benut in een gevoelige (of ironische) context (van liefdespoëzie); Lucretius bv. 1 x, IV, 1080, betekenisvol, in een erotische context; Catullus 7 x *labellum*, *labrum* 1 x; Ovidius 3x in *Amores* en 3 x in *Ars*, geen vb. van *labrum* in deze gedichten, wel 1 x *labrum* in *Met.* en in *Trist.*; 1 x *labellum* en 1 x *labrum* in *Epist. Her.*).

5. Enkele voorbeelden uit de epigrammen van Martialis: van de ene kant I, 41, 13; VIII, 6, 1; XI, 71, 1 *vetulus* (pejoratief); IV, 20, 4 *altera ridicula est, altera putidula* (wellicht een creatie van Martialis; pejoratief); VI, 64 22-3 *Audes praeterea, quos nullus noverit, in me / scribere versiculos miseris et perdere chartas* (i.v.m. verzen waarvoor Martialis geen waardering kan opbrengen). Van de andere kant: VI, 42, *thermulae* (aantrekkelijke kleine thermen, cf. Watson); X, 68, 7-8 *Lectulus has voces, nec lectulus audiat omnis, / sed quem lascivo stravivit amica viro.* (*lectulus*: een affectieve term, in een erotische context; *lascivo..viro*: een minnaar, cf. Watson).

Later stellen we vast dat bv. dichters als Ausonius en Prudentius zeer veel diminutieven gebruiken. Bij Ausonius treft men o.a. de volgende diminutieven aan: de substantieven *agellus*, *filiola*, *herediolum*, *lectulus*, *lucubrationucula*, *munusculum*; de adjectieven *avidulus*, *humidulus*, *lacteolus*, *misellus*, *nigellus*, *venustulus* (zie Delachaux 1909, p. 30-1 en Lavarenne 1933, p. 408)¹⁴⁷.

6.*Patricia Watson (1985) staat p. 445-7 stil bij de diminutieven in de dichtkunst. Ook zij wijst er op dat de frequentie ervan duidelijk verschilt tussen de verschillende genres. Vergilius gebruikt in zijn *Aeneis* twee diminutieve substantieven en één diminutief adjectief, namelijk *parvulus*. Ook in Ovidius' *Metamorphoses* is het aantal diminutieven niet erg groot: 5x *lapillus*, 2 x *sigillum*¹⁴⁸, 7x *tabella* en 3 x *gemellus*. Propertius daarentegen biedt 15 diminutieven, in totaal 50 x gebruikt; in het *Corpus Tibullianum* treffen we 9 diminutieven aan, 12 x gebruikt; in Ovidius' *Amores* vinden we 6 diminutieven 33 x gebruikt, in de *Ars amatoria* 13 diminutieven 34 x gebruikt, in de *Fasti* 10 die in totaal 18 x gebruikt zijn. Er kan verder nog herinnerd worden aan het feit dat de elegische dichters *libellus* gebruiken om hun dichtbundels aan te duiden, iets wat epische dichters uiteraard niet doen. In Horatius' *Carmina* komen slechts 5 diminutieven voor, in totaal 7 x gebruikt; het verschil met de *Epistulae* en *Sermones*, waar men zeer veel diminutieven aantreft, is groot (zie voor de cijfers Axelson 1945, p. 40 en ed. Bo, vol. 3, p. 216-9 (zie verder over Watson supra, onder I !).

X.Simplex pro composito

1.Een laatste typisch verschijnsel op het vlak van de woordvorming en woordkeuze der dichters is het gebruiken van een *simplex pro composito* (HO-SZ § 166 d, p. 298-300) ¹⁴⁹. Deels gaat het om archaïsmen, deels om pseudo-archaïsmen. Het fenomeen is typisch poëtisch in die zin dat men door minder te zeggen meer suggereert¹⁵⁰; het komt vooral voor in hogere poëzie. Ongetwijfeld hebben metrische eisen een rol gespeeld. Leerrijk inzake het gebruik is de tabel die ThL biedt betreffende *commemorare* / memorare: Caesar: 16/0; Cicero: 215/4; Vergilius: 0/33; Horatius: 0/4; Propertius: 0/5; Ovidius: 3/41; Sallustius: 1/18¹⁵¹!

Nog enkele andere voorbeelden : apisci voor *adipisci*: bv. Lucretius; Catullus 64, 145; frequent in Tacitus (zie Axelson, p. 27 en p. 149); ferre o.a. voor *adferre*, *aufferre*, *inferre* en *referre*: bv. Vergilius, *Aen.* VII, 117-8 *laborum* / *tulit finem*

(voor *finem adferre*); Manilius II, 27 (*ferre* voor *referre*); later bv. Juvenus IV, 722 (*ferre* voor *aufferre*); firmare voor *confirmare* bv. in *Ciris* 125 (en Lyne).

linquere voor *relinquere*: Lucretius I, 374; Vergilius, *Aen.* IX, 287-9 *Hanc ego nunc ignaram huius quodcumque pericli / inque salutatam linquo (nox et tua testis / dextera), quod nequeam lacrimas perferre parentis (huius quodcumque pericli: “of this danger, whatever it may be” (Hardie); inque salutatam: tmesis); linquere* behoort volgens Boemer *ad Ovid. Met.* II, 835 op uitgesproken wijze tot de hogere taal; voorkomen *Met. + Fast / de rest van Ovidius’ werken: 14/3*¹⁵²; *Ciris* 473-4 *Linqitur ante alias longe gratissima Delos / Nereidum matri et Neptuno Aegaeo* ; 16 x in Lucanus; Ausonius, *Ephemeris* 3, 26;

nasci voor *renasci*: bv. Vergilius, *Aen.* X, 27 *nascentis Troiae*; pellere voor *depellere / expellere*: bv. Vergilius, *Aen.* VII, 216-7 *hanc omnes...urbem / adferimur pulsi regnis, quae maxima quondam* etc. (en Horsfall: « familiar simplex pro composito »); vgl. ook Tibullus II, 1, 18 *vos mala de nostris pellite limitibus*; ponere voor *deponere*: o.a. Silius II, 203; Prudentius, *Symm.* I, *Praef.* 72; propinquare voor *appropinquare*: bv. Vergilius, *Aen.* VI, 410; Prudentius, *Perist.* 6, 87; solari voor *consolari*: Pacuvius; Vergilius, *Aen.* IX, 290 *At tu, oro, solare inopem et succurre relictas*; verhouding *solari / consolari* in Vergilius 14/0, in Caesar 0/6 !; Horatius, *Serm.* II, 6, 116-7 “*valeas; me silva cavusque tutus ab insidiis tenui solabitur ervo*” (*ervum*: poëtisch, Pinkster: ‘linzenwikke’); suescere voor *consuescere*: Lucretius VI, 793; Vergilius, *Aen.* III, 541; etc.; Propertius IV, 10, 17-8 *Urbis virtutisque parens sic vincere suevit, / qui tulit a parco frigida castra lare*; temnere voor *contemnere*: o.a. Lucretius; Vergilius, *Aen.* I, 542 *Si genus humanum et mortalia temnitis arma, / at sperate deos memores fandi atque nefandi (sperare: ‘verwachten, vrezin’) etc.*; Prudentius, *Perist.* 14, 28; tenere voor *continere, detinere en retinere*; undare voor *abundare*: Valerius Flaccus I, 539; Statius, *Theb.* I, 449; vocare voor *invocare* (in gebeden; zie Maltby *ad Tib.* II, 1, 83-4).

vertere domos voor *evertere domos*: bv. Vergilius, *Aen.* VII, 407 *omnemque domum vertisse Latini*; bij Vergilius *vertere* in de regel ter vervanging van de samengestelde vormen van *vertere* (Harrison); *Aen.* X, 34-5 *cur nunc tua quisquam / vertere iussa potest aut cur nova condere fata*; Lucanus VII, 58 *vertere cuncta*; vitam dare voor *vitam reddere*: reeds door Servius opgemerkt in Vergilius, bv. *Aen.* IX, 704 *neque enim iaculo vitam ille dedisset*; vgl. Prudentius, *Perist.* 12, 20.

suetudo voor *consuetudo*: bv. Ausonius, *Protrepticus ad nepotem* 16 en Paulinus van Pella, *Eucharisticon* 119; *functus*: Statius, *Theb.* II, 15 *functi* = *defuncti*: ‘de doden’.

Ad Aen. VII, 216-7 heeft Horsfall het over “V.’ marked love for *simplex pro composito*” (zie ook *ad VII*, 351). *Simplex pro composito* frequent in later proza en bij latere dichters zoals Ausonius.

2. Ook het omgekeerde komt voor: *compositum pro simplici* (*vi praepositionis evanida*); Maurach (1989) § 207, p. 142-3 denkt daarbij aan een geval als *adglomerare* in Valerius Flaccus II, 171 en zijn voorbeeld Vergilius, *Aen.* II, 341 (HO-SZ § 166, p. 300 heeft het over enigszins verschillende gevallen)¹⁵³.

XI. Varia

1.*J. F. Gärtner handelde in een studie uit 2007 over ‘**Tunc**’ und ‘**tum**’ in der *augusteischen Dichtersprache*. In tekstedities is o.a. onder invloed van Housman *tunc* dikwijls vervangen door *tum*; Gaertner betoogt dat dit in vele gevallen ten onrechte is gebeurd. *Tunc*, gevormd naar analogie met *nunc*, is de emphatische vorm van *tum*, het is = *tum-ce*. Het gebruik van *tum* – *tunc* evolueerde. *Tunc*, dat vooral te vinden is in de omgangstaal en in het late Latijn, wint vanaf het einde van de eerste eeuw voor Chr. terrein. Ovidius gebruikt *tunc* ongeveer even dikwijls als zijn voorbeeld Tibullus, maar meer dan Horatius, (Vergilius) en Propertius, die zelf *tunc* reeds meer hebben gebruikt dan Lucretius en Catullus. Daarnaast speelt ook het genre een rol; Ovidius gebruikt *tunc* relatief minder in zijn *Metamorphoses*, waarin hij schrijft in het spoor van Lucretius en Vergilius¹⁵⁴.

2.*Zie over het gebruik van **atque** en **ac** D. J. Butterfield, *The Poetic Treatment of ‘atque’ from Catullus to Juvenal* (2008) infra sub ‘Voegwoorden en partikels’¹⁵⁵.

3. En ook dit nog. Alles bekeken, beschikten de dichters in vele gevallen over tal van ‘synoniemen’ / keuzemogelijkheden¹⁵⁶. Voor *mare* naast de reeds genoemde woorden *aequor*, *gurgis*, *pelagus*, *pontus* en *sal* o.a. ook nog *altum*, *caerula*, *-orum*, *freta*, *profundum* en *vada* (mv. van *vadum*); voor *navis* naast *abies*, *trabs* en *carbasa* o.a. ook nog *prora*, *puppis* (bv. 12 x in de tragedies van Seneca), *remus*, *velum*; voor *amor* *aestus*, *ardor*, *cura*, *furor*, *ignis* (en dan is er ook nog

Venus, zie *infra*). . . . Let *infra* ook op *Ausonia* etc. voor *Italia*, *Dardanidae* voor *Trojanen*, *infra* en *supra* *satus Hercule* voor *filius* etc.

Uiteenlopende factoren, inhoudelijke en vormelijke, speelden een rol bij de keuze tussen *Musa* en *Camena*, *poeta* en *vates* etc.

Ik wil hier ook nog de (metrische) doubletten type *eburneus* – *eburnus* vermelden: *eburneus* is het gewone woord (zie bv. Cicero), *eburnus* is hoofdzakelijk te vinden bij dichters: bv. Lucilius 640 Krenkel; Lucretius; Vergilius *Aen.* XI, 5-11 *Ingentem quercum decisis undique ramis / constituit tumulo fulgentiaque induit arma, / Mezenti ducis exuvias, tibi magne tropaeum / bellipotens; aptat rorantis sanguine cristas / telaque trunca viri, et bis sex thoraca petitum / perfossumque locis clipeumque ex aere sinistrae / subligat atque ensem collo suspendit eburnum* / (let o.a. op de abl. zonder vz. *tumulo*; de apostrofe; het samengesteld adjectief *bellipotens* (= Mars); *rorare sanguine* druipen van het bloed; *crista*: helmboos; *bis sex*; *thorax*: pantser, Grieks leenwoord; *sinistrae*: aan de linkerhand; *ensis*); Horatius, *Carm.* II, 11, 22 *eburna...lyra*; *Serm.* II, 6, 100-103 *Iamque tenebat / nox medium caeli spatium, cum ponit uterque / in locuplete domo vestigia, rubro ubi cocco / tincta super lectos canderet vestis eburnos* (fabel over de land- en de stadsmuis; parodie van de epische stijl / verheven formulering i.v.m. een rijkelijke woning; let ook op de plaats van *lectos* en *eburnos*; vgl. voor wat dit laatste betreft ook de vv. 104-5); Tibullus I, 7, 8 *te..Messalla ..portabat nitidis currus eburnus equis* (over een triomfwagen); Propertius; Ovidius, *Met.* IV, 185 *Lemnius extemplo valvas patefecit eburnas* (*Lemnius*: Vulcanus, Lemnos was gewijd aan deze god); later Ausonius, *Ephemeris* 8, 22-26 *Divinum perhibent vatem sub frondibus ulmi / vana ignavorum simulacra locasse soporum / et geminas numero portas: quae fornice eburno / semper fallaces glomerat super aera formas, / altera quae veros emittit cornea visus* (cf. Vergilius, *Aen.* VI, 283-4 en VI, 893-6; *fornix*: een gewelf) (zie ook OLD¹⁵⁷); vergelijk *fagineus- faginus* ‘van beukenhout’: *fagineus*: Ausonius, *Mosella* 269 (en Green: “like many words in –eus this is both technical (Cato, *Res rusticae* 21, 4) and poetic (Ovid, *Met.* VIII, 653; *Fast.* IV, 656; *Epist.* 5, 87); *faginus*: bv. Tibullus I, 10, 8 *faginus..scyphus*; en ook nog *caeruleus* en de poëtische nevenvorm *caerulus*: Vergilius gebruikt *metri gratia caerula* als onz. mv. i.p.v. *caerulea*, bv. *Aen.* II, 381 en X, 209 (en Austin, *ad Aen.* II, 381 en Harrison *ad Aen.* X, 209-211).

Let verder op een geval als *innumerus* poëtisch voor *innumerabilis* ‘ontelbaar’ of *oblivium* voor *oblivio* (zie *supra*).

De Latijnse dichters vermijden op vele plaatsen de gewone termen voor ‘doden’, *interficere, necare, occidere...*; ze opteren bv. voor *demittere neci* (Vergilius, *Aen.* II, 85, “a high-sounding phrase”), *demittere Orco* (*Aen.* II, 398) en verder o.a. voor *sternere* (8 x in *Aen.* X, zie Harrison *ad Aen.* X, 119 *sternere caede viros*; Austin *ad Aen.* II, 398 en Axelson 1945, p. 65-8).

4. De poëtische taal wordt wat het vocabularium betreft misschien nog het sterkst gekenmerkt door het metonymisch, metaforisch en pregnant gebruik van heel wat woorden¹⁵⁸ enerzijds en door het laten glanzen van gewone woorden dank zij een bijzondere plaatsing ervan anderzijds. Hierover volgen een paar woorden onder § 8 over stilistische bijzonderheden.

Ik stip hier ook nog aan dat de dichters sommige gewone woorden (*verba communia*) soms in een ongewone betekenis gebruiken: zo bv. het bw. *olim* met de betekenis ‘af en toe’ ‘soms’, in vergelijkingen en spreekwoorden (reeds in Plautus; zie verder bv. Lucretius VI, 148; Vergilius, *Aen.* V, 125; Horatius, *Serm.* I, 1, 25-6 *ut pueris olim dant crustula blandi / doctores*; *Ciris* 22-3 en Lyne: archaïsche betekenis; Ovidius) en, zoals minder geweten, *simul*, gewoonlijk bw. of voegwoord, als vz + ablatief met de betekenis ‘tegelijk met’: zie bv. Vergilius, *Aen.* V, 357 *et simul his dictis faciem ostentabat*; Horatius, *Serm.* I, 10, 84-6 *Te dicere possum, / Pollio, te, Messalla, tuo cum fratre, simulque / vos, Bibule et Servi, simul his te, candide Furni, / etc.*; Ovidius, *Trist.* V, 10, 29-30 *quippe simul nobis habitat discrimine nullo / barbarus*; Germanicus, *Arat.* 632 en Silius V, 417-8 (OLD).

5.*A. Cordier overloopt in zijn *Etudes sur le vocabulaire épique dans l'Enéide* (1939) ook zeldzame en technische woorden. Zeldzame en technische woorden komen voor in de poëzie, maar behoren als dusdanig niet specifiek tot het epos of tot de poëzie in het algemeen. Toch is het interessant om hun aanwezigheid in een dichter te onderzoeken. Men kan o.a. nagaan welke technische woorden ze vermijden en welke vervangoplossingen ze aangewend hebben. In dit verband wil ik *A. Grilli, *Pensiero e tecnicismo lessicale in Lucrezio* (1997) kort vermelden. De didactische dichter staat zichzelf blijkbaar de nodige vrijheid toe wat technische termen betreft; hij vermijdt overdreven techniciteit. Vgl. ook supra sub I over Lucretius en Lucanus !

Deel III

§ 6. Fonetiek: enkele prosodische bijzonderheden

Niet alles wat in de handboeken metriek over prosodie wordt aangevoerd, brengen we hier ter sprake. Toch leek het ons wenselijk hier bij een aantal typische en frequent voorkomende bijzonderheden stil te staan.

Klinkers kunnen kort of lang zijn, een tweeklank is vrijwel steeds lang. Veelal spreekt men daarnaast ook van korte en lange lettergrepen, maar in dit geval gaat het eigenlijk niet over lengte, wel over kwantiteit; daarom geeft Allen (*Vox Latina* 1978, p. 89 en p. 91-2) er de voorkeur aan te spreken van zware en lichte lettergrepen (respectievelijk ‘heavy’ en ‘light’)!

Leumann (LHS, vol. 1, § 130A, p. 115) gebruikt de benaming ‘metrische Dehnung’ voor geval I, 2, Crusius (§ 31, p. 28) voor de gevallen I,2 en II, 2.

I. Verkorting en verlenging van een klinker binnen in een woord; verkorting van een lange klinker of van een tweeklank in de slotlettergreep van een woord voor een hiaat (*productio - correptio*¹⁵⁹)

1. Over de genitiefuitgang – **ius** en over de datieven **mihi, tibi, sibi**.

In de genitiefuitgang –*ius* rekenen de dactylische dichters sinds Lucilius om metrische redenen de *i* nu eens lang dan weer kort (Crusius § 12). In de regel is de *i* in de pronominale genitief lang, bij dichters kan verkorting optreden door *correptio ante vocalem*. Enkele voorbeelden: Catullus 66, 84-5 *Sed quae se impuro dedit adulterio, / illius a ! mala dona levis bibat irrita pulvis* (v. 84 is een pentameter, 85 een hexameter; de *i* in –*ius* is kort; *irritus*: zonder resultaat) vs 67, 23-4 *sed pater illius gnati violasse cubile / dicitur et miseram conscelerasse domum* (een elegisch distichon; de *i* in –*ius* is lang); Tibullus II, 6, 31-4 *Illa mihi sancta est, illius dona sepulcro / et madefacta meis sarta feram lacrimis, / illius ad tumulum fugiam supplexque sedebo / et mea cum muto fata querar cinere* (de eerste maal is de *i* van de uitgang –*ius* lang, de tweede maal kort; opvallende anafoor *illa – illius - illius*); Vergilius, *Aen.* I, 41 *unius ob noxam et furias Aiacis Oilei* (niet de beter bekende Ajax zoon van Telamon, maar de zoon van Oileus; Austin: *Oilei* drielettergrepige gen. kort – lang – lang / synizesis) en II, 130-1

Adsensere omnes et, quae sibi quisque timebat, / unius in miseri exitium conversa tulere (*unius*: de *i* is tweemaal kort).

Ik wijs er terloops op dat in de vormen *mihi*, *tibi* en *sibi* de eind-*i* nu eens kort dan weer lang uitgesproken werd. Dit fenomeen hangt samen met de iambische *correptio*: *mihi* (de tweede *i* is oorspronkelijk lang) werd *mihi* (de tweede *i* kort) (*brevis brevians*). Soms brengen dichters de twee scansies samen in één vers ('enantiometrie'), bv. Lucretius III, 145-6 *Idque sibi solum per se sapit, id sibi gaudet, / cum neque res animam neque corpus commovet una* (*id* = *consilium*; *sibi* eindigt de eerste maal op een lange *i*, de tweede maal op een korte); Ovidius, *Ib.* 105 *terra tibi fruges, amnis tibi deneget undas* (*tibi* eindigt de eerste maal op een lange *i*, de tweede maal op een korte).

2. Metrische verlenging van een klinker binnen in een woord, voornamelijk onder de ictus / in arsi¹⁶⁰, een procedé dat in het Grieks en met name door Homerus werd aangewend om bepaalde types van prosodisch niet geschikte woorden voor de hexameter bruikbaar te maken, wordt in het Latijn slechts uitzonderlijk toegepast¹⁶¹. Ennius heeft het procedé niet aangewend en heeft prosodisch onbruikbare woorden systematisch door andere vervangen¹⁶². In de Latijnse poëzie treft men het betrokken verschijnsel hoofdzakelijk aan in Griekse eiggennamen.

Voorbeelden: Ennius, *Ann.* 240-1 *Skutsch Iuno Vesta Minerva Ceres Diana Venus Mars / Mercurius Iovis Neptunus Volcanus Apollo* en Vergilius, *Aen.* I, 499 *Diana*: OLD: metrisch verlengde eerste lettergreep, de *i* in kwestie is van nature kort; verschillend Skutsch bij Ennius: de *i* is van oorsprong lang (hij verwijst naar Plautus, *Bacch.* 312; vgl. trouwens ook Leumann, LHS, vol. 1, §118, p. 106), maar kan bij dichters (zie reeds Lucilius) verkort worden.

Vergilius, *Aen.* I, 1-4 *Arma virumque cano, Troiae qui primus ab oris / Italiam fato profugus Laviniaque venit / litora, multum ille et terris iactatus et alto / vi superum, saevae memorem Iunonis ob iram etc.* (let verder o.a. ook op *Italiam.. Laviniaque..litora.. terris.. alto*: acc. en abl. zonder vz.; *altum* voor 'zee'; gen. *superum*), *Aen.* X, 8 *Italiam* en ook *Aen.* III, 185 *Itala regna* (de *i* van de eerste lettergreep van *Italiam* en *Itala* is *metri gratia* verlengd) vs Catullus 1, 5 *Italorum* (de *i* is kort; vgl. Lucilius 902 Krenkel; de *i* is van nature kort, zie Quintilianus I, 5, 18 en OLD); voorbeeld voor de metrische verlenging is o.a. Callimachus, *Hymn.* 3, 58; verder Vergilius, *Ecl.* 4, 1 *Sicelides Musae* en Lucanus II, 548 *Sicanio* (de *i* in de openingslettergreep is lang i.p.v. kort; *Sicelis* en *Sicanius*:

Sicilisch) vs *Siculis* in *Ecl.* 2, 21 (de *i* in de eerste lettergreep is kort; *Siculus*: Sicilisch)¹⁶³; Propertius I, 14, 19 *illa neque Arabium metuit transcendere limen* (de *a* in de eerste lettergreep is lang i.p.v. kort) vs *Arabs* (de *a* in de eerste lettergreep is kort) en ten slotte Ovidius, *Fast.* V, 421 *Lemuria* (de *u* is lang i.p.v. kort; ‘Lemurenfeest’) vs *Fast.* V, 483 *Lemures* (de *u* is kort).

3. Het soort **verkorting metri causa** dat hiervan de tegenhanger vormt komt in het Latijn, zoals overigens ook in het Grieks, slechts sporadisch voor (Leumann, LHS vol. 1, 130B, p. 115-6)¹⁶⁴. Voorbeeld: *Orion* in Vergilius, *Aen.* I, 535 *cum subito adsurgens fluctu nimbosus Orion /*; Propertius II, 16, 51 en Ovidius, *Ars.* I, 729 (de *o* in de openingslettergreep van *Orion* is kort i.p.v. lang) vs *Orion* in *Aen.* VII, 719 *saevus ubi Orion hibernis conditur undis* (de *o* in de openingslettergreep van *Orion* is lang). Vgl. ook de aantekening over *Diana* sub 2!

4. Stippen we hier ook nog de volgende prosodische bijzonderheid aan. **Een tweeklank of een lange klinker in hiatuspositie aan het einde van een woord** kunnen naar Grieks voorbeeld metrisch kort worden gerekend (Crusius spreekt p. 19 van een zwak hiaat, sommigen hebben het over een ‘prosodisch hiaat’)¹⁶⁵.

Bv. Cicero, *Arat. frg.* 23 (ed. Soubiran, p. 164) *etesiae in* (*ae* kort; *etesiae*: ‘passaatwinden’); Vergilius, *Georg.* I, 281-2 *Ter sunt conati imponere Pelio Ossam / scilicet, atque Ossae frondosum involvere Olympum; / ter pater exstructos disiecit fulmine montis* (de *o* in *Pelio* is kort; de *Pelion*, *Ossa* en *Olympus* zijn bergen in Thessalië); *Georg.* I, 436-7 *votaque servati solvent in litore nautae / Glauco et Panopeae et Inoo Melicertae* (*Panopea*, een zeenimf; *ae* is kort; *Melicertes* / *Melicerta*, een zoon van *Ino*; adj. *Inous*; uitzonderlijk vers, vertaling uit het Grieks); *Aen.* III, 210-1 *Strophades Graio stant nomine dictae / insulae Ionio in magno* (*ae* is kort). Zie ook nog Ausonius, *Eclogae* 8, 3 *Phrixeo ab* (*Phrixeus*: van Phrixus, de broer van Helle).

De verkorting van een lang open monosyllabum in hiatuspositie zoals in Vergilius, *Ecl.* 8, 108 *qui amant* en in *Aen.* VI, 507 *te amice* leunt aan bij de omgangstaal (vgl. de komedie)¹⁶⁶.

II. Verlenging / verzwaring en verkorting / verlichting van lettergrepen (*productio – correptio*)

1. Van twee of meer op elkaar volgende medeklinkers binnen in een woord behoort ten minste de eerste medeklinker bij de eerste van de twee betrokken lettergrepen

zodat die lettergreep gesloten en dus lang / zwaar is. Er is één uitzondering op deze regel: *muta + liquida* (p, t, c, b, d, g + r, l) werden in de uitspraak (en zo ook in oud-Latijnse verzen, zo bv. in Plautus en Terentius) in de regel niet van elkaar gescheiden. Maar, wellicht in aansluiting bij bestaande varianten in de uitspraak en in navolging van Griekse voorbeelden¹⁶⁷, hebben dichters, vrijwel zeker (er zijn blijkaar twee zekere voorbeelden) sinds Ennius, *Annales* 319 Skutsch *Cyclopi* (afgesloten en dus lange / zware eerste lettergreep; Grieks woord !) en 214 *sacrificare* (afgesloten en dus lange / zware eerste lettergreep; de eerste lettergreep van een woord dat met drie korte lettergrepen begint; cf. Homerus), in elk geval sinds Lucilius¹⁶⁸, *muta cum liquida* volgens metrische noodzaak van elkaar gescheiden of niet¹⁶⁹.

Enkele voorbeelden: Lucretius IV, 1218-1222 *Fit quoque ut interdum similes existere avorum / possint et referant proavorum saepe figuras / propterea quia multa modis primordia multis / mixta suo celant in corpore saepe parentes, / quae patribus patres tradunt a stirpe profecta* (de eerste lettergreep van *pa-tribus* is open en kort / licht en de eerste lettergreep van *pat-res* gesloten en dus lang / zwaar); vergelijk Vergilius, *Aen.* II, 661-3 *patet isti ianua leto, / iamque adierit multo Priami de sanguine Pyrrhus, / natum ante ora patris, patrem qui obtruncat ad aras* (de eerste lettergreep van *pa-tris* is open en kort / licht /, de eerste lettergreep van *pat-rem* is gesloten en lang / zwaar; let verder op de plaats van *qui* ! zie infra); Ovidius, *Met.* XIII, 606-8 *levitas sua praebuit alas, / et primo similis volucris, mox vera volucris / insonuit pennis* (*volucris* komt in hetzelfde vers met twee verschillende kwantiteiten van de tweede lettergreep voor, nogmaals ‘enantiometrie’)¹⁷⁰.

*Het overzicht *Juxtaposed Prosodic Variants in Greek and Latin Poetry* van N. Hopkinson (1982) betreft niet alleen wat men op grond van de titel van zijn studie verwacht. Hij heeft het, voor wat meer bepaald het Latijn betreft, niet alleen over ‘same word, variant prosody’ (p. 173-4), ‘variant prosody before mute + liquid’ (p. 175-6) en ‘prosody determined by following word’ (p. 176), maar ook over ‘variant forms of same word’ (p. 174; hiermee bedoelt de auteur het samenbrengen van varianten als *dextera* en *dextra, seu* en *sive, nihil* en *nil, periculum* en *periculum*), polyptoton, paronomasie en ‘variation of mood / tense’ (p. 177). Bv. Ovidius, *Ars* I, 84 *quique aliis cavet, non cavet ipse sibi* (een pentameter; *cavit – cavet* : de *a* respectievelijk lang en kort). Hij wijst er op dat de dichters dit leuk vonden en citeert Martialis IX, 11, 13-7 om aan te tonen dat de Grieken zich meer konden permitteren dan de Romeinen: *Dicunt Eiarinon*

tamen poetae, / sed Graeci quibus est nihil negatum / et quos decet sonare: / nobis non licet esse tam disertis / qui Musas colimus severiores. (de e van Earinus maakt dat die naam als dusdanig niet past in het versschema dat Martialis hier gebruikt, namelijk de hendecasyllabe; daarentegen konden Homerus en co de A van Ares kort of lang scanderen).

2. Afgezien van het onder I,2 genoemde procedé kent de Latijnse poëzie ook nog **de (zogenaamde) metrische verlenging van een (veelal op een medeklinker eindigende) korte slotlettergreep in arsi** / onder de ictus, vooral voor een caesura semiquinaria of semiseptenaria van een hexameter, dikwijls bij een gemarkeerde gedachtenstop. Zogenaamde verlenging: meermaals weerspiegelt deze zogenaamde verlenging de oorspronkelijke kwantiteit / een archaische prosodie, in andere gevallen kan men spreken van analogie¹⁷¹. Vergilius past deze verlenging frequent toe en naar zijn voorbeeld bieden ook Ovidius en anderen ze dan¹⁷². Voorbeeld is o.a. de Homerische verlenging van τϵ. Men treft het procedé reeds aan bij Ennius. Misschien had Vergilius de bedoeling Homerische en Enniaanse ritmen op te roepen¹⁷³.

Ik sta vooraf even stil bij Ennius (cf. Skutsch, ed. *Annales*, p. 58-9):

Ann. 82 *populus* en 139 *aquila* (tweemaal is de laatste lettergreep verlengd in arsi).

Slotlettergrepen eindigend op *-t* en *-r* die oorspronkelijk lang waren (het gaat om gevallen waar de kwantiteit zichtbaar is), zijn dat nog steeds in Plautus. In Ennius hangt de situatie af van het type woorden: alle anapaestische woorden en wordeindes bewaarden de lange kwantiteit van de slotlettergreep: bv. *Ann.* 108 *genitor*; 135 *dederat*; 149 *memorat*; ook in de meeste iambische woorden is de oorspronkelijke, lange kwantiteit van de slotlettergreep bewaard: bv. *Ann.* 40 *soror*; 159 *tenet*; 186 *velit*; 238 *cupit*; 424 *iubet*; hetzelfde is waar voor de meeste spondeïsche woorden: bv. *Ann.* 78 *esset*; 385 *infit*; 428 *clamor*; 545 *clamor*.

En nu Vergilius etc.:

(1). Vergilius, *Ecl.* 10, 69 *omnia vincit Amor: / et nos cedamus Amori*¹⁷⁴; *Aen.* VII, 173-5 *Hic sceptrum accipere et primos attollere fascis / regibus omen erat; hoc illis curia templum, / haec sacris sedes epulis*; *Aen.* X, 394 *nam tibi, Thymbre, caput Evandrius abstulit ensis* (*caput*: Harrison: een vrijheid *metri causa* overgenomen van Homerus en Ennius; let in *Aen.* X, 394 ook op de pathetische apostrofe; *Thymbre* vocatief – zie daarnaast ook *Thymber* in v. 391; het

possessieve adjectief *Evandrius* i.p.v. een gen. van de bezitter en *ensis* i.p.v. *gladius*); *Aen.* XII, 13 *congregior. Fer sacra, pater, et concipe foedus.*

Tibullus I, 4, 27-8 *at si tardus eris / errabis. Transiet aetas / quam cito ! non segnis stat remeatque dies*; I, 10, 13 *nunc ad bella trahor, et iam etc.*¹⁷⁵.

Propertius II, 8, 7-8 *Omnia vertuntur: certe vertuntur amores: / vinceris aut vincis, / haec in amore rota est*¹⁷⁶ (vgl. *Fortunae rota*).

Van dit type zouden er bij Vergilius 57 gevallen voorkomen; daarvan 29 bij de cesuur in de derde voet, 14 gevallen bij de cesuur van de vierde voet.

(2).Vergilius, *Aen.* III, 91 / *liminaque laurusque dei* (cf. Gr. τε; opnieuw ‘enantiometrie’); vergelijk ook XII, 363 *Chloreaque Sybarimque Daretaque Thersilochumque* (-*que* voor één consonant; *Chloreus*, -*ei* / -*eos*; *Sybaris*; *Dares*, -*etis*; *Thersilochus*: Trojaanse makkers van Aeneas; een vers gevuld met namen, naar het voorbeeld van Homerus, zie Tarrant *ad loc.*); *Aen.* IX, 767 *Alcandrumque Haliiumque Noemonaque Prytanimque* (-*que* voor twee consonanten; *Alcander*, *Halius*, *Noemon*, -*onis*, *Prytanis*: Trojaanse makkers van Aeneas¹⁷⁷ = Homerus, *Ilias* V, 678). In totaal 17 gevallen bij Vergilius (zie Tarrant, *ad Aen.* XII, 363), -*que*, op twee gevallen na voor twee consonanten, op één geval na in de tweede voet. Bij Ovidius telt men meer gevallen -*que* voor één medeklinker, bv. in *Met.* X, 262-3 *liliaque pictasque pilas et ab arbore lapsas / Heliadum lacrimas* (vgl., zoals gezegd, de Homerische verlenging van τε; let in *Met.* X, 262-3 ook op de alliteratie *pictas – pilas* en op het expressieve enjambement *lapsas / .. lacrimas*; uit de bomen waarin de dochters van Helios gemetamorfoseerd zijn druipen barnsteen).

III. Wijziging van de klankkleur (Wijziging van de kwaliteit)

Vergilius schreef, volgens sommige hss, archaïserend *vortex* i.p.v. *vertex* in *Georg.* III, 241 en in *Aen.* I, 117¹⁷⁸.

Op bepaalde plaatsen lijken de dichters archaïserend diftongen in plaats van monoftongen te hebben geschreven. Voorbeelden: Lucretius I, 29 en 32: *moenera*. Geen zekere voorbeelden in Vergilius: in *Aen.* X, 24 en 144 en XI, 382 leest ed. Mynors *murorum*; Sabbadini-Castiglioni en Geymonat lezen *moerorum* in aansluiting bij bepaalde handschriften en met verwijzing naar Servius. Volgens Leumann gaat het hier echter louter om een schriftarchaïsme¹⁷⁹.

IV. Vermindering en vermeerdering van het aantal lettergrepen

Bemerking vooraf : de term synizesis wordt in handboeken en commentaren gebruikt in een zeer ruime, een ruime, een enge en een zeer enge betekenis ¹⁸⁰!

In een zeer ruime betekenis beduidt de term: in afwijking van de standaardtaal twee lettergrepen (versmelten) en samentrekken, d.w.z. al wat hier volgt onder 1) 2) en 3)¹⁸¹. In ruime zin wordt de term aangewend i.v.m. wat volgt onder 1) en 2)¹⁸² of onder 2) en 3)¹⁸³. In enge zin wordt de term gebruikt i.v.m. wat volgt onder 2)¹⁸⁴. In zeer enge zin treft men de term aan i.v.m. een gedeelte van wat volgt onder 2), namelijk i.v.m. de versmelting van twee klinkers van verschillende kleur tot een stijgende tweeklank¹⁸⁵. (Men spreekt van een dalende tweeklank wanneer het consonantische element op de tweede plaats komt, bv. *deinde*, van een stijgende tweeklank wanneer het consonantische element op de eerste plaats komt, bv. *eorundem* – de *e* wordt uitgesproken als een consonantische *i*.)¹⁸⁶ Zij die de term synizesis in de zeer enge betekenis gebruiken, rekenen de rest van 2), namelijk de versmelting van twee klinkers van een verschillende kleur tot een dalende tweeklank, bij 1) waarvoor ze de term contractie gebruiken.

1.Contractie : Metri causa kan een dichter twee op elkaar volgende identieke klinkers¹⁸⁷ die tot twee verschillende lettergrepen behoren, samentrekken¹⁸⁸ tot één lange klinker.

Voorbeelden : Lucretius, Vergilius: *derrasse* (voor *deerrasse*); Vergilius, *Ecl.* 7, 7: *derraverat*; Lucretius: *desse* (voor *deesse*); Catullus 64, 151 *dessem*; Vergilius, Horatius: *dest*, *dero*, *derit*, *derunt*; overigens is de contractie *de-e* de regel in verzen; vgl. nog Martialis I, 92, 4 *si deest nil aliud, Mamuriane, tibi*, later bv. Ausonius, *Ephemeris* 8, 27-8 *quod si de dubiis conceditur optio nobis, / desse fidem laetis melius quam vana timeri*; daarnaast Ennius, *Ann.* 182 Skutsch, verder Lucretius en Vergilius *isdem* (voor *iisdem*); Lucretius I, 165 en Vergilius, *Aen.* III, 158 *idem* (voor *iidem*).

2.Synizesis / synaeresis¹⁸⁹: Metri causa kan een dichter twee of meer op elkaar volgende klinkers die van een verschillende kleur zijn en tot twee verschillende lettergrepen behoren, in de uitspraak samentrekken tot een tweeklank in één lettergreep.

In verband met de archaische periode bestaat er nogal wat onzekerheid: in tal van gevallen is immers niet met zekerheid uit te maken of men synizesis dient aan te nemen dan wel ‘Iambenkürzung’¹⁹⁰.

In de volgende voorbeelden wordt synizesis als zeker aangezien: in de hexameter: Ennius, *Ann.* 189 Skutsch *eorundem*; Lucilius 1212 Krenkel *eodem*; in het drama: de afhankelijke naamvallen van *idem* bij Plautus en Terentius (zie Skutsch ad Ennius, *Ann.* 604); verder *Nerei*: Ennius, *Trag.* 119 Jocelyn; Plautus, *Epid.* 36; *rei*: Plautus; *eamus*: Plautus, *Men.* 387; *fuisse*: Plautus, *Merc.* 470 en *Rud.* 1079¹⁹¹; *deorsum*: Plautus, *Am.* 1108; Terentius, *Ad.* 573; *proind(e)*: Plautus; *antehac*: Plautus, dikwijls; *dehinc*, *dein(de)*: bv. Plautus, *Trin.* 945.

Ook bij Lucretius komen meerdere gevallen van dit type synizesis voor: o.a. I, 480 en IV, 744 *eadem*; II, 663 *eodem*; verder III, 383 *aranei*; III, 877 *ecit*; II, 333 *deinceps*; verder *deorsum*, *proinde*.

Beslissend voor de klassieke poëzie was ongetwijfeld de wijze waarop Catullus het procedé meermaals toepaste in Griekse namen en daarbuiten¹⁹². Voorbeelden: *Peleu* (voc.): 64, 26; *Theseu* (voc.): 64, 69 en 133; *Thesei* (gen.): 64, 120; *Pelei* (Griekse dat.): 64, 382; *Peleo* (dat.): 64, 336; dus telkens in het epyllion *Carm.* 64 en naar Grieks model. Daarbuiten o.a. *ei* (dat. van *is*): 82, 3; *deinde*: 5, 9; vgl. 5, 10 *dein*; *praeoptarit*: 64, 120, zoals in de komedie (zie ed. Fordyce); en *proicies*: 55, 19; vgl. 64, 82 en 370.

Voor de klassieke periode is vooral het volgende te melden :

- Griekse namen op *eus*: *Ilionei*: Vergilius, *Aen.* VII, 249; *Nerei*: Vergilius, *Aen.* VIII, 382-4 *Ergo eadem supplex venio et sanctum mihi numen / arma rogo, genetrix nato. Te filia Nerei, / te potuit lacrimis Tithonia flectere coniunx (sanctum mihi numen: Vulcanus; Tithonia ..coniunx: Aurora vroeg voor haar echtgenoot de onsterfelijkheid); Nerei*: vgl. later bv. Avienus, *Descriptio* 189; *Tereo*: Ovidius, *Met.* VI, 635 *scelus est pietas in coniuge Tereo /; Thesei*: Ovidius, *Am.* I, 7, 15; *Fast.* VI, 737; let daarnaast op *Ulixes*: synizesis *Ulixei* in Horatius, *Epist.* I, 6, 63 en I, 7, 40 en dezelfde scansie in Ausonius, *Epist.* 9b, 13; daarnaast geen synizesis in *Ulixei* in Horatius, *Carm.* I, 6, 7; *Ulixi* in Vergilius, *Ecl.* 8, 70;

- Substantieven en adjectieven op *-eus*: *alveo* (*alveus*: ‘schuitje’): Vergilius, *Aen.* VI, 412-3 *simul accipit alveo / ingentem Aenean*; VII, 33 en 303; IX, 32; Tibullus II, 1, 49 *alveo /*; Ovidius, *Am.* II, 13, 9; Statius, *Theb.* IX, 225 (en Dewar *ad loc.*); Ausonius, *Mosella* 83; 142 en 454; *aureo*: Vergilius, *Aen.* X, 116-7 *Solio tum Iuppiter aureo / surgit, caelicolae medium quem ad limina ducunt (solum: troon); aurea*: Vergilius, *Aen.* I, 697-8 *Cum venit, aulaeis iam se regina superbis / aurea composuit sponda mediamque locavit (aulaeum: ‘sprei’); Aeneis* VII, 190 *aurea percussum virga*; X, 116; Ovidius, *Am.* I, 8, 59 *Ipse deus vatum palla spectabilis*

aurea; Ausonius, *Ephemeris* 8, 19-20 *templa deum sanctasque fores palatiaque aurea / spectro*; *aureis*: Vergilius, *Aen.* I, 726; *ferrei*: Vergilius, *Aen.* VI, 280;

-*huic*, *ei*, *cui*: synizesis is in poëzie de regel; vanaf Ovidius *ei* ook tweelettergrepig; vanaf Seneca *Trag.* *cui* ook tweelettergrepig; zie bv. Martialis VIII, 52, 3 *Drusorum cui contigere barbae* (een hendecasyllabe); XI, 72, 2 *conlatus cui Gallus est Priapus* (een hendecasyllabe); Ausonius, *Ephemeris* 1, 15 en *Parentalia* 27, 2; zie ook Ausonius, *Praef.* 4, 6 (en Green); Prudentius, *Cath.* 2, 90 en *Symm.* II, 114; *huic* tweelettergrepig in Statius, *Silv.* I, 1, 107 en *Theb.* VIII, 459 (vgl. Crusius nr. 22 en OLD).

-in een aantal vormen van *idem* (tweede vokaal telkens lang !): *eodem*: Vergilius, *Aen.* XII, 847; Propertius II, 8, 26; *eadem*: *Aen.* X, 487; *eosdem*: Propertius IV, 7, 7 en 8;

-in de samenstellingen *de-*, *e-* en *re-icere*: *reice*: Vergilius, *Ecl.* 3, 96; vgl. Statius, *Theb.* IV, 574 *reicit*; *deicere*: Horatius, *Serm.* I, 6, 39; vgl. reeds Lucretius en Catullus. Zie ook nog *traice*: Propertius II, 12, 18¹⁹³;

-Daarbuiten o.a. nog : *proinde* en *dein(de)*: voor deze woorden is synizesis in poëzie de regel; zie bv. Silius II, 353 en II, 374; *dehinc*: o.a. Vergilius, *Aen.* I, 131 *Eurum ad se Zephyrumque vocat, dehinc talia fatur* (en Austin *ad loc.*) en VI, 678; *dehinc* in *Aen.* III, 464 *dona dehinc auro gravia ac secto elephanto / imperat ad navis ferri* is daarentegen tweelettergrepig (*gravita*: eind-*a* metrisch lang voor caesuur)¹⁹⁴; *deorsum*, *seorsum*; Horatius, *Serm.* II, 6, 67 *prout*; *Serm.* II, 3, 91 *quoad* (*prout* en *quoad* worden hier dus uitgesproken als monosyllaba !); *antehac*: Horatius, *Carm.* I, 37, 5; synizesis voor verschillende woorden waarschijnlijk een gangbare uitspraak in de omgangstaal.

3. Consonantisering van de klinkers *i* en *u* tot halfvocalen¹⁹⁵

Een ander middel om twee lettergrepen te herleiden tot één bestaat in het consonantiseren van een postconsonantische *i* of (eerder uitzonderlijk) *u* voor een vokaal. Indien de lettergreep voor de *i* of *u* een korte lettergreep is, dan wordt die ten gevolge van het consonantiseren van de *i* of de *u* afgesloten en dus lang = zwaar. Zowel voor dit procedé als voor het vorige hadden de dichters het voorbeeld van de Griekse poëzie, maar ongetwijfeld konden ze ook aanleunen bij bepaalde tendensen in de gesproken taal¹⁹⁶. Vergilius consonantiseert vrij dikwijls een *i*, Ovidius doet dat vrijwel nooit¹⁹⁷. Het procedé komt reeds voor bij Ennius¹⁹⁸.

Voorbeelden: *aviu*m: Ennius, *Ann.* 89 Skutsch; *abiete*: Vergilius, *Aen.* II, 16; *abietibus*: *Aen.* IX, 674 *abietibus iuvenes patriis et montibus aequos* (*abies*: den; *patriis* hoort bij *abietibus* en bij *montibus*); *ariete*: *Aen.* II, 492; vgl. *arietis* in Avienus, *Descriptio* 228; *parietibus* in *Aen.* II, 442 (tegenover Ovidius, *Met.* IV, 66 *paries i* niet geconsonantiseerd); *fluvii*: *Aen.* III, 699-702 *Hinc altas cautes proiectaque saxa Pachyni / radimus, et fatis numquam concessa moveri / apparet Camerina procul campique Geloi, / immanisque Gela fluvii cognomine dicta* (*Pachynus* of *-um*: voorgebergte op de zuidelijke punt van Sicilië; *radere*: rakelings voorbijvaren; *Camerina*: stad aan de Z.-W. kust van Sicilië; *Gelous* adj. afgeleid van *Gela*, de naam van een rivier en een (Dorische) stad op Sicilië; de *a* van de nom. *Gela* is lang voor de caesuur, op taalhistorische grond); *fluviorum*: *Georg.* I, 481-3 *Proluit insano contorquens vertice silvas / fluviorum rex Eridanus camposque per omnis / cum stabulis armenta tulit* (*proluere*: wegspoelen); *verba precantia*: *Aen.* VII, 237; *consilium*: Horatius, *Carm.* III, 4, 41; *principium*: Horatius, *Carm.* III, 6, 6. In de volgende twee gevallen maakt de consonantisering van de *i* geen verschil uit voor de kwantiteit van de vorige lettergreep die immers lang is: *Lavinia*: *Aen.* I, 2 en *omnia*: *Aen.* VI, 33; vgl. ook nog Ausonius, *Epicedion in patrem* 49 *omnium*; *Ecl.* 20, 24 *omnia*; verder ook *tristia* in *Parentalia* 17, 16. Daarnaast vermeld ik ook nog *genua*: *Aen.* V, 432 (*genua* eerste woord van de hexameter !).

Over *conubium* (voor *matrimonium*) is er discussie: OLD ziet de zaken a.v.: in Catullus 62, 27 en in Ovidius, *Fast.* III, 195 is de *u* van *conubia* zeker lang; maar elders kan men dikwijls met een korte *u* rekenen, bv. in Lucretius III, 776 en Vergilius, *Aen.* III, 136; maar men kan in deze laatste twee gevallen een geconsonantiseerde *i* aannemen en dan is de tweede lettergreep van *conubia* gesloten en dus ‘zwaar’ zoals in de aangehaalde voorbeelden uit Catullus en Ovidius! Men kan hier nog aan toevoegen dat ook in Catullus 64, 141 en 158 de (eerste) *u* van *conubium* zeker lang is; met Lucretius III, 776 is naast Vergilius, *Aen.* III, 136 ook *Aen.* I, 73 nog vergelijkbaar; bij *Aen.* I, 73 stipt Servius aan dat de *u* van *conubium* van nature lang is¹⁹⁹.

4. Vocalische diaeresis: De tegenhanger van synizesis is het (artificiële) vocaliseren van een *u* (of *i*). Op deze wijze wordt af en toe één lettergreep uit elkaar getrokken tot twee ²⁰⁰.

Voorbeelden: *duellum*: drielettergrepig in plaats van tweelettergrepig in Ennius, *Ann.* 573 Skutsch en in Horatius, *Carm.* III, 5, 38; III, 14, 18; IV, 15, 8; *Epist.* I, 2, 7; II, 2, 98 (*bellum* gaat terug op het tweelettergrepig *duellum*); *aquae*:

Lucretius VI, 552 en *suadent*: Lucretius IV, 1157; *siluae*: Horatius, *Epod.* 13, 1-5 *Horrida tempestas caelum contraxit, et imbres / nivesque deducunt Iovem; nunc mare, nunc siluae / Threicio Aquilone sonant. Rapiamus, amici / occasionem de die, dumque virent genua / et decet, obducta sovatur fronte senectus* (een hexameter gevolgd door een *iambelegus*, zie Nougaret § 319; *siluae*: kort – kort – lang; *deducunt Iovem*: “te midden van regen en sneeuw daalt Jupiter neer uit de hemel” (Pinkster); verschillend Mankin *ad loc.*: “an ominous image: *deducunt* may suggest either military triumph.. as if Jupiter had been defeated in a battle of the gods and giants... or magical entrapment, as if a witch had pulled him from the sky”; hij heeft het over “the violence of H.’s expression”; *Threicius* = *Thracius*); *siluae* ook in de glyconeus *Carm.* I, 23, 4 *aurarum et siluae metu*. In een geval als *dissoluo* (Catullus 66, 38; vgl. ook 2b, 13 en 61, 53) gaat het om het herstel van de oorspronkelijke situatie²⁰¹; zie ook nog *dissoluenda* in Tibullus I, 7, 2 en *dissoluisse* *ibid.* I, 10, 62 etc.²⁰² Diaeresis van *voluere* in Catullus 66, 74 en 95, 6; vgl. ook Ovidius, *Epist. Her.* 12, 4 *evoluisse* (Bömer).

5.Syncope: Syncope noemt men de ingreep waardoor een (veelal korte onbeklemtoonde) klinker binnen in een woord wordt uitgestoten, iets wat in alle tijden geregeld gebeurde in de gesproken taal²⁰³. (Let op: de term syncope wordt af en toe ook anders bepaald !)

Voorbeelden: *compostus*: Vergilius, *Aen.* I, 247-9 *Hic tamen ille urbem Patavi sedesque locavit / Teucrorum et genti nomen dedit armaque fixit / Troia, nunc placida compostus pace quiescit* (*ille*: de Trojaan Antenor; let ook op *urbem Patavi* en zie infra; *Teucris*: Trojanen, genoemd naar hun eerste koning Teucer; *Troia*: lang – kort – kort; van het adj. *Troius*; *compostus*: ‘begraven’); *expostus*: Vergilius, *Aen.* X, 694; *impostus*: Propertius IV, 2, 29 *imposta*; *repostus*: Vergilius, *Aen.* VI, 655; Horatius, *Epod.* 9, 1-4 *Quando repostum Caecubum ad festas dapes / victore laetus Caesare / tecum sub alta (sic Iovi gratum) domo, / beate Maecenas, bibam...?*; *suppostus*: Vergilius, *Aen.* VI, 23-26 *Contra elata mari respondet Cnosia tellus: / hic crudelis amor tauri suppostaque furto / Pasiphae mixtumque genus prolesque biformis / Minotaurus inest, Veneris monimenta nefandae* (*efferris*: zich verheffen uit; het bergachtige Kreta steekt hoog boven de zee uit; vgl. V, 588 *Creta... in alta*; let op *Cnosia tellus* voor Kreta; *proles*; *biformis*; *Venus*: metonymisch). Dergelijke vormen op *-postus* (i.p.v. *positus*) bij Vergilius op één na (*Georg.* III, 527) in de *Aeneis*.

Vormen op *-postus* komen hoofdzakelijk voor in de dactylische poëzie en zijn vooral gekozen omwille van de eisen van het metrum, bij Vergilius op één geval

na te vinden in de vijfde of zesde voet. Het is echter mogelijk dat iemand als Vergilius ze als archaïsmen heeft beschouwd; vgl. misschien Ennius, *Inc.* 22-23 Skutsch: *repostus* (met verwijzing naar Servius); *-postus* frequent bij Lucretius; later bv. in Juvencus *compostus, inpostus, repostus*²⁰⁴.

Wat de woorden met het instrumentale suffix *-c(u)lum* betreft: de vormen op *-clum* zijn in feite ouder dan deze op *-culum* en vindt men ook terug in de omgangstaal; de dichters grepen er naar terug om metrische redenen.

Voorbeelden: *gubernaculum, oraclum, periculum, saeculum, vinclum*; Prudentius: *periculum, piaculum, pochum, retinaculum, saeculum, vinclum* (Prudentius: *-clum* wel merkkelijk minder dan *-culum*, zie Lavarenne 1933, p. 35).

6. We vermelden in aansluiting hierbij²⁰⁵ ook nog de kortere nevenvormen / de syncope van het type *Aen.* I, 200-203 *Vos et Scyllaeam rabiem penitusque sonantis / accestis scopulos, vos et Cyclopia saxa / experti: revocate animos maestumque timorem / mittite; fors an et haec olim meminisse iuvabit (accestis = accessistis; let ook op *Scyllaeus* en *Cyclopius*); en VI, 57 derexti (= *derexisti*). Dit soort vormen, die een bepaalde uitspraak weerspiegelen, komt bij Vergilius alleen voor in de *Aeneis*, steeds in gesproken gedeelten en/of in een sterk emotionele context²⁰⁶. Volgens E. Norden²⁰⁷ hadden ze in de ogen van Vergilius een archaïsche klank. Andere auteurs (bv. Catullus, Horatius) vermijden ze in verheven stijl; Horatius heeft deze vormen enkel in zijn *Sermones*, bv. *Serm.* I, 5, 79 *erepsemus* (voor *erepsissemus*; Kiessling-Heinze verwijzen naar de komedie); Propertius biedt twee voorbeelden, namelijk I, 3, 27-33 *et quotiens raro duxti suspiria motu, / obstipui vano credulus auspicio, / ne qua tibi insolitos portarent visa timores, / neve quis invitam cogeret esse suam: / donec diversas praecurrens luna fenestras, / luna moraturis sedula luminibus, / compositos levibus radiis patefecit ocellos (duxti = duxisti; credulus met datief; diversus: twee mogelijke betekenissen; let verder o.a. ook op de expressieve herhaling van *luna* en op de plaatsing van /compositos .. ocellos/) en 37 consumpsti (= *consumpsisti*).**

Vormen als *flesti* voor *flevisti*; *flesset* voor *flevisset* en *scisse* voor *scivisse* (voorbeelden uit Ovidius) sluiten aan bij een algemeen gangbare uitspraak en zijn niet specifiek dichterlijk.

Los hiervan staan doubletten als *eburneus* (het gewone woord; zie bv. Cicero) / *eburnus* (veelal poëtisch) (zie supra).

§ 7. Morfologie²⁰⁸

Het aantal bijzonderheden op het vlak van de morfologie, nog belangrijk in de archaïsche en pre-klassieke periode, liep sterk terug in de klassieke poëzie, die zoals het klassieke proza gekenmerkt wordt door een grote grammaticale tucht en strenge selectie²⁰⁹. Zo kent Lucretius, die nog sterk bij Ennius aanleunde, nog een reeks opvallende doubletten: bv. *sanguen* (o.) naast *sanguis*, *cornum* naast *cornu*, *sublimus* naast *sublimis*. *Metri causa* werkt hij met *impete* en *impetis* ter vervanging van de onbruikbare vormen van *impetus*, bv. in II, 329-30 *et circumvolitant equites, mediosque repente / tramittunt valido quatientes impete campos* (*circumvolitare*: intransitief; *transmittere*: ‘oversteken’; zie over de lezing *tramittunt* Bailey; *quaterere*: ‘stampen op’); zie daarna bv. ook Ovidius e.a. Verder vindt men bij Lucretius ook nog een vorm als *potestur*²¹⁰. Catullus biedt bv. nog *finis* vr. enk. in 64, 217 en m. mv. in 64, 3 en 66, 12; *cinis* vr. enk. in 68, 90 en 101, 4 en m. mv. in 68, 98²¹¹. In Vergilius, *Georg.* I, 456 vindt men bv. nog *fervere* met in de voorlaatste lettergreep een korte *e* (de oudere vorm) vs *Aen.* VIII, 677 etc. *fervere* met in de voorlaatste lettergreep een lange *e*; vergelijk in de Late Oudheid (!) Prudentius, *Symm.* I, 162 *fervere* met de voorlaatste *e* kort vs *fervere* met de voorlaatste *e* lang in *Ham.* 416 en *Perist.* 10, 183; verder *fulgere* in *Aen.* VI, 826 en *effulgere* in *Aen.* VIII, 677 met in de voorlaatste lettergreep een korte *e* vs *fulgere* veelal met een lange *e* in de voorlaatste lettergreep; *stridere*: Vergilius verkiest het te vervoegen volgens *tegere*, bv. in *Georg.* IV, 262 *ut mare sollicitum stridit refluentibus undis* (zie Thomas), vs *stridere* type *monere*²¹².

I. Substantieven en adjectieven

1. De uitgang *-ai* (twee lange lettergrepen) in de **gen. enk.** van de substantieven van de 1^e verbuiging en in de **gen. vr. enk.** van de adjectieven van de eerste klasse moet reeds bij Ennius als archaïsme beschouwd worden, bij Plautus komt hij voor waar een plechtige / epische toon aangeslagen wordt²¹³. Lucretius wendt deze uitgang frequent aan (166 x in subst., 3 x in adj. vs 153 x en 23 x *ae*; zie ed. Bailey, vol. 1, p. 72). Hij gebruikt deze uitgang in een aantal woorden die in zijn betoog dikwijls terugkeren (*animai*, *aquai*, *materiali*, *naturai*, *vitali*).

Voor Lucretius lijkt het metrisch voordeel dat deze uitgang kon opleveren van primordiaal belang geweest te zijn; de uitgang is zoals bij Ennius vooral te vinden op het verseinde. Maar ook het archaïsche heeft een rol gespeeld: hij benutte het archaïsme ongetwijfeld opdat zijn *oratio grandior* zou zijn, zoals kan worden vastgesteld waar de uitgang wordt benut samen met andere archaïsmen (bv. I, 29)

of in een opvallend plechtige context. De bedoeling van de dichter is dat de Griekse epicureïsche filosofie voor de Romeinen overtuigender (traditioneel Romeinser) zou klinken. Een voorbeeld van *ai* in een plechtige context is bv. I, 80-6 *Illud in his rebus vereor, ne forte rearis / impia te rationis inire elementa viamque / indugredi sceleris. Quod contra saepius illa / religio peperit scelerosa atque impia facta. / Aulide quo pacto Triviai virginis aram / Iphianassai turparunt sanguine foede / ductores Danaum delecti, prima virorum (impia..elementa: hypallage; indugredi archaïsme / metrisme voor ingredi; quo pacto: ‘zoals’; Trivia: Artemis, de godin van de kruispunten; Iphianassa = Iphigenia; ductores: zie supra; Danaum, zie infra; prima virorum: zie Bailey en ook infra).*

Vergilius gebruikt deze uitgang nog viermaal, namelijk in *Aen.* III, 353-5 *Illos porticibus rex accipiebat in amplis: / aulai medio libabant pocula Bacchi / impositis auro dapibus, paterasque tenebant* (Horsfall *ad loc.*: « solemnity »); VI, 747; VII, 464 en IX, 26 *dives equum, dives pictai vestis et auri*. Voor Vergilius was het archaïsche coloriet wellicht doorslaggevend.

Zie hierover Quintilianus I, 7, 18 en Martialis XI, 90, 5. Catullus, Horatius, Ovidius en de epische dichters van de keizertijd wenden deze uitgang niet meer aan²¹⁴. In Prudentius (Late Oudheid) vindt men nog één zulke genitief : *Apoth.* 702 *aquai*.

2a. In de **gen. mv.** van de substantieven van de eerste verbuiging wenden dichters meermaals de archaïsche uitgang **-um** aan. Men vindt deze uitgang met name in mannelijke samenstellingen met *-cola* en *-gena* en in patronymica op *-idae* en *-adae*. Voorbeelden: *genus agricolum* in Lucretius IV, 586; *caelicolum* in Ennius, *Ann.* 445 Skutsch; Catullus 68, 138; Vergilius, *Aen.* III, 21 *caelicolum regi mactabam in litore taurum* (en Horsfall: “solemn-archaic”); *terrigenum* in Valerius Flaccus II, 18 en Prudentius, *Perist.* 13, 37. Daarnaast *Troiugenum* in Catullus 64, 355 en *Graiugenum* in Vergilius, *Aen.* III, 550; verder *Aeneadum* Lucretius I, 1; Vergilius, *Aen.* I, 565-6 *Quis genus Aeneadum, quis Troiae nesciat urbem, / virtutesque virosque aut tanti incendia belli ?*; Prudentius, *Symm.* II, 542; zie ook nog: *Dardanidum* in Vergilius, *Aen.* V, 622; *Romulidum* in Prudentius, *Symm.* I, 6 en Rutilius Namatianus I, 68. Prudentius biedt in *Symm.* II, 1003 ook nog *Christicolum* naast *Christicolarum* in *Apoth.* 485.

2b. Dezelfde archaïsche gen. mv. op **-um** (soms **-om**) komt bij dichters zeer dikwijls voor in de gen. mv. van substantieven van de tweede verbuiging en van adjectieven van de eerste klasse die deze uitgang niet hebben in het proza. Hij is

vooral te vinden in namen van volkeren. De archaische uitgang op *-um* komt frequent voor in Vergilius' *Aeneis*, weinig bij Horatius (EO, vol. II, p. 756-7).

Voorbeelden: *Danaum*, o.a. nog in Ausonius, *Epit. her.* 12, 2; *Graium*, bv. Statius, *Theb.* IX, 158; verder o.a. Ausonius; *Italum*, bv. Vergilius, *Aen.* VI, 92 (Vergilius gebruikt *Italorum* niet); verder o.a. Ausonius, *Mosella* 405 *aut Italum populos aquilonigenasque Britannos*.

Daarnaast *deum*, bij Vergilius 40 maal tegenover 21 maal *deorum*; bv. *Aen.* III, 375 *deum rex* en VII, 304-7 *Mars perdere gentem / immanem Lapithum valuit, concessit in iras / ipse deum antiquam genitor Calydonia Dianae, / quod scelus aut Lapithas tantum aut Calydonia merentem ?* (*deum..genitor*: Horsfall *ad loc.*: “grand archaising diction”; let ook op *Lapithum*, gen. van *Lapithae*; *Calydonia merentem*: onzekere tekst; Horsfall: anakoloet); X, 875 *pater ille deum*; Horatius, *Serm.* II, 2, 104; II, 6, 65 *O noctes cenaque deum*; 24 x *deorum*; *Ciris* 269 *pater ipse deum*; 520 *deum rex*; Silius 41 x *deum* tegenover 20 x *deorum* (Bernstein); Ausonius: passim; Prudentius: 10 x *deum* (bv. *Apoth.* 508) tegenover 20 x *deorum*; *divum*, bv. Ennius, *Ann.* 203 Skutsch *divum pater atque hominum rex*; Lucretius IV, 1218 *formidine divum*; *Ciris* 363 *divum... formidine*; Statius, *Theb.* IX, 4; 511; 835; Ausonius; Prudentius, *Apoth.* 453 (hij biedt ook *divorum*); *equum*, bv. Vergilius, *Aen.* VII, 691; Statius, *Theb.* IV, 737; *Silv.* V, 3, 55; *famulum*, bv. Vergilius, *Aen.* XI, 34-35 *Circum omnis famulumque manus Troianaque turba / et maestum Iliades crinem de more solutae* (*circum*: bw.; *maestum..crinem*: hypallage; zie ook infra); Valerius Flaccus III, 20 etc; *socium*; *superum*; *virum*, bij Vergilius 34 maal tegenover 2 x *virorum*, deze laatste vorm steeds verseinde; Silius 49 x *virum* tegenover 24 x *virorum* (zie Bernstein); Ausonius: passim; Prudentius 6 x *virum* (bv. *Apoth.* 712) tegenover 14 x *virorum*²¹⁵. Verder *omnigenum* (van *omnigenus*) in Vergilius, *Aen.* VIII, 698; Prudentius, *Symm.* II, 514; in een geval als *magnanimum* kan de lengte van het woord een rol gespeeld hebben (vb. Vergilius, *Aen.* VI, 305-8 *Huc omnis turba ad ripas effusa ruebat, / matres atque viri defunctaque corpora vita / magnanimum heroum, pueri innuptaeque puellae / impositique rogis iuvenes ante ora parentum*); Vergilius gebruikt de archaische gen.-uitgang immers nergens anders voor een adjectief (aldus Austin *ad loc.*). Zie later bv. ook nog Avienus *superum*, *virum* en enkele volksnamen²¹⁶.

In het bekende vers Vergilius, *Aen.* IX, 26 komen i.v.m. het leger van Turnus gen. enk. *-ai* en gen. mv. *-um* samen voor: *dives equum, dives pictai vestis et auri*²¹⁷.

Bij Ausonius treft men 8 x *deum* aan, o.a. in *Ephemeris* 8, 19, en *divum* en *virum* elk enkele malen; *superum* 2 x; *Danaum*, *Italum* en *geminum* elk 1 x (vgl. Green *ad Eph.* 8, 19). Let op *Versus paschales* 25 *geminum sator Augustorum* (Green: “a remarkable and imposing phrase”).

2c. In de **gen. mv.** van het **part. praes.** wenden de dactylische dichters, sinds Ennius, om metrische redenen, in de regel **de uitgang –um** aan **i.p.v. –ium**, in adjectieven van de tweede klasse soms; maar ook buiten de dactylische verzen is de uitgang te vinden²¹⁸. Op taalhistorische grondslag in part. praes. die consonantstammen op –nt- zijn: *sonantum* (Catullus 34, 12); *silentum*, *volantum* (Vergilius), Horatius, *Carm.* III, 18, 1 *fugientum* (EO, vol. II, p. 757-8: “forma poetica consueta”), *amantum* (Ovidius, *Am.* III, 10, 15; *Ars* I, 439 en 633) (vgl. Leumann, LHS, vol. 1, p. 438); *iacentum* (Lucanus VII, 793-4 *vultus ex quo faciesque iacentum / agnoscat*); *natantum* en *furentum* (Ausonius, *Mosella* 107, 141, 250 en 292, telkens verseinde). Naar analogie met deze participia: *potentum* (Vergilius, *Aen.* XII, 519) en *quadripedantum* (*Aen.* XI, 614). Artificieel in de volgende gesubstantiveerde adjectieven die *i*-stammen zijn: *caelestum* (Lucretius VI, 1274; Catullus 64, 191 en 204; Vergilius, *Aen.* VII, 432 *caelestum vis magna iubet*; Ovidius, *Fast.* IV, 276 en 423); *Veronensum* (Catullus 100, 2); *agrestum* (Vergilius, *Georg.* I, 10) en *volucrum* (*Aen.* III, 216 *virginei volucrum vultus* i.v.m. de Harpijen, en VIII, 235)²¹⁹.

3. Evenzo bieden dichters op tal van plaatsen voor de **abl. enk. van de derde verbuiging der substantieven en van de tweede klasse der adjectieven i in plaats van e en e in plaats van i**. Men dient hier, zoals in het vorige geval, rekening te houden met het bestaan van aarzelingen in het algemene taalgebruik en vooral in de omgangstaal²²⁰. Afgezien van het metrum heeft (vgl. Boemer, *ad Ovid. Met.* VIII, 190) wellicht ook eufonie een rol gespeeld.

Voorbeelden: van de ene kant (op historische grondslag) *sorti* (Vergilius, *Georg.* IV, 165) voor *sorte* en *imbri* voor *imbre* (Horatius, *Serm.* I, 5, 95 (het gaat om *i*-stammen, Leumann, LHS, vol. 1, p. 343-5); (artificieel) *capiti* voor *capite* (Catullus 68, 124; Vergilius, *Ecl.* 6, 16 (of datief ?); *Aen.* VII, 668; Propertius II, 30, 39; Ovidius, *Ars* I, 582; II, 528 (of dat. ?) en *silici* voor *silice* (*Aen.* I, 174, of dat. ?)²²¹.

Van de andere kant (op historische grondslag) *elegante* voor *eleganti* (Catullus 43, 4); vgl. 63, 7 *recente*; (artificieel) *felice* voor *felici* (Catullus 68, 99) en *perenne* voor *perenni* (Ovidius, *Fast.* III, 654 en *Epist. Her.* 8, 64); verder *impare*

voor *impari* (Vergilius, *Ecl.* 8, 75 *numero deus impare gaudet* (= *Ciris* 373) en Servius *ad loc.*; Lucanus VII, 682 *impere vultu* /); *dispare* voor *dispari* (Prudentius, *Ham.* 16; 21; 421; *Tituli* 22; *dispari* in *Perist.* 2, 389); en ook nog *simplice* voor *simplici* (Lucretius I, 1013 en Prudentius, *Apoth.* 819); zie ook nog *triplice lingua* (Prudentius, *Apoth.* 383) en *septempace* (Ovidius, *Met.* V, 187; Statius, *Theb.* VII, 310)²²².

4. De dactylische dichters wendden **in de dat. enk. van de vierde verbuiging**, hoofdzakelijk onder metrische dwang, dikwijls **de (volkse) nevenuitgang -u** aan (zie Leumann, LHS vol. 1, § 359, p. 442; en “the normal form of the dative in dactylic poetry” tekende Horsfall op bij Vergilius, *Aen.* VII, 724 *curru*; vgl. ook I, 156 en I, 476). De uitgang komt ook buiten de dactylische poëzie voor en is ook wel in het proza betuigd²²³. Voorbeelden: Lucilius; Lucretius III, 971 *usu*; V, 101 *visu*; Catullus 64, 385 *coetu*; Vergilius, *Aen.* I, 257 *parce metu*, *Cytherea*; VI, 465 *aspectu*²²⁴; VII, 747 en IX, 605 *venatu*; Propertius I, 11, 12 *manu*; II, 27, 7 *tumultu*; Lucanus II, 373 *vultu*. Zie hierover Aulus Gellius IV, 16, 4-9.

5. In de **gen. en dat. enk. van de vijfde verbuiging** der substantieven vindt men een nevenvorm op **-ie** (Leumann, LHS vol. 1, § 361, p. 446 en Ernout, *Morphologie historique du latin*, p. 68-71), bv. in Horatius, *Serm.* I, 3, 94-5 *Quid faciam, si furtum fecerit, aut si / prodiderit commissa fide, sponsumve negarit?* (*fide*: datief); verder Ovidius en ook Sallustius; zie later bv. Ausonius, *Protrepticus ad nepotem* 4 *sed requie studiique vices rata tempora servant* (*requie* gen.; zie Green *ad loc.*).

6. Uit liefde voor de exotische kleur²²⁵ en de muzikale effecten²²⁶, met het oog op stilistische verfijning²²⁷, maar ook om metrische redenen, kiezen dichters in het geval van Griekse leenwoorden geregeld **Griekse casusuitgangen**, ook wanneer er voorheen al Latijnse vormen in gebruik waren²²⁸.

Met de neoteri nam het aantal Griekse uitgangen toe. Men heeft het in dit verband over “un preziosismo” (Lanzarone, *ad Luc.* VII, 145 *Gigantas*).

(1) In tal van gevallen speelt het metrum een rol, zo wordt met een Griekse uitgang o.a. geregeld elisie voorkomen, (2) in andere gevallen speelt het metrum geen rol bij de keuze tussen de Latijnse of Griekse vorm.

Voorbeelden: (1). Catullus 64, 52-53 *Thesea cedentem celeri cum classe tuetur / indomitos in corde gerens Ariadna furores*; 244-5 *praecipitem sese scopulorum e vertice iecit, / amissum credens immiti Thesea fato*; Vergilius, *Aen.* VI, 393

Thesea Pirithoumque (*Thesea* is de gangbare accusatiefvorm; maar ook *Theseum* is een paar keer betuigd in het Latijn); Vergilius, *Aen.* VI, 123 *Alciden ? Et* (vgl. ThLL: acc. op *-n* is de regel voor een vocaal); *Aen.* VIII, 435-8 *aegidaque horriferam, turbatae Palladis arma, / certatim squamis serpentum auroque polibant / conexosque anguis ipsamque in pectore divae / Gorgona desecto vertentem lumina collo* (*aegis, idis*: het schild van Minerva; *turbatus*: ‘in woede ontstoken’; *Gorgo, -onis / -onos* uiteraard Medusa; het Latijn kent ook de acc. *Gorgonam*) en vgl. Statius, *Theb.* I, 544 *aureus anguicomam praesecto Gorgona collo / ales habet* (met *aureus* is Perseus bedoeld); Ovidius, *Am.* II, 11, 10 *Et gelidum Borean egelidumque Notum ?* (*egelidus*: ‘warm’; het Latijn kent ook de acc. *Boream*); *Am.* II, 17, 3-4 *Sim licet infamis, dum me moderatius urat / quae Paphon et fluctu pulsa Cythera tenet* (*Cythera, -orum*: een eiland); *Met.* II, 415 *Maenalon attigit*; *Met.* VII, 825 *Procrin adit* (het Latijn kende ook de acc. *Procrin*); VIII, 798 *Caucason appellant*²²⁹; *Trist.* II, 401-2 *Quid Danaen Danaesque nurum matremque Lyaei / Haemonaque et noctes cui coiere duae ?* (acc. *Danaen* en gen. *Danaes* zijn de gewone vormen, maar een Latijnse verbuiging is mogelijk); V, 3, 40 *Pentheos umbra*; Lucanus II, 466 *ut admotae pulsarunt Auximon alae* (Fantham : “metri gratia to avoid elision”) en X, 359 *Aegypton habet Romamque meretur*. Zie later ook nog Ausonius, *Protrept.* 20-3 *Sic neque Peliaden terrebat Achillea Chiron / Thessalico permixtus equo, nec pinifer Atlans / Amphitryoniaden puerum, sed blandus uterque / mitibus alloquiis teneros mulcebat alumnos* (het Latijn kent ook *Achillem* en *Achillen*; *Peliaden* en *Achillea Chiron* zijn onzekere lezingen, zie Green *ad loc.*; let verder o.a. ook op *pinifer, Peliades* en *Amphitryoniades*); *Mosella* 136-7 *quem.../ amnicolam delphina reor* (*delphin, inis*: ‘dolfijn’; het Latijn bezit ook *delphinus, -i*); *Mosella* 280-1 *scrutator operti / Nereos, aequoream solitus converrere Tethyn* (*Nereos* genitief van *Nereus, -ei / eos*, metonymisch ‘zee’; *Tethyn*: acc. van *Tethys*, een zeegodin, metonymisch ‘zee’).

Let bv. ook nog op Horatius, *Serm.* II, 5 : naast elkaar v. 76 *Penelopam* en v. 81 *Penelope* (EO, vol. II, p. 756-7).

(2). Horatius, *Carm.* III, 16, 1 *Inclusam Danaen turris aenea / robustaeque fores et vigilum canum / tristes excubiae munierant satis / nocturnis ab adulteriis, // si non etc.*; Propertius II, 28, 29 *Maeonias omnis heroidas inter /;* Ovidius, *Am.* II, 4, 33 *veteres heroidas aequas /* (*herois, -idos* ‘een halfgodin, een heldin’); *Oresten* 4 x bij het verseinde in gedichten uit de verbanningstijd (vgl. De Seta; het Latijn kent ook *Orestem*); Lucanus VII, 711 *Aegyptum Libyamque* (acc. *Aegypton*

in een deel van de hss. !); Ausonius, *Technopaegnion* 10, 5 *Ludit et Aeaciden Parnasia Delphicolae sors* (ook *Aeacidem* komt wel eens voor in het Latijn; let ook op *Delphicola*); *Cupido cruciatus* 15 *rursus in amissum revocant heroidas aevum*; Prudentius, *Apoth.* 460 *Forte litans Hecaten placabat sanguine multo* (nom. *Hecate*, acc. *Hecaten* zijn de gewone vormen, maar het Latijn kent ook *Hecata*, -ae); *Symm.* I, 303 *dryadas*, *vel* (= Verg.; *dryas*); *Ham.* 499 *gigantas* / (= Ovidius; *gigas*); *Ham.* 283 *heroas vetulos* (= Verg.; *heros*); *Symm.* I, 133-4 *ipsas / Maenadas inflammante mero in scelus omne rotatas* (= Ovidius; *Maenas*).

Adamas, -antis (m) ‘staal’ heeft als acc. enk. *adamanta* (6 x in Ovidius, bv. *Am.* III, 7, 57-8 *Illa graves potuit quercus adamantaque durum / surdaque blanditiis saxa movere suis*) en *adamantem*.

Zie ook nog Ausonius, *Praef.* 1, 15-6 *Nos ad grammaticen studium convertimus et mox / rhetorices etiam quod satis attigimus* en *Prof.* 10, 10 *grammatices studium*. Daarnaast vindt men bij Ausonius ook *grammatica* en *rhetorica* (zie Green *ad loc.*).

In de archaïsche Latijnse poëzie ontvingen Griekse leenwoorden in de regel Latijnse uitgangen. Catullus gebruikt vrijelijk Griekse uitgangen. Griekse uitgangen komen frequent voor bij Ovidius en vooral bij Propertius, minder dikwijls bij Tibullus, Vergilius en Horatius ; bij Vergilius vooral in de *Eclogae*, bij Horatius Griekse uitgangen frequenter in de *Carmina*, Latijnse frequenter in *Sermones* en *Epistulae*²³⁰.

Ten slotte nog een stilistische aantekening: niet alleen Griekse uitgangen werden door heel wat dichters gewaardeerd; ook daarbuiten werden ‘exotische’ Griekse klanken en verbindingen van klanken door velen op prijs gesteld en verwerkt.

In *Aen.* VI, 482-5 *Dardanidae, quos ille omnis longo ordine cernens / ingemuit, Glaucumque Medontaque Thersilochumque / tris Antenoridas Cererique sacrum Polyboeten, / Idaeumque etiam currus, etiam arma tenentem*, zijn de namen van Trojaanse helden overgenomen uit Homerus, *Ilias* XVII, 216 Γλαῦκόν τε Μέδοντά τε Θερσίλοχόν τε, XI, 59 etc. Deze helden bevinden zich nu in de onderwereld. Let in v. 483 op de Griekse uitgang in *Medonta*, het Homerisch ritme van het vers (zwakke cesuur in de derde voet en geen cesuur in de vierde voet) en de polysyllabe bij het verseinde (zie Austin *ad loc.* en Morgan 2010, p. 380).

Typisch is ook Horatius, *Carm.* I, 7, 1-3 *Laudabunt alii claram Rhodon aut Mytilenen / aut Epheson bimarise Corinthi / moenia etc.*

II. Voornaamwoorden

1. **olli** (etc. voor *illi* etc.): archaïsme / Ennianisme; reeds een archaïsme in Ennius die in zijn *Annales* *olli* (dat.enk. en nom.mv.) en *ollis* (dat.mv.) biedt; zie bv. *Annales* 31 Skutsch *olli respondit rex Albai Longai*. Plautus en Terentius bedienden zich in de regel reeds van *ille, illa, illud*. In Lucretius 11 x datief *ollis*, 1 x abl. *ollis* (zie Lucretiuseditie van Bailey, vol. 1, p. 81). Wat Vergilius betreft, deze vormen komen alleen voor in de *Aeneis*: dat. enk. *olli* (14 x), nom. mv. *olli* (7 x) en dat. mv. *ollis* (2 x) en meestal als eerste woord. *Olli* etc. klinkt bij Vergilius nadrukkelijker en / of statiger dan *ille*; ook eufonie speelde wellicht een rol²³¹. Vbn: *Aen.* VII, 458-9 *Olli somnum ingens rumpit pavor, ossaque et artus / perfundit toto proruptus corpore sudor* en 505-6 *Olli (pestis enim tacitis latet aspera silvis) / improvisi adsunt*. Later bv. nog in Juvencus, Ausonius en Prudentius *olli* en *ollis*; deze laatste vorm o.a. *Mosella* 167.

2. Verder vermelden we de archaïsche nevenvorm **quis** (lang) die dichters in de datief en ablatief nogal eens aanwenden **ter vervanging van quibus**. Horsfall *ad Aen.* VII, 742 : “archaic, but present both in poetry and in colloquial language”. De stilistische evaluatie is niet evident (vgl. EO, vol. II, p. 758). Eigenaardig is bv. dat Catullus deze nevenvorm alleen aanwendt in zijn *carmina maiora* (63, 46; 64, 80; 66, 37; 68a, 13) terwijl Horatius hem alleen in zijn *Sermones* en in zijn *Epoden* benut (in deze laatste 1 x) ! *Quis* = *quibus* tienmaal in Vergilius’ *Aeneis* (I, 95; V, 511; VII, 444; 570; 742; 799; VIII, 316; X, 168; 366; 435)(vgl. Görler), eenmaal in de *Georg.* (I, 161), niet in de *Eclogen*. Zie verder bv. Ovidius, *Ars* III, 341-2 *magistri / carmina, quis partes instruit ille duas*; *Met.* VI, 141 *defluxere comae, cum quis et naris et aures*. Opvallend frequent in Silius Italicus die de vorm wellicht zoals Vergilius heeft opgenomen omwille van de archaïsche kleur ervan. Ook later, bv. in Juvencus; in Ausonius, o.a. *Arelate* (Arles), v. 7-8 *populosque alios et moenia ditas / Gallia quis fruitur gremioque Aquitania lato* en in Prudentius o.a. *Apoth. Praef.* 41; *Cath.* 3, 27 etc.²³².

3. **Cuium** in Vergilius, *Ecl.* 3, 1-2 *Dic mihi, Damoeta, cuium pecus ? an Meliboei ? – Non, verum Aegonis; nuper mihi tradidit Aegon* is een vorm uit de omgangstaal (vgl. Plautus en Terentius), die hier door Vergilius gebruikt zou kunnen zijn om Damoetas te karakteriseren. Let op de parodie *Dic mihi, Damoeta, cuium pecus? anne Latinum ? – Non, verum Aegonis. Nostri sic rure loquuntur*

(Suetonius - Donatus, *Vita Vergili*, 16). *Ecl.* 3, 1 *cuium* zou hier ook verband kunnen houden met het gebruik van dergelijke vorm in de rechtstaal (*cuius res sit, cuius periculum*) (vgl. Cicero); Vergilius gebruikt in de regel immers geen omgangstaal om zijn herders te karakteriseren.

4. Stippen we ook nog aan dat na Lucretius de meeste vormen van *is, ea, id* (met name *eius*) vermeden worden, vooral in de hogere poëzie. *Hic* en *ille* treden in de plaats²³³.

*Ik trek kort de aandacht op de studie *On the Avoidance of 'eius' in Latin Poetry* (2008) van David J. Butterfield.

Is, ea, id is een woord dat niet echt een betekenis *sui generis* heeft en vlot kan vervangen worden door *hic* of *ille* gebruikt “in looser senses”. Het werd zeer veel gebruikt in de omgangstaal; wellicht gingen de neoteri, die in de regel verfijning en raffinement nastreefden, het daarom vermijden; vergelijk Bentley die in zijn editie van Horatius aanstipte dat de epische dichters *eius* vermeden om hun verheven stijlniveau niet te laten verstoren²³⁴. De onzekere scansie van enkele afhankelijke naamvalsvormen van het voornaamwoord *is, ea, id* kan een rol gespeeld hebben maar zou niet doorslaggevend geweest zijn. De nominatieven *is, ea, id* vindt men bij de meeste dichters wel, vooral in formulaire zinnen (bv. *quisquis is est, quicquid id est...*). Butterfield merkt op dat de scansie van de nominatieven enkelvoud van *hic* en *ille* verschillend is van die van *is, ea, id*.

Butterfield biedt naast deze beschouwingen vooreerst (p. 152) een lijst van de auteurs en werken bij wie of waar *eius* niet voorkomt: Ennius, Vergilius (inclusief de *Appendix*), het *Corpus Tibullianum*, de *Aetna*, Valerius Flaccus, Columella X, Persius, Lucanus, Martialis, Statius, Juvenalis, Calpurnius Siculus, Nemesianus, Claudianus, Avianus, het *Pervigilium Veneris* en Sedulius. (De vermelding van Manilius in de lijst van Butterfield is een fout, zie infra !)

Eius werd vrijelijk gebruikt door de toneelschrijvers uit de archaische periode, het komt tweemaal voor in de *Satiren* van Lucilius; 35 x in Lucretius (zie p. 166), en na hem ook in de didactische poëzie van Manilius, 15 x (zie p. 166), Germanicus en Cicero (telkens 1 x, zie p. 166 en p. 152, n. 6). Daarnaast komt *eius* ook voor in Phaedrus, namelijk 3 x (zie p. 167); Phaedrus' taal stond minder ver van de omgangstaal. Dat *eius* tweemaal voorkomt in Horatius' *Sermones* is niet opvallend, wel dat het ook tweemaal voorkomt in zijn *Carmina* (zie hierover infra !). (Ik vul aan dat *eius* ook te vinden is in Catullus 84, 5). Een (ander) opvallend

punt: *eius* vindt men wel bij de latere dichters Juvenecus, Commodianus, Ausonius en Prudentius!²³⁵

Het grootste gedeelte van de bijdrage van Butterfield is van tekstkritische aard; p. 152-165 betoogt hij dat de 12 *loci* waar men *eius* niet zou verwachten corrpute plaatsen zijn.

De 2 *loci* met *eius* in Horatius' *Sermones*, die zoals men weet '*sermoni propiora*' geschreven zijn, stellen om die reden geen probleem (vgl. de beoordeling van Phaedrus supra), de 2 in de *Carmina* van Horatius wel. Butterfield staat omstandig stil bij deze laatste 2 *loci* en bij nog 10 andere *loci* waar het opduiken van *eius* problematisch is.

Het gaat in concreto o.a. om Horatius, *Carmina* III, 11, 17-20 (*eius atque* moet misschien vervangen worden door *effluatque*) en IV, 8, 13-22 (waar vv. 15 – 9 vanaf *non celeres* tot *redii* dienen geschrapt te worden). Verder o.a. nog om Tibullus I, 6, 25-6; drie passages in Ovidius, o.a. *Met.*, VIII, 14-6 (waar men *huius* kan lezen i.p.v. *eius*) en Silius XI, 85-7.

Afgezien van de lijsten met dichters bij wie *eius* al dan niet voorkomt, biedt Butterfield ook nog een overzicht van het voorkomen van de andere naamvallen van *is*, *ea*, *id* (zie p. 166-7). Bij Tibullus, Seneca *Trag.*, Silius, Persius, Statius en Juvenalis vindt men geen afhankelijke naamvallen van *is* terug. Alleen Lucretius, Vergilius, Horatius, Propertius, Ovidius en Phaedrus gebruiken meervoudsvormen van *is*. De nominatief m. en vr. mv. komt niet voor in de Latijnse poëzie. Parallel met het schaars voorkomen van *eius* treft men *eorum* en *earum* enkel aan in Horatius, Phaedrus, Lucretius en Manilius. Alleen in Manilius vindt men *eis*.

III. Werkwoorden

1. In het klassiek proza is de standaard-uitgang in de act. ind. perf. 3^e p. mv. de jongere uitgang **–erunt** (met een lange e); **–ere** (met een lange e voor de r), een oudere uitgang, bleef steeds voorbehouden aan de verheven stijl, iets wat bepaald werd door het feit dat Ennius de uitgang gebruikte in zijn *Annales*, en is bijzonder geliefd in de poëzie (Harrison spreekt *ad Aen.* X, 32 van “a poetic archaism”). Een derde uitgang, **–erunt** (met een korte e), een omgangsvorm die zoals **–ere** ouder is dan **–erunt** (met lange e), wordt door de dichters naast de twee andere gebruikt om metrische redenen; de uitgang komt echter slechts zelden voor (Leumann, LHS, vol. 1, § 443, p. 607-8). Voorbeelden van **–erunt** (met korte e):

bv. Lucretius V, 415 en Vergilius, *Aen.* III, 681 *constiterunt*; Horatius, *Serm.* I, 10, 45 *adnuerunt*; *Epod.* 9, 17 *verterunt*; *Epist.* I, 4, 7 *dederunt*; Ovidius, *Am.* I, 14, 25 en *Epist.* 2, 142 *praebuerunt*²³⁶. In de dactylische poëzie treft men 2183 x *-ere* aan tegenover 557 x *-erunt* (met lange of korte e). In Lucretius ongeveer evenveel *-erunt* als *-ere*. In de *Aeneis* is de verhouding 231 / 29 (cijfers R.B. Steele (1911), p. 331); *-ere* in verhouding meer in de *Georg.* dan in de *Ecl.* en meer in de *Aen.* dan in de *Georg.* Prudentius: 39 x *ere*; 33 x *erunt* (telling Lease; info Lavarenne). Zie over de uitgang *-ere* : Cicero, *Orat.* 157 en Quintilianus I, 5, 43²³⁷.

2. In de ind. imp. van de vierde vervoeging bedienen Lucretius en Catullus evenals de dactylische dichters van de Augusteïsche en post-Augusteïsche tijd zich dikwijls, vooral onder metrische dwang, van de archaïsche nevenvorm **-ibam i.p.v. -iebam**. Horsfall *ad Aen.* VII : “a common and metrically indispensable form of the imperfect”. Voorbeelden: bij Lucretius op één geval na altijd **-ibam**; Catullus 64, 319 *custodibant*; 84, 8 *audibant*; vgl. Ovidius, *Fast.* III, 507 *audibat*; Vergilius, *Aen.* VI 468 *lenibat*; VII, 485 *nutribant*; 790 *auro insignibat*; VIII, 160 *vestibat*; X, 538 *redimibat*; *Aen.* VIII, 435-6 *aegidaque horrifera, turbatae Palladis arma, / certatim squamis serpentum auroque polibant*. Niet in *Eclogae* en *Georgica* wat volgens Görler bewijst dat Vergilius zich goed bewust was van de archaïsche klank van de vorm (EV, vol. II, p. 264). Statius, *Theb.* VII, 56 *insignibant* (cf. *Aen.* VII, 790)²³⁸.

3. Vermelden we, voor wat de morfologie van het werkwoord betreft, ten slotte ook nog de bekende **archaïsche nevenvorm -ier** in de **pass. en dep. inf. praes.** De dichters, vooral de dactylische, wenden deze uitgang, die nog frequent voorkwam in Plautus en Terentius en die ook bewaard bleef in wetteksten, vooral aan *metri causa*. Voorbeelden: bij Lucretius nog 48 maal²³⁹; Catullus, vijfmaal in c. 61; verder 68, 141; Vergilius: zesmaal: *Georg.* I, 454 *immiscerier*; *Aen.* IV, 493 *accingier*; *Aen.* VII, 68-70 *Continuo vates “Externum cernimus” inquit / “adventare virum et partis petere agmen easdem / partibus ex isdem et summa dominarier arce”* (*adventare*: intensivum, zie supra; *easdem*: dezelfde weg die de zwerm bijen, zie voorafgaande verzen, volgde; *-ier* zorgt hier volgens Horsfall voor “solemnity”; vgl. Tränkle *infra ad Propert.*); VIII, 493 *defendier*; IX, 231 *admittier*; XI, 242 *farier*; allemaal, behalve VIII, 493, in de vijfde voet. Horatius, 5 x in de *Sermones*, 3 x in de *Epistulae* en 1 x in de *Carmina*, namelijk IV, 11, 8 *spargier*²⁴⁰! Er is discussie over de stilistische evaluatie: Leumann (LHS, vol. I, p. 581-2) meende dat *-ier* door de dactylische dichters veeleer als een poëtisme

werd aan gevoeld dan als een archaïsme, anderen denken dat in de *Sermones* van Horatius de link tussen Horatius' *satiren* en die van Lucilius een rol speelde (zie bv. EO, vol. II, p. 799). Propertius III, 6, 38-9 *torquerier*: Tränkle 1960, p. 166-8 meent dat het archaïsme hier verband houdt met de gedragen toon van de verzen in kwestie; *Ciris* 481-3 *donec tale decus formae vexarier undis / non tulit ac miseros mutavit virginis artus / caeruleo pollens coniunx Neptunia regno*; Ovidius, eenmaal, namelijk in *Met.* II, 741 *scitarier*²⁴¹. Zie later ook nog Ausonius, *Oratio consulis Ausonii versibus rhopalibus*, 4-5 *Da, Christe, specimen cognoscier irreprehensum, / Rex bone, cultorum famulantum vivificator...* 15 *Da, rector, modicos effarier omnipotentem (specimen: 'verschijningsvorm')*; *Ludus septem sapientum* 87-9 *spectare vitae iubeo cunctos terminum; / proinde miseros aut beatos dicier, / eventa quod sunt semper ancipiti statu*; deze uitgang is 16 x te vinden in Prudentius, o.a. *Symm.* I, 423-4 *Obscuras video tibi circumferrier umbras, / caeruleasque animas atque idola nigra volare (caeruleus: zwart, cf. supra)*; *Perist.* 11, 86 *dicier*; *Apoth.* 474 *dispergier*; *Psych.* 214 *popularier*; *Cath.* 5, 148 *spargier* (cf. Horatius); *Psych.* 39 *vestirier*!

4. Part. praes. – **um** i.p.v. –**ium** : zie supra: Subst. en adj. / punt 4.

5. Let verder bv. ook nog op drie archaïsche vormen van *facere*: de conjunctief **forem**, archaïsch en poëtisch voor *essem*, bv. in Horatius, *Serm.* II, 6, 3 *foret*, in Tibullus I, 10, 11 *tunc mihi vita foret* en Ovidius, *Am.* III, 3, 43 *si deus ipse forem, numen sine fraude liceret / femina mendaci falleret ore meum*; *Am.* III, 13, 1 *Cum mihi pomiferis coniunx foret orta Faliscis, / moenia contigimus victa, Camilla, tibi* (let ook op *pomifer*, *coniunx* en de apostrofe; III, 13 is een elegie over oude religieuze riten); de conjunctief **faxis**, bv. Horatius, *Serm.* II, 3, 38-9 *cave faxis / te quicquam indignum* en II, 6, 5; vgl. *ausim*; en het futurum **faxo**, in Vergilius, *Aen.* IX, 154-5 *Haud sibi cum Danais rem faxo et pube Pelasga / esse ferant, decimum quos distulit Hector in annum* en XII, 316-7 *ego foedera faxo / firma manu*; *faxo* frequent in Plautus en Terentius, maar slechts af en toe in de klassieke en post-klassieke dichtkunst (18 x, waarvan 10 x in de Flavische epiek) (zie Tarrant *ad Aen.* XII, 316); Prudentius, *Perist.* 5, 101 en *Psych.* 249 (dus tweemaal zoals bij Vergilius); vgl. *iusso* in *Aen.* XI, 467. Omgangstaal ? (zie Dingel *ad Aen.* IX, 154)²⁴².

§ 8. Syntaxis²⁴³

I. Substantieven: getal en genus²⁴⁴

1a. Op de eerste plaats moet hier het **poëtisch meervoud (numerus pluralis pro singulari)** vermeld worden²⁴⁵ : in dichterlijke vrijheid, zonder noemenswaardig betekenisonderscheid, wordt een meervoudsvorm gekozen in plaats van een enkelvoud. Dit gebruik, dat ook de Griekse poëzie kende (vgl. bv. voor *conubia* Gr. γάμος), heeft zich vooral sterk verbreid sinds de Augusteïsche periode.

De oorsprong ervan lijkt te liggen in de uitbreiding van het collectief meervoud in gevallen zoals *harenae* en van het intensief meervoud van abstracta zoals *irae* (vgl. Fordyce *ad Aen.* VII, 445 *Talibus Allecto dictis exarsit in iras*; vgl. Lucanus II, 324 *irarum*). Fordyce meent dat *amores* door Vergilius in *Aen.* IV, 292 *et tantos rumpi non speret amores* (vgl. Lucanus II, 325) misschien werd verkozen als concreter dan het enk. (maar vgl. infra een soortgelijke verklaring voor het enk. i.p.v. het mv...). Bij de uitbreiding kan ook analogie een factor geweest zijn, bv. *colla* naast *cervices*, *conubia* naast *nuptiae* en *hymenaei* en *limina* naast *aedes* en *fores*. Overigens komt het poëtisch meervoud frequent voor in het geval van lichaamsdelen: bv. Statius, *Theb.* IX, 7 *ora*; 156 *vultus*; 309 *pectora*.

In het verdere succes ervan hebben ongetwijfeld metrische factoren (“metrical convenience”; “verstechnische Gründe”) een zeer belangrijke rol gespeeld. Zo leverde het meervoud van onzijdige woorden extra korte lettergrepen op, lettergrepen die het Latijn veel minder telt dan het Grieks. Het sterkst verspreid zijn meervoudsvormen van de tweede verbuiging; zo bv. *gaudia* (voor *gaudium*), *otia* (voor *otium*), *silentia* (voor *silentium*): vormen als *gaudium* en *silentium* zijn niet vlot verwerkbaar in de dactylische hexameter. Het feit dat in de vijfde voet van de dactylische hexameter van de ene kant constant *pectore*, van de andere kant *pectora* voorkomt, is een klaar bewijs van het belang van de prosodische / metrische factor in dit verband. Kenney²⁴⁶ wijst ook op het naast elkaar voorkomen van *conamine* en *conatibus*, *hortamine* en *hortatibus*. Ook de verschillen tussen de lyrische gedichten enerzijds en de *Sermones* en *Epistulae* van Horatius anderzijds zijn op dit punt sprekend (vb. *otia vs otium*)²⁴⁷.

Maar ook eufonie en het verlangen om de poëtische taal een specifieke kleur te verlenen kunnen hebben bijgedragen tot dit succes (poëtisch mv. als ‘Stilfärbungsmittel’). In gevallen als *templa*, *nomina*, *sceptra*, *regna* lijkt het meervoud ook te zijn gekozen om meer ‘grandeur’ aan de betrokken termen te geven. Hoe dan ook het gaat om “a distinctive mannerism of poetic language” (Fordyce).

Nog een paar voorbeelden: *conubia*: Vergilius, *Aen.* III, 319 *Pyrrhin conubia servas ?* (*Pyrrhin = Pyrrhine*); *corpora*: Ovidius, *Ars* III, 313-4 *His sua Sisyphides auditis paene resolvit / corpora, (nam sociis inlita cera fuit)* (het patronymicum *Sisyphides* over Odysseus, de zoon van Sisyphus); *frigora*: bv. Ovidius, *Am.* I, 15, 37 *metuentem frigora myrtum*; Martialis I, 55, 5; *gaudia*: in dactylische dichtkunst is het enk. *gaudium* niet vlot te gebruiken, het komt er dan ook maar een paar keer voor; frequent *gaudia*, zo 18 x in Martialis' elegische disticha, o.a. I, 15, 7-8 *Exspectant curaeque catenatique labores, / gaudia non remanent, sed fugitiva volant* (en Citroni *ad Mart.* I, 49, 39; let ook op *-que..-que* in v. 7); daarna *gaudia* ook buiten de hexametrische poëzie; *limina*: geregeld voorkomend poëtisch mv.; zie bv. Vergilius, *Aen.* X, 116-7 *solio tum Iuppiter aureo / surgit, caelicolae medium quem ad limina ducunt* (en Harrison; zie ook Austin *ad Aen.* IV, 133; let verder ook op *aureo*: synizesis; *surgit*: expressief enjambement; *caelicolae*: zie supra; *ducere: simplex pro composito: = deducere*: 'escorteren'); *mella*: zeer frequent, bv. Ovidius, *Met.* I, 112 *flavaque de viridi stillabant ilice mella*; Martialis I, 55, 10 *flavaque...mella*.

Interessant is bv. ook *latebrae*: poëtisch mv. te vinden sinds Ennius, *Ann.* 580 Skutsch, wellicht geïnspireerd door Homerus, *Od.* X, 283 en XIII, 367; meestal in het mv. gebruikt; daarnaast bv. Vergilius, *Aen.* X, 601 *Tum latebras animae pectus mucrone recludit* (*latebrae animae*: 'de geheime zetel van het leven' (Pinkster); "Il lui enfonce son épée dans la poitrine jusqu'au plus secret asile de la vie"). Zie verder bv. ook nog *Ciris* 181 *ubi nulla malis reperit solacia tantis*; 210 *nocturna silentia*; 215 *sua furta* (het afknippen van de purperen haarvlecht van Nisus); 37 *purpureos inter soles et candida lunae / sidera*; Lucanus II, 323b-325 *Sic fatur et acres / irarum movit stimulos iuvenisque calorem / excitat in nimios belli civilis amores*; en ook nog II, 669 *pondera* en 671 *robor* (moeten samen met andere poëtische middelen de technische passage in kwestie optillen, aldus Fantham *ad loc.*); VII, 8 *sollicitos..somnos*; 41 *funera* inzake 'de dood van een individu'- vgl. IX, 29 *post Magni funera* – VII, 47 *signa* i.p.v. *signum* ('het signaal om de strijd aan te vatten'); 66 *longa silentia*²⁴⁸.

Let op: Ovidius, *Am.* III, 2, 55-6 *Nos tibi, blanda Venus, puerisque potentibus arcu / plaudimus (pueri: 'eroten' 'minnegodjes')*; vgl. Horatius, *Carm.* I, 19, 1 *Mater saeva Cupidinum*).

1b. Eveneens vooral sinds de Augusteïsche periode hebben de dichters **het gebruik van enkelvoud voor meervoud** uitgebreid. Soms gebruiken dichters woorden die quasi steeds of veelal in het mv. staan toch in het enkelvoud: zo bv.

verbera, -orum ('zweep', '(zweep)slag', 'slag') enk. in Vergilius, *Aen.* VII, 378 *Ceu quondam torto volitans sub verbere turbo, / quem pueri magno in gyro vacua atria circum / intenti ludo exercent* (quondam 'soms'; let op *volitare*; *turbo*: 'een tol'; plaats *circum*: zie infra); Horatius, *Carm.* III, 27, 24 *et trementis / verbere ripas*; Ovidius, *Met.* II, 398-400 *Conligit amentes et adhuc terrore paventes / Phoebus equos stimuloque dolens et verbere saevit / (saevit enim) natumque obiectat et inputat illis* (*conligere*: 'samenbrengen'; *stimuloque..et verbere saevit*; *obiectare*: 'verwijten'); *Met.* XIV, 299-301 *Spargimur ignotae sucis melioribus herbae / percutimurque caput conversae verbere virgae, / verbaque dicuntur dictis contraria verbis* (Circe verandert de betoverde gezellen van Odysseus terug in mensen).

Nog enkele andere voorbeelden: Ennius, *Ann.* 341 Skutsch *nare sagaci* van *naris*, 'neusgat', 'neusvleugel' ('neus' is gewoonlijk mv. *nares*); Catullus 63, 83 *cervice* en ook Ovidius, *Am.* III, 4, 19 en *Ars* III, 779; *Met.* VI, 308-9 *nec flecti cervix nec brachia reddere motus / nec pes ire potest; intra quoque viscera saxum est* (verschillend *Met.* I, 542 *cervicibus*) (zie Pinkster); Horatius, *Carm.* I, 33, 14 *compede*; en *artus, -us* ('ledematen' of 'lichaamsdelen') enk. in Valerius Flaccus IV, 310 (zie OLD).

Vermelden we hier in het bijzonder het **collectief enkelvoud**, volgens Janssen (1941, p. 22) "ongetwijfeld aangewend omdat het enkelvoud tegelijk persoonlijker en plastischer was dan het veralgemenende meervoud"²⁴⁹. Er worden ook metrische redenen aangegeven. Het collectief enkelvoud is ook te vinden in de omgangstaal.

In poëzie is het collectief enkelvoud algemeen gangbaar voor *miles* (bv. Vergilius, *Aen.* III, 400 *et Sallentinus obsedit milite campos* en XI, 516 *ut bivias armato obsidam milite fauces*)²⁵⁰, *hostis, eques*; vgl. Lucanus VII, 102 *tiro* ('een recruit'; 4 x in Lucanus, steeds collectief enk.). Bij Vergilius collectief enk. ook meermaals i.v.m. planten en bomen, bv. *Aen.* IV, 505 en VI, 180 *illex*. Collectief enk. ook geregeld voor namen van volkeren, zie bv. Vergilius, *Ecl.* 1, 62 *Parthus*; Lucanus II, 54 *Dacus, Getes*; II, 590 *Arabs*; Lucanus, VII, 150 *Cyclops*.

Nog enkele andere voorbeelden van collectief enk.: Ennius, *Annales* 242 Skutsch *quatit ungula terram* (gezegd van een paard); Vergilius, *Aen.* I, 564 *custos*; V, 116 *remex; pruna* ('gloeierende kool') in Horatius, *Serm.* I, 5, 36 *prunaeque vatillum* ('een wierookvat'); en *glans* in Tibullus II, 1, 37-8 *his vita magistris / desuevit querna pellere glande famem*. En *nauta* en *viator* in Horatius, *Serm.* I, 5,

16 *nauta atque viator* ? Collectief enk. volgens Plessis – Lejay; ik betwijfel dit: let op de rollen van de *nauta* en de *viator* (vgl. Villeneuve).

Geregeld collectief enkelvoud met *multus* erbij: Ennius, *Ann.* 620 Skutsch *machina multa*; Vergilius, *Ecl.* 1, 33 *multa... victima*; *Aen.* I, 334 *multa..hostia*; Statius, *Theb.* IV, 72 *de vulnere multo*; vgl. nog Lucanus III, 622 en Silius IV, 596; vergelijk Ovidius, *Am.* III, 13, 7 *densa praenubilis arbore lucus* (*praenubilis*: Ovidiaans, zie Pinkster en OLD).

En ook nog enkele typische voorbeelden uit Claudianus, VI *cons. Hon.*: 218 *miles*; 272 *mons*; 298 *Romanus*; 309 *socius* en *hostis*; 363 *Ligus* (= *Ligur* = *Ligures* = *Liguria*!); 415 *cum foedera Medus et Indus / hinc peteret*; en Prudentius, *Symm.* II, 808-9 *Denique Romanus, Daha, Sarmata, Vandalus, Hunnus, / Gaetulus, Garamans, Alamannus, Saxo, Galaulas / una omnes gradiuntur humo, caelum omnibus unus est, / unus et oceanus, nostrum qui continet orbem.*

En ook nog een paar voorbeelden in hun context:

Vergilius, *Aen.* VIII, 473-4:

Hinc Tusco claudimur amni, / hinc Rutulus premit et murum circumsonat armis.

Vergilius, *Aen.* X, 238-9:

forti permixtus Etrusco / Arcas eques

(en Harrison *ad loc.*: “*Etruscus* and *eques* represent two main types of collective singular in Latin poetry: the names of peoples (cf. *Aen.* I, 574 ; VIII, 474) and those of military units (cf. VI, 516 ; XI, 517).”

Vergilius, *Aen.* XI, 517 Tu Tyrrhenum equitem conlatis excipe signis etc.

Prudentius, *Perist.* 6, 149:

Circumstet chorus ex utroque sexu:

heros, virgo, puer, senex, anula,

vestrum psallite rite Fructuosum ²⁵¹!

2a. Een gebruik uit de *sermo cottidianus* is het verspringen van het genus zoals bv. in Lucretius VI, 214-6 *Fulgit item, cum rarescunt quoque nubila caeli. / Nam cum ventus eas leviter diducit euntis / dissolvitque* (met *eas* wordt aan *nubes* gedacht) en Ovidius, *Met.* XIII, 821-2 *hoc pecus omne meum est; multae quoque*

vallibus errant, / multas silva tegit, multae stabulantur in antris (met *multae* etc. wordt aan *pecudes* gedacht; in het citaat uit de *Met.* is Polyphemus aan het woord.).

2b. Een graecisme is een bijstelling waarvan het getal en het genus niet overeenkomen met het getal en het genus van het substantief waarbij de bijstelling hoort (HO-SZ § 236, p. 443). Voorbeelden: Lucretius I, 86 *ductores Danaum delecti, prima virorum*; Ovidius, *Amores* I, 9, 37 *summa ducum, Atrides*. Vgl. Herodotos IX, 78.

II. Substantieven, adjectieven, participia: de naamvallen

1a. Een participium in de vocatief van de aangesproken persoon

Bv. Vergilius, *Aen.* VII, 425 *I nunc, ingratis offer te, inrise, periclis* (en Horsfall *ad loc.*: “the voc. refers quite simply to the addressee of the four imperatives”; hij verwijst verder o.a. naar *Aen.* VI, 365 *eripe me his, invicte, malis* en daarnaast ook naar X, 557 *Istic nunc, metuende, iace.*) Frequent in Vergilius. Daarna kende dit gebruik van de vocatief succes in de epiek, bv. bij Lucanus en Statius; een paar voorbeelden uit Statius: een voorbeeld van een participium perfectum als vocatief van de aangesproken persoon *Theb.* IX, 440 *oblite* (en Dewar *ad loc.*: “the vocative of the past participle is a mannerism of high style”) en een voorbeeld van een participium futurum *Theb.* IX, 295 *decapture* (en Dewar *ad loc.*: “the vocative of the future participle, though often metrically convenient and found in Greek tragedy, seems on the whole to be an elegant and highly stylized mannerism favoured by Callimachus and learned Latin poets (...); especially common in honorific and pathetic addresses”); in IX, 295 spottend !. Zie bv. ook nog Ausonius, *Bissula* 2, 1 *Carminis inculti tenuem lecture libellum, / pone supercilium*.

1b. Een predicatief adjectief of participium in de vocatief i.p.v. in de nominatief (HO-SZ § 37, d, p. 25-6)

Görler EV II, p. 265 rangschikt de vocatief *Aen.* VII, 425 *inrise* (zie supra 1a) ten onrechte hier en niet onder 1a !

Af en toe hebben Latijnse dichters, als eerste Catullus 77, 1, een gezegde of een bepaling van gesteldheid die in de nominatief horen te staan maar die betrekking hebben op een nabije vocatief of op een vocatief die de schrijver voor ogen stond, in de vocatief gezet (**een predicatieve vocatief**). Deze attractie, die het Grieks

tot voorbeeld heeft, type Euripides, *Tro.* 1221 en Theocritus, *Idylle* 17, 66 (ER-TH), lijkt hoofdzakelijk te zijn doorgevoerd om metrische redenen.

Voorbeelden :

(bij een nabijstaande vocatief) :

Catullus 77, 1 Rufe mihi frustra ac nequiquam credite amice !

(vb. HO-SZ en ER-TH; vgl. Fordyce *ad loc.*: “the predicate inevitably follows the case of *credite*” = *qui creditus es amicus*)

Vergilius, *Aen.* II, 282-3 quibus Hector ab oris / expectate venis ?

(vb. ER-TH en HO-SZ; zie ook Austin *ad loc.* : « the trick is metrically useful, since the vocative is often more mobile than a nominative, and in an eager questioning context it is natural enough »).

Propertius II, 15, 1-2 et o tu / lectule deliciis facte beate meis !

(vb. ER-TH en HO-SZ; vgl. Fordyce *ad Catull.* 77, 1 supra vermeld).

Lucanus VII, 591-2 *periture* (vs 590 *temerarius*) (zie Lanzarone *ad loc.*: metrische redenen + pathos).

(bij een vocatief die de auteur voor ogen stond) :

Vergilius, *Aen.* X, 811 quo moriture ruis ? (vb. ER-TH)

Tibullus I, 7, 53 Sic venias hodiernae... (vb. ER-TH en HO-SZ)²⁵²

Frequent in de Late Oudheid, bv. Venantius Fortunatus, *Carm.* IV, 15, 8 *moriture* (HO-SZ).

1c. Aan de volgende gevallen is m.i. niets bijzonders: het gaat telkens om een participium dat in de vocatief staat als attributieve bepaling bij de vocatief van de aangesproken persoon: Vergilius, *Aen.*, o.a. V, 870-1 *O nimium caelo et pelago confise sereno, / nudus in ignota, Palinure, iacebis harena*; Horatius, *Carm.* I, 2, 36-7 *auctor, // heu nimis longo satiate ludo* (Nisbet-Hubbard : « be sated and come »; in v. 31 wel verschillend *amictus*); Ovidius, *Trist.* II, 127-8 *Vita data est citraque necem tua constitit ira, o princeps parce viribus use tuis*; Lucanus VIII, 338 *Chaldaeos culture focos et barbara sacra* (*culture* hoort bij *Magne* in v. 334 ; Mayer *ad* 338: metri causa) !

2a. Onder Griekse invloed ontwikkelde zich een vrijer gebruik van de **genitief van het geheel** (ER-TH § 64, p. 50; HO-SZ § 52, p. 53)²⁵³. Bijzonder geliefd is de constructie van een gesubstantiveerd onz. adjectief, vooral in het meervoud, met een partitieve genitief. E. Norden heeft *ad Verg. Aen. VI, 633* gewezen op de metrische voordelen van de constructie. In vele gevallen heeft de gen. zijn partitieve waarde verloren en heeft hij veeleer “una funzione esplicativa e identificante” (Görler 1985, p. 265).

Voorbeelden :

- Vergilius, *Georg. I, 478 sub obscurum noctis*;

- Ennius, *Ann. 84 Skutsch in infera noctis*; dikwijls in Lucretius (zie Bailey, vol. 1, p. 91-2), bv. I, 315 / *strata.. viarum* / (ook IV, 415) en I, 86 *prima..virorum* (= *primi viri*)²⁵⁴; vgl. met het laatste voorbeeld Ovidius, *Am. I, 9, 37 summa ducum* (en vgl. Aeschylus, *Eum. 487* en Euripides, *Med. 916* vlg., aldus McKeown); Catullus, slechts 63, 16 *rapidum salum tulistis truculentaque pelagi* (*salum*: dichtertlijk ‘zee’; let ook op *pelagus*; Maurach 1989 wijst er § 65 a2, p. 50, wellicht terecht, dat ‘de gevaren van de zee’ in deze constructie door ‘Umgewichtung’ op het voorplan komen); Vergilius, *Aen. II, 330-335 Portis alii bipatentibus adsunt, / milia quot magnis umquam venere Mycenis; / obsedere alii telis angusta viarum / oppositis; stat ferri acies mucrone corusco / stricta, parata neci; vix primi proelia temptant / portarum vigiles et caeco Marti resistunt* (*mucro*: metonymisch ‘zwaard’; *bipatentes portae*: ‘geopende deurvleugels’; *Mars* metonymisch); *Aen. V, 693-5 Vix haec ediderat cum effusis imbribus atra / tempestas sine more furit tonitruque tremescunt / ardua terrarum et campi*; *Aen. VI, 633 opaca viarum*; Valerius Flaccus VIII, 385; Lucanus IV, 147 *in ultima mundi*; VII, 107 *tam prospera rerum*; 507 *belli..per ultima*; X, 273 *per ultima terrae*; X, 467 *ultima rerum*; Juvenalis 15, 95; Statius, *Theb. IX, 877 devia campi*. Zie voor wat de Late Oudheid betreft, bv. Prudentius, *Ham. 537 pectoris abdita*; *Ham. 517 infima terrae*; Symm. I, 148 *ardua caeli*.

Verder gaan de verbindingen *omnia* of *cuncta* met een partitieve genitief (vgl. Maurach 1989, § 65a2, p. 50); zie bv. Lucretius V, 739-740 *viai / cuncta* en Horatius, *Carm. II, 1, 23 cuncta terrarum*; verschillend Ovidius, *Met. IV, 631 hominum cunctis*; en vgl. in proza, Sallustius, *Jug. 93, 4 cuncta gignentium*.

We vermelden daarnaast ook nog een partitieve genitief bij de superlatief *extremus*: Vergilius, *Aen. VIII, 727 extremique hominum Morini*; Lucanus VII,

541 *extremique orbis Iberi*; verschillend Horatius, *Carm.* I, 35, 29-30 *ultimos orbis / Britannos*²⁵⁵.

Zie van de andere kant Ovidius, *Met.* I, 440 *tantum spatii de monte tenebas* (de *monte* i.p.v. part. gen. *montis*) (en Bömer *ad* III, 116 *de populo..unus*).

2b.Dichterlijk gebruik van de *genetivus definitivus* / *gen. epexegeticus* / *gen. explicativus* / ‘gen. of definition’ / ‘appositional genitive’ (HO-SZ § 54, p. 62vlgg.; vgl. Pinkster (2015), p. 1023-5)

De poëzie kiest, zoals ook de volkstaal (vgl. het Laatlatijn), geregeld voor de constructie *urbs Romae i.p.v. urbs Roma*. De genitief *Romae* is naar zijn oorsprong “ein Gen. possessivus der Ortsgottheit”, iets wat dichters kan hebben aangesproken; deze achtergrond is duidelijk aanwezig in Horatius, *Carm.* III, 13, 1 *fons Bandusiae*; zie daarnaast ook nog *Carm.* II, 6, 10-11 *Galaesi / flumen* (de *Galaesus*, -i is een rivier naast Tarente, vandaag de *Galaso*) en Vergilius, *Aen.* I, 247 *Hic tamen ille urbem Patavi sedesque locavit / Teucrorum* (*Patavium: Padua*) en III, 477 *Ausoniae tellus*.

Bij de gen. definitivus hoort ook de **gen. inhaerentiae** (HO-SZ § 54, ZS b, p. 63-4): Een synoniem in de genitief intensifieert of specificeert (Pinkster gebruikt de term ‘specification’) de betekenisinhoud van het substantief waarbij het staat, zo reeds vroeg, in proza en in dichtkunst, in een aantal vaste verbindingen, bv. Lucretius IV, 758 *mens animi vigilat*; Catullus 65, 1-4 *Etsi me assiduo confectum cura dolore / sevocat a doctis, Ortale, virginibus, / nec potis est dulcis Musarum expromere fetus / mens animi, tantis fluctuat ipsa malis - / etc.* (*fetus*: vruchten; let ook op *potis est*); Vergilius, *Georg.* II, 44 *litoris ora*; Tibullus I, 8, 47 *temporis aetas*.

Vergelijk hiermee de volgende gevallen waar Green in zijn commentaar op Ausonius van “**a genitive of definition / of explanation**” spreekt: Ausonius, *Epist.* 24, 67 *intervalli spatium; Parentalia, Praef.* (vers.) 13 *urna sepulchri* (“an urn which is a tomb”); *Mosella* 270 *leti sub fine*; vgl. *Bissula, Praef.* 6 (proza) *ad domesticae solacium cantilenae*.

Geregeld staat een Latijns woord in de genitief bij een Grieks woord met (ongeveer) dezelfde betekenis, bv. Vergilius, *Aen.* VII, 352 *longae taenia vittae* (*taenia*, -ae = Gr. voor *vitta*, zie reeds Ennius, *Trag.* 54 Warmington; nog andere voorbeelden biedt Horsfall *ad loc.*); vgl. ook Prudentius, *Perist.* 10, 838 *hymnum ..carminis*.

2c. De dichters hebben, in belangrijke mate door analogie en onder invloed van het Grieks, het aantal **adjectieven met een genitief** uitgebreid. Onder Griekse invloed is in het bijzonder het gebruik van de gen. van betrekking ('genitive of reference or sphere') fors toegenomen, met name in de Augusteïsche poëzie en in het post-Augusteïsch proza (HO-SZ § 59, p.77-81; ER-TH § 72, p. 58). Deze constructie laat o.a. toe het gebruik van een voorzetsel te vermijden.

Voorbeelden :

Naar analogie met *plenus*²⁵⁶ en het tegendeel ('verstoken van'): *dives*: Vergilius, *Ecl.* 2, 19-20 *Despectus tibi sum, nec qui sim quaeris, Alexi, / quam dives pecoris, nivei quam lactis abundans (Alexi, vocatief van Alexis)*; vgl. Prudentius, *Psych. Praef.* 56 *nos esse large vernularum divites*; *felix* (en het tegengestelde *infelix*): Vergilius, Horatius, Ovidius; Silius II, 570; IV, 506; VIII, 119; *largus*: Vergilius, Lucanus, Silius, Statius, Martialis etc.; *opulentus*: Horatius, *Carm.* I, 17, 14-6 *Hinc tibi copia / manabit ad plenum benigno / ruris honorum opulenta cornu* (copieuze voorstelling van de *copia!*); Statius, *Theb.* VI, 91; in proza: Tacitus; *prodigus* (OLD): Horatius, *Ars* 164 *prodigus aeris*; Ovidius, *Am.* III, 9, 64 *sanguinis atque animae prodige Galle tuae*; van de andere kant: *aeger mentis*: Ovidius; *cassus*: 'berooft van', 'zonder'; vanaf Cicero, *Arat.* 369; *egenus* (vgl. *egere* + gen.): vanaf Vergilius, *Aen.* I 598-9 *nos, reliquias Danaum, terraeque marisque / omnibus exhaustos iam casibus, omnium egenos* (let ook op *Danaum* en op *-que ...-que*, zie infra; *omnium* = *omnium rerum*); daarnaast Prudentius, *Symm.* I, 81 en *Psych.* 819; in proza sinds Livius; *fessus* (met een causale notie): Vergilius, *Aen.* I, 178 *fessi rerum* ('afgemat door de beproevingen'); daarna ook Silius II, 234 en Statius, *Theb.* III, 395; *liber* (+ gen. i.p.v. abl.; graecisme, cf. ἐλεύθερος): Vergilius, *Aen.* X, 154-6 *tum libera fati / classem conscendit iussis gens Lydia divum / externo commissa duci* (vrij van de druk van het lot omdat de eis dat er een leider zou gekozen worden die van elders kwam vervuld is; Harrison: "a poetic Graecism"); Horatius, *Ars* 212 *liberque laborum*; Lucanus VII, 818 *libera fortunae mors est*; zie ook IV, 384; VI, 106 *liber terrae* 'vrij om zich te bewegen over het land'; VI, 301; Silius II, 441; later Juvencus IV, 619 *libera sanguinis huius*; Prudentius, *Cath.* 1, 47 *soporis liberi*; *Perist.* 10, 657 *favoris liber*; *orbis*: Lucretius V, 840; Ovidius; *parcus*: Horatius, *Serm.* II, 5, 79 *venit enim magnum donandi parca iuventus* ('gierig'; *magnum*: iets van belang; in proza sinds Tacitus); *pauper*: Horatius, *Serm.* I, 1, 78-9 *horum / semper ego optarem pauperrimus esse bonorum*; Silius; Martialis.

Naar analogie met *peritus* en het tegendeel ‘niet op de hoogte van’: *certus*: Lucanus VIII, 120 *certa loci*; *doctus*: sinds Vergilius; *expertus*: sinds Vergilius; van de andere kant: *caecus* (vgl. *ignarus*): sinds Lucanus II, 14-5 *caeca futuri / mens hominum fati*; *incautus*: Horatius, *Serm.* I, 1, 35 *haud ignara ac non incauta futuri* (Plessis-Lejay: gen. gebruikelijk bij *ignarus*, hier door analogie ook bij *incautus*); *rudis* ‘onervaren in’ (ook in het proza): *Ciris* 241-3 *Quod si alio quovis animi iactaris amore / (nam te iactari, non est Amathusia nostri / tam rudis ut nullo possim cognoscere signo)*, / etc. (*rudis*: in de inspiratiebron van de auteur van de *Ciris*, in dit geval Catullus 68, 17-8 vindt men *nescius* (zie Woytek 2018); *Amathusia* = *Venus*; *Amathus* stad op Cyprus met een tempel van *Venus*); Ovidius, *Fast.* I, 83 *colla rudes operum praebent ferienda iuveni*; IV, 335-6 *sine labe iuvencam / mactarunt operum coniugii que rudem*; Statius, *Theb.* II, 391 *rudis fandi* en Ausonius, *Professores* 21, 4 *fandique rudes*.

In aansluiting bij part. praes. met genitief ook verbaaladjectieven op *-ax* met genitief: *capax*: Ovidius, *Ars* I, 136 *multa capax populi commoda circus habet*; *Met.* I, 76 *sanctius his animal mentisque capacius altae*; *edax*: Ovidius, *Met.* XV, 234-6 *tempus edax rerum, tuque, invidiosa vetustas, / omnia destruitis vitiataque dentibus aevi / paulatim lenta consumitis omnia morte*; *ferax*: Horatius, *Epod.* 5, 22 en *Carm.* IV, 4, 58; *sagax* ‘in staat op te speuren’: vanaf Horatius, *Ars* 216-8 *sic etiam fidibus voces crevere severis, / et tulit eloquium insolitum facundia praeceps, / utiliumque sagax rerum et divina futuri / sortilegis non discrepuit sententia Delphis*; *tenax* ‘vasthoudend aan’: vanaf Vergilius, *Aen.* IV, 188 *tam ficti pravique tenax quam nuntia veri* (over *Fama*); Horatius, *Carm.* III, 3, 1 *iustum et tenacem propositi virum*.

En verder: *consciis* (ook in proza; in het volgende voorbeeld uitzonderlijk met een gen. van een persoon): Martialis VI, 10, 9 *Dic precor, o nostri dic conscia virgo Tonantis* (“Dis-moi, je t’en prie, ô vierge déesse confidente de notre Maitre du Tonnerre”; de godin in kwestie is *Minerva*); *degener* ‘onwaardig’: Ovidius, *Met.* XI, 315 *patriae non degener artis*; dan ook Silius VII, 291-2 *nec degener ille / belligeri ritus*; X, 68-9 *pro degener altae / virtutis patrum* en Statius, *Theb.* IX, 619-620 *nec degener ille / sanguinis*; *durus*: Ovidius, *Am.* II, 9b, 29-30 *ut rapit in praeceps dominum spumantia frustra / frena retentantem durior oris equus* (een gewaagde verbinding; *retentare*: intensivum van *retinere*); *effetus*: in Vergilius, *Aen.* VII, 440 lezen we *victa situ verique effeta senectus* (Horsfall: “an old age overborne by decay and unproductive of truth”; hij verwijst daarbij naar X, 630-1 *Nunc manet insontem gravis exitus, aut ego veri / vana feror* (*Juno* is aan het

woord), naar het Griekse κενός en naar Persius 5, 75 *steriles veri*); *egregius* ...*animi*: Vergilius, *Aen.* XI, 417 en Horatius, *Serm.* I, 9, 11-2 *cerebri* / *felicem* naar analogie met het aloude *miser animi* (cf. Maurach 1989, p. 111); *exsors* ‘uitgesloten van’: Vergilius, *Aen.* VI, 426-9 *Continuo auditae voces vagitus et ingens / infantumque animae flentes, in limine primo / quos dulcis vitae exsortis et ab ubere raptos / abstulit atra dies et funere mersit acerbo*; *exul*: Horatius, *Carm.* II, 16, 19-20 *patriae quis exul / se quoque fugit ?*; Ovidius, *Met.* VI, 188-191 *Nec caelo nec humo nec aquis dea vestra recepta est: / exsul erat mundi, donec miserata vagantem: / “Hospita tu terris erras, ego “ dixit “in undis” / instabilemque locum Delos dedit.*; *ferox*: o.a. *ferox animi* ‘onstuimig’; vgl. *miser animi*; Prudentius, *Perist.* 3, 32 *ingenii ferox*; *ingratus*: sinds Vergilius, *Aen.* X, 666 *ignarus rerum ingratusque salutis* (‘sans reconnaissance pour le salut obtenu’); *integer*: Vergilius, *Aen.* IX, 253-6 *Pulcherrima primum / di moresque dabunt vestri: tum cetera reddet / actutum pius Aeneas atque integer aevi / Ascanius meriti tanti non immemor unquam (pulcherrima (praemia); actutum: zie supra)*; vgl. reeds Ennius; Horatius, *Carm.* I, 22, 1 *integer vitae scelerisque purus*²⁵⁷; *interritus* (gen. van betrekking die een causale betekenis ontving): Ovidius, *Met.* X, 616 *mens interrita leti*; *invictus* (ook hier gen. van betrekking die een causale notie ontving): Silius III, 326-7 *hiemisque aestusque famisque invictus*; *laetus*: Vergilius, *Aen.* XI, 73 *laeta laborum* (‘tevreden over haar werk’); Ausonius, *Mosella* 163 *laeta operum*; *lassus* ‘uitgeput door’: vanaf Horatius; *nobilis* ‘uitstekend in’ (of veeleer causale notie): Ausonius, *Professores* 4, 2 *fandi nobilis*; *notus* ‘bekend voor / vanwege’ (gen. van betrekking die een causale betekenis ontving): Horatius, *Carm.* II, 2, 6 *notus in fratres animi paterni* (en Hubbard-Nisbet *ad loc.* : “the mannered genitive adds compression and distinction”); Propertius I, 16, 2 *ianua Tarpeiae nota pudicitiae* (onzekere tekst); *noxius* ‘schuldig aan’: Ausonius, *Versus paschales*, 8 *noxia quem scelerum plebis tremet (plebis = plebs; Green: “passage.. notably elevated in tone”)*; in proza bv. bij Tacitus; *securus*: Vergilius, *Aen.* I, 348-351 *Ille Sychaeum / impius ante aras atque auri caecus amore / clam ferro incautum superat, securus amorum / germanae* (‘zonder zich zorgen te maken over de liefde van zijn zuster’); Horatius; Ovidius, *Met.* VI, 137 *ne sis securus futuri*; Prudentius, *Perist.* 5, 286 *securus tui*; *timidus* (cf. *timens* en *metuens* + gen.): Horatius, *Ars* 28 *serpit humi tutus nimium timidusque procellae*; zo ook Ovidius, *Met.* V, 99-100 *Fuit et grandaevus in illis / Emathion, aequi cultor timidusque deorum*.

Buiten de poëzie vanaf Livius; opvallend dikwijls in Tacitus, zie supra en verder bv. *Hist.* I, 35 *ferox linguae*²⁵⁸.

2d. Ongewone verbindingen van **werkwoorden** met een **genitief** (HO-SZ § 60e, p. 83):

Invloed van de Griekse gen. van scheiding (bv. bij παύομαι): bij *desinere*: Horatius, *Carm.* II, 9, 17-8 *desine mollium / tandem querellarum*²⁵⁹; vgl. III, 27, 69-70 *abstineto /... irarum*; en Silius Italicus X, 84 *et consul non desinit irae*; en bij *desistere*: Vergilius, *Aen.* X, 441 *tempus desistere pugnae* (een uitgesproken graecisme HO-SZ; OLD s.v. 1b: datief); zie daarnaast Horatius, *Serm.* II, 6, 83-4 *neque ille / sepositi ciceris, nec longae invidit avenae* (vgl. Gr. φθονέω τινος, Kiessling – Heinze die verwijzen naar Quintilianus IX, 3, 17; verschillend Plessis-Lejay die een verband leggen met de Latijnse gen. bij ww. als *egere* en *indigere*).

Wellicht speelt Griekse invloed ook in Horatius, *Carm.* III, 30, 11-2 *et qua pauper aquae Daunus agrestium regnavit / populorum* (vgl. ἀρχεύω, βασιλεύω; zie voor *pauper* + gen. supra). Griekse invloed is ook mogelijk in Vergilius, *Aen.* XI, 126 *iustitiaene prius mirer belline laborum* (vgl. Gr. θαυμάζω), maar ook invloed van *memini* en dergelijke is mogelijk; HO-SZ verwijzen in dat verband in §60, p. 83 naar *Aen.* XI, 280 *nec veterum memini laetorve laborum*²⁶⁰.

In Statius, *Theb.* VIII, 22-4 *dux Erebi./ nil hominum miserans iratusque omnibus umbris* treft men *miserari* aan met de gen. van de persoon met wie men medelijden heeft (HO-SZ § 60, p. 82: laat Latijn, met verwijzing naar Prudentius, *Psych.* 580).

3a. De **datief van richting of van de bestemming bij ww. van beweging** ('dativo di moto a luogo') (HO-SZ § 70, p. 100-101; ER-TH § 205; Görler 1985, p. 266) wordt door M. Leumann beoordeeld als de verdere ontwikkeling van de Latijnse constructie *manus tendere caelo*, zelf ontstaan uit *manus tendere dis* (Leumann 1947, p. 128). Anderen (bv. HO-SZ) achten voor de uitbreiding ervan in de eerste plaats Griekse invloed verantwoordelijk, waarna verdere verspreiding door analogie zou hebben plaatsgevonden²⁶¹. Men spreekt van "poetische Lizenzausweitung" (bv. Maurach 1989, § 157 p. 113 naar Löfstedt). Deze datief is vooral sinds Vergilius te vinden; vele voorbeelden ervan komen voor in de werken van Ovidius. De voorzetselconstructie *ad* of *in* + acc. zou op "purely physical direction" wijzen, de datiefconstructie op "subjective involvement"²⁶².

Voorbeelden : Catullus 64, 110-1 *sic domito saevum prostravit corpore Theseus / nequiquam vanis iactantem cornua ventis* ('het monster dat zijn hoorns tevergeefs naar de ijle winden wierp' = 'met zijn hoofd inbeukte op'); meermaals in Vergilius, bv. *Georg.* IV, 560-2 *Caesar dum magnus ad altum / fulminat Euphraten bello victorque volentis / per populos dat iura viamque adfectat*

Olympo (*ad altum fulminat Euphratem bello*: “tandis que le grand César lancait contre l’Euphrate profond les foudres de la guerre”; *viam adfectat Olympo*: *viam affectare*: ‘een weg inslaan’; ‘en baant zich een weg naar de Olympos’); *Aen.* II, 185-6 *Hanc tamen immensam Calchas attollere molem / roboribus textis caeloque educere iussit* (*roboribus textis*: Austin *ad loc.* “timber planks”... ‘Calchas heeft bevolen ...dit kolossaal bouwwerk op te trekken uit met elkaar verbonden eikenhouten planken en ten hemel te richten’); II, 250 *ruit Oceano nox*; II, 398 *multos Danaum demittimus Orco* (= *ad Orcum* ; vgl. Homerus, *Ilias* I, 3 ψυχὰς Ἄϊδι προΐαψεν; Orcus is de god van de onderwereld; cf. infra Horatius); III, 678 *caelo capita alta ferentis* (*caelo* = *in caelum*, cf. Servius Dan.); *Aen.* V, 451 *it clamor caelo* tegenover *Aen.* XII, 462 *tollitur in caelum clamor* (‘het geschreeuw stijgt ten hemel’); vgl. *Aen.* XI, 192 *it caelo clamorque virum clangorque tubarum* (let ook op *-que...-que*, op de *-um* uitgang van *virum* en op de alliteratie / assonantie *clamor / clangor*)²⁶³; *Aen.* V, 543 *proximus ingreditur donis qui vincula rupit* (‘Als eerstvolgende schreed naar een beloning diegene die de koord doorgesneden had’; Servius *ad loc.*: = *ad dona*); *Aen.* IX, 433 *volvitur Euryalus leto* (*leto* = *ad letum*; Plessis-Lejay: = *volvitur et ad Letum demittitur*); XII, 464 = *sternere morti* voor *dare / mittere morti* (zie Tarrant *ad loc.*)²⁶⁴ ; Horatius veeleer terughoudend (HO-SZ § 70), zie wel *Carm.* I, 28, 10-11 *Orco / demissum* tegenover *Carm.* III, 4, 75 *missos ad Orcum* (‘naar de onderwereld gestuurd’); bij Ovidius komt deze constructie frequenter voor (HO-SZ § 70) zie o.a. *Met.* II, 580 *tendebam bracchia caelo* (‘ik strekte mijn armen ten hemel’; en Boemer *ad loc.*); IV, 91-2 *et lux tarde discedere visa / praecipitatur aquis et aquis nox exit ab isdem*; Silius I, 1 *caelo se gloria tollit*; II, 353 *proinde polo crescant Alpes*; II, 541 *totamque Erebo demitte Saguntum*; Prudentius, *Apoth.* 1059 *ut redeat superis* (vgl. *Georg.* III, 272 *calor redit ossibus* vs letterlijk *redire* in *Aen.* V, 454 *ad pugnam redit*); *Psych.* 105 *condere vaginae gladium*; *Tit.* 17 *agrui cui conderet ossa*; *Perist.* 10, 525 *sepulcro condita est*; *Cath.* 11, 48 *hominem portaret Patri*; *Cath.* 9, 105 *caelo reportans*²⁶⁵.

3b. Uitbreiding van de **datief van doel** (*dat. finalis*) (HO-SZ § 68, p. 98-9): (1) bij werkwoorden: in gevallen als Vergilius, *Aen.* XI, 706-7 *dimitte fugam et te comminus aequo / mecum crede solo pugnaeque accinge pedestri* (*accinge* = *te accinge*; de *te* is te betrekken uit *te .. crede solo*; vgl. Gransden; verschillend: in *Aen.* II, 235 *accingunt omnes operi* het werkwoord *accingere* absoluut); zie bv ook nog Ausonius, *Parentalia* 6, 11-2 *haec, quia uti mater monitis et amore fovebas, / supremis reddo filius exsequiis* (Green: “as a last rite”); (2) daarnaast adnominaal: *Aen.* III, 305 *et geminas, causam lacrimis, sacraverat aras* (let ook

op het schema Cornelianum !); VII, 611 *ubi certa sedet patribus sententia pugnae* (Horsfall: de datief van doel helpt onderschikking te vermijden).

3c. De dichters hebben het gebruik van de constructie *servitutum civitati depellere* en *pugnae evadere* uitgebreid (datief i.p.v. *ex* of *de* + *abl.*) (ER-TH § 90, p. 71). Hierbij lijken metrische overwegingen een rol te hebben gespeeld. Men bedenke evenwel dat datief en ablatief enk. in gevallen als *capiti*, *pecori* en *silici* morfologisch niet te onderscheiden zijn (zie supra over *i/e* in de ablatief van substantieven der derde verbuiging).

Voorbeelden: Vergilius, *Ecl.* 6, 16 *serta ..capiti delapsa iacebant* (*capiti* = *de capite* / *i*; ‘de guirlandes die van zijn hoofd gegleden waren, lagen op de grond’; Clausen *ad loc.*: *abl.*; vgl. Ovidius, *Met.* II, 600 *laurea delapsa est audito crimine amanti*; hss *amantis*; *amanti* lezing gesuggereerd door Heinsius en o.a. overgenomen door Anderson; Anderson spreekt hier in zijn commentaar van een ‘dative of separation’); *Aen.* I, 174 *Ac primum silici scintillam excudit Achates* (= *e silice*; Plessis-Lejay: ablatief; let op de expressieve *-i*-klanken in *silici scintillam*); en bv. ook *Aen.* XI, 702 *evadere pugnae* (= *e pugna*); Silius II, 606-7 *et condita bello / effodiunt penitus terrae* (= *ex terra*).

Vergelijk van de andere kant Vergilius, *Georg.* II, 290 *altior ac penitus terrae defigitur arbor* (datief *terrae* = *in terra*).

3d. De (Augusteïsche) dichters gebruiken, zoals ook het archaisch Latijn, de *dativus sympatheticus* ruimer dan het literair proza ter vervanging van een bezittelijk voornaamwoord of een genitief van bezit (vgl. HO-SZ § 67 b, p. 94-5). Het gaat om een datief van voor- of nadeel. Hofmann-Szantyr stellen dat deze formulering minder koel-objectief is dan de genitief van bezit. Vergelijk Scherer (1975, p. 48)) die oppert dat in deze constructie de betrokken persoon op het voorplan treedt (vgl. Maurach 1989, p. 113, n. 88). Voorbeelden: Tibullus I, 1, 3-4 *quem labor assiduus vicino terreat hoste / Martia cui somnos classica pulsa fugent*; I, 6, 39-40 *tum procul absitis, quisquis colit arte capillos, / et fluit effuso cui toga laxa sinu*; II, 1, 77-8 *et pedibus praetentat iter suspensa timore, / explorat caecas cui manus ante vias*.

3e. Stippen we ook nog aan dat men in de dichtkunst ruimer gebruik maakt van de *dat. auctoris* dan in het proza (HO-SZ § 67, p. 96-7; vgl. ook Görler EV II, p. 267): De *dat. auctoris*, die in het proza hoofdzakelijk bij het gerundivum en samengestelde vormen van het werkwoord gebruikt wordt, komt in poëzie ook geregeld bij niet-samengestelde vormen van het werkwoord voor. In het succes

speelde volgens Harrison *ad Aen.* X, 6-7 Griekse invloed een rol; hij verwijst naar Homerus, *Il.* V, 465. Lanzarone noteert bij Lucanus VII, 79 m.i. terecht “piu agile rispetto ad *a/ab* e l’abl.”; m.a.w. het voorzetsel wordt vermeden (vgl. EO, vol. II, p. 762).

Voorbeelden: Vergilius, *Aen.* I, 439-40 *Infert se saeptus nebula (mirabile dictu) / per medios, miscetque viris neque cernitur ulli*; III, 396-8 *Has autem terras Italique hanc litoris oram, / proxima quae nostri perfunditur aequoris aestu, / effuge; cuncta malis habitantur moenia Grais* (*moenia*: steden; let ook op het woord *Graius*); ik vermeld ook IX, 565 *quaesitum aut matri multis balatibus agnum* (waar *quaesitum* praesensbetekenis heeft, aldus Dingel *ad loc.*); Ovidius, *Am.* I, 15, 7-8 *mihi fama perennis / quaeritur, in toto semper ut orbe canar*; *Fast.* II, 11 *si mihi non valido torquentur pila lacerto*; Lucanus VII, 79 *si nobis bella geruntur* (Lanzarone : “è caro a Lucano”; vgl. ook VII, 454-5 en 511); Martialis I, 50 *Si tibi Mistyllos cocus, Aemiliane, vocatur, / dicatur quare non Taratalla mihi ?* (woordspeling gebaseerd op Homerus, *Ilias* I, 465); Claudianus, VI *cons. Hon.* 516 *regali calcatur equo*; *Ruf.* I, 375-6 *calcabitur asper / Phasis equo* (*Phasis*: een rivier in Colchis); Prudentius, *Perist.* 2, 130 *mihi...scribitur*; *Perist.* 5, 105-8 *Tibi ergo soli, contumax, / Tarpeia calcentur sacra, / tu porro solus obteras / Romam, senatum, Caesarem?* (*obterere*: ‘te schande maken’).

Zuiver dichterlijk is de dat. auctoris bij intransitieve werkwoorden met passieve bijbetekenis. Voorbeelden : Lucanus II, 547 *Catulo iacuit* ‘hij lag neer geveld door Catulus’; Silius IV, 543 *huic cadit infelix*²⁶⁶.

3f. Een **datief ter vervanging van cum + abl.** bij ww. die ‘kampen’, ‘strijden’ betekenen, naar analogie met de datief bij *iungere* (HO-SZ § 64 I, p. 87). Reeds in Plautus, daarna Lucilius, Lucretius, Catullus, de Augusteïsche dichters. Bv. bij *certare*: sinds Vergilius; zie bv. Martialis I, 43, 4 *dulcibus aut certant quae melimela favis* (Citroni: of datief onder invloed van Gr. μάχομαι; *melimelum*: een soort zoete appel; Grieks leenwoord).

4a + b De ‘Griekse accusatief’

We bespreken *indutus* + een accusatief van het LV en de accusatief van betrekking weliswaar samen onder de noemer ‘Griekse accusatief’ (vgl. HO-SZ § 44) maar wensen ze voldoende scherp van elkaar te onderscheiden. ER-TH wijzen er op dat de accusatief bij *indutus* gemakkelijk kan verward worden met de accusatief van betrekking (zie ER-TH § 38, p. 29; vgl. verder Williams, *ad Verg. Aen.* V, 135 :

“In many instances... the two Greek constructions (onze nummers 4a en 4b merge.”).

*E. Courtney (2004) wil vooral een handige classificatie van de verschillende gevallen bieden; volgens hem kan men *stricto sensu* alleen de gevallen in zijn categorieën 11 en 12 (d.w.z. een Griekse acc. bij intransitieve ww. en bij adjectieven, vgl. *infra*) bestempelen als Griekse accusatieven, alleen die gevallen hebben hun bestaan uitsluitend aan Griekse voorbeelden te danken.

En ook nog dit: Courtney bestempelt Vergilius als “the chief propagator” van de Griekse accusatief (p. 426). Over de motieven die Vergilius had voor het gebruik van de accusatieven die wij bespreken onder de nrs 4a en 4b schreef Görler²⁶⁷ : “Motivo principale era senza dubbio il desiderio di avvicinarsi alla lingua di Omero, oltre all’intento di evitare il ricorso a preposizioni (*in, per, ecc.*) e di ottenere più facili soluzioni metriche.”

4a. De constructie *part. perf. indutus medio-passief + accusatief v.h. LV*

De constructie *indutus* (med.-pass.) + LV, die een actie aanduidt die men aan zichzelf voltrekt, een constructie die reeds bij Plautus voorkwam, is te onderscheiden van de accusatief van betrekking die onder 4b zal ter sprake komen, maar kan er, zoals gezegd, gemakkelijk mee verward worden²⁶⁸. In sommige gevallen kan men overigens niet met volledige zekerheid uitmaken of een mediale betekenis aanwezig is ! De constructie komt vooral voor bij dichters en werd mettertijd uitgebreid.

(4aa’).In de constructie *indutus / exutus + vestem* is een kledingstuk het lijdend voorwerp van een med.-passieve / reflexieve werkwoordsvorm (Clackson – Horrocks: “having put on x = clothed in x ; een kledingstuk aan- of uittrekken). Deze constructie, die vooral te vinden is bij een *part. perf.*, treft men reeds aan in het archaisch Latijn, maar het gebruik ervan bij de dichters is zeker bevorderd door het voorbeeld van het Griekse medium.

Voorbeelden: Plautus, *Men.* 512-3 *Non ego te indutum foras / exire vidi pallam?* (ER-TH en Courtney) en *Epid.* 223 (Harrison); Vergilius, *Aen.* II, 274-5 *quantum mutatus ab illo / Hectore qui redit exuvias indutus Achilli* (‘Hoe verschillend was hij van die Hector die terugkeert bekleed met de wapenuitrusting die hij ontnomen had aan Achilles ?’; gen. *Achilli*: zie *supra*; let ook op *redit*, zie *infra*). Vergelijk Gr. mediaal gebruikte ἐνδύω. Verder bv. Vergilius, *Aen.* IV, 137 *Sidoniam picto chlamydem circumdata limbo* (‘Ze heeft

zich gekleed in een Sidonische mantel met een geborduurde boord'; Austin *ad loc.* ondubbelzinnig: *chlamydem* LV bij medio-passieve werkwoordsvorm).

(4ab').Dezelfde constructie komt daarnaast, echter minder dikwijls en bijna uitsluitend bij dichters, zeker onder Griekse invloed, ook voor bij een andere werkwoordsvorm dan het part. perf. . Bv. in Vergilius, *Aen.* II, 392-3 *galeam.. / induitur* en VII, 640 *loricam induitur fidoque accingitur ense*; zo ook II, 506-511 *Forsitan et Priami fuerint quae fata requiras. / Urbis uti captae casum convulsaque vidit / limina tectorum et medium in penetralibus hostem, / arma diu senior desueta trementibus aevo / circumdat nequiquam umeris et inutile ferrum / cingitur, ac densos fertur moriturus in hostis* ('de oude man omhulde zijn schouders die ten gevolge van de ouderdom beefden, tevergeefs met een wapenuitrusting die hij al lange tijd niet meer gedragen had en omgordde zich met een nutteloos wapen'; *cingi* med.-pass.: zich omgorden). Zie ook nog Statius, *Theb.* VI, 834-6 *Ergo ubi luctandi iuvenes animosa citavit / gloria, terrificos umeris Aetolus amictus / exuitur.*

(4ac').In Vergilius, *Aen.* IV, 518 *unum exuta pedem vinclis* ('na één voet te hebben losgemaakt uit zijn schoeisel'); Statius, *Theb.* XI, 460 *vittis exuta comam*, staat telkens een lichaamsdeel in de acc. Deze constructie is volgens HO-SZ secundair; maar ik wijs er op dat ze toch reeds te vinden is in Ennius, *Ann.* 519 Skutsch : *succincti corda machaeris* (*succinctus*: 'opgegord'; *machaera*: zwaard; Clackson – Horrocks: "having girded their hearts with swords"; HO-SZ: Ennius hier greciserend; vgl. ook Skutsch *ad loc.* en Fordyce *ad Catull.* 64, 64-5). Zie verder ook Catullus 64, 63-5 *non flavo retinens subtilem vertice mitram, / non contecta levi velatum pectus amictu, / non tereti strophio lactentis vincta papillas*, etc. (*mitra*: 'tulband'; *strophium*: 'borstband'; *lactens*: OLD 'milk-white'; Lafaye, CUF: "plus de bandeau dont le fin tissu retienne sa blonde chevelure, plus de voile léger qui couvre sa poitrine mise à nu; plus d'écharpe délicate qui emprisonne sa gorge blanche comme le lait..."; zie ook Fordyce *ad loc.*); Vergilius, *Aen.* XII, 416 *obscuro faciem circumdata nimbo* en Horatius, *Carm.* I, 2, 31 *nube candentis umeros amictus* (*amicire*: omhullen; beide naar het voorbeeld van Homerus, *Ilias* V, 186 en *Hymn.* 3, 217; vgl. Courtney, p. 427); Ovidius, *Am.* III, 9, 61-2 *Obvius huic venies hedera iuvenalia cinctus / tempora cum Calvo, docte Catulle, tuo* (cf. Dewar *ad Claud.* VI *cons. Hon.* 65-6); Claudianus, *Rapt.* III, 376-7 *Hae placuere faces; pernix invadit utramque / cincta sinus, exerta manus, armata bipenni* (*pernix*: snel; *utramque* verwijst naar *geminae cupressus* (v. 370) / *faces* (v. 376); *exserere*: 'ontbloten'); Prudentius,

Perist. 4, 55 verticem flavis oleis revincta (duidelijk verschillend Vergilius, *Aen.* II, 57-9 *Ecce manus iuvenem interea post terga revinctum / pastores magno ad regem clamore trahebant / Dardanidae !*).

(4ad'). Zie daarnaast bv. ook nog *Aen.* II, 721-3 latos umeros subiectaque colla / veste super fulvique insternor pelle leonis / succedoque oneri (*super*: bw; *insterni* med.-pass.: 'zich bedekken'; vgl. Harrison, *ad Aen.* X, appendix); zie verder Ovidius, *Met.* II, 425 protinus induitur faciem cultumque Dianae; Statius, *Theb.* X, 640-1 et fraude priores / exuitur voltus (Dewar *ad Claud.*, VI *cons. Hon.* 65-6); Claudianus, VI *cons. Hon.* 65-6 Teque rudem vitae, quamvis diademate necdum / cingebare comas (Dewar *ad loc.*).

Let op: verschillend Ovidius, *Met.* XI, 179 induiturque aures lente gradientis aselli (i.v.m. Midas) (Bömer nihil)(het gaat om een metamorfose die hij passief ondergaat).

(4ae'). Uitbreiding van deze constructie:

Vergilius, *Aen.* I, 561 vultum demissa ('het hoofd voorovergebogen hebbend'; verschillend Harrison *ad Aen.* X, appendix); Vergilius, *Aen.* VI, 156-8 Aeneas maesto defixus lumina vultu / ingreditur linquens antrum, caecosque volutat / eventus animo secum ('Aeneas had een bedroefde blik en richtte zijn ogen naar de grond'); later Prudentius, *Psych.* 112 defixa oculos; Symm. I, 430 submissa oculos.

Vergilius, *Aen.* III, 65 = XI, 35 Iliades crinem de more solutae ('de Trojaanse vrouwen hadden de haren, zoals het gebruik het wilde, losgemaakt'; verschillend Austin *ad Aen.* III, 65); *Aen.* IV, 590 flaventisque abscissa comas ('en rukte zich de blonde haren uit het hoofd') en IX, 478 scissa comam (vgl. Clackson-Horrocks); VII, 503 palmis percussa lacertos ('zichzelf met de vlakke handen op de armen slaande'; vgl. Fordyce *ad loc.* en ook Harrison, *ad Aen.* X, appendix) en *Aen.* XI, 877 percussae pectora matres ('de moeders sloegen zich op de borst'; vgl. Skutsch in ed. Ennius, *Ann.*; Clackson-Horrocks en ook Fordyce *ad Cat.* 64, 64-5).

En verder ook nog: *Aen.* XII, 172 Illi ad surgentem conversi lumina solem; verder gaat Vergilius in *Aen.* VII, 796 picti scuta Labici (en Fordyce *ad loc.*); Tibullus I, 3, 31-2 bisque die resoluta comas tibi dicere laudes / insignis turba debeat in Pharia (*Pharius*: adj. afgeleid van *Pharos*; *resoluta comas* ook in Silius VIII, 130 en Claudianus, VI *cons. Hon.* 153; Dewar *ad Claud.* verschillend: « retained

acc. » !); Ovidius, *Am.* I, 1, 20 *longas compta puella comas* (ik neem dan wel aan dat het meisje zelf haar haren verzorgd heeft); Ovidius, *Am.* III, 1, 7 *venit odoratos Elegia nexa capillos*; III, 6, 67 *illa oculos in humum deiecta modestos* ('Zij had de ogen deemoedig naar de grond gericht'; vb. In HO-SZ) en *Fast.* IV, 854 *maestas Acca soluta comas*; Ovidius, *Met.* XIV, 654-657 *Ille etiam picta redimitus tempora mitra, / innitens baculo positus ad tempora canis / adsimulavit anum cultosque intravit in hortos / pomaque mirata est*; Lucanus II, 36-7 *quarum una madentis / scissa genas, planctu viventis atra lacertos* (het gaat om fysiek geweld dat de vrouw zichzelf aandoet; zie voor *atra* + Griekse acc. Fantham *ad loc.* en *infra* sub 4b!); Statius, *Theb.* IX, 713 *fletuque genas violata*; Claudianus, *Rapt.* III, 177-8 *Tum laceras effusa comas, et pulvere canos / sordida sidereae raptus lugebat alumnae (raptus, -us: de roof; betreft de treurende voedster van Proserpina; verschillend Dewar ad Claud., VI cons. Hon. 153: "retained acc."; canos is wel acc. van betrekking bij sordida !); Prudentius, Perist. 4, 53-6 Tu decem sanctos revehes et octo, / Caesaraugusta studiosa Christo, / verticem flavis oleis revincta / pacis honore; 10, 351-3 Illic sacerdos stat sacrato in limine / foresque primas virgo custodit Fides, / innexa crines vinculis regalibus. Vergelijk ook nog Prudentius, Cath. 7, 160 turpi capillos inpeditus pulvere over het vasten !*

4b. Een bekend verschijnsel binnen de Latijnse poëtische taal is de **de accusatief van betrekking** ('an accusative of the affected domain'; 'the limiting accusative'; 'the Greek accusative of respect'). Uitbreiding onder Griekse invloed. (ER-TH § 38 a, p. 29; HO-SZ § 44a en b, p. 36-7).

(4ba'). Deze accusatief staat in eerste instantie bij een participium perfectum met passieve betekenis!! Dikwijls komt een lichaamsdeel in de accusatief te staan (vgl. een reeks gevallen onder nr. 4a).

Voorbeelden : Ennius (?), *Ann.* 310 *perculsi pectora Poeni* (en Skutsch *ad loc.* : accusatief van betrekking; hij duidt op een heldere wijze het verschil aan met Vergilius, *Aen.* XI, 877, door ons supra sub 4a aangehaald²⁶⁹); Lucretius I, 10-3 *Nam simul ac species patefactast verna diei / et reserata viget genitabilis aura Favoni, / aeriae primum volucres te, diva, tuumque / significant initum percussae corda tua vi (genitabilis: 'vruchtbaar'; initus, -us: 'aankomst');* V, 1223 *divom percussi membra timore* ('het lichaam getroffen door de angst voor de goden' / Clackson-Horrocks : "struck (in) their hearts with fear"; ook deze passus is duidelijk verschillend van Vergilius, *Aen.* XI, 877); Catullus 64, 122-3 *aut ut eam devinctam lumina somno / liquerit immemori discedens pectore coniunx ?* (Clackson – Horrocks: "overcome (in) her eyes by sleep" / '(wat) de ogen (betreft)

overmand door slaap') en 64, 207-9 *Ipse autem caeca mentem caligine Theseus / consitus oblito dimisit pectore cuncta, / quae mandata prius constanti mente tenebat*, etc. ('(wat) de ogen (betreft) bezwaard door donkere duisternis'); Vergilius, *Aen.* II, 57 *Ecce, manus iuvenem interea post terga revinctum / pastores magno ad regem clamore trahebant / Dardanidae* etc. (« Voici cependant que des pâtres troyens traînent à grands cris vers le roi un jeune homme, les mains liés derrière le dos » (en Austin *ad loc.*)); *Aen.* III, 47-8 *Tum vero ancipiti mentem formidine pressus / obstipui* ; vgl. ook nog *Georg.* IV, 357 *percussa nova mentem formidine mater*; en *Aen.* XII, 468 *hoc concussa metu mentem Iuturna virgo*; verder: *Aen.* IX, 542-4 *Semineces ad terram immani mole secuta / confixique suis telis et pectora duro / transfossi ligno veniunt* ('de borst aan stukken gereten door de scherpe houtsplinters'); Ovidius, *Am.* III, 3, 5 *candida, candorem roseo suffusa rubore*; *Met.* IX, 101-2 *at te, Nesse ferox, eiusdem virginis ardor / perdiderat volucris traiectionem terga sagitta* ('de rug doorboord door een snelle pijl'); Lucanus VII, 528 *transfixus pectora ferro*; Statius, *Theb.* IX, 309 *traiectus pectora ferro* (verschillend Vergilius, *Aen.* I, 355 *traiectaque pectora ferro*); IX, 457 *intactus.. umerosque manusque*; IX, 570 *somnum turbata*; Claudianus, *Ruf.* I, 377-9 *Tuque simul gravibus ferri religata catenis / expellere die debellatasque draconum / tonsa comas imo barathri claudere recessu (expellere = expelleris; claudere = clauderis)*; *Stil.* III, 302-3 *Dalmatiae lucos abruptaque brachia Pindi / sparsa comam Britomartis agit* (Britomartis is een nimf; vgl. Dewar *ad Claud.*, VI *cons. Hon.* 153); Prudentius, *Cath.* 9, 90 *colla fractus sibila*; *Perist.* 13, 54 *catena / nexus utramque manum* (vgl. supra *Aen.* II, 57 *manus iuvenem interea post terga revinctum*)²⁷⁰.

Dewar (*ad Stat.*, *Theb.* IX) beschouwt Statius, *Theb.* VI, 351-3 *Metarum instar erant hinc nudo robore quercus, / olim omnes exuta comas, hinc saxeus umbo, / arbiter agricolis* (« long stripped of all its foliage ») en *Theb.* IX, 163 *exutum canos lacero diademate crines* (« his diadem torn and the white locks streaming free », vertaling Loebed.) ten onrechte als voorbeelden van *indutus* medio-passief + LV; het gaat in de twee gevallen ongetwijfeld om een part. perf. met passieve betekenis. Dewar ziet wel het verschil tussen wat wij onder 4a en 4b behandelen, maar vergist zich in de praktijk. Hij volgt i.v.m. *Theb.* IX, 163 Williams die in X, 640-1 de constructie *indutus* + LV ziet; Williams is correct i.v.m. X, 640-1 *et fraude priores / exuitur vultus* (« and by deceit puts off her former mien »), overigens een klaar geval, maar IX, 163 is daarmee niet vergelijkbaar !

(4bb'). Minder duidelijk lijkt het volgende geval: Vergilius, *Aen.* I, 228 *lacrimis oculos suffusa nitentis*: naar mijn mening: Griekse accusatief; vgl. de beoordeling van Harrison en de vertaling 'de ogen nat van tranen' van Pinkster. Misleidend is de vertaling van Gaffiot ("s'étant inondé les yeux de larmes"). Vergelijkbare gevallen van Griekse accusatief naast *Aen.* I, 228 ook nog *Aen.* XII, 64-5 *Accepit vocem lacrimis Lavinia matris / flagrantis perfusa genas* (« inondée de larmes quant à ses yeux », letterlijke vertaling van ER-TH) en daarna Ovidius, *Met.* XI, 368 *rubra suffusus lumina flamma*.

Let verder nog op: Vergilius, *Aen.* X, 837-8 *fusus propexam in pectore barbam* (*propexus*: naar voren gekamd, naar voren hangend; Bellessort: "et sa barbe épaisse se répandait sur sa poitrine"; verschillend Harrison *ad loc.*: *barbam* LV van medio-passieve vorm; vgl. de vertaling van Gaffiot "ayant sa barbe étalée sur sa poitrine"; Harrison verwijst *ad loc.* naar het transitieve χέομαι in Homerus, *Ilias* VIII, 159 en XV, 590).

Vergelijk met *Aen.* X, 837-8 Valerius Flaccus III, 314-5 *laceras super ora mariti / fusa comas* (vertaling Loebed.: « On the other side Clite, her torn tresses streaming over her husband's face »; Manuwald: »with her torn hair spread out » : « a passive participle with Greek accusative ».)

Vergelijk ook nog: Horatius, *Epod.* 5, 15-6 *Canidia, brevibus inligata viperis / crines et incomptum caput* (v. 16 LV of acc. van betrekking ?).

(4bc'). Zie daarnaast, bij een andere vorm dan het part. perf., Horatius, *Serm.* II, 7, 38 *nasum nidore supinor* (Maurach 1989, p. 115 : « bezüglich der Nase werde ich durch den Bratenduft aufgeworfen ») en de indrukwekkende verzen van Vergilius *Aen.* VII, 71-77 (en Maurach *ibidem*): *Praeterea, castis adolet dum altaria taedis, / et iuxta genitorem astat Lavinia virgo, / visa (nefas) longis comprehendere crinibus ignem atque omnem ornatum flamma crepitante cremari, / regalisque accensa comas, accensa coronam / insignem gemmis ; tum fumida lumine fulvo / involvi ac totis Vulcanum spargere tectis* (let ook op *genitor*; een formulering die het omgekeerde is van wat men verwacht / het omgekeerde van de 'natuurlijke' formulering *comprehendere crines igni* (zie ook infra); tweemaal *accensa* met een acc. van betrekking bij een part. perf.).

(4bd'). Onder onmiskenbare Griekse invloed kwam deze acc. van betrekking ook te staan bij intransitieve werkwoorden (HO-SZ 44a, p. 37; ER-TH § 38, p. 29): bv. Lucretius III, 489 en Vergilius, *Georg.* III, 84 *tremet artus* ("trembles (in) its limbs" / 'hij beeft over al zijn ledematen', vgl. Clackson-Horrocks; cf. Euripides,

Med. 1169 τρέμουσα κῶλα); Vergilius, *Aen.* II, 379-81 *Improvisum aspris veluti qui sentibus anguem / pressit humi nitens trepidusque repente refugit / attollentem iras et caerulea colla tumentem* ('Het is zoals wanneer iemand tussen de ruige doornstruiken met zijn volle gewicht onverwachts op een slang drukt en er plots in paniek van wegvlucht; de slang richt haar donkere hals op die zwelt van woede'); *Aen.* III, 65 (en Williams *ad loc.* en idem *ad Aen.* V, 135); Seneca, *Med.* 353 *Quis non totos horruit artus / totiens uno latrante malo ?*

(4be')Volledig Grieks van oorsprong is de accusatief van betrekking bij adjectieven (HO-SZ § 44 a en b). Deze constructie zet in met de Augusteïsche dichters, met name Vergilius en Ovidius. Voorbeelden: Vergilius, *Aen.* I, 318-320 *Namque umeris de moreabilem suspenderit arcum / venatrix dederatque comam diffundere ventis, / nuda genu nodoque sinus collecta fluentes* (umeris zonder vz.; zie voor *dare* + inf. infra; *sinus*: de plooiën van een kledingstuk; zie voor *sinus collecta fluentes* supra 4a en ook Courtney, p. 430-1, sub 13 en verder ook Austin *ad loc.*; en vgl. Valerius Flaccus III, 61 *nuda latus*); *Aen.* I, 589 *os umerosque deo similis*; V, 97 = VI, 243 *nigrantis terga iuencos* (let op *nigrans* 'zwart'; 'jonge stieren met zwarte ruggen'; zie Courtney, p. 430, sub 12 over *nigrantis* en vgl. Clackson – Horrocks, p. 193: « bullocks dusky (on) their backs »); VII, 59-63 *Laurus erat tecti medio in penetralibus altis / sacra comam multosque metu servata per annos, / quam pater inventam, primas cum conderet arces, / ipse ferebatur Phoebosacrassae Latinus, / Laurentisque ab ea nomen posuisse colonis* (zie Fordyce *ad loc.*); XII, 5 / *saucius ille gravi venantum vulnere pectus* / (HO-SZ); Ovidius, *Met.* VII, 182-3 *egreditur tectis vestes induta recinctas, / nuda pedem, nudos umeris infusa capillos* ('Medea verliet haar woning met loshangend kledingstuk, op blote voeten, de onbedekte haren golvend over haar schouders'; HO-SZ en Courtney, p. 431, sub 13); Ovidius, *Met.* VI, 118 en IX, 307 *flava comas* (HO-SZ; vgl. ER-TH § 38, p. 29); vgl. Ausonius, *Bissula* 3, 10 *oculos caerulea, flava comas*; vgl. Prudentius, *Psych.* 21-3 *Prima petit campum dubia sub sorte duelli / pugnatura Fides agresti turbida cultu, / nuda umeros, intonsa comas, exerta lacertos.*

Zie Servius over *Aen.* I, 320 en 589. Zoals men ziet gaat het telkens om lichaamsdelen. Verschillend en extremer Propertius II, 5, 28 *Cynthia, verba levis* (Maurach 1989, § 162, p. 115).

Zie bij Ausonius nochtans ook *Parentalia* 9, 23 *genus inclita et inclita forma* (*forma* abl.! variatie adj. met acc. en met abl.; vgl. ook nog *Parentalia* 17, 13 *mentem bonus, ingenio ingens* en ten slotte *Mosella* 101-2 *frontem lubricus*).

(4bf’)In dit kader hoort ook Vergilius, *Aen.* VIII, 114 *qui genus ? (estis)* thuis. Vergelijk verder *Aen.* V, 285 *Cressa genus* (‘van afkomst een Kretenzische’; HO-SZ § 44b; ER-TH § 38, p. 29; Courtney, p. 430, sub 12). Voor Ausonius vormden deze verbindingen wellicht het vertrekpunt voor *Epicedion in patrem* 1 *nomen ego Ausonius* en *Epist.* 3, 19 *Burdigalensia nomen*²⁷¹.

4c. Met name de dichters hebben, naar Grieks voorbeeld, het gebruik van de **accusatief van het inwendig voorwerp** uitgebreid (ER-TH § 34, p. 26; HO-SZ § 45, p. 38-40).

Voorbeelden: Ennius, *Ann.* 523 *Skutsch vicit Olympia*; Vergilius, *Ecl.* 1, 4-5 *tu, Tityre, lentus in umbra, / formosam resonare doces Amaryllida silvas* (‘jij, Tityrus, lui in de schaduw, leert de wouden (de klank van de naam van) de mooie Amaryllis te laten weerklinken’; Clausen stelt i.v.m. Vergilius, *Ecl.* 1, 5 dat *resonare* transitief gebruikt is); *Georg.* III, 338 *litora que alcyonen resonant* (voor *cantum alcyonis*); Horatius, *Serm.* I, 5, 63 *pastorem saltaret uti Cyclopa, rogaret* (zie ER-TH § 34, p. 26); *Epist.* I, 1, 49-51: *Quis circum pagos et circum compita pugnax / magna coronari contemnat Olympia, cui spes, / cui sit condicio dulcis sine pulvere palmae ?* (cf. Gr. τὰ Ὀλύμπια στεφανώσασθαι; Mayer *ad loc.*: “to crown himself with an Olympic wreath”; naar het meer gewone *vincere Olympia*: “to win an Olympic victory”; zie voor deze laatste formulering Ennius, *Ann.* 523 *Skutsch supra*; OLD heeft het i.v.m. *Olympia* over een Griekse accusatief; *condicio*: ‘de garantie’); Propertius II, 34b, 25 *Lynceus ipse meus seros insanit amores* (= *insanum amorem experiri*) naar *insanit insaniam* (vgl. Camps). Let ook nog op Vergilius, *Aen.* I, 328 *nec vox hominem sonat*²⁷².

4d. De dichters breiden naar Grieks voorbeeld **het bijwoordelijk gebruik van de onz. acc. van adjectieven** uit (een **bijwoordelijke accusatief**); in het klassiek proza worden enkel kwantitatieve adjectieven zo gebruikt (bv. *multum, parum*) (ER-TH § 35, p. 26-7 en HO-SZ § 45, p. 40). Betekenisvol in de evolutie is Catullus 51, 5; daarna komt deze accusatief frequenter voor in de Augusteïsche dichtkunst. Nog ongewoner is de onz. acc. mv. met deze waarde, te vinden vanaf Lucretius²⁷³. Meermaals is op de metrische voordelen van deze oplossing gewezen.

Voorbeelden : (1). Catullus 51, 5 *dulce ridentem* (= Sappho 31, 5 Page γελαίσας ἰμέροεν); cf. Horatius, *Carm.* I, 22, 23-4 *dulce ridentem Lalagen amabo, / dulce loquentem*; Ovidius, *Am.* III, 1, 4 *et latere ex omni dulce queruntur aves*; *Fast.* II, 704 *lene sonantis aquae*; Calpurnius Siculus, *Ecl.* 7, 25 *et clivos lene iacentes*;

Ausonius; Prudentius, *Ham.* 796 *lene iacentem..viam*; en ook nog Prudentius, *Apoth.* 846 *lene susurrat*; verder Horatius, *Serm.* I, 3, 25-7 *Cum tua pervideas oculis mala lippus inunctis, / cur in amicorum vitiis tam cernis acutum / quam aut aquila aut serpens Epidaurius ? (pervidere... ‘(scherp !..) onderscheiden’ vreemd genoeg gekoppeld aan *lippus* ‘tranend’ ... (vgl. Gowers); ‘Waarom zie je, terwijl je je eigen gebreken bekijkt doorheen met zelf bestreken ogen en met een vertroebelde blik, de gebreken van je vrienden zo scherp als een arend of de slang van Epidaurus?’; in zijn tempel te Epidaurus werd Asculapius vereerd onder de vorm van een slang); Vergilius, *Aen.* VI, 401 *aeternum*; XI, 97 *salve aeternum mihi, maxime Palla, / aeternumque vale (aeternum voor in aeternum of in perpetuum; mihi: Gransden ad loc.: handelend voorwerp; ‘Ik zeg je voor altijd vaarwel, zeer grote Pallas, stel het voor altijd goed !’; zie reeds Ennius, *Ann.* 101 Skutsch); Silius bv. II, 52; 62; 367; 613; Ausonius: frequent *aeternum*; vgl. ook Prudentius, *Perist.* 2, 508 en *Ham.* 706; daarnaast Vergilius, *Aen.* VI, 288 en IX, 632 *horrendum stridens* (‘huiveringwekkend sissend’); *Aen.* IX, 630-1 *Audiit et caeli genitor de parte serena / intonuit laevum, sonat una fatifer arcus* (‘De vader heeft het gehoord en vanuit een helder deel van de hemel aan de linker kant de donder laten weerklinken, tegelijk galmt de boog die de dood brengt’); Prudentius, *Cath.* 7, 78 *pulchrum splendet vena auri; Psych.* 296 (i.v.m. Goliath) *dum tumet indomitum, dum formidabile fervet* (het gewicht van het vijflettergrepige *formidabile* en de *f*-alliteratie werken samen).**

(2).Daarnaast Lucretius V, 33 *acerba tuens* (= Vergilius, *Aen.* IX, 794 ; ‘woest kijkend’); Cicero, *Arat. Phaen. frg.* 25, 2 (ed. J. Soubiran, p. 164) *truculenta tuetur* (*truculentus = trux*); Vergilius, *Georg.* III, 149 *acerba sonans; Aen.* VI, 467-8 *Talibus Aeneas ardentem et torva tuentem / lenibat dictis animum lacrimasque ciebat / (torva tuentem: ‘grimmig / dreigend kijkend’, wat niet goed past bij *animum*, wel bij Dido; *lacrimas ciere*: tranen ontlokken; let ook op de alliteratie in *torva tuentem* en verder op de vorm *lenibat* en op de plaatsing van *lenibat* en *ciebat*); IX, 123-5 *Obstipuere animis Rutuli, conterritus ipse / turbatis Messapus equis, cunctatur et amnis / rauca sonans revocatque pedem Tiberinus ab alto (animis Rutuli: vgl. *Aen.* I, 149; en VIII, 530 *obstipuere animis alii*; anderen lezen *animi Rutulis*, vgl. Dingel); ‘ook de Tiber aarzelt, de stroom maakt een dof geluid, keert zich om en stroomt weg van de zee’; *altum*: de zee); *Aen.* XII, 398-400 *Stabat acerba fremens ingentem nixus in hastam / Aeneas magno iuvenum et maerentis Iuli / concursu, lacrimis immobilis* (‘frémissant d’une âpre impatience’; *lacrimis* ablatief bij *immobilis*); *Aen.* XII, 886 *multa gemens*; Ausonius, *Mosella* 170-1 *glauca tuentes / Naiadas*.**

4e. Ook het gebruik van **een objectsaccusatief bij werkwoorden gevormd met een prefix** hebben de dichters uitgebreid (ER-TH § 49, p. 36-7).

Bv. Vergilius, *Aen.* XII, 473-7 *Nigra velut magnas domini cum divitis aedes / pervolat et pinnis alta atria lustrat hirundo / pabula parva legens nidisque loquacibus escas, / et nunc porticibus vacuis, nunc umida circum / stagna sonat: similis etc.* (let verder op de plaats van *cum*, / *nigra.../...hirundo* /, / *pabula... escas* /; de alliteraties; *lustrare*: ‘gaan’ / ‘vliegen langs’; OLD 2 ‘circle’; *sonare*: ‘tjilpen’); en verder Horatius, *Carm.* I, 14, 19-20 *interfusa nitentis, / vites aequora Cycladas*. (= transitivering van ww. samengesteld met een prefix, infra !).

4f. Evenzo breiden dichters de constructie ***docere* / *rogare* + dubbele accusatief** uit (ER-TH § 50, p. 37-8 en HO-SZ § 48, p. 43). Bv. *percontari*: Horatius, *Epist.* I, 20, 26-8 *Forte meum siquis te percontabitur aevum, / me quater undenos sciat implevisse Decembris, / conlegam Lepidum quo duxit Lollius anno* (let ook op de plaats van *siquis* en op de omschrijving van de leeftijd ! v. 28 wijst op het jaar 21 v. Chr.); en *precari*: Statius, *Theb.* IX, 757.

4g. Dichters drukken de richting in gevallen waarin het proza *in* + acc. gebruikt dikwijls uit met een **accusatief zonder voorzetsel** (ER-TH § 42, p. 33 en HO-SZ § 50, p. 49-50). Men treft deze constructie met name aan in het geval van **de namen van landen**. Bij Vergilius, die dit gebruik fors heeft uitgebreid, is er op dit punt duidelijk invloed van Homerus merkbaar. Daarnaast *in* + acc. wel ca vierhonderdmaal in de *Aeneis* (Görler 1985, p.268)!

Voorbeelden: Vergilius, *Aen.* III, 253-4 *Italiam cursu petitis ventisque vocatis: ibitis Italiam portusque intrare licebit* (duidelijk onder invloed van Homerus, HO-SZ); daarnaast *Ecl.* 1, 64-6 *At nos hinc alii sitientis ibimus Afros, / pars Scythiam et rapidum cretae veniemus Oaxen / et penitus toto divisos orbe Britannos (*Afri* en *Britanni*: de naam van het volk in plaats van het gebied, naar Grieks voorbeeld, alus HO-SZ); *Oaxes* is een stroom; *creta*: krijt; *cretae* hoort bij *rapidum*).*

Zie daarnaast Lucretius VI, 742 *ea ..loca cum venere volantes*; Vergilius, *Aen.* I, 1-3 *Arma virumque cano, Troiae qui primus ab oris / Italiam fato profugus Laviniaque venit / litora*; *Aen.* I, 365 *devenere locos ubi nunc ingentia cernes / moenia* etc. (telkens met een bepaling bij het substantief in de accusatief); Lucanus VII, 477 *aethera tendit* (zonder attriboot, graecisme, HO-SZ; cf. Homerus, *Ilias* XVIII, 214 en XIX, 379 αἰθέρ’ ἵκανε)²⁷⁴.

5a. Wat **de ablatief** betreft, vermelden we hier vooreerst de ‘**abl. of extension**’ (‘area over which’) (‘l’ablativo di estensione’) (gebruikt met de waarde van *per* + acc.): vanaf Ennius en Accius; verder bv. Vergilius, *Aen.* III, 147 *Nox erat et terris animalia somnus habebat* (vgl. VIII, 26-7 *Nox erat et terras animalia fessa per omnis / alituum pecudumque genus sopor altus habebat*); III, 197 *dispersi iactamur gurgite vasto*; III, 204 *erramus pelago*; VII, 32-4 *Variae circumque supraque / adsuetae ripis volucres et fluminis alveo / aethera mulcebant cantu lucoque volabant = per lucum*; VII, 353 (*coluber*) *membris lubricus errat* (*membris = per membra*); X, 540 *quem congressus agit campo*; XII, 450 *campoque atrum rapit agmen aperto* (van de andere kant: Lucanus VII, 506 *toto..campo* is een constructie die ook het proza biedt, zie o.a. GE 214, 2 en ER-TH § 124, p. 101-2)²⁷⁵.

5b. En wat te denken over de ‘**explanatory ablative**’ / ‘**explikativer Ablativ**’ / ‘**ablativo esplicativo**’? De term kan misschien best gereserveerd worden voor een ablatief die bij substantieven vrij gebruikt wordt om iets nader te definiëren of te omschrijven, zoals bv. in Vergilius, *Aen.* VII, 30 en VIII, 31 *fluvio Tiberinus amoeno* (= *Tiberinus, fluvius amoenus*); vgl. tot op zekere hoogte de beschrijvende ablatief in Vergilius, *Aen.* I, 164-5 *tum silvis scaena coruscis / desuper, horrentique atrum nemus imminet umbra* (*scaena*: een scène; *desuper*: van boven; Bellessort: “au-dessus, comme un mur de fond, des bosquets frémissants”; ‘een plek door wuivend bos omzoomd’ (Pinkster); Austin *ad loc.* : “the descriptive ablative acts for a compound epithet”).

Verschillend Vergilius, *Aen.* II, 305 *aut rapidus montano flumine torrens / sternit agros, sternit sata laeta boumque labores / praecipitisque trahit silvas* (*montano flumine* te verbinden met *rapidus*: ‘een bergstroom onstuimig door het water van de bergen’).

In Vergilius, *Aen.* I, 167 *vivoque sedilia saxo* en III, 286 *aere cavo clipeum* enerzijds en in Tibullus I, 1, 1 *Divitias alius fulvo sibi congerat auro* anderzijds duidt de ablatief de stof aan waaruit iets bestaat (**abl. of material**, vgl. Maltby). In het geval van Vergilius is de ablatief adnominaal gebruikt, in het geval van Tibullus hoort de ablatief bij *congerere*. Deze abl. materiae treft men vooral aan bij dichters; de gewone prozaconstructie is *ex* of *de* + abl. (vgl. HO-SZ § 74, p. 106-7).

Vgl. daarnaast bv. ook nog de (overigens duidelijke) formuleringen in Seneca, *Oed.* 212 *Responsa dubia sorte perplexa iacent* (‘het antwoord (van de godheid)

is onduidelijk, de profetie verward') en *Oed.* 582-3 *Subito dehiscit terra et immenso sinu / laxata patuit* ('Plots splijt de aarde, ze heeft zich breed geopend tot een enorme afgrond')²⁷⁶.

5c. Ik wijs hier ook nog op het graecisme / homerisme in Vergilius, *Aen.* IX, 61 *nocte super media* ("la nuit étant plus qu'à sa moitié"; OLD s.v. *super*: "at, above (a time)"; vgl. Homerus, *Ilias* VIII, 529 ἐπὶ νυκτί; zie ook Dingel *ad Aen.* IX, 61).

5d. Zoals de dichters antwoorden op de vraag *quo* geregeld formuleren zonder het vz. *in* (zie supra 4g), formuleren ze ook antwoorden op de vragen *ubi ?* en *unde ?* in gevallen waar het proza in de regel *in* + abl. en *ex* of *de* + abl. gebruikt, dikwijls in de **ablatief zonder voorzetsel** (HO-SZ §86, p. 146, o.a. Zusätze b en ER-TH § 101-2, p. 79-81 en § 120, p. 98-9; maar let ook op § 124, p. 101-2 *toto...oppido = per totum oppidum !*)²⁷⁷. In *Fin.* V, 9 noemt Cicero dit expliciet een eigenheid van de taal der dichters. Hij schrijft *caelo, mari, terra* en voegt er aan toe *ut poetice loquar*. Daarnaast bv. *in* + abl. ca 370 maal in de *Aeneis* (zie Görler 1985, p. 268).

Voorbeelden :

ubi ? Vergilius, *Aen.* VII, 269-270 *plurima / caelo monstra*; VIII, 232 *ter fessus valle resedit* (= *in valle*); Horatius, *Serm.* II, 6, 90-1 "*Quid te iuvat*" *inquit, "amice, / praerupti nemoris patientem vivere dorso ?"* (voor *in dorso*); Tibullus I, 5, 53 *herbasque sepulchris quaerat*; Ovidius, *Am.* I, 8, 9-10 *Cum voluit, toto glomerantur nubila caelo; / cum voluit, puro fulget in orbe dies* (*toto caelo vs puro in orbe*); *Ars* I, 153 *pallia si terra nimium demissa iacebunt* (vgl. *Am.* III, 2, 25 *sed nimium demissa iacent tibi pallia terra*); *Met.* VI, 304-5 *in vultu color est sine sanguine, lumina maestis / stant immota genis*; *Fast.* III, 703 *caelo positus; Pont.* I, 3, 51-2 *Non ager hic pomum, non dulces educat uvas, / non salices ripa, robora monte virent.*

unde ? Vergilius, *Aen.* IX, 18-9 *Iri, decus caeli, quis te mihi nubibus actam / detulit in terras ?* (Hardie : "riding on the clouds" / als het ware in een wagen; Dingel m.i. pertinent: Iris heeft vleugels en dus de wolken niet nodig, *nubibus* is dus geen abl. instrument.; wellicht een ablatief van scheiding; 'wie heeft u vanuit de wolken naar mij gestuurd?'; vgl. *Aen.* X, 38; X, 73 *demissave nubibus Iris*); Ovidius, *Met.* I, 266 *canis fluit unda capillis* (= *de* + abl.; cf. Boemer *ad loc.*); VI, 358-9 *hi quoque vos moveant, qui nostro bracchia tendunt / parva sinu* (Bömer acht antwoord op de vraag *unde* waarschijnlijker dan antwoord op de vraag *ubi*);

vgl. later nog Claudianus, VI *cons. Hon.* 164 *totisque fluunt electra capillis* (mv. *electrum*: ‘druppels barnsteen’).

Zie ook nog: Vergilius, *Aen.* VI, 190-2: *Vix ea fatus erat, geminae cum forte columbae / ipsa sub ora viri caelo venere volantes, / et viridi sedere solo* (*caelo* = *de caelo*; *solo* = *in solo*)²⁷⁸.

Later: *ubi?* Prudentius, *Cath.* 12, 113-4 *locum minutis artubus / vix interemptor invenit* (= *minutis in artubus* : ‘op die zeer kleine lichamen’); *Apoth.* 383 *fronte crucis titulus sit triplex*; *Perist.* 1, 1 *scripta sunt caelo duorum martyrum vocabula* (= *in caelo*);

unde ? *Ham.* 528 *summo aethere demissus* (= *de* + *abl.*); (verschillend: *media ex arce demittunt* in *Ham.* 312); *Ham.* 122-3 “*Testamenta duo fluxerunt principe utroque / tradidit iste novum melior, vetus illud acerbus.*” (= *ex principe utroque*; volgens de ketter Marcion is het Oude Testament afkomstig van ‘de god’ van het kwaad, het nieuwe van de god van het goede); *Ham. Praef.* 10 *summo missa throno* (= *summo de throno*).

6. Over het schrappen van een voorzetsel, het toevoegen van een voorzetsel of het aanpassen van een voorzetsel (vgl. Maurach 1989, § 148-152, p. 105-109)

*G. Maurach (1989, § 152, p. 108-9) onderscheidt in het dichterlijk gebruik van het voorzetsel vier hoofdtypes: (1) het gebruiken van een vz in een geval waar er gewoonlijk geen gebruikt wordt; (2) het laten vallen van een vz waar er gewoonlijk wel een gebruikt wordt; (3) het gebruiken van een ongewoon / niet verwacht vz.; (4) het plaatsen van een ongewoon, niet verwacht substantief bij een bepaald vz. ((3) en (4) overlappen elkaar m.i. in sterke mate. Let ook nog op Maurach § 166, p. 118-9 ‘Nachbemerking zur Kasus-Behandlung’).

6a. Een accusatief zonder voorzetsel of een ablatief zonder voorzetsel in gevallen waar het proza een voorzetsel gebruikt (zie supra !): beide bijzonderheden kunnen het gevolg zijn van het feit dat dichters in de regel geneigd zijn om korte woorden die louter een grammaticale functie hebben en waarvan het schrappen niet tot ongewenste onduidelijkheid leidt (voorzetsels en partikels, ‘morfemen’) uit te stoten.

*E. H. Sturtevant trekt uit zijn onderzoek *On the Frequency of Short Words in Verse* (1921) de volgende conclusies (p. 76) : “Latin writers of verse (1) usually favor short words of distinct clear significance, and (2) omit grammatical machinery (prepositions, conjunctions, pronouns, etc.) as far as the requirements

of clearness and idiom permit, except that (3) works of a colloquial tone require a large proportion of words of the latter class.”²⁷⁹

*Zie over de lengte van de woorden die Vergilius gebruikt ook de statistische onderzoeken van M. Bobic (2008). Uit zijn tabellen blijkt dat twee- en drielettergrepige woorden domineren; hij stipt een verschil aan tussen enerzijds *Aeneis* en *Georgica*, anderzijds de *Bucolica*, maar het gaat om een klein (verwaarloosbaar ?) verschil²⁸⁰.

6b. Dichterlijke afwijkingen van het proza kunnen uiteraard niet overal op grond van de drang naar concentratie worden verklaard. Geregeld breiden de dichters een gangbare prozaconstructie uit! Zo vindt men bv. in aansluiting bij de volkstaal (HO-SZ § 87, p. 148) een overbodige *in* in het antwoord op de vraag *quando* in Lucretius IV, 793 *nocturno ..in tempore* en in Catullus 21, 3 *aliis.. in annis*. Vergelijk bv. ook Vergilius, *Ecl.* 7, 31 *levi de marmore* en Tibullus I, 1, 40 *de facili composuitque luto* i.v.m. de stof waaruit iets is gemaakt. Dergelijke uitbreiding lijkt in zeer veel gevallen met metrische eisen te maken te hebben, in dat geval is het voorzetsel in feite een stoplap. Vergelijk bv. ook nog Tibullus II, 1, 56 *primus inexperta duxit ab arte choros* (en Maltby *ad* I, 3, 3-4 “rare and mainly poetic for the simple ablative of manner”; in dichtkunst voor het eerst bij Tibullus, ook nog in I, 9, 66; daarna ook eenmaal in Propertius en frequent in Ovidius) en Ovidius, *Amores* II, 4, 30 *et tenerum molli torquet ab arte latus* (en McKeown)²⁸¹. Ten slotte vermeld ik nog Martialis VIII, 6, 10 *pollice de Pylio trita* (zie Watson *ad loc.*: vz. i.p.v. instrumentale abl. zonder vz. met verwijzing naar Ovidius, *Met.* VI, 80 *percussamque sua ..de cuspide terram*; Watson meent dat deze *de* + abl. i.p.v. een enkele ablatief typisch zou zijn voor de meer verheven dichtkunst, maar ook wel voorkomt in de lagere genres) en Ausonius, *Parentalia* 8, 5-6 *Pulcher honore oris, tranquillo pectore comis, / facundo quamvis maior ab ingenio* (*ab* om metrische redenen en ter variatie ?).

Bij Lucretius treft men frequent de voorzetsels *cum* en *a(b)* aan (aldus Bailey), bij Ovidius *a(b)* (aldus Jackson Knight²⁸²).

De uitbreiding kan echter ook te maken hebben met het streven naar een scherpere of meer expressieve zeggingswijze, naast het streven naar concentratie een andere fundamentele bekommernis in de taal der dichters. Lucretius kiest opvallend dikwijls voor een voorzetselconstructie: als didactisch dichter wil hij zijn boodschap ongetwijfeld voldoende scherp formuleren, zie Reinhardt (2010), p. 214-7. Deze onderzoeker voert als colloquiaal bij Lucretius o.a. aan *ad* + acc.

i.p.v. datief, bv. I, 750 *quod ad sensus nostros minimum esse videtur* (Bailey: “prob. a mere variation for the dat.”) en *de* + abl. i.p.v. een gen. van het geheel, bv. II, 104 *et cetera de genere horum*. Verschillend en m.i. het vermelden waard is Lucretius VI, 399 *cur ipse sinit neque parcat in hostis* ? (‘Waarom laat hij (Juppiter) dat toe en spaart hij zijn bliksem niet op voor (om hem te gebruiken tegen) de vijanden’; en Maurach § 157, p. 112: “Hier war dem Dichter der Dativ nicht scharf genug, er wollte das “gegen” deutlicher aussprechen und verfiel so auf die unerhörte Konstruktion”). Wanneer Propertius, bv. in I, 18, 30 *cogor ad argutas dicere solus avis, ad aliquem* aanwendt in plaats van de datief, dan is het blijkbaar omdat hij door dit vulgarisme de levendigheid en spontaneïteit van de gesproken taal kan oproepen (aldus G. Devoto²⁸³).

Bekijk verder ook Ovidius, *Met.* I, 417-8 *postquam vetus umor ab igne / percaluit solis* (en Haupt-Ehwald: “*ab igne* ist dem einfachen *igne* nicht gleich, indem die Präposition das Ausgehen der Wirkung von der Ursache (der Tätigkeit von dem Handelnden) hervorhebt, wie in der Konstruktion der Passiva”; zie ook *Met.* II, 602 *tumida ab ira*); VIII, 379 *pronus ab arborea cecidit radice retentus*²⁸⁴ en Propertius II, 27, 11-2 *Solus amans novit, quando periturus et a qua / morte* : de termen *ignis*, *radix* en *mors* zijn er als het ware gepersonifieerd (vgl. Tränkle 1960, p. 88²⁸⁵ en Cicero, *Off.* I, 68 *vinci a voluptate*)²⁸⁶.

6c. Nog een paar bijzondere gevallen. Een sterke afwijking van het proza betekenen *undis* en *unda* voor *ad undas* en *ad undam* (zie HO-SZ § 86, Zusätze c, p. 146) in Propertius I, 14, 1 *Tu ... abiectus Tiberina molliter unda* (“by the Tiber’s side” Camps) en II, 2, 11 *+Mercurio satis+ fertur Boebeidos undis / virgineum Brimo composuisse latus* (*Boebeis*, *-idos*: een meer in Thessalië; *Brimo*, *-us*: de woedende, een bijnaam van Proserpina.). Let van de andere kant op Propertius I, 3, 6 *in herboso concidit Apidano: in + abl. = ad + acc.* of “im Ufergras von” (Maurach 1989 § 151, p. 107).

Maurach 1989 bespreekt in § 148 vlgg., p. 105 vlgg. (meer bepaald in § 148 OR, p. 105-6 en § 151 b en c), afgezien van plaatsbepalingen, nog enkele andere interessante gevallen van ‘Verfeinerung’ waar dichters voorzetsels gebruiken met een bijzondere betekenis of op een bijzondere wijze. Ik beperk me tot het vermelden van een paar voorbeelden van deze meer geraffineerde gebruiken en verwijst verder naar de bespreking van Maurach: Horatius, *Epist.* I, 1, 74-5 *quia me vestigia terrent, / omnia te adversum spectantia, nulla retrorsum* (*adversum* door dichters gemeden (zie Axelson 1945, p. 77), hier verfynd gebruikt, na *te* geplaatst en beantwoordend aan *retrorsum*); Vergilius, *Aen.* II, 347 *ardere in*

proelia (*in* + acc. ter vermijding van een *ut*-constructie); Ovidius, *Am.* I, 8, 47 *Penelope iuvenum vires temptabat in arcu* (“am Bogen” “in bezug auf”); Lucanus I, 306 *in classem cadit omne nemus* (“damit eine Flotte daraus werde”); Lucanus VII, 295-6 *Sed mea fata moror, qui vos in tela furentis / vocibus his teneo* (“voller Wut sein nach Waffen”).

III. Enkele bijzonderheden over ajectieven en bijwoorden

1. Gedeeltelijk onder invloed van het Grieks, maar er kunnen ook bepaalde parallellen in de Latijnse volkstaal aangewezen worden, gebruiken de dichters dikwijls **een bepaling van gesteldheid in plaats van een bijwoord** (HO-SZ §101, p. 172 en ER-TH § 192a, p. 166; *adiectiva adverbialiter*). Dit gebruik komt bij dichters voor vanaf de archaische periode (zie reeds Ennius, *Ann.* 18 *Skutsch transnavit cita per teneras caliginis auras*), later volgt er een sterke uitbreiding bij de Augusteïsche dichters, vooral Vergilius. Naast metrische factoren speelt misschien op een dieper niveau het feit dat het bijwoord een nogal rationeel-abstrakte benadering van de werkelijkheid veronderstelt. Dit is de mening van J. Marouzeau (1970, p. 138)²⁸⁷. Ook Maurach neemt aan dat de dichters het bijwoord niet bepaald poëtisch vonden: vandaar de vervanging door iets anders of een meer verfijnd gebruik van het bijwoord door een bijzondere plaatsing ervan of een bijzonder gebruik²⁸⁸. In de keizertijd volgt het proza.

Voorbeelden: Vergilius, *Georg.* III, 538 *nocturnus obambulat*; *Aen.* I, 301; *Aen.* IV, 303 *nocturnusque vocat clamore Cithaeron*; VI, 17; *Aen.* VIII, 465 *nec minus Aeneas se matutinus agebat* (vgl. Horatius, *Epod.* 16, 51 *nec vespertinus circumgemit ursus ovile*; *Serm.* II, 6, 100 *moenia nocturni subreperere*); *Aen.* IX, 475 *at subitus miserae calor ossa reliquit* (*subitus* i.p.v. *subito*); X, 55-6 *Quid pestem evadere belli / iuvat et Argolicos medium fugisse per ignis* (en Harrison *ad loc.*); *Aen.* XII, 1-4 (*Turnus*)... *ultra implacabilis ardet / attollitque animos*; *Aen.* XII, 324-7 *Turnus ut Aenean cedentem ex agmine vidit / turbatosque duces, subita spe fervidus ardet; / poscit equos atque arma simul, saltuque superbus / emicat in currum et manibus molitur habenas* (*emicare*: springen op; *moliri habenas*: ‘de teugels krachtig ter hand nemen’); Propertius IV, 8, 49 *cum subito rauci sonuerunt cardine postes*; *Ciris* 354 *undique conquirunt nubendi sedula causas*; Ovidius, *Epist. Her.* 17, 107 *ad possessa venis praeceptaque gaudia serus* (geciteerd in Kenney 2002); *Met.* II, 73; VIII, 825 *vana*; Lucanus VII, 262 *pugnate truces*; Prudentius, *Cath.* 5, 54-5 *currus pars et equos et volucres rotas / conscendunt celeres*; *Perist.* 10, 65 *fortes oppetant* (‘dat ze dapper sterven’; let op

het intransitieve / absolute gebruik van *oppetere*, zie infra); *Psych.* 144 *tuta resistit*; *Symm.* II,a 671 *saevus*.

Let ook op *Ciris* 209 *cum furtim tacito descendens Scylla cubili / auribus arrectis nocturna silentia temptat / et pressis tenuem singultibus aera captat* (Hielkema: twee mogelijke verklaringen: (1) ‘een bed dat helemaal niet kraakte’; (2) adjectief i.p.v. bw. en vertaling Hielkema: ‘geruisloos haar bed verliet’; vgl. ook Lyne); 346 *assiduis mulcens praecordia palmis*; vgl. *Aeneis* IV, 447-8 *adsiduis hinc atque hinc vocibus heros tunditur*²⁸⁹.

2. Zie supra ook een **onz. acc. van een adjectief gebruikt als bw** (een bijwoordelijke accusatief; ‘Neutrumadjektiv für Adverb’)²⁹⁰.

3. Specifiek dichterslijk is verder **het bijvoeglijk gebruik van eigennamen** (HO § 228, p. 427) een verschijnsel met Italische en Griekse wortels. Het gaat om namen van personen en volkeren (sinds Lucilius) en plaatsnamen (sinds Vergilius en Propertius).

Voorbeelden: Vergilius, *Ecl.* 6, 76 *Dulichias..rates* (woordenboek: *Dulichius* adj.; subst. *Dulichium*, een eiland ten Z.-O. van Ithaca, viel onder het gezag van Odysseus; Clausen verwijst naar Lucilius; = *Ciris* 60); *Aen.* VI, 876-7 *Romula../. tellus (Romulus = adj. Romuleus)*; zie ook Horatius, *Carm.* IV, 5, 1; Propertius III, 11, 52; etc.; Vergilius, *Aen.* VII, 219-220 *Ab Iove principium generis, Iove Dardana pubes / gaudet avo (Dardanus = adj. Dardanius; Dardanus was de stamvader van de Trojanen)*; *Aen.* IX, 196 *moenia Pallantea* (woordenboek: *Pallanteus* adj.; de stad subst. *Pallanteum*; Dingel *ad loc.*: “Der Name der Stadt Pallanteum ist adjektivisch verwendet”); Horatius, *Carm.* I, 36, 12 *Salius* als adjectief = *Saliaris*; Propertius I, 11, 30 *Baiaeaquae = Baianae.. aquae* (en Fedeli *ad loc.*); Ausonius, *Mosella* 369 *Augustis..muris* (over de stad waar keizer Valentinianus in 371 enkele maanden verbleef).

4. In de dichtkunst, vooral in de meer verheven poëtische stijl (vgl. Maurach 1989, §153, p. 109 op basis van Löfstedt), wordt, vooral in de klassieke en post-klassieke periode, **een genitief van bezit (of ook wel een andere genitief, bv. een objectgenitief !)**, ten dele onder invloed van het Grieks (zie reeds Homerus, bv. *Ilias* V, 638 etc.), frequenter dan in het proza, **vervangen door een afgeleid adjectief dat de bezitter etc. aanduidt** (ER-TH § 58, p. 44-6; *adiectivum pro genetivo substantivi*). Dit verschijnsel is in het bijzonder te vinden in het geval van eigennamen, o.a. in het geval van patronymica (vgl. HO-SZ § 94, p. 161).

Afgezien van de zucht naar het ongewone en geraffineerde spelen er dikwijls metrische redenen.

Voorbeelden:

Aan de ene kant reeds Ennius, *Med.* 208 *Jocelyn in nemore Pelio*; Vergilius, *Aen.* II, 402-406 *Heu nihil invitis fas quemquam fidere divis ! / Ecce trahebatur passis Priameia virgo / crinibus a templo Cassandra adytisque Minervae / ad caelum tendens ardentia lumina frustra, / lumina, nam teneras arcebant vincula palmas* en *Aen.* III, 321 *Priameia virgo* (i.v.m. Polyxena); II, 542-3 *corpusque exsangue... Hectoreum*; III, 114-7 *Ergo agite et divum ducunt qua iussa sequamur: / placemus ventos et Cnosia regna petamus. / Nec longo distant cursu: modo Iuppiter adsit, / tertia lux classem Cretaeis sistet in oris* (Horsfall: “loftier” dan *Cretae..in oris*; let ook op de plaats van *qua* en op *Cnosia*, zie infra); VII, 1 *Aeneia nutrix* en X, 156 *Aeneia puppis* (*puppis* synecdoche voor schip); verschillend Ovidius, *Am.* I, 15, 25 *Aeneique arma*; *Aen.* VII, 669 *horridus Herculeoque umeros innexus amictu* (“classic high poetic language”); *Aen.* VII, 723-4 *Agamemnonius ... Halaesus* (en Horsfall *ad loc.* : “high poetic use of adj. for gen.”); XII, 739 *arma dei ..Volcania* (Tarrant *ad loc.*: “a grander equivalent of *arma dei Volcani*”); Horatius, *Carm.* I, 3, 36 *perrupit Acheronta Hercules labor* (en Maurach 1989, p. 110: de nadruk op *labor* !); *Ciris* 390 *Niseia virgo* zoals ook Ovidius, *Met.* VIII, 35 *virgo Niseia* (i.v.m. Scylla, de dochter van Nisus); *Ciris* 483 *caeruleo pollens coniunx Neptunia regno* (= Amphitrite; verschillende formulering in v. 509 *Neptuni coniuge*); Lucanus II, 69 *Teutonicos.. triumphos* (adjectief i.p.v. objectsgenitief !!); II, 415 *Phoebeis ignibus*; VII, 147 *Neptunia cuspis* (*cuspis* synecdoche voor de drietand; zie reeds Ovidius, *Met.* XII, 580 *at deus, aequoreas qui cuspide temperat undas*); Silius VII, 18 *regna Evandria*; Ausonius, *Epigr.* 72, 9 *proles Saturnia Consus* (zie ook Ovidius, *Met.* XIV, 320); Claudianus, VI *cons. Hon.* 11 *mons Evandrius* (= de Palatijn); Prudentius, *Symm.* I, 550 *Evandria curia*.

Aan de andere kant: Lucretius VI, 387-8 *fulgentia.../...caelestia templa /* (tegenover V, 490-1 *altaque caeli /...fulgentia templa /*); Catullus 68, 98 *nec prope cognatos compositum cineres*; Vergilius, *Aen.* II, 538-9 *qui nati coram me cernere letum / fecisti et patrios foedasti funere vultus*; III, 322 *hostilem ad tumulum* (Horsfall : “in the high epic manner”); VII, 753 *vipereo generi*; Tibullus II, 1, 63 *femineus labor*; Ovidius, *Am.* I, 13, 23 *feminei..labores* (McKeown citeert een reeks voorbeelden uit Ovidius); *Met.* VIII, 211 *et patriae tremuere manus*; Ovidius, *Am.* III, 2, 39-40 *An magis hic meus est animi, non aeris, aestus, /*

captaque femineus pectora torret amor ? (“mon amour pour une femme”, Bornecque; “die Liebe zur Frau; Lenz *femineus* i.p.v. een objectsgenitief); vgl. hiermee Lucanus, I, 162 *praedaque et hostiles luxum suasere rapinae* (buit veroverd op de vijand; adjectief i.p.v. objectsgenitief, en zie ook reeds supra; vgl. tot op zekere hoogte Tibullus I, 1, 54 *hostiles..exuvias*); Ausonius, *Ephemeris* 3, 27-8 *Nate patris summi nostroque salutifer aevo, / virtutes patrias genitor cui tradidit omnes...*30 *Pande viam precibus patriasque haec prefer ad aures*; Claudianus, VI *cons. Hon.* 240 *arboreo ..in cortice*.

Zie bv. ook nog Vergilius, *Aen.* VII, 691 *At Messapus, equum domitor, Neptunia proles* (*equum*: gen. op *-um*; *equum domitor* = Homerus’ *ἰππόδαμος*; *Neptunia proles*: zo ook in *Aen.* IX, 523, X, 353 en XII, 128: adjectief i.p.v gen.; *proles*: zie supra)²⁹¹.

In een negatief, spottend epigram (over iemand die opschept over zijn antiquiteiten) bv. Martialis VIII, 6, 5 *Laomedontae fuerunt haec pocula mensae* (let ook op de plaats van */Laomedontae... mensae /*; *Laomedon*, koning van Troje; *Laomedonteus* is zoals ook nog *longaevus* (v. 9), *Aeacides* (v. 12) en *pulcherrima Dido* (v. 13) Vergiliaans; let verder ook op het poëtisch mv. *proelia* in v. 7; de epitheta *Pylius* (v. 10) en *Phrygius* (v. 14) en Watson *ad Mart.* p. 204).

5. Adnominaal gebruik van het bijwoord: vooral de Augusteïsche dichters **verbinden**, in sterke mate onder Griekse invloed, **een bijwoord zonder meer met een substantief** dat geen verbaalsubstantief is (HO-SZ § 101, p. 171 en ER-TH § 217, p. 191-2). Aldus naast Vergilius, *Aen.* I, 21 *late regem* ook *Aen.* I, 198 *neque enim ignari sumus ante malorum* (*τῶν πρόσθεν κακῶν*); Lucanus VII, 53-5 *et orbis / indulgens regno, qui tot simul undique gentis / iuris habere sui vellet* (*qui* = Pompeius)²⁹².

IV. Een aantekening over de voornaamwoorden

*Ik wil hier een bijdrage signaleren van J. N. Adams uit 1999: *Nominative Personal Pronouns and Some Patterns of Speech in Republican and Augustan Poetry*.

De nominatieven ego en tu dragen niet altijd de klemtoon. Dikwijls worden ze, zowel in proza als in poëzie, na een geprefereerd woord bij het begin van de zin geplaatst, een woord dat de klemtoon draagt (bv. credo ego). Deze formuleringswijze is afkomstig uit de ‘educated speech’. Catullus neemt in zijn hendecasyllabi en elegische verzen formuleringswijzen over uit de ‘formal spoken

language' en staat op sommige punten niet ver van Cicero af, zo bv. inzake de disjunctie van *hic ego* en het bijhorende substantief. De gebruiken van de Augusteïsche dichters zijn gevarieerder, Ovidius gaat ver voorbij de betere omgangstaal, zowel door de combinatie van een beklemtoond woord verbonden met *ego* verderop in de zin te plaatsen als door meer complexe vormen van hyperbaton.

V. Enkele bijzonderheden over de telwoorden (HO-SZ § 113, p. 210-214 en ER-TH § 205, p. 176)

1. Dichters vervangen geregeld hoofdtelwoorden door **vermenigvuldigingen** en in die vermenigvuldigingen worden dikwijls **hoofdtelwoorden** gebruikt **in plaats van *distributiva***. Zie voor meer details over Vergilius en Horatius Vogel (2014) *infra*; Silius, Statius en Martialis verkiezen distributiva in de vermenigvuldiging (aldus HO-SZ; vgl. ook Vogel p. 572-5; 578-81; 582-8).

Afgezien van metrische factoren kon bij het gebruik van vermenigvuldigingen ongetwijfeld ook het feit dat dergelijke bredere formuleringen van getallen gangbaar waren in de plechtige religieuze taal een rol spelen. Vermenigvuldigingen lieten in de religieuze taal bovendien toe om bepaalde getallen te vermijden en om andere, heilige of magisch betekenisvolle getallen, te gebruiken. Nadat we hoger reeds vaststelden dat naast het streven naar concentratie ook het streven naar expressiviteit een rol speelt in de dichtkunst, stoten we hier op een uiting van een andere belangrijke tendens in de poëzie, namelijk het streven naar verhevenheid en plechtigheid; ook deze tendens brengt geregeld verbreding met zich mee.

Voorbeelden: Ennius, *Ann.* 311 *Skutsch bis sex*; Vergilius, *Aen.* I, 71 *sunt mihi bis septem praestanti corpore Nymphae*. Merk op dat in de twee gevallen in de vermenigvuldiging een hoofdtelwoord is aangewend in plaats van een distributivum, iets wat, zoals gezegd, meermaals voorkomt bij dichters; vergelijk bv. nog Ovidius, *Fasti* I, 564 *quinque bis* en Prudentius, *Tituli* 93 *ter quinque*.

In zijn *Ecl.* 1, 43 schreef Vergilius *bis senos* om, zoals Ennius in het geval van *bis sex*, het in de hexameter onmogelijke *duodecim* te vervangen; vgl. ook Ovidius, *Met.* VIII, 242-3 *natalibus actis / bis puerum senis* en Claudianus, *Gild.* 154 *bis senas...hiemes*. In *Georg.* I, 231-2 *Idcirco certis dimensum partibus orbem / per duodena regit mundi sol aureus astra* is met *duodena* gewerkt; vgl. nog

Prudentius, *Psych.* 850 *discipulis duodenis*. In Prudentius, *Apoth.* 996 treffen we nog de vermenigvuldiging *bis terna* aan, in *Symm.* II, 423 *bis quina..fastigia*.

Verder werkt men bij het aanduiden van langere tijdsperioden, zoals in proza, ook geregeld met *lustra*, periodes van vijf jaar. Zie wat dit laatste betreft, bv. Claudianus, *VI cons. Hon.* 392 *lustra...bis dena* (en Dewar *ad loc.*).

2.Merken we verder nog op dat dichters sinds Vergilius en Ovidius ook vrij dikwijls ***distributiva gebruikten in plaats van cardinalia*** (HO-SZ § 113, p. 212-3). Fordyce wees er nochtans op dat er geregeld toch wel een specifieke betekenis van de distributiva aanwezig is, namelijk de betekenis ‘one to each of x’ / ‘a corresponding x’).

Voorbeelden: enerzijds (met de betekenis ‘a corresponding x’): Vergilius, *Aen.* V, 560-1 *tres equitum numero turmae ternique vagantur / ductores*; *Aen.* VII, 535-9 *Corpora multa virum circa seniorque Galaesus, / dum paci medium se offert, iustissimus unus / qui fuit Ausoniisque olim ditissimus arvis: / quinque greges illi balantum, quina redibant / armenta, et terram centum vertebat aratris* (en Fordyce *ad loc.*) en X, 565-8 *Aegaeon qualis, centum cui bracchia dicunt / centenasque manus, quinquaginta oribus ignem / pectoribusque arsisse, Iovis cum fulmina contra / tot paribus streperet clipeis, tot stringeret ensis*.

Anderzijds (met de betekenis x-voudig): Ovidius, *Met.* X, 20-2 *non huc, ut opaca viderem / Tartara, descendi, nec uti villosa colubris / terna Medusaei vincirem guttura monstri* (aan het woord is Orpheus die het heeft over Cerberus, “le monstre qu’enfenta Méduse”; *Medusaeus*: adj. i.p.v. gen. van *Medusa*, zie supra); Lucanus VIII, 444-445 *at inde / gurgite septeno rapidus mare summovet amnis* en Prudentius, *Symm.* I, 413-4 *Noctis obumbratae caligine turbidus aër / arcebat liquidum septena ex arce serenum* (‘weg van de zeven heuvelen’).

Is in het geval van Ovidius, *Met.* VII, 240-1 *statuitque aras e caespite binas, / dexteriore Hecates, ast laeva parte Iuventae* het distributivum gebruikt omdat *arae* ook gebruikt kon worden om één altaar aan te duiden (vgl. dan de constructie *binas litteras*)^{293?}

*Zie, wat de telwoorden betreft, verder de rijke studie van Monika Vogel: ‘*Ter quinque volumina*’. *Zahlenperiphrase in der lateinischen Dichtung von ihren Anfängen bis ins zweite Jahrhundert n. Chr.* (2014) (695 pp. !). Mevr. Vogel, die wiskunde en klassieke filologie studeerde, onderzocht de omschrijving van telwoorden (meer bepaald ‘multiplikative Zahlenzerlegung’) bij de Latijnse

dichters van bij de aanvang tot en met de tweede eeuw na Christus. Als externe vergelijkingspunten voert ze de Griekse dichters en het Latijnse proza aan. Ze wierp bovendien ook een blik op de Latijnse dichters van de Late Oudheid, de Middeleeuwen en latere eeuwen. Zoals wel bekend speelt in vele gevallen metrische dwang een rol; een bekend voorbeeld is de omschrijving van 12 (*duodecim*) door *bis sex* en *bis seni* in de dactylische verskunst. Maar afgezien daarvan spelen ook inhoudelijke en stilistische factoren een rol. In bepaalde gevallen (in het bijzonder waar riten en godsdienst aan de orde zijn) wilde men bv. het heilig getal 3 vernoemen, in andere gevallen wilde men met een omschrijving een bepaald gegeven (bv. het aantal kinderen van Niobe; het vele jaren wachten van Penelope op Odysseus in Propertius II, 9, 3) of een bepaald concept aanschouwelijk voorstellen. Daarnaast voert de onderzoekster heel wat passages aan (te beginnen met Lucretius, daarna vooral Vergilius en Ovidius) waar stilistische overwegingen een rol kunnen gespeeld hebben, met name het streven naar een of ander stilistisch effect en het bewerkstelligen van een verheven stijl; maar slechts in een beperkt aantal gevallen kan men ‘bewijzen’ dat stilistische overwegingen speelden (bv. in het geval van de herhaling en variatie van getallen; zie vooral Ovidius en voorheen reeds Callimachus). Inhoudelijke en stilistische intenties kunnen trouwens samen aanwezig zijn (Vogel haalt o.a. Lucretius V, 1300 over een vierspan aan). Twee dichters die de kunst van de omschrijving van getallen dikwijls en op een opvallende wijze beoefenden, de ene omdat hij zin had in stilistische ‘Sprachspielerei’, de andere geregeld uit noodzaak, zijn Ovidius en Manilius. Met name Ovidius weet echt van de nood (metrische dwang) een deugd te maken, d.w.z. de onderdelen van de vermenigvuldiging die een metrisch onmogelijk getal vervangen een bijzondere zin mee te geven (zie p. 336 en p. 419). Hij doet dit geregeld op een zeer opvallende wijze.

Vogel is nauwgezet en helder in de presentatie van de gegevens en springt zeer voorzichtig om met de interpretatie ervan; zij let er op telkens de context in zijn geheel te bekijken (ze let zowel op ‘textimmanente Signale’ als op ‘textübergreifende Informationen’); bij de studie horen ook heel wat overzichtelijke tabellen.

Nog een paar bijzonderheden: In het werk van Vergilius komen 23 vermenigvuldigingen voor (tegenover 70 gewone hoofdtelwoorden); 21 van deze vermenigvuldigingen treft men aan in de *Aeneis*! Men vindt bij Vergilius o.a. viermaal *bis sex*, viermaal *bis seni*, tweemaal *bis septem*. In het werk van Ovidius

komen 52 vermenigvuldigingen voor (tegenover 99 gewone hoofdtelwoorden; Ovidius splitst overigens ook een paar keer rangtelwoorden en vermenigvuldigingsgetallen uit!). Men treft bij Ovidius o.a. tienmaal *bis sex* aan, tweemaal *bis seni*, eenmaal *quater tres* en tweemaal *bis septem* (zie Vogel, p. 545-7 en 551-559).

Ik moet een paar voorbeelden onder de aandacht brengen, opdat men zou beseffen dat het hier om meer dan statistische gegevens handelt:

Vergilius, *Aen.* II, 126-9 *Bis quinos silet ille dies tectusque recusat / prodere voce sua quemquam aut opponere morti. / Vix tandem, magnis Ithaci clamoribus actus, / composito rumpit vocem et me destinat arae.*

(Calchas houdt lange tijd de lippen stijf op elkaar: *bis quinos* - door Vergilius alleen hier gebruikt i.p.v. *decem* dat hij elders vijf keer gebruikt - onderstreept de lange duur; naast de vermenigvuldiging onderstrepen ook andere elementen in de formulering het lange zwijgen van Calchas, zie Vogel, p. 342-3).

Aen. IV, 509-511 *Stant arae circum et crinis effusa sacerdos / ter centum tonat ore deos, Erebumque Chaosque / tergeminamque Hecaten, tria virginis ora Dianae.*

(*Ter centum* - *ter* zou ook wel bij *tonat* kunnen staan, maar het getal drie is hoe dan ook beklemtoond - : de rituele context speelt een rol; de beklemtoning van het getal drie is evident: we treffen driemaal drie aan en tweemaal vooraan in het vers, zie Vogel, p. 247-250 en p. 339; zie voor *crinis effusa* supra).

Horatius, *Carmina* III, 19, 9-17 *Da lunae propere novae, / da noctis mediae, da, puer, auguris / Murenarum: tribus aut novem / miscentur cyathis pocula commodis. // Qui Musas amat imparis, / ternos ter cyathos attonitus petet / vates, tris prohibet supra / rixarum metuens tangere Gratia // nudis iuncta sororibus.*

(*Lunae ... novae; noctis mediae; auguris Murenarum*: telkens *pocula* of *cyathos* aan te vullen; vgl. *Carm.* III, 8, 13-14 *sume, Maecenas, cyathos amici / sospitis centum*²⁹⁴; *attonitus* (vgl. Gr. ἐμβρόντητος): ‘getroffen door een godheid’, ‘in extase’ De opname van Murena in het college der auguren is de gelegenheid waarop dit gedicht betrekking heeft. Het getal 3 heeft te maken met de drie Gratiën, het getal 9 met het aantal der Muzen; dat de aandacht hier op het getal der muzen getrokken wordt, blijkt ook uit *imparis*. Het gaat om meer dan “blosse sprachliche Spielerei”. Het gedicht maakte indruk, het spel met de getallen is later

nagevolgd door Ausonius en door Ronsard, zie Vogel, p. 211-226 en p. 339-340)
!

VI. Het werkwoord²⁹⁵

1. Vooral dichters gebruiken vanaf de Augusteïsche periode meermaals (1) **onovergankelijke werkwoorden overgankelijk (transitivering; *intransitiva transitiva ponuntur*)** (2) **overgankelijke werkwoorden onovergankelijk (intransitivering)**²⁹⁶ en (3) **deponente werkwoorden als gewone werkwoorden** (HO-SZ § 42, p. 31-5 en ER-TH § 225, p. 203-4) In (3) speelt het metrum een rol, maar misschien, zoals in (1) en (2), ook de wil om de taal van de poëzie een bijzonder uitzicht te verlenen. In (3) speelde wellicht ook de invloed van de volkstaal (men lette daarbij op de afname van het aantal deponente ww. in het laat Latijn; zie HO-SZ §163 a), p. 292).

Voorbeelden:

(1). Transitivering: Vergilius, *Ecl.* 2, 1 *Formosum pastor Corydon ardebat Alexin* (*Corydon*, -onis; *Alexis*, -idis; acc. -im / in; *ardere* = *amare*: ‘vurig beminnen’; *ardere* transitief i.p.v. met abl. of met *in* + abl.; zie HO-SZ § 82, p. 133 en § 42, p. 33; let ook op de plaats van /*Formosum... Alexin* /); en Horatius, *Carm.* IV, 9, 13 *non sola comptos arsit adulteri / crines et aurum vestibus inlitum*²⁹⁷; verschillend: Horatius, *Epod.* 14, 9-10 *Non aliter Samio dicunt arsisse Bathyllo / Anacrontea Teium* (de stad *Teos* is de geboorteplaats van Anacreon) en het proza, bv. Caesar, *Civ.* III, 90, 3 *militibus ... studio pugnae ardentibus*; Vergilius, *Aen.* III, 690-1 *errata... / litora*; *Aen.* VII, 460 *arma amens fremit* (« madly he called for arms »; zie reeds Accius); *habitare* sinds Vergilius, *Ecl.* 2, 28-9 *o tantum libeat mecum tibi sordida rura / atque humilis habitare casas et figere cervos*, (naar analogie met *colere*); verder: *Aen.* I, 66-8 *Aeole (namque tibi divum pater atque hominum rex / et mulcere dedit fluctus et tollere vento) / gens inimica mihi Tyrrhenum navigat aequor* (Mayer 1999, p.162-3 en 173, spreekt, met verwijzing naar Quintilianus IX, 3, 17, over een graecisme²⁹⁸); Ovidius, *Ars* I, 48 *quae multo pisce natentur aquae*; Martialis I, 49, 9-10; *Tepidi natabis lene Congedi vadum / mollesque Nympharum lacus* (*Congedus*: de naam van een onbekende rivier); IV, 30, 3 *sacris piscibus hae natantur undae* (en Watson met verwijzing naar Ovidius).

Deperire ‘dodelijk verliefd zijn op iemand’ bv. Catullus 35, 11-2 *quae nunc, si mihi vera nuntiantur, / illum deperit impotente amore* (voorheen reeds in de *sermo*

amatorius van de komedie); verder Vergilius, Aen. VII, 265 *vultus neve exhorrescat amicos* ('ten zeerste vrezen'; vgl. in het proza Livius en Tacitus); *expallescere*: transitief in Horatius, *Epist.* I, 3 9-10 *Quid Titius, Romana brevi venturus in ora, / Pindarici fontis qui non expalluit haustus*; verder Vergilius, Aen. VII, 451 *verberaque insonuit* ('liet zijn zweep klappen'; 'het geluid van zijn zweep laten horen'; Horsfall: transitivering; Fordyce: *verbera* inwendig voorwerp); Aen. III, 571-3 *sed horrificis iuxta tonat Aetna ruinis, / interdumque atram prorumpit ad aethera nubem / turbine fumantem piceo et candente favilla*, etc. (OLD s.v. 2b frequent in een passieve constructie); *requiescere* (cf. OLD s.v. 5): bv. Vergilius, *Ecl.* 8, 4 *et mutata suos requierunt flumina cursus*; vgl. *Ciris* 231-3 *qua causa ad patrium solam vigilare cubile, / tempore quo fessas mortalia pectore curas, / quo rapidos etiam requiescunt flumina cursus* ?²⁹⁹.

Zie later bv. ook nog *adsultare* transitief in Statius, *Theb.* VII, 381-4 *urbem.. quam non aliis populator ab oris / belliger externave satus tellure, sed hostis / indigena adsultat*; XI, 243-4 *frater muris circum omnibus instat / portarumque moras frenis assultat et hastis* en zo ook Ausonius, *Precatio consulis designati* 31-2 *qua vaga Sauromates sibi iunxerat agmina Chuni / quaque Getes sociis Histrum assultabat Alanis* (*Sauromates*, *ae* (m.): de Sarmaten; *Chunus*, *-i*: de Hunnen; *Getes*, *-ae* (m.): de Geten (driemaal enk. voor mv.!); *Hister*, *-ri* (m): de benedenloop van de Donau; *adsultare* ook tr. in Tacitus, *Ann.* I, 51); (*de*)*certare* transitief (meermaals part. perf.): Silius XVII, 337 *certatus.. hodie dominum accipit orbis*; Statius, *Theb.* I, 479-80 *ventis ut decertata residunt / aequora*; Claudianus, *Laus Stilichonis* I, 21 *decertatosque labores*; verschillend: in Ausonius, *Ecl.* 16, 33-6 hebben we te maken met een inwendige acc. na *decertare*: *Et gladiatores funebria proelia notum / decertasse foro: nunc sibi harena suos / vindicat, extremo qui iam sub fine Decembris / falcigerum placant sanguine caeligenam* (let ook op *foro* = *in foro*; *falciger.. caeligena*: *deus falcifer* / *-ger*: Saturnus; *falciger* = *falcifer*: zeisdrager); *inhiare* 'vol verwachting staren naar': *Ciris* 129-132 *Nec vero haec urbis custodia vana fuisset / (nec fuerat), ni Scylla novo correpta furore, / Scylla, patris miseri patriaeque inventa sepulcrum / o nimium cupidis Minoa inhiasset ocellis* (OLD s.v. 1c en ook Lyne). Transitivering = ten dele uitbreiding van de objectsaccusatief bij ww. gevormd met een prefix (zie supra) !

(2).Intransitivering: Geregeld in Vergilius (zie Harrison *ad Aen.* X; een overzicht Görler EV 2, 272): bv. Aen. VI, 800 *et septemgeni turbant trepida ostia Nili* (*turbare*: 'onrustig zijn'; zie ook wel Varro, *Rust.* III, 17, 7); VII, 27-8 *cum venti*

posuere omnisque repente resedit / flatus (ponere over de wind die gaat liggen); vgl. X, 103 *tum Zephyri posuere* en Ovidius, *Epist. Her. 7 (Dido Aeneae)*, 49-50 *Iam venti ponent strataque aequaliter unda / caeruleis Triton per mare curret equis* (en zie ook HO-SZ § 165, p. 295); *Aen. IX, 372 cum procul hos laevo flectentis limite cernunt* (‘zich wenden’; daarna Livius en Tacitus); X, 240 *ne castris iungant* (i.p.v. *iungere* + LV; “not (found) before Vergil... who likes intransitivizing normally transitive verbs”, aldus Harrison *ad loc.*; vgl. ook het woordenboek van Gaffiot); XI, 266-8 *Ipse Mycenaeus magnorum ductor Achivum / coniugis infandae prima inter limina dextra / oppetiit* (*Mycenaeus..ductor*: Agamemnon) en XII, 542-3 *Te quoque Laurentes viderunt, Aeole, campi / oppetere et late terram consternere tergo*; vgl. ook nog I, 96 (telkens *oppetere* voor *mortem oppetere*: ‘sterven’); vgl. Prudentius, *Perist. 10, 65 quo gloriosa morte fortes oppetant*.

Let op: *Aen. VII, 165 lacessunt* transitief: *alius alium* moet worden aangevuld; vgl. X, 716 waar een object moet worden aangevuld betrokken uit *Mezentium* in v. 714.

(3).Gewoon ww. i.p.v. deponent: *comitare* i.p.v. *comitari* (vandaar ook het participium *comitatus* vaak met passieve betekenis): o.a. Lucretius, Propertius, Ovidius. Vgl. de aarzelingen in het oud-Latijn tussen *arbitro* en *arbitror*, *auguro* en *auguror*, *contemplo* en *contemplor*, *populo* en *populor*³⁰⁰.

2. Wellicht mogen in aansluiting hierbij de belangrijke fenomenen ‘**substituted subject / object vs expected subject / object**’ (vgl. ‘Verschiebung des Subjekts’ en ‘Agens-Vertauschung’ respectievelijk in HO-SZ § 93, p. 160 en Maurach 1989 § 64, p. 48) en de uitbreiding van de keuzemogelijkheid van het type *donare aliquem aliqua re* en *donare alicui aliquid* worden aangestipt³⁰¹. Vgl. voor dit laatste de keuze in het Engels tussen ‘spray the floor with blood’ en ‘spray blood on the floor’.

(1). Vergilius, *Aen. I, 195 Vina bonus quae deinde cadis onerarat Acestes* (Austin : “had loaded into jars”; i.p.v. het gewone *vina quibus cados onerarat*; *cadis* volgens Austin waarschijnlijk een datief; vgl. OLD; vgl. ook Plessis – Lejay: datief i.p.v. *in cados*; of is *cadis* gelijk aan *in cadis* ? (vgl. ER-TH § 134, p. 112-3); zie ook *Aen. VIII, 179-181 Tum lecti iuvenes certatim araeque sacerdos / viscera tosta ferunt taurorum, onerantque canistris / dona laboratae Cereris, Bacchumque ministrant* (*canistrum*: Grieks κάναστρον: ‘rieten mandje’; *Ceres* en *Bacchus* metonymisch; *laborata Ceres*: ‘brood’);

Aen. XII, 140-1 *hunc illi rex aetheris altus / honorem Iuppiter erepta pro virginitate sacravit* (i.p.v. *hoc illam honore sacravit*); let ook nog op Vergilius, *Aen.* XII, 407-8 *Iam pulvere caelum / stare vident* (i.p.v. *pulverem in caelo / stare*; Tarrant verwijst naar Ennius, *Ann.* 612 Skutsch *stant pulvere campi* en rekent met een bijzondere betekenis van *stare*, namelijk “‘be thick, stiff’ with a substance” / OLD 5b).

(2). Vergilius, *Aen.* III, 72 *Provehimur portu terraeque urbesque recedunt* (van plaatsen: ‘uit het gezicht verdwijnen’ vgl. Pinkster); vgl. Ovidius, *Met.* VIII, 139 *mecum simul, ah, mea terra recedit* (Horsfall *ad loc.*: “exchange of subjects”); en zie verder Vergilius, *Aen.* XII, 756-7 *tum vero exoritur clamor ripaeque lacusque / responsant circa et caelum tonat omne tumultu* (*responsare* met “a non-human subject”, populair bij Flavische navolgers van Vergilius, zie Tarrant *ad loc.*).

(3). Vergilius, *Aen.* VII, 541-2 *ubi sanguine bellum / imbuit et primae commisit funera pugnae* (vgl. *sanguine bellum imbuere* met *gladium scelere imbuere*; *pugnam* is het voorwerp dat we verwachten bij *committere*; *Allecto* is het onderwerp van *imbuit* en *commisit*); VII, 549-551 *finitimas in bella feram rumoribus urbes, / accendamque animos insani Martis amore / undique ut auxilio veniant* (*ferre urbes* i.p.v. *ferre bella*; zie Horsfall *ad Aen.* VII: “substituted object vs expected object” en Görler, EV 2, 276 vlg.); Vergilius, *Aen.* II, 405-6 *ad caelum tendens ardentia lumina frustra, / lumina, nam teneras arcebant vincula palmas*; *Ciris* 402 *ad caelum infelix ardentia lumina tendens* (bij *tendere* is *lumina* onverwacht; men verwacht veeleer iets als *palmas*; verder Ovidius, *Am.* I, 6, 14 *non timeo strictas in mea fata manus* (*stringere manus* is een ongewone variant van *stringere gladium*); Lucanus II, 260-1 *Ne tantum, o superi, liceat feralibus armis, / has etiam movisse manus* (‘Goden van de Olympus, sta de dodelijke wapens niet toe ook deze handen te bewegen’; i.p.v. *arma movere*, zie Fantham *ad Lucan.* II, p. 37: *arma* omwille van psychologische focus tot ‘subject’ gemaakt); vergelijk ook nog Seneca, *Herc.f.* 1100-3 *Nunc Herculeis percussa sonent / pectora palmis, / mundum solitos ferre lacertos / verbera pulsant / ultrice manu* (i.p.v. *verberibus pulset ultrix manus*; let ook op *Herculeis*) en *Oed.* 849 *Cur genas mutat color ?* (i.p.v. *genae mutant colorem*; zie Hillen (1989), p. 148-9).

(4). Let ook nog op de volgende ongewone verbindingen: Catullus 64, 11 *Illa rudem cursu prima imbuit Amphitriten* (*illa* (sc. *carina*); *imbuere*: ‘inwijden in iets nieuws’ ‘met iets nieuws vertrouwd maken’; de zeegodin Amphitrite staat metonymisch voor de zee); Vergilius, *Aen.* II, 129 *rumpit vocem* (OLD ‘to break

forth into (utterance)'); *Aen.* II, 619 *Eripe, nate, fugam finemque impone labori* (OLD *eripere fugam* : 'to speed one's flight from a place'); *Aen.* VII, 415-8 *Allecto torvam faciem et furialia membra / exuit, in vultus sese transformat anilis / et frontem obscenam rugis arat, induit albos / cum vitta crinis, tum ramum innectit olivae* (zie Clackson – Horrocks over *frontem obscenam rugis arat*; 'ze doorploegt haar sinister voorhoofd met rimpels'); XII, 326-7 *poscit equos atque arma simul, saltuque superbus / emicat in currum et manibus molitur habenas* ('en pakt de teugels in handen'; tevoren niet betuigd; zie reeds supra);

Vergilius, *Georg.* III, 347 *viam cum carpit* en Horatius, *Serm.* I, 5, 94-5 *Inde Rubos fessi pervenimus, utpote longum / carpentes iter et factum corruptius imbri*; vgl. ook *Serm.* II, 6, 93 *carpe viam* ("prendre une route morceau par morceau" Gaffiot); Ovidius, *Met.* X, 53-4 *Carpitur adclivis per muta silentia trames, / arduus, obscurus, caligine densus opaca* (Orpheus en Eurydice klimmen op uit de onderwereld) en ook *Met.* XI, 139 *carpe viam*.

3. Het **historisch praesens** en de **historische infinitief** (ER-TH § 241, p. 221 en § 282, p. 270-1 en HO-SZ § 171, p. 306-7 en § 200 c, p. 367-8)

Het historisch praesens en de historische infinitief komen zowel voor in het verhalend proza als in de verhalende dichtkunst en moeten hier strikt genomen niet besproken worden. Toch lijkt het me nuttig er enkele woorden aan te wijden en een paar specifieke publicaties te signaleren.

Een historisch praesens vervangt in een verhaal, zoals wel bekend, een verleden tijd wanneer een auteur gebeurtenissen uit het verleden levendig voor ogen wil roepen; voor en na het historisch praesens staan in de regel verleden tijden die duidelijk maken dat de spreker het over het verleden heeft. Men vindt het historisch praesens in verschillende literaire genres, maar vooral in de geschiedschrijving en in het epos. Verleden tijden en historisch praesens wisselen elkaar niet willekeurig af; wel speelt naast de wil om het verleden tegenwoordig te stellen, ook de drang naar *variatio* een rol en kan het gebruik van het historisch praesens een 'mannerism' worden.

Ook de historische infinitief (of de *infinitus descriptivus* of 'l'infinitif de narration') heeft de waarde van een verleden tijd en treft men vooral aan in verhalende prozateksten en in verhalende dichtkunst. Het gaat vrijwel steeds om de infinitief praesens; hij beschrijft vooral een voortdurend gebeuren of een handeling die zich aan het voltrekken is. Hij kan voorkomen met of zonder een onderwerp in de nominatief. Zoals het historisch praesens staat hij na (een)

voorafgaande verleden tijd(en). Men treft hem aan op het hoogtepunt van een vertelling ter verhoging van de levendigheid en / of het pathos; meermaals worden meerdere van deze infinitieven opgehoopt.

Een paar voorbeelden van historische inf. bij dichters (zie Pinkster 2015): Vergilius, *Aen.* II, 97-9 (zie infra); Horatius, *Serm.* I, 9, 65-6 *male salsus / ridens dissimulare, meum iecur urere bilis* (*male salsus*: ‘op een vervelende wijze grappig’; *bilis* ond., *iecur* LV); zie ook *Serm.* II, 6, 113-4 *currere* en *trepidare* (dat doen de stadsmuis en vooral de van het land afkomstige muis...); Lucanus I, 129-35 *Nec coiere pares. Alter vergentibus annis / in senium longoque togae tranquillior usu / dedicit iam pace ducem, famaеque petitor / multa dare in vulgus, totus popularibus auris / inpelli, plausuque sui gaudere theatri, / nec reparare novas vires, multumque priori / credere fortunae* (het gaat over Caesar en Pompeius; *alter* is Pompeius); Claudianus, *Rapt.* II, 151-3 *Talia virgineo passim dum more geruntur, / ecce repens mugire fragor, conflagere turres, / pronaque vibratis radicibus oppida verti.*

Nog twee voorbeelden uit de vertelling die Horatius’ *Iter Brundisinum* is (*Serm.* I, 5): v. 11-2 *tum pueri nautis, pueris convicia nautae / ingerere*; v. 30-1 *Hic oculis ego nigra meis collyria lippus / inlinere.*

Ausonius, *Prof.* 3, 11-2 *Comis convivis, numquam inclamare clientes, / ad famulos numquam tristia verba loqui* (minder gebruikelijke hist. inf. buiten een eigenlijk verhaal ? Green *ad loc.* meent dat de infinitieven hier afhangen van *comis* en vergelijkt o.a. *comisque videri* in Statius, *Silv.* II, 1, 168; terecht ?; zie voor *comis videri* infra !)

*Vooreerst stel ik hier kort *Temporal Bases and the Use of the Narrative Infinitive in the ‘Aeneid’* van Suzanne Adema (2007) voor. De narratieve infinitief (zowel een infinitief zonder expliciet onderwerp als een infinitief met een onderwerp in de nominatief) komt 67 x voor in verhalen van de *Aeneis*. “Its basic function (is) to fill a given, durative time frame” (p. 16); “the time frame for the narrative infinitive always coincides with reference time” (p. 11); hij wijst in de regel op duur (zie o.a. p. 15-6).

Hij komt voor binnen twee tijdsverbanden:

Type 1 (zie p. 9-11: ‘Temporal base is narrator’s time’): 19 x is de tijd van de verteller de tijdsbasis; de tijd die voorafgaat aan de narratieve infinitief is een verleden tijd. In dit type wordt de narratieve infinitief gebruikt om de start aan te

duiden van een toestand in het verleden; het startpunt wordt altijd expliciet aangeduid, hetzij met *tum*, *hinc*, een ablatief van tijd of een voorafgaande zin.

Voorbeeld: *Aen.* II, 94-9 *Nec tacui demens et me, fors si qua tulisset, / si patrios umquam remeassem victor ad Argos, / promisi ultorem et verbis odia aspera movi. / Hinc mihi prima mali labes, hinc semper Ulixes / criminibus terrere novis, hinc spargere voces / in vulgum ambiguas et quaerere conscius arma* (waar men *hinc* aantreft in v. 97 en de infinitieven *terrere*, *spargere* en *quaerere*).

Vgl. bv. ook nog II, 132 en II, 169.

In type 2 (zie p. 11-15: ‘Reference time as the temporal base’; ‘reference time’ = ‘the time of the story’; “the present of the story, the reference time, becomes the present of the narrator” p. 8), in de meerderheid van de gevallen, namelijk 48, komt de infinitief voor na een historisch praesens (de dominante tijd in Vergilius’ verhalen !), d.w.z. dat de tijdsbasis de verhaalde tijd is. Wat type 2 betreft stipt Ademma drie redenen aan waarom de infinitief gebruikt wordt: ten eerste om gelijktijdigheid uit te drukken, ten tweede om te vermijden dat de lezer zou aannemen dat de toestand in kwestie als beeindigd of succesvol mag worden beschouwd, ten derde om een herhaling uit te drukken. Er is ook een combinatie van de drie redenen mogelijk (zie p. 14). Het gaat dikwijls om “exciting and chaotic passages” (p. 16).

Voorbeeld: *Aen.* IX, 788-793: *Talibus accensi firmantur et agmine denso / consistunt. Turnus paulatim excedere pugna / et fluvium petere ac partem quae cingitur unda. / Acrius hoc Teucris clamore incumbere magno / et glomerare manum, ceu saevum turba leonem / cum telis premit infensis* (*incumbere*: ‘losstormen (op de vijand)’)

Vgl. bv. ook X, 287-290³⁰².

*H. Pinkster bestudeerde *The Present Tense in Virgil’s ‘Aeneid’* (1999). De klassieke prozaschrijvers Caesar en Cicero gebruiken een historisch praesens in de regel ter vervanging van een perfectum, “that is for successive events constituting the main story line” (p. 705). Vergilius gebruikt het historisch praesens ook “in clauses where the imperfect could have been used instead, for example for background information and for simultaneous events and states.” Dit uit zich ook in het feit dat bij Vergilius het historisch praesens niet alleen in het geval van ‘action verbs’ gebruikt wordt maar ook in het geval van ‘durative verbs’.

De conclusies die Pinkster trekt uit zijn onderzoek over het historisch praesens in Vergilius' *Aeneis* zijn de volgende (vgl. p. 716):

a) De keuze van het historisch praesens als de voornaamste tijd ('the basic narrative tense') voor het beschrijven van gebeurtenissen en situaties uit het verleden heeft gevolgen voor de keuze van de andere tijden en elementen in de tekst / context (vgl. p. 706). In concreto kan bv. *nunc* gebruikt worden in plaats van *tunc* (bv. *Aen. X, 500 quo nunc Turnus ovat spolio gaudetque potitus*), de indicatief futurum of een omschreven futurum *-urus sim* in plaats van een omschreven futurum *-urus eram* of *-urus essem* ('past periphrastic future' / 'a future in the past'; zie over deze terminologie Pinkster (2015), p. 429 vlgg.; p. 472-3; en ook p. 553; bv. *Aen. X, 503 Turno tempus erit* etc.) en het perfectum in plaats van een plusquamperfectum (bv. *Aen. I, 697-8 cum venit, aulaeis iam se regina superbis / aurea composuit sponda mediamque locavit*).

b) Vergilius gebruikt het historisch praesens op brede schaal, met name op belangrijke momenten die in detail voorgesteld worden ("for detailed reports"); daar treft men clusters van historische praesentia aan (zie de tabellen van Pinkster). Het historisch praesens wordt meer dan elders aangewend wanneer iemand anders dan de dichter, in een bepaalde situatie binnen de *Aeneis*, een verhaal vertelt. In zulke gevallen van directe rede vindt men, zoals bij Cicero, o.a. opvallend meer asyndetisch verbonden zinnen, meer praesentia in de eerste persoon dan gewoonlijk en de praesentia meer op de eerste plaats dan gewoonlijk. I.v.m. Aeneas' verhaal in boek II stelt Pinkster: "This suggests that Virgil has made an effort to insert certain elements of orality in order to make Aeneas' report as genuine as possible".

c) Toch zijn er beperkingen in het gebruik van het historisch praesens. Het wordt niet gebruikt ter vervanging van imperfecta of perfecta in de stukken tekst waarin Vergilius "outside the narrative proper" gebeurtenissen of situaties uit het verleden becommentarieert of verduidelijkt. Men vindt deze interventies in betrekkelijke bijzinnen (bv. *Aen. V, 38-9 Troia Criniso conceptum flumine mater / quem genuit*; na het praesens *occurrit* in de voorafgaande verzen; de *Crinissus* is een rivier op Sicilië) of onafhankelijk geformuleerd (bv. *Aen. V, 201 Attulit ipse viris optatum casus honorem*; na de praesentia *procumbunt* en *fluit* in de voorafgaande verzen; *casus* 'het toeval', ond.)

Bepaalde problemen bij het verklaren van sommige gevallen van het historisch praesens verdwijnen wanneer men het bredere geheel van de functies van het

praesens in het Latijnse systeem der tijden in rekening brengt. Daarbij staat Pinkster, p. 713 vlgg. o.a. stil bij wat HO-SZ een registrerend praesens noemen (zie sub 2b).

4. Onder invloed van het Grieks, maar er zijn ook precedenteren aan te wijzen in het gesproken Latijn, wendten vooral de dichters, vanaf de Augusteïsche tijd, een praesens aan (dat HO-SZ § 170 c, p. 306 bestempelen als een **registrerend praesens**), hetzij om een gedenkwaardig gebeuren of moment uit het verleden, dat men als het ware nog voor ogen ziet, voor te stellen, hetzij louter ‘pour l’art’ (Maurach, Austin). Het registrerend praesens is verwant met het historisch praesens maar, zoals onderstaande voorbeelden leren, semantisch toch wel verschillend. Voorbeelden : Vergilius, *Aen.* II, 274-6 *Ei mihi, qualis erat, quantum mutatus ab illo / Hectore qui redit exuvias indutus Achilli, / vel Danaum Phrygios iaculatus puppibus ignis* (“cet Hector que je vois encore revenir revêtu des dépouilles d’Achille” (Bellesort, CUF); let op de plaatsing van *Phrygios..ignis*; de datief *puppibus* = *in puppes*; let in deze verzen ook op de plaatsing van *Hectore* en *Achilli*, op *exuvias indutus Achilli* en op de plaatsing van *Danaum* en *Phrygios!*); IX, 266 *cratera antiquum quem dat Sidonia Dido* (‘een oud mengvat, een gift van de Sidonische Dido’; *cratera* acc. van *crater*); Propertius IV, 1, 77 *me creat Archytae suboles Babylonius Orops* (Rothstein *ad I*, 9, 6: “Das Präsens (*creat*) von einer vergangenen Handlung, deren Wirkung in der Gegenwart fortduert, wie oft in der Dichtung”; hij verwijst o.a. naar Vergilius, *Aen.* IX, 266; zie verder ook Fedeli *ad loc.*).

ER-TH maken (§ 241, p. 221) geen strikt onderscheid tussen een historisch en een registrerend praesens: zo geven ze Vergilius, *Aen.* II, 274-5 en *Aen.* IX, 266 als voorbeelden van een historisch praesens; ze noteren hierbij wel zeer pertinent “En pareil cas, le présent fixe une scène ou rappelle un détail caractéristique qui subsiste dans la mémoire.” Zie verder over dit en soortgelijke bijzondere gevallen van historisch praesens Pinkster (1999), p. 713 vlgg.; hij verwijst naar parallellen in moderne talen en biedt een eigen vertaling van *Aen.* IX, 266 “I will give you an old crater, one that Dido normally gives.”³⁰³

5. Eveneens onder invloed van het Grieks wendten (vooral) de dichters (blijkbaar vanaf Catullus) **de ind. perfectum** af en toe aan **met de waarde van een gnomische aorist**, namelijk om een waarheid uit te drukken die de ervaring de mensen heeft leren kennen (ER-TH § 244, p. 224 en HO-SZ § 178, p. 318 (4); “schon oft is das so gegangen”, aldus Kiessling-Heinze *ad Hor. Epist.* I, 19, 48). Vooral te vinden in algemene gezegden en in vergelijkingen. Men spreekt ook

van een ‘empirisch perfectum’. Bij Vergilius merkkelijk meer in de *Georg.* dan in de *Aen*³⁰⁴.

Voorbeelden: Catullus 62, 42 *multi illum pueri, multae optavere puellae* (zie Kroll en Fordyce *ad loc.*); Vergilius, *Georg.* I, 49 *illius immensae ruperunt horrea messes* en I, 160-1 *Dicendum et quae sint duris agrestibus arma, / quis sine nec potuere seri nec surgere messes* (tweemaal in een algemene uitspraak over de landbouw); *Aen.* II, 379-382 */Improvisum aspris veluti qui sentibus anguem / pressit humi nitens trepidusque repente refugit / attollentem iras et caerulea colla tumentem* (*refugit* in een vergelijking; let verder o.a. ook op de plaatsing van *improvisum* en *anguem* en op de plaatsing van *attollentem* en *tumentem*); VII, 689-690 *vestigia nuda sinistri / instituere pedis* (men stelde een gebruik in en hield er aan vast); Horatius, *Epist.* I, 19, 48 *ludus enim genuit trepidum certamen et iram, / ira truces inimicitias et funebre bellum*; I, 2, 47-8 *non domus et fundus, non aeris acervus et auri / aegroto domini deduxit corpore febris, / non animo curas* (en Mayer *ad loc.*: “The perf. ind. is called gnomic when it states a fact that has held good in the past and so into the present”³⁰⁵); Seneca (Maurach 1989 § 167, p. 120); zie ook nog Prudentius, *Ham.* 330-1 *Felix, qui indultis potuit mediocriter uti / muneribus parcumque modum servare fruendi*, etc. (*indulgere*: schenken); *Perist.* 6, 97-9 *Felices animae, quibus per ignem / celsa scandere contigit Tonantis, / quas olim fugiet perennis ignis!*

6. De dichters gebruiken **meerdere alternatieve constructies om het verbod uit te drukken** (ER-TH § 251, p. 230 vlgg. en HO-SZ, p. 337 en 340).

(1). De constructie *ne* + imperatief hoort oorspronkelijk thuis in de volkstaal, ze komt bv. frequent voor bij Plautus; ze is slechts uiterst zelden te vinden in het klassiek proza. In de (hogere) poëzie werd ze opgenomen als een archaïsme; ongetwijfeld speelden ook metrische redenen een rol, *ne* + imperatief is handiger dan *ne* + conjunctief perfectum. Men treft de constructie, wat de hogere poëzie betreft, voor het eerst aan in Catullus 61, 191 *ne remorare*, waar wellicht ook Griekse invloed speelde (cf. Gr. μή + imperatief praesens). Bijna 30 gevallen in Vergilius’ *Aen.* (Tarrant); zie bv. X, 11 *ne arcessite* (en Harrison *ad loc.*) en XII, 72-4 (en Tarrant *ad loc.*). Ook dikwijls te vinden in Ovidius (31 x, waarvan 20 x in *Met.* en *Fast.*, zie McKeown *ad Am.* I, 7, 63). Wanneer Vergilius deze constructie in zijn *Aeneis* bezigt, primeert wellicht de archaïsche klank ervan (cf. Servius *ad Aen.* VI, 544).

Nog een aantal voorbeelden: Vergilius, *Aen.* II, 48 ; III, 159-160 *Tu moenia magnis / magna para longumque fugae ne linque laborem*; 316 *ne dubita*; VI, 74 *ne..manda*; 544 *ne saevi, magna sacerdos* (Servius *ad loc.*: *antique dictum est, nam nunc 'ne saevias' dicimus* (zie over de constructie 'ne saevias' infra !); VII, 96 *ne pete*; 202 *ne fugite*; 438 *ne... finge*; Ovidius, *Rem.* 757-8 *Eloquar invitus: teneros ne tange poetas; summoveo dotes impius ipse meas*; *Met.* II, 101 *ne dubita* (en Bömer *ad loc.*) en *Fast.* III, 699; vgl. ook Lucanus II, 39-40 « *nunc* » ait « *o miserae contundite pectora matres, / nunc laniate comas neve hunc differte dolorem etc.* »; VII, 24; geregeld in Statius, bv. *Theb.* IV, 512-3; Claudianus, VI *cons. Hon.* 429-30 *falsis ne perge querelis / incusare tuos*; *Ruf.* I, 144 *Artus ne sperne seniles*; IV *cons. Hon.* 319-20 *Ne desine tales, / nate, sequi*.

Zie over *non* bij de imperatief H0-SZ § 242, p. 456.

(2). Verder schrijven dichters, naar het voorbeeld van het archaisch Latijn en op grond van Griekse voorbeelden *fuge, parce, desine, (re)mitte* + inf. i.p.v. *noli* + inf. (zie voor wat de band met het archaisch Latijn betreft HO-SZ p. 337 en Maurach 1989 § 169, p. 121). Bij Lucretius lezen we in I, 1052 *illud in his rebus longe fuge credere, Memmi*; vgl. Horatius, *Carm.* I, 9, 13 *quid sit futurum cras, fuge quaerere*; Tibullus I, 4, 9 *O fuge te tenerae puerorum credere turbae* (in het kader van een pseudo plechtige stijl; Priapus is aan het woord; Maltby 1999 spreekt p. 389 van een graecisme en verwijst naar φεύγω + inf.); Statius, *Theb.* IX, 139 *fuge tangere manes* (Dewar *ad loc.* : “high style”, Griekse invloed); bij Vergilius lezen we bv. *Aen.* III, 42 *parce pias scelerare manus* (en Heyworth – Morwood *ad loc.*); cf. *Ecl.* 3, 94 (en Coleman *ad loc.*); bij Ovidius, *Trist.* V, 9, 34 *parce timere*. Stamt ook dit soort constructie uit de volkstaal? Reinhardt (2010, p. 211) in elk geval bestempelt *mitte* + inf. in Lucretius VI, 1056-7 *Illud in his rebus mirari mitte, quod aestus / non valet e lapide hoc alias impellere item res* (andere zaken dan ijzer) als colloquiaal.

(3). Ten slotte vindt men ook *ne* + conj. praes. i.p.v. conj. perf., bv. in Vergilius, *Aen.* VIII, 613-4 *ne mox aut Laurentis, nate, superbos / aut acrem dubites in proelia poscere Turnum* (en Eden *ad loc.*) en Horatius, *Carm.* I, 33, 1 *Albi, ne doleas plus nimio memor / inmitis Glycerae, neu miserabilis / decantes elegos, cur tibi iunior / laesa praeniteat fide* (en Nisbet-Hubbard *ad loc.*)³⁰⁶.

7. Ten dele / vooral metri causa staan de dichters zich bepaalde vrijheden toe in het gebruik van tijden en wijzen (“metrically convenient”). Bekend is in dit verband **het vervangen van een actieve inf. praesens door een actieve inf.**

perfectum zonder significant betekenisverschil (HO-SZ § 193, p. 351-3 en ER-TH § 274, p. 259-260). Het dossier moet misschien nog eens bekeken worden !

Het gaat volgens HO-SZ om de uitbreiding van het gebruik van de inf. perf. in verbodsconstructies van het type *ne quis fecisse velit* (waar het gebruik van de inf. perf. samenhangt met het gebruik van de conj. perf. in de verbodsconstructie *ne* + conj. perf.) en na onpersoonlijke *verba necessitatis*, bv. in de constructie *haec veniisse iam opus est* (Plautus, *Stich.* 232) in het oud Latijn. Anderen (o.a. Norden *ad Verg. Aen.* VI, 78; Platnauer (1971), p. 112; Coleman (1999), p. 83-4; en ook Clackson-Horrocks (2007), p.226) wijzen daarnaast op de invloed van de Griekse inf. aorist. De verruimde vervanging van de inf. praes. door een inf. perf. vindt men vanaf Lucretius en Catullus en nog op een bredere schaal bij de Augusteïsche dichters, in het bijzonder bij de elegische dichters. Ook achteraf is de constructie geregeld te vinden in de hexametrische dichtkunst en in het proza vanaf Livius.

Voorbeelden : Lucretius III, 679-685 *Praeterea si iam perfecto corpore nobis / inferri solitast animi vivata potestas / tum cum gignimur et vitae cum limen inimus, / haud ita conveniebat uti cum corpore et una / cum membris videatur in ipso sanguine cresse, / sed velut in cavea per se sibi vivere solam / convenit, ut sensu corpus tamen adfluat omne* (zie de comm. van Bailey *ad* III, 679 vlg.); Catullus 69, 1-2 *Noli admirari, quare tibi femina nulla, / Rufe, velit tenerum supposuisse femur.*

Vergilius: E. Norden neemt *ad Verg. Aen.* VI, 78 vlg. (immo 77-9) *At Phoebi nondum patiens immanis in antro / bacchatur vates, magnum si pectore possit / excussisse deum* aan dat er naast een verband met de Griekse aorist (hij vermeldt dat Servius *ad loc.* van een *Graeca figura* spreekt) ook een verband bestaat met de Latijnse constructie *ne quis fecisse velit* en expliciteert de betekenis als volgt: “die Sibylle sieht im Geiste ihren Versuch, sich von dem Gotte zu befreien, bereits als gelungen, ihren Wunsch als erfüllt an.”

Vergilius, *Georg.* III, 435-6 *ne mihi tum mollis sub divo carpere somnos / neu dorso nemoris libeat iacuisse per herbas*: hier *iacuisse* naast *carpere* ! Norden schrijft *ad Aen.* VI, 78 vlg. over het samengaan van een inf. praes. en een inf. perf. in dezelfde zin: « ganz in griechischer Manier »; Vergilius, *Georg.* III, 435-6 is volgens hem het eerste geval van deze aard; hij wijst er tevens op dat inf. praes. en perf. geregeld in dezelfde zin samengaan bij Tibullus, zie voorbeelden infra; zie verder ook *Aen.* X, 14 *tum certare odiis, tum res rapuisse licebit* (en Harrison: « Vergil, like other Augustan poets, is fond of the perfect infinitive after an

impersonal verb, often used with indifference to the tense for its metrical shape »; vgl. ook Pinkster 2015, p. 539); Harrison verwijst (zoals Norden) ook nog naar X, 55-60 *Quid pestem evadere belli / iuvit et Argolicos medium fugisse per ignis / totque maris vastaeque exhausta pericula terrae, / dum Latium Teucrici recidivaque Pergama quaerunt ? / Non satius cineres patriae insedisse supremos / atque solum quo Troia fuit ?* (maar...*fugisse* naast *evadere* is één zaak (*fugisse* is ongeveer gelijk aan *evadere*...), *insedis*se een andere zaak...).

Horatius, *Serm.* I, 2, 28 *Sunt, qui nolint tetigisse, nisi illas, / quarum subsuta talos tegat instita veste, contra alius nullam, nisi olenti in fornice stantem.*; Ars 455-6 *vesanum tetigisse timent fugiuntque poetam*; Tibullus: I, 1, 29-30 *nec tamen interdum pudeat tenuisse bidentem / aut stimulo tardos increpuisse boves*; Tibullus I, 1, 45-6 *Quam iuvat immites ventos audire cubantem / et dominam tenero continuisse sinu* en I, 10, 61 *Sit satis e membris tenuem rescindere vestem, / sit satis ornatus dissoluisse comae, / sit lacrimas movisse satis* (inf. praes. en perf. zonder meer naast elkaar ; zie reeds supra Norden *ad Verg. Aen.* VI).

Frequent in Ovidius: zie o.a. *Am., Epigramma ipsius* 3-4 *Ut iam nulla tibi nos sit legisse voluptas, / at levior demptis poena duobus erit*; *Am.* I, 13, 5 *Nunc iuvat in teneris dominae iacuisse lacertis*; III, 2, 29-30 *Talia Milanion Atalantes crura fugacis / optavit manibus sustinuisse suis*; vergelijk Ars I, 159 vlgg. *fuit utile multis / pulvinum facili composuisse manu; / profuit et tenui ventos movisse tabella / et cava sub tenerum scamna dedisse pedem* (of veeleer echte perfectumwaarde?); verschillend Ars II, 581-5 *Convocat ille deos; praebent spectacula capti; / vix lacrimas Venerem continuisse putant; / non vultus texisse suos, non denique possunt / partibus obscenis opposuisse manus* (perf. = duidelijk zonder meer praes.); III, 319-320 *nec plectrum dextra, citharam tenuisse sinistra / nesciat arbitrio femina docta meo* (inf. perf. = duidelijk inf. praes.); III, 333 *et teneri possis carmen legisse Properti* (perf. = duidelijk zonder meer praes.); III, 769 *ulteriora pudet docuisse*; *Met.* III, 186-191 *Quae quamquam comitum turba stipata suarum / in latus obliquum tamen adstitit oraque retro / flexit et, ut vellet promptas habuisse sagittas, / quas habuit, sic hausit aquas vultumque virilem / perfudit spargensque comas ultricibus undis / addidit haec cladis praenuntia verba futurae* etc. (let op de vertaling van Lafaye, CUF « elle aurait bien voulu avoir des flèches sous la main »; Bömer: « Die Verwendung des (aoristischen) Inf. Perf. pro Praes. ist bei den augusteischen Dichtern weit verbreitet » etc.; zie ook de uitgebreide comm. van Bömer *ad Fast.* II, 322 met voorbeelden uit werken van Ovidius); VIII, 733-4 *nunc violentus aper, nunc, quem tetigisse timerent, /*

anguis eras ; *Fast.* II, 322 *ut posset magnas exseruisse manus*; III, 480 (Kenney *ad Lucr.* III, 683: zeer frequent in Ovidius ! In de elegie is deze inf. perf. een soort manier, ‘mannerism’ geworden.).

Lucanus VII, 78 *pudeat vicisse coactum*; 617 *inpendisse pudet lacrimas in funere mundi / mortibus innumeris* (Lanzarone *ad VII*, 78: frequent in Lucanus); Martialis I, 8, 4 (en Citroni: frequent in Martialis; overzicht p. 187-8); I, 55, 7-8 *cui licet exuviis nemoris rurisque beato / ante focum plenas explicuisse plagas* (en Citroni: inf. praes. *explicare* metrisch niet mogelijk); I, 107, 5-6 *condere victuras temptem per saecula curas / et nomen flammis eripuisse meum* (*curas*: de dichter heeft het over zijn verzen); zie later bv. ook nog Ausonius, *Ephemeris* 8, 29-31 *Ecce ego iam malim falli; nam dummodo semper / tristia vanescant, potius caruisse fruendis / quam trepidare malis* (met een specifieke waarde van het perfectum van *caruisse* ?) en *Protrepticus ad nepotem* 5 – 6 *legisse* naast *cessare* en verder 57 *didicisse*.

De inf. perf. lijkt, zoals ik al suggereerde, niet in alle voorafgaande voorbeelden precies dezelfde waarde te hebben.... In de volgende gevallen heeft men volgens *R. G. G. Coleman (1999), p. 83-4, te maken met een perfectum waarin de specifieke waarde van een Griekse inf. aorist (duidelijk) doorklinkt: Horatius, *Carm.* III, 4, 49-52 *magnum illa terrorem intulerat Iovi / fidens iuuentus horrida brachiis / fratresque tendentes opaco / Pelion inposuisse Olympo* en Propertius I, 1, 15 *Ergo velocem potuit domuisse puellam : / tantum in amore preces et bene facta valent*. Coleman heeft het over “a firm aspectual sense” en wijst er op dat in de twee gevallen de Griekse mythologie prominent aanwezig is³⁰⁷.

*H. Pinkster (2015) drukt zich p. 538 voorzichtig uit: “There are certain contexts in which the perfect infinitive is or is seemingly used without an anterior value”. Hij denkt daarbij in het bijzonder aan het type *ne quis fecisse velit* in de periode voor de Augusteïsche tijd, trekt ook de aandacht op het gebruik van deze formuleringswijze in decreten van magistraten die een dreigende toon wilden aanslaan (“they denote a severe threat”) en stelt dat de infinitief perfectum hier nog anterioriteit uitdrukt. Soms is de inf. perf. buiten decreten gebruikt i.p.v. de inf. praes. ofwel om hetzelfde effect te bewerkstelligen als in de decreten ofwel omdat het gebruik van de inf. perf. idiomatisch geworden was. Later, vanaf Lucretius en Catullus, volgt dan het gebruik van de inf. perf. met de waarde van een inf. praesens, en dit om metrische redenen en misschien ook als imitatie van de Griekse dichters. Op brede schaal doet zich dit fenomeen, zoals supra reeds gezegd, voor bij de Augusteïsche dichters (Pinkster, p. 538-540).

Misschien is het nuttig hier ook een zinnetje uit *C. Touratier (1994, p. 555) te citeren: “Quand l’infinif parfait ne correspond pas à une antériorité par rapport au procès principal, il s’agit toujours d’insister sur le caractère achevé du procès de l’infinif.” (Hij voert in dit verband Livius XXIV, 16, 11 *notasse volui* aan.)

8. We moeten hier ook wijzen op het gebruik van **een indicatief plusquamperfectum i.p.v. een ind. perfectum (of soms imperf.)**, dikwijls om metrische redenen (zie HO-SZ § 179, p. 320-1 ‘das verschobene Plusquamperfekt’); vgl. ook Platnauer 1951, p. 112-4); soms eens in Catullus, dikwijls bij Propertius (zie Camps *ad Prop.* I, 3, 17) en Ovidius, later nog ruimer. Zie bv. Martialis I, 30, 1-2 *Chirurgus fuerat, nunc est vispillo Diaulus: / coepit quo poterat clinicus esse modo* (en Citroni: *chirurgus*: Grieks leenwoord; *vispillo / vespillo*: ‘lijkdrager’, woord uit de omgangstaal).

9. Naar analogie met *quamquam* + ind. hebben de dichters sinds Lucretius III, 403 ook **quamvis met de indicatief** geconstrueerd (HO-SZ, p. 604 (2)). Bij Lucretius tienmaal conjunctief tegenover driemaal indicatief (o.a. IV, 426). Ovidius gebruikt *quamvis* dikwijls met de indicatief. In proza is de constructie veeleer uitzonderlijk; bij Tacitus komt ze wel regelmatig voor (bij hem ook *quamquam* + conj. !). Voorbeelden: Vergilius, *Ecl.* 3, 84 *Pollio amat nostram, quamvis est rustica, Musam*; *Aen.* V, 541-2 *nec bonus Eurytion praelato invidit honori, / quamvis solus avem caelo deiecit ab alto*; Ovidius, *Met.* II, 176-7 *Te quoque turbatum memorant fugisse, Boote, / quamvis tardus eras et te tua plaustra tenebant* (*Bootes*: Grieks leenwoord: ‘Ossendrijver’ of ‘Berenhoeder’, sterrenbeeld); Claudianus, VI *cons. Hon.* 65-6 *quamvis diademate necdum / cingebare comas* (*comas* LV bij medio-passief *cingi*)³⁰⁸.

10. In aansluiting bij de vorige drie punten, wijs ik hier ook nog kort op het feit dat de dichters zich om uiteenlopende redenen (o.a. metrische redenen en ‘Entschwerung’) een aantal vrijheden toestaan in de toepassing van de **consecutio temporum**; daarnaast staan ze zich ook **vrijheden toe in het gebruik der tijden in de cum inversum – constructie**; soms gebruiken ze **een conjunctief imperfectum i.p.v. een plusquamperfectum in de irrealisconstructie** en, ten slotte, **een indicatief i.p.v. een conj. in de indirecte vraag**³⁰⁹.

Een opvallend voorbeeld van de afwisseling van een ind. en een conj. in de indirecte vraag treft men aan in Propertius II, 16, 29-30 *Aspice quid donis Eriphyla invenit amaris, / arserit et quantis nupta Creusa malis* (let ook op de plaats van *quantis* en zie verder Maurach 1989 § 183, p. 128).

11. Een van de meest opvallende fenomenen wat de syntaxis van de dichters betreft is de **forse uitbreiding van infinitiefconstructies**. Deze uitbreiding leunt deels aan bij feiten uit de omgangstaal, waarin het gebruik van de infinitief altijd vrijer was dan in het literair proza, deels bij feiten uit het archaïsch Latijn, deels bij het Grieks (deze laatste factor wordt beklemtoond door K II, 1, p. 680 en door Devoto³¹⁰). De infinitiefconstructies in kwestie vervangen *ut / ne+* conj., een supinum op *-um* of *-u* en ook gerundium / gerundivum-constructies. De dichters verkozen de infinitiefconstructies ongetwijfeld omdat ze lichter (korter) zijn en zich metrisch soepeler laten hanteren.

Onze indeling volgt in hoge mate (maar niet altijd en overal) HO-SZ. K, ER-TH maar ook Görler (EV) delen de materie enigszins verschillend in.

De infinitief komt opvallend dikwijls voor in Lucretius' leerdicht: volgens de telling van Kollmann (1975) komen bij Lucretius 2450 infinitieven voor op 7415 verzen, in Vergilius, *Aen.* 1259 op 9896 verzen, 300 op 2188 verzen van de *Georg.*, in Ovidius, *Met.* 1737 op 12095 verzen. Lucretius biedt ook opvallend veel gevallen van een gesubstantiveerde infinitief (zie Reinhardt 2010, p. 208-210).

(1). Zoals in het archaïsch Latijn en in de omgangstaal, vervangt **een infinitief** in de dichtkunst **bij werkwoorden van beweging** dikwijls een **supinum op *-um* om het doel uit te drukken** (ER-TH § 275, p. 260-1 en HO-SZ § 191, p. 344-5; zie ook K II, 1, p. 680-1; vgl. GE 365). In de hogere poëzie wordt deze constructie als archaïsme / metri causa aangewend sinds Lucretius, bv. III, 894-6 *Iam iam non domus accipiet te laeta, neque uxor / optima nec dulces occurrent oscula nati / praeripere et tacita pectus dulcedine tangent* ('er zal geen dierbare echtgenote en er zullen geen lieve kinderen meer op u toelopen om u kussen te ontfutselen')³¹¹. Zie verder bv. Vergilius, *Aen.* I, 527-8 *Non nos aut ferro Libycos populare penatis / venimus, aut raptas ad litora vertere praedas* (*populare* = *populari*, vgl. supra; 'Wij zijn niet gekomen om de Libische penaten met de wapens te verwoesten en om uw rijkdommen te roven en naar de kust te brengen.');

Horatius, *Carm.* I, 2, 7-8 *omne cum Proteus pecus egit altos / visere montis* (*agere*: ' (vee) (voort)drijven'; vgl. Plessis-Lejay: inf. i.p.v. supinum; verschillend *agere* + inf. infra !); Lucanus VII, 751 *scire ruunt*; Claudianus, *Rapt.* III, 386-7 *qualis pestiferas animare ad crimina taxos / torva Megaera ruit* (let ook op *pestifer*; *taxus*: een giftige plant); Prudentius, *Perist.* 10, 44 *ire raptare*³¹².

(2).In bepaalde gevallen **vervangt een infinitief een gerundivum** dat als predicatieve bepaling bij het lijdend voorwerp van werkwoorden als *dare*, *tradere*, *suscipere* **het doel** uitdrukt (dus inf. i.p.v. gerundivum in *dare alicui pueros educandos*, zie ER-TH § 297, p. 286-7). Bv. Vergilius, *Aen.* I, 319 *venatrix dederatque comam diffundere ventis* (*diffundere* i.p.v. *diffundendam*) en Horatius, *Carm.* I, 26, 1-3 *Musis amicus tristitiam et metus / tradam protervis in mare Creticum / portare ventis* (*portare* i.p.v. *portandos*; ‘Als een vriend van de muzen zal ik droefheid en angsten aan de stormwinden toevertrouwen om ze mee te nemen naar de Kretenzische zee’).

(3).Vervolgens moet hier melding gemaakt worden van **de uitbreiding van de constructie dare + inf.** (HO-SZ § 191 I B, p. 345; zie ook K II, 1, p. 681). HO-SZ menen dat we te maken hebben met de uitbreiding door dichters van de algemeen gebruikelijke constructie (*alicui*) *bibere dare* ‘iemand te drinken geven’, bv. te vinden in Cato, *Agr.* 89 *Bis in die farciat et meridie bibere dato* (*farcire*: volstoppen). Vanaf Lucretius, bv. III, 1029-30 *Ille quoque ipse, viam qui quondam per mare magnum / stravit iterque dedit legionibus ire per altum* en VI, 1226-8 *Nec ratio remedi communis certa dabatur; / nam quod ali dederat vitalis aeris auras / volvere in ore licere et caeli templa tueri, / hoc aliis erat exitio letumque parabat* (‘want de remedie die de ene gaf en mogelijk maakte om levenslucht in de mond te laten stromen en de hemelse ruimten te aanschouwen, betekende voor anderen de ondergang en veroorzaakte de dood.’; Bailey: “*licere* itself the object of *dederat* governs the other infinitives”). Mayer (1999), p. 173-4: twijfelt aan de uitleg die HO-SZ p. 345 bieden, namelijk dat *do bibere* de zuiver Latijnse oorsprong vormde van het bredere gebruik van *dare + inf.* Hij meent dat we met een graecisme te maken hebben en verwijst daarbij naar de Romeinse grammatici, o.a. Servius *ad Aen.* I, 319.

Andere voorbeelden van *dare + inf.*, in de betekenis ‘toestaan te’ ‘toelaten te’, zijn bv. Vergilius, *Aen.* I, 78-9 *Tu mihi quodcumque hoc regni, tu sceptrum Iovemque / concilias, tu das epulis accumbere divum* (‘gij bewerkstelligt / gij staat mij toe aan te liggen aan het banket der goden’); Horatius, *Serm.* II, 3, 190-1 *Maxime regum, / di tibi dent capta classem reducere Troia* (‘Grootste de koningen, mogen de goden u toestaan / toelaten uw vloot na de inname van Troje terug te brengen’; cf. Homerus, *Ilias* I, 17-9); Ovidius, *Met.* VIII, 351 *da mihi, quod petitur, certo contingere telo*; Lucanus II, 348 *Da mihi castra sequi*.

Naar analogie met *dare + inf.* daarna ook *donare + inf.*, sinds Vergilius, bv. *Aen.* V, 259-62 *huic..loricam..donat habere* en Horatius, *Serm.* II, 5, 60³¹³; *praeberere +*

inf.: Persius 2, 28-9 *idcirco stolidam praebet tibi vellere barbam / Iuppiter ?; relinquere* + inf.: Lucretius VI, 654 *mirari multa relinquo* (vgl. VI, 1056 *mirari mitte supra*)³¹⁴.

Williams noteert *ad Aen.* V, 244-8 *Tum satus Anchisa cunctis ex more vocatis / victorem magna praeconis voce Cloanthum / declarat viridique advelat tempora lauro, / muneraque in navis ternos optare iuencos / vinaque et argenti magnum dat ferre talentum* dat Vergilius deze Griekse (epexegetische) infinitief frequent aanwendt na *dare* en *donare* met een lichtjes variërende betekenis. Volgens Boemer *ad Ovid. Met.* VIII, 351 (vgl. Barrière *ad Lucan.* II, 348) is *da* + inf. of infz. “formelhaft” in de gebedstaal.

Let daarnaast ook op *dare* + infz. in de betekenis ‘toestaan te’, bv. Vergilius, *Aen.* V, 570-2 *Extremus formaque ante omnis pulcher Iulus / Sidonio est invecus equo, quem candida Dido / esse sui dederat monumentum et pignus amoris* en VI, 66-7 *da .. / .. Latio considerare Teucros* (‘geef dat de Trojanen zich in Latium mogen vestigen’). Zie van de andere kant *eripere* + infz. : Tibullus I, 9, 35-6 *illis eriperet verbis mihi sidera caeli / lucere et puras fulminis esse vias* (en Smith *ad loc.*).

(4a). Ook bij de causatieve werkwoorden (*verba efficiendi*) wordt de infinitief door de dichters ruimer gebruikt (HO-SZ § 191 I C, p. 345; zie ook K II, 1, p. 681-3; causatieve werkwoorden drukken het doen plaatsvinden van een handeling uit.; verwant hiermee zijn de werkwoorden vermeld onder **4b, 4c en 4d die een uiting van de wil uitdrukken, verba voluntatis**). Het gebruik kent, na een eerste aanzet bij Catullus en Lucretius, vooral succes bij de Augusteïsche dichters; de constructie is geliefd door Vergilius.

Voorbeelden: *agere* (‘er toe drijven te’): Vergilius, *Aen.* III, 682-3 *Praecipitis metus acer agit quocumque rudentis / excutere et ventis intendere vela secundis* (« infin. thus after causative verbs extremely Virgilian » Horsfall naar Page; *rudens*: sterk touw; *excutere*: ‘losmaken’, aldus Van Wageningen – Müller); *Aen.* VII, 392-3 *furiisque accensas pectore matres / idem omnis simul ardor agit nova quaerere tecta; adigere* (‘dwingen’) sinds Vergilius, bv. *Aen.* VI, 695-6 “*Tua me, genitor, tua tristis imago / saepius occurrens haec limina tendere adegit*” (‘Gij, vader, uw droevige schim, die dikwijls voor mij opdoemde, dreef mij er toe om naar deze woonplaats te komen.’; zie ook VII, 113; *subigere* (‘dwingen’ ‘noodzaken’) reeds in Plautus; Lucretius III, 1076-7 *Denique tanto opere in dubiis trepidare periclis / quae mala nos subigit vitae tanta cupido ?* (let ook op *periclis* en *vitai*); en VI, 737; 8 x in deze betekenis in Vergilius’ *Aen.*; zie o.a.

Aen. III, 257 en VII, 213-4 *nec fluctibus actos / atra subegit hiems vestris succedere terris, / nec sidus regione viae litusve fefellit* (*succedere* + dat.: ‘binnentreden’; *sidus* collectief enk.; *regione* ‘richting’, cf. *regere*).

We vermelden hiernaast ook nog Tibullus I, 1, 57 *Non ego laudari curo*; Statius, *Theb.* IX, 187-8 *infectaue sanguine tela / coniugibus servant parvisque ostendere natis* (‘er over waken dat, er op toezien dat’; i.p.v. *ut / ne* + conj.; zie Dewar *ad loc.*: gebruik na gouden eeuw verder uitgebreid.)

(4b). In dezelfde geest hebben de dichters (vooral de Augusteïsche) **de categorie van de werkwoorden die als hulpwerkwoorden een willen of streven uitdrukken en met de infinitief staan (bv. *cupere* en *velle*) uitgebreid met ww. als *optare* en *poscere* die in de regel met *ut* + conj. staan** (HO-SZ § 191 I D a, p. 346-7).

Inf. bij *optare*: Vergilius, *Aen.* V, 29; bij *orare*: bv. Vergilius, *Ecl.* 2, 43; *Aen.* VI, 313-4 *Stabant orantes primi transmittere cursum / tendebantque manus ripae ulterioris amore* (*transmittere* na *orare* i.p.v. *ut transirent*; ‘ze smeekten om als eersten de rivier te mogen oversteken’; *transmittere*: intransitief + inwendige acc. *cursum*, een innovatie; vgl. het meer gewone *ire viam*; Servius: *figura Graeca*; zie Austin *ad loc.*); *Aen.* IX, 230-1 *Tum Nisus et una / Euryalus confestim alacres admittier orant* (Dingel heeft het *ad loc.* over twee archaïsmen, *-ier* en *orare* + inf.); Statius, *Theb.* IX, 386 (en Dewar *ad loc.*: Servius wijst op de Griekse oorsprong van deze constructie; Dewar: colloquiaal of veeleer archaïsch); bij *petere*: Lucretius III, 86 *vitare Acherusia templa petentes*; Vergilius, *Aen.* VII, 96 *Ne pete conubiis natam sociare Latinis* (‘Streef er niet naar uw dochter in een huwelijk te laten treden met een man uit Latium’; let ook op *ne pete* en op het mv. *conubiis*); Horatius; vgl. ook Martialis I, 55, 3 *hoc petit, esse sui nec magni ruris arator* (*petere* aangewend zoals *velle*, vgl. *volo et esse et haberi gratus*); bij *poscere* (evenzo *exposcere*): Catullus; Ovidius, *Met.* VIII, 707-8 *esse sacerdotes delubraque vestra tueri / poscimus*; *Culex* 155-6 *dumis, quos leniter adflans / aura susurrantis poscit confundere venti* (*dumus*: ‘struikgewas’); Valerius Flaccus IV, 194; bij *poscere* dikwijls een passieve inf.; daarnaast ook *poscere* + infz., bv. *Aen.* V, 342 *ereptumque dolo reddi sibi poscit honorem*; bij *precari*: Ovidius; bij *quaerere* (vgl. *studere*): Lucretius, Horatius; bij *urgere*: Horatius.

(4c). Nog verder gaat de uitbreiding met werkwoorden die in de lijn van de uitbreiding vermeld in 4b een willen of streven kunnen uitdrukken en in die betekenis met een infinitief kunnen staan (bv. *certare* ‘zich inspannen om’).

Voorbeelden van de verdere uitbreiding: *certare* + inf.: vanaf Ennius, *Ann.* 434 Skutsch : *fluctus extollere certant*; daarna Vergilius, *Aen.* IV, 443 en V, 194; Horatius, *Carm.* I, 1, 7-8 *hunc, si mobilium turba Quiritium / certat tergeminis tollere honoribus (hunc (iuvat): iuvat te betrekken uit v. 4 ; tergeminus: zie supra; ‘een ander is blij indien de massa der onbestendige Quiriten strijdt levert om hem dank zij drie ereambten te verheffen’)*; *luctari* + inf.: Lucretius; Vergilius, *Aen.* XII, 387-390 *Saevit et infracta luctatur harundine telum / eripere auxilioque viam, quae proxima, poscit: / ense secent lato vulnus telique latebram / rescindant penitus, seseque in bella remittant* (vv. 387-8 ‘hij is razend en worstelt om de pijl los te rukken waarvan de schacht is gebroken’; *eripere* expressief enjambement; *auxilio.. viam*: datief van doel; *rescindere*: openen); *pugnare* + inf.: vanaf Lucretius II, 204-5 *quamquam / pondera... deorsum deducere pugnent* (let ook op *quamquam* + conj.); later Ovidius, *Am.* I, 5, 14 *pugnabat tunica sed tamen illa tegi* (een passieve inf.; let ook op de plaats van *sed*); *Met.* II, 822; V, 349; VII, 772-3; *tendere* + inf.: Claudianus, VI *cons. Hon.* 465-6 *et nostra pericula tendit / posthabitis pulsare suis* (*pulsare* voor *propulsare*, simplex pro composito).

Misschien mag ik hier van de andere kant ook het volgende geval vermelden: *refugere* (= ‘weigeren te’ ‘zich verzetten tegen’) vermelden: Horatius, *Carm.* I, 1, 32-4 *si.../... nec Polyhymnia / Lesboum refugit tendere barbiton* (‘indien Polyhymnia niet weigert de lier uit Lesbos te stemmen’); vergelijk Seneca, *Ag.* 417-8 *refugit loqui / mens aegra tantis atque inhorrescit malis*.

(4d). In de Augusteïsche periode **konden verscheidene werkwoorden van gemoedsaandoening gebruikt worden in een betekenis die dicht bij die van *cupere* ligt en in die betekenis met een infinitief geconstrueerd worden** (HO-SZ § 191 I D a, p. 346-7; vgl. ER-TH § 272, p. 258). In het archaïsch Latijn is dat enkel het geval voor *gaudere*: Accius; Terentius, *Ad.* 254; zo ook Ovidius, *Met.* II, 150-2 *Occupat ille levem iuvenali corpore currum / statque super manibusque leves contingere habenas / gaudet et invito grates agit inde parenti* (‘Phaëthon kijkt er verheugd naar uit om met zijn handen de lichte teugels vast te grijpen’). Zie daarna bv. ook *amare*: Horatius, *Carm.* III, 16, 9-10 *aurum per medios ire satellites / et perrumpere amat saxa potentius / ictu fulmineo* (‘het goud is er op uit zich een weg te banen midden door de wachters en rotsen te splijten met een kracht die groter is dan die van een blikseminslag’; Jupiter wil tot bij Danaë doordringen); *ardere*: Vergilius, Ovidius; *delectari*: Horatius, *Epist.* I, 16, 31-2 “*Nempe / vir bonus et prudens dici delector ego ac tu*” (‘natuurlijk vind ik het evenzeer als jij een genoegen een goed en wijs man genoemd te worden’);

gestire: ‘uitgelaten zijn’; in de betekenis ‘hevig verlangen’ + inf., bv. Tibullus II, 1, 71-2 *fixisse puellas / gestit et audaces perdomuisse viros* (*figere*: ‘doorboren’ ‘treffen’; let ook op de inf. perf.!)³¹⁵.

(5). We voeren hier verder ook nog de op het Grieks geïnspireerde verbinding *est* + **inf.** aan (met de betekenis: ‘men kan’, ‘men mag’, ‘men moet’). Een der vroegste voorbeelden is Terentius, *Ad.* 828-9 *scire est liberum / ingenium atque animum* (= *scire licet*). Vooral de ‘formule’ *est videre* treft men aan (HO-SZ p. 349); vgl. *cernere erat* in Vergilius, *Aen.* VI, 595-6 *nec non et Tityon, Terrae omniparentis alumnum, / cernere erat, per tota novem cui iugera corpus / porrigitur* en VIII, 676 (Servius: *figura Graeca*; cf. Gr. ἐστὶ in de betekenis van ἔξεστι ‘het is mogelijk’; vgl. Maurach 1989 § 171, p. 123). Ook te vinden bij Lucretius, Horatius, Tibullus, Propertius, Ovidius, Silius, Statius...

(6). Sinds Lucilius plaatsen dichters, o.a. door het verschillend afbakenen van de onderdelen van een grammaticale geheel (‘HO-SZ: ‘Gliederungsverschiebung’), door analogie en ook onder invloed van het Grieks **een infinitief bij uiteenlopende adjectieven**. Het gebruik kent een felle uitbreiding in de Augusteïsche periode (ER-TH, p. 269-270, § 280 ; HO-SZ § 192a, p. 350-1). (Daarna vindt men adj. + inf. ook in het post-klassieke proza.)

(6a). Zo vindt men een **infinitief**, i.p.v. een gen. van het gerundium / gerundivum, **na adjectieven als cupidus** (naar het vb. van *cupere*) en **avidus** (vgl. *avere*). Voorbeelden: Vergilius, *Aen.* XII, 290 *avidus confundere foedus* (‘er op uit het verdrag te verbreken’); Ovidius, *Met.* V, 75 *avidus committere pugnam* (vs. Sallustius, *Iug.* III, 5, 3 *avidus ...belli gerendi*).

(6b). Daarbuiten vindt men de **infinitief bij zeer uiteenlopende adjectieven**. Voorbeelden: *aptus* + inf. (Pinkster; OLD s.v. 7d): *Corpus Tib.* III, 7, 61-3 *Circes, / quamvis illa foret Solis genus, apta vel herbis / aptaque vel cantu veteres mutare figuras* (let ook op *foret*); Ovidius, *Ars* III, 534 *hic chorus ante alios aptus amare sumus*; *celer* + inf.: Horatius, *Carm.* I, 15, 18 *et celerem sequi / Aiace* (= *in sequendo*; ‘Ajax snel in de achtervolging’; naar het Grieks ταχὺς θέειν (ἐπισπένθει), HO-SZ); *certus* + inf.: Vergilius, *Aen.* IV, 564 *certa mori* (‘vastbesloten te sterven’; HO-SZ: op basis van *certum est* + inf.) en met een verschillende betekenis Prudentius, *Psych.* 586 *certa mori* (‘er zeker van te zullen sterven’); daarnaast *certus* met infz. in Ausonius, *Protrepticus ad nepotem* 8 *alternum certus succedere ludum*; *dignus* + inf. (HO-SZ: i.p.v. het oudere (zwaardere) *dignus qui* + conj.): Catullus 68, 131-2 *aut nihil aut paulo cui tum*

concedere digna / lux mea se nostrum contulit in gremium; Juvenalis 8, 67 *dignique molam versare nepotes*; en Martialis I, 101, 8 *munere dignus erat convaluisse meo* (let ook op het perfectum *convaluisse*); en later Prudentius *Perist.* 4, 64; 10, 99 *dignus subire cuncta*; 10, 205 *dignus ire in carcerem*; doctus + inf.: Lucretius V, 961; Horatius, *Carm.* I, 29, 9-10 *doctus sagittas tendere Sericas / arcu*; Tibullus I, 7, 17-20 *Quid ? Referam, ut.../.../ utque maris vastum prospectet turribus aequor / prima ratem ventis credere docta Tyros*; Ovidius, *Am.* I, 11, 1-2 *colligere incertos et in ordine ponere crines / docta*; durus + inf.: Vergilius, *Aen.* VII, 806-7 *sed proelia virgo / dura pati* ('maar het is een maagd die gehard is in het verduren van gevechten'; vgl. Horsfall *ad loc.*) en Horatius, *Serm.* I, 4, 8 *durus componere versus* (i.p.v. *in componendis versibus*; 'stroef in de bouw van zijn verzen'); lentus + inf.: Lucilius 416-7 Krenkel: *solvere nulli / lentus* ('tegenover niemand traag om te betalen') (vgl. βραδὺς λέγειν of γλίσχρος βλέπειν, HO-SZ 6 192, p. 350) en Silius V, 19 *nympha nec Idalia lenta incaluisse sagitta* ('de nimf was niet traag om het vuur over te nemen van de pijl der Idalische godin'; de godin in kwestie is Venus, die een tempel had te Idalium op Cyprus); nescius + inf. (vgl. *scire* en *nescire* + inf.): Vergilius, *Georg.* IV, 470 *nesciaque humanis precibus mansuescere corda*; Horatius, *Carm.* I, 6, 5-6 *nec gravem / Pelidae stomachum cedere nescii* en IV, 6, 18 *nescios fari pueros Achivis / ureret flammis, etiam latentem / matris in alvo*; piger + inf.: Horatius, *Serm.* I, 4, 12 *atque piger scribendi ferre laborem* ('zonder lust om de inspanning van het schrijven te verdragen'; i.p.v. *ad ferendum laborem*); promptus + inf.: Lucanus VII, 106 *promptus metuenda pati*; cf. Ovidius, *Epist.* 13, 122 en Statius, *Theb.* VII, 209.

(6c). Duidelijk naar Grieks voorbeeld staat sinds de Augusteïsche dichters bij een aantal **adjectieven, vooral adjectieven met de betekenis nuttig, aangenaam, gemakkelijk en het tegendeel, geregeld een pass. inf. met de waarde van een supinum op – u** (vgl. HO-SZ § 192, p. 351). Voorbeelden: aptus + pass. inf.: Ovidius, *Am.* I, 5, 20 *forma papillarum quam fuit apta premi*; *Ars* I, 10 *aetas..apta regi*; dignus en indignus + pass. inf.: Lucretius V, 123 *inque deum numero quae sint indigna videri*; Vergilius, *Ecl.* 5, 54 *et puer ipse fuit cantari dignus* (HO-SZ) en Horatius, *Serm.* I, 3, 24 *stultus et improbus hic amor est dignusque notari*; I, 4, 3-5 *siquis erat dignus describi, quod malus ac fur, / quod moechus foret aut sicarius aut alioqui / famosus, multa cum libertate notabant*; I, 4, 25 *culpari dignus*; Martialis I, 114, 3-4 *Condidit hic natae cineres nomenque sacravit / quod legis Antullae, dignior ipse legi*; facilis + act. en pass. inf. (pass. inf. i.p.v. *bv. factu, cognitu facilis*): Propertius II, 21, 15 *A nimium faciles aurem praebere*

puellae; IV, 8, 40 *facilis spargi* (sindsdien dikwijls); Lucanus II, 460; 580; Silius XII, 163-4 *et celso facilem tutatur adiri / planitiem vallo*; Statius, *Theb.* IX, 396; Ausonius, *Prof.* 21, 25 *ambo loqui faciles* (met de inf. van een deponent ww.); *Epist.* 23, 27 *si tendi facilis cuiquam fuit arcus Ulixi (Ulixes, -is, -i, -ei)*; Prudentius, *Apoth.* 7 *comprendier facilis* ('gemakkelijk te begrijpen'); *Symm.* I, *Praef.* 27 *flecti facilis* (*flecti* med.-pass.; 'wendbaar'); (na de dichters bv. Tacitus, *Hist.* IV, 39 *facilis corrumpi*); *lubricus* + pass. inf.: Horatius, *Carm.* I, 19, 7-8 *urit grata protervitas / et vultus nimium lubricus aspici* ('haar lieflijke uitgelatenheid en haar gezicht dat al te gevaarlijk is om aan te kijken doen mij branden'); vgl. ook Silius V, 18-9 *flore capi iuvenem primaevae lubrica mentem / nympha nec Idalia lenta incaluisse sagitta*; zie voor v. 19 ook supra); *nescius* + pass. inf.: Vergilius, *Aen.* XII, 527-8 *nescia vinci / pectora* ('harten die niet overwonnen kunnen worden'); Ovidius, *Pont.* II, 9, 45 *sed quam Marte ferox et vinci nescius armis, / tam numquam facta pace cruoris amans*); zie ook nog Prudentius, *Symm.* I, 352 *flecti nescia lora* ('teugels die niet kunnen bewogen worden'); *niveus* + pass. inf.: Horatius, *Carm.* IV, 2, 59 *niveus videri* ('sneeuwwit van uitzicht'; Plessis: cf. Gr. λευκὸς ὀράσθαι)³¹⁶.

Zie daarnaast ook: Vergilius, *Aen.* VI, 49-50 *maiorque videri / nec mortale sonans* (HO-SZ § 192 a), p. 351; 'zij was groter van uitzicht en haar stem klonk niet menselijk meer'; zie voor *mortale sonans* supra !; vb. is het Homerische καὶ μείζονες εἰσοράσθαι *Od.* X, 396); vgl. Horatius, *Carm.* IV, 2, 59 ; Ovidius, *Met.* VII, 639 ; Silius, Statius e.a.; en zie verder ook Horatius, *Carm.* II, 4, 10-12 *et ademptus Hector / tradidit fessis leviora tolli / Pergama Graias* (let ook op *Graias* !).

(7).Dichters (met name Vergilius en Ovidius) construeren, eveneens door 'Gliederungsverschiebung', d.w.z. door de componenten van een grammaticaal geheel anders af te bakenen, **substantieven** (al dan niet expliciet verbonden met een ww. als *esse*) vrijer **met een infinitief** dan het klassiek proza, veelal om het zwaardere gerundium / gerundivum te vermijden en om metrische redenen (HO-SZ § 192b, p. 351 en ER-TH § 280, p. 269).

Voorbeelden: Vergilius, *Aen.* II, 10 *sed si tantus amor casus cognoscere nostros / .et audire*; evenzo III, 298-9; vergelijk VI, 133-5 (wel met *cupido est* verbonden !): *Quod si tantus amor menti, si tanta cupido est / bis Stygios innare lacus, bis nigra videre / Tartara*; *Aen.* XII, 282; Prudentius, *Psych.* 353 *Quae vincula amor est perferre* (verschillende constructie: Ovidius, *Met.* I, 131 *amor sceleratus habendi*); Vergilius, *Ecl.* 8, 89 *nec sit mihi cura mederi*; *Georg.* I, 51-

2; *Aen.* I, 703-4; Lucanus I, 639-640 *at Figulus, cui cura deos secretaque caeli / nosse fuit*; III, 706-7; VII, 142 (Lanzarone: subst. + inf.: zeer ruim verspreid onder Griekse invloed; *cura* + inf. vanaf Ennius); VIII, 700; Claudianus, VI *cons. Hon.* 508 *visere cura fuit*; Vergilius, *Aen.* III, 670-4 *Verum ubi nulla datur dextra adfectare potestas / nec potis Ionios fluctus aequare sequendo, / clamorem immensum tollit, quo pontus et omnes / intremuere undae, penitusque exterrita tellus / Italiae curvisque immugiit Aetna cavernis* (“no chance to grasp with his right hand” en “to match the waves of the Ionian sea in his pursuit”, Heyworth – Morwood *ad loc.*; het gaat hier over de cycloop Polyphemus die de wegvarende Trojanen niet meer binnen zijn bereik heeft en ze op zee niet kan inhalen; let ook op de woorden *potis, fluctus, pontus, tellus*); evenzo VII, 591; Prudentius, *Ham.* 691 *potestas*; Vergilius, *Aen.* V, 183-4 *Hic laeta extremis spes est accensa duobus, / Sergesto Mnestheique, Gyan superare morantem* (*Mnestheique*: datief Grieks leenwoord op *-eus*, vgl. bv. ἰππεύς, dat. ἰππεῖ; vgl. Fratantuono – Alden Smith: ze verwijzen o.a. naar Mynors); Vergilius, *Georg.* I, 21 *dique deaeque omnes, studium quibus arva tueri*; Vergilius, *Aen.* X, 441 *tempus desistere pugnae* (zie ook supra over de gen.)³¹⁷.

12. Ook het gebruik van de **infinitiefzin** breidt zich uit bij dichters (HO-SZ § 194, p. 354; Reinhardt 2010, p. 211 bestempelt de constructie als colloquiaal.) (Onder de nrs over de infinitief heb ik terloops reeds een paar gevallen vermeld !) Zo vanaf Lucretius, bv. III, 300-301, wat frequenter *facere* + infz.; zie verder bv. Vergilius, *Aen.* II, 538-9 *qui nati coram me cernere letum fecisti / et patrios foedasti funere vultus* (Priamus is aan het woord kort vooraleer hij gedood wordt door Pyrrhus; let ook op *natus, letum* en *patrios*) en Ovidius, *Met.* VII, 690-2 *Hoc me, nate dea, (quis possit credere?) telum / flere facit facietque diu, si vivere nobis / fata diu dederint*.

13. Ten slotte nog twee opvallende graecismen:

Vooreerst een **predicatieve nominatief verbonden met een al dan niet uitgedrukte infinitief die afhangt van een actieve vorm van een verbum dicendi of sentiendi** (ER-TH, § 324, p. 322-3 en HO-SZ, § 199 I, p. 363-4).

Meermaals vanaf Catullus 4, 1-2 *Phaselus ille, quem videtis, hospites, / ait fuisse navium celerrimus* (= *fuisse celerrimum*; een sterk retorische en duidelijk verheven stijl; *phaselus*: een boot; onderwerp van *ait*)³¹⁸; Vergilius, *Aen.* IV, 305-6 *Dissimulare etiam sperasti, perfide, tantum / posse nefas tacitusque mea decedere terra ?* (‘Trouweloze, had je soms gehoopt zulke grote wandaad

verborgen te kunnen houden en ongemerkt mijn land te kunnen verlaten ?’) en XI, 503; complexer is *Aen.* XII, 634 *et nunc nequiquam fallis dea* (= *nequiquam dissimulas te esse deam*); zie verder Horatius, *Carm.* III, 27, 73 *uxor invicti Iovis esse nescis*; *Epist.* I, 7, 22 *vir bonus et sapiens dignis ait esse paratus* (‘Een goed en wijs man zegt dat hij bereid is in dienst te staan van mensen die het verdienen’; *paratus esse* voor *se paratum esse*); III, 6, 40 *iurabo bis sex integer esse dies* (*integer*: ‘kuis’); frequent bij Ovidius: o.a. *Am.* II, 4, 14; *Trist.* II, 10³¹⁹.

Men heeft **eveneens** met **een graecisme** te maken in het geval van **een part. perf. pass. of deponent in de nominatief bij een niet uitgedrukt esse na een verbum dicendi of sentiendi** (zie HO-SZ *ibidem*), bv. in Vergilius, *Aen.* II, 377 *sensit medios delapsus in hostis* (*delapsus* voor *se delapsus esse*; ‘Hij besepte dat hij te midden van de vijanden was terecht gekomen’); Ovidius, *Met.* IX, 545-6 *superata fateri / cogor* (= *me superatam esse*)³²⁰. Vergelijk daarnaast Propertius II, 9, 7 *visura et quamvis numquam speraret Ulixem, / illum exspectando facta remansit anus* (‘En alhoewel Penelope niet verwachtte Odysseus ooit terug te zien, werd ze, terwijl ze op hem bleef wachten, een oude vrouw’).

VI. Voegwoorden en partikels

De dichters gedragen zich vrijer bij het gebruiken van voegwoorden en partikels. H. Tränkle spreekt in dit verband van de “Freude der Dichtersprache am Wechsel”³²¹.

1.*at*: wordt door dichters o.a. gebruikt om te insisteren; bij Vergilius komt het dikwijls voor bij het begin van een nieuwe ‘alinea’, bv. *Aen.* VI, 679-683 *At pater Anchises penitus convalle virenti / inclusas animas superumque ad lumen ituras / lustrabat studio recolens, omnemque suorum / forte recensebat numerum, carosque nepotes / fataque fortunasque virum moresque manusque* (*pater Anchises*: Enniaans, zie Norden *ad loc.*; let verder op *superum*, *nepotes*, alliteratie *f-f* en *m-m* in v. 683, *virum*; ER-TH § 430, p. 448 en Austin *ad loc.*)³²².

2.*atque..atque*: uitzonderlijk met de waarde van *et..et*. Voorbeelden : Vergilius, *Ecl.* 5, 20-3 *Exstinctum Nymphae crudeli funere Daphnin / flebant (vos coryli testes et flumina Nymphis), / cum complexa sui corpus miserabile nati / atque deos atque astra vocat crudelia mater* (*corylus*: hazelaar; aanspreking; herhaling *Nymphae*; *natus*); en later bv. Silius I, 93 (HO-SZ § 283 g, p. 516 wijst op een verschil tussen de twee voorbeelden; zie ook ER-TH § 427, p. 444).

3.-*que...atque*: bij dichters sinds Lucretius V, 31 *Bistoniasque plagas atque Ismara propter* (*Bistonius*: Thracisch, de *Bistones* zijn een Thracische volksstam; *Ismara* is een berg; let op de plaats van *propter*: ‘nabij’); dan Vergilius, *Georg.* I, 182; *Aen.* VIII, 486; Ovidius, *Met.* IV, 429-430 (de enige plaats in Ovidius) (HO-SZ p. 516 (2)).

4.-*que...et*: archaisch, eigen aan een verheven poëtische stijl, zie bv. Vergilius, *Aen.* II, 5-6 *quaeque ipse miserrima vidi / et quorum pars magna fui* (Austin *ad loc.* en HO-SZ, p. 663). I.v.m. Catullus 28, 5 en 44, 15 spreekt Ross (1969, p. 66-67) over een « neoteric mannerism »; vgl. zijn beoordeling van *-que...-que* in Catullus *infra*! Zie ook Tibullus I, 1, 35-6 *Hinc ego pastoremque meum lustrare quotannis / et placidam soleo spargere lacte Palem* (en Maltby).

5.-*que...-que*: in epische stijl, “stylistically elevated”, naar Homerisch model (τε...τε), afwezig in het klassiek proza. Frequent in het epos: zie reeds Ennius, *Ann.* 170 Skutsch; meer dan 150 maal in de *Aeneis*, zie bv. *Aen.* III, 91 *liminaque laurusque dei* (met prosodische variatie, zie *supra*); VII, 32; 186 (en Fordyce *ad loc.*) en 470 en X, 91 *Europamque Asiamque*; verder ook in Lucanus, Statius etc. Daarnaast bv. ook 7 x in Catullus; Ross heeft het (1969, p. 63-5), afgezien van 64, 201, waar hij in het spoor van Kroll *ad loc.* van een « Ennian archaism » spreekt, over een Alexandrijns - neoterisch gebruik dat hij bestempelt als « artificial..poetic mannerism »; Tibullus I, 1, 33 *furesque lupique* (Maltby spreekt wellicht terecht van « a prayer formula »); *Ciris* 475-7 *prospicit incinctam spumanti litore Cythnum, / marmoreamque Paron viridemque adlapsa Donusam / Aeginamque + simul+ salutiferamque Seriphum*; zie ook Ovidius, *Am.* I, 8, 113-4 *nullosque Lares inopemque senectam, / et longas hiemes perpetuamque sitim* (McKeown verwijst hierbij naar Vergilius, *Aen.* XI, 675); *Martialis* I, 3 (*‘prooemium’*), 5 *iuvenesque senesque* (en Citroni: « clausola fissa della poesia esametrica di tono elevato » met verwijzing naar Vergilius, *Aen.* IX, 309; Ovidius, *Met.* VII, 612; VIII, 526; etc.; Lucanus; Statius; Silius); *Martialis* I, 14, 1-2 *Delicias, Caesar, lususque iocosque leonum / vidimus*; I, 15, 7 *expectant curaeque catenatique labores* (epigram gericht aan een zeer goede vriend).

6.-*ve...-ve*: exclusief poëtisch; sinds Ennius, *Ann.* 285 Skutsch *loquive tacereve*. Verder bv. Lucretius IV, 297; Vergilius, *Aen.* IX, 211-2 *si quis in adversum rapiat casusve deusve, / te superesse velim, tua vita dignior aetas*; frequent in Ovidius, bv. *Met.* VIII, 296 (zie Boemer *ad loc.* en verder HO-SZ, p. 521 (3) en ER-TH, § 429). Ook *sive...ve* vindt men aanvankelijk alleen bij dichters (HO-SZ § 369 c, p. 670-1).

7. *neu, neve* voor *et, ne*: bv. Ovidius, *Met.* I, 72-3 *neve velit.../... rogant = et, ne velit..., rogant*; volgens Boemer 40 maal in Ovidius; volgens Lease zo enkel in Ovidius en Lucanus³²³. Vergelijk *neque* en *neve* bij het begin van directe rede op zulke wijze gebruikt dat de ontkenning bij de geciteerde woorden hoort, het verbindend element echter bij de zin die het citaat inleidt. Bv. Ovidius, *Met.* V, 414 *nec longius ibitis = et: "non..."*; XI, 136-7 en 263 (zie verder ER-TH § 426, p. 442-3). Zie ook infra § 9 over Stilistiek, III. Woordorde.

8. *nec non et*: is een emphatische formule die door Vergilius uit de omgangstaal in de poëzie werd overgenomen: *Georg.* II, 53; *Aen.* I, 707-9 *Nec non et Tyrii per limina laeta frequentes / convenere; toris iussi discumbere pictis / mirantur dona Aeneae, mirantur Iulum, etc.* (zie ook Hofmann 1985, p. 235); VII, 521 (en Fordyce *ad loc.*); 15 maal in Vergilius; Prudentius, *Cath.* 4, 4-5 *Patri, qui Cherubin, sedile sacrum / nec non et Seraphin suum, supremo / subnixus solio tenet regitque; Ham.* 222; *Perist.* 5, 485; *Psych.* 559.

Nec non van de andere kant, is niet ongewoon in Cicero, in poëzie te vinden sinds Vergilius (echter zelden); zie bv. Horatius, *Serm.* II, 6, 107-9 *veluti succinctus cursitat hospes / continuatque dapes, nec non verniliter ipsis / fungitur officiis, praelambens omne, quod affert* (let ook op *praelambens* dat doet denken aan de *praegustatores!* aldus Kiessling - Heinze); min of meer frequent in Propertius, Ovidius, Lucanus... (HO-SZ, p. 524 en p. 778-9; Fordyce *ad Verg. Aen.* VII, 521).

9. Sinds Vergilius en vooral in de dichtkunst *vix... + et* of *atque* of *-que* of asyndeton i.p.v. een *cum* inversum-constructie. Voorbeelden: *Aen.* II, 692-3 *Vix ea fatus erat senior, subitoque fragore / intonuit laevum*; V, 857-8 *et*; *Aen.* III, 90-2 *Vix ea fatus eram: tremere omnia visa repente, / liminaque laurusque dei, totusque moveri / mons circum etc.*; Ovidius, dikwijls, o.a. *Met.* VIII, 83 (ER-TH § 425, p. 441 en HO-SZ, p. 481 en 624)³²⁴.

10. Zoals in de omgangstaal komt ook bij dichters soms een tweede negatie voor bij *ne* (zie HO-SZ Stilistik § 43 II A c). Bv. *Corpus Tibullianum* IV, 7 (Sulpicia), 7-8 *Non ego signatis quicquam mandare tabellis, / ne legat id nemo quam meus ante, velim*; Propertius II, 19, 32 *absenti nemo non nocuisse velit* (en Fedeli; *non = ne*); Ovidius, *Pont.* I, 1, 66 *ne non peccarim mors quoque non faciet*.

*D.J. Butterfield onderzocht *The Poetic Treatment of 'atque' from Catullus to Juvenal* (2008). Algemeen gesproken blijken de Latijnse dichters een niet-geëlideerd *atque*, de facto *atque* voor een consonant, te hebben vermeden. Op een bepaald ogenblik was *atque* voor een medeklinker in de gesproken taal vervangen

door *ac* zodat *atque* voor een medeklinker stilaan als ‘uit de mode’ en archaisch werd aangevoeld.

Butterfield overloopt het materiaal in detail en staat daarbij omstandig en kritisch stil bij de gevallen waar de tekstoverlevering onzeker is. Hij wil de toestand zo exact mogelijk in kaart brengen en de uiteenlopende factoren die een rol spelen in kaart brengen. Wanneer Lucretius (97 gevallen van niet-geëlideerd *atque*, waarvan 65 % in de vijfde voet) en Catullus *atque* gebruiken voor een medeklinker, doen ze dat vooral om metrische redenen³²⁵. Vergilius wendt een niet geëlideerd *atque* voor een medeklinker hoofdzakelijk aan in de *Aeneis* (34 / 293), zoals Lucretius dikwijls in de vijfde voet, en dat vooral om stilistische redenen. 14 x in archaische – plechtige passages, bv. waar goden aan het woord zijn of in passages die referen aan verre voorgangers, met name Homerus en Ennius. Voorbeelden: *Aen. I, 254 olli subridens hominum sator atque deorum*; *I, 543 deos memores fandi atque nefandi*; *XII, 331-3 qualis... cum.. / sanguineus Mavors clipeo increpat atque furentis / bella movens immittit equos, illi aequore aperto / ante Notos Zephyrumque volant etc.* Daarbuiten bv. ook 7 x in formulaire verbindingen. Wanneer men de onzekere tekstpassages van Propertius buiten beschouwing laat, komt *atque* in de verfijnde elegie vrijwel niet ongeëlideerd voor; ook in Ovidius’ *Metamorphoses* komt *atque* slechts 4 x op 95 gevallen niet geëlideerd voor. Na Vergilius komt niet-geëlideerd *atque* minder en minder voor in de epiek: Lucanus bv. 7/89 gevallen van *atque*, Valerius Flaccus 27 x op 173 gevallen, Silius 16 x op 463 gevallen. Het is significant dat Phaedrus, die een eenvoudige taal hanteert, geen voorbeelden van niet-geëlideerd *atque* biedt. In de tragedies van Seneca treft men 9 x op 70 gevallen *atque* niet-geëlideerd aan; er lijken metrische redenen te spelen. Ook Statius (*Silvae*) en Martialis hebben een niet geëlideerd *atque*, zoals Lucretius en Catullus, aangewend omwille van metrische redenen. Opvallend is het gedrag van Horatius in zijn *Sermones* en *Epistulae*: in het spoor van de redevoeringen van Cato, een van zijn inspiratiebronnen, gebruikt hij relatief frequent *atque* voor een consonant, door hem blijkbaar beschouwd als “a rhetorically strong and affirmative conjunction” (p. 409), passend bij de relatieve *gravitas* van zijn betoog. En dat in zijn *Sermones*, die de dichter zelf *sermoni propiora* noemt (I, 4, 92), ondanks het feit dat het niet-geëlideerd *atque* in de gesproken taal nagenoeg volledig vervangen was door *ac* (de aanzet van deze ontwikkeling ziet men reeds in Plautus en Terentius)! Juvenalis volgt op dit punt zijn voorbeeld Horatius.

Deel IV

§ 9. Stilistische bijzonderheden (*licentia figurarum*, Quintilianus X, 1, 28)³²⁶

Er zijn meerdere redenen om dit onderdeel binnen ons bestek veeleer beperkt te houden: 1) Heel wat bijzonderheden hebben niet specifiek met de Latijnse taal te maken maar met dichtelijk taalgebruik in het algemeen. 2) Heel wat figuren en tropen zijn ook zeer courant in het literair proza³²⁷.

I. Over de relatie tussen zinnen en verzen

*Onder deze hoofding stel ik vooreerst kort *Mètre et syntaxe dans la pratique de trois poètes latins: Catulle, Virgile et Horace* voor (2005). G. Purnelle onderzoekt de relaties tussen vers en zin, in het bijzonder het al dan niet samenvallen van het begin en / of het einde van zinnen met het begin en / of einde van verzen. De vraag die hij zich stelt is: “La structure du vers et ses limites interviennent-ils beaucoup ou peu dans la disposition des mots et des syntagmes ? Le poète tend-il à couler sa phrase dans le moule du vers en respectant autant que possible ses frontières, ou au contraire les ignore-t-il davantage ?” Purnelle onderzocht in dit verband Catullus 64 (409 vv.), de eerste drie satiren van Horatius’ *Sermones* I (397 vv.) en Vergilius, *Aen.* I, 1-401. Catullus’ gedicht 64 bevat het hoogste aantal zinnen die beginnen bij het begin en eindigen bij het einde van een vers, Horatius’ *Sermones* het laagste aantal, Vergilius positioneert zich tussen de twee. Horatius biedt het hoogste aantal zinnen dat begint en eindigt midden in een vers, Catullus het laagste aantal. Bij de drie dichters eindigen de meeste verzen op een substantief, werkwoord of adjectief (in die orde). Horatius biedt in zijn satiren de meeste andere woorden bij het slot, persoonlijke voornaamwoorden, betrekkelijke voornaamwoorden, voorzetsels en onderschikkende voegwoorden. Purnelle schenkt uiteraard ook veel aandacht aan enjambementen en aan alles wat maakt dat het wel of niet om een sterk enjambement gaat. Zoals men op grond van het voorgaande kon verwachten biedt Horatius het hoogste aantal sterkere enjambementen (p. 916-919). De conclusie van het artikel is dat Horatius er in zijn *Satiren* veel minder dan Catullus naar streeft om vers en zin te laten convergeren; Purnelle verklaart dit, terecht, door het feit dat de *Sermones* prozaïscher zijn³²⁸.

*Zoals hoger aangestipt stond ook N.-O. Nilsson, *Metrische Stildifferenten in den Satiren des Horaz* (1952) stil bij “das Verhältnis zwischen Vers und Satz”.

In Horatius' satiren komen veel enjambementen voor, in *Serm.* II iets minder dan in boek I; de precieze cijfers in dezen hangen natuurlijk af van de wijze waarop men een enjambement bepaalt. Hoe dan ook Nilsson weet dat het ene enjambement niet het andere is; hij heeft het o.a. over prozaïsche enjambementen in de *Sermones* (bv. I, 1, 32 *sicut* /; 46 *ut si* /; 56 *eo fit* /). De cijfers die Nilsson (op basis van Büchner) ter vergelijking geeft voor Lucretius, Vergilius en Ovidius liggen significant lager (zie p. 144).

Interessant zijn de aantekeningen van Nilsson p. 158-163 over het samenvallen van vers en zin ('Satzverse'; een nadere precisering van de wijze waarop de term gebruikt is, vindt men p. 158; het gaat om een vrij ruime maar te verantwoorden bepaling). De statistische gegevens zijn samengebracht in tabel XXIII. Er komen significant meer 'Satzverse' voor in *Serm.* II dan in I; het verschil tussen de twee boeken komt ook tot uiting in het feit dat in boek II veel meer rijen 'Satzverse' voorkomen (zie p. 158-9). De dichter werkt met zulke verzen (zie p. 160-3):

bv. om een rustige situatie te beschrijven: *Serm.* I, 9, 1 vlgg. *Ibam forte via sacra, sicut meus est mos, / nescio quid meditans nugarum, totus in illis* (in de volgende verzen ontstaat er onrust: let o.a. op de interpuncties in het slotgedeelte van verzen, sterke enjambementen, korte zinnestels, dit alles in contrast met de vv. 1-2).

Vergelijk de aanduiding van de rustplaatsen in *Serm.* I, 5, 24 *ora manusque tua lavimus, Feronia, lympa* (let ook op de apostrofe Feronia); v. 37 in *Mamurrarum lassii deinde urbe manemus*; v. 47; v. 50; en zie ook het slotvers van het *Iter Brundisium*, v. 104 *Brundisium longae finis chartaeque viaeque est* (*charta* = de tekst van I, 5, het reisverslag in kwestie).

Let ook op de 'plechtige' profetie: *Serm.* I, 9, 31 *hunc neque dira venena, nec hosticus auferet ensis, / nec laterum dolor aut tussis, nec tarda podagra: / garrulus hunc quando consumet cumque. Loquaces, / si sapiat, vitet, simul atque adoleverit aetas* (de vv. 31-2 zijn 'Satzverse'; let ook op *ensis*, op de tmesis *quando..cumque* (zie ook infra) en op *adolescere* i.v.m. de leeftijd, zie ook supra).

'Satzverse' wendt Horatius ook aan voor *sententiae* en andere epigrammatische formuleringen: *Serm.* I, 2, 119 *Non ego, namque parabilem amo venerem*

facilemque; II, 2, 38 *ieiunus raro stomachus vulgaria temnit* (let ook op *temnere*, simplex pro composito).

We citeren ten slotte ook nog *Serm.* I, 5, 77-81 (en wijzen op de tegenstelling tussen de vv. 77-79 over het vervolg van de reis - met enjambementen) en 80-1 over de aankomst - ‘Satzverse’): *Incipit ex illo montis Apulia notos / ostentare mihi, quos torret Atabulus, et quos / numquam erepsemus, nisi nos vicina Trivici / villa recepisset lacrimoso non sine fumo, / udos cum foliis ramos urente camino* (*ex illo*: vanop die plaats, namelijk *Beneventum*; let ook op *ostentare*; *Atabulus*: een lokale wind; *erepere*: ‘kruipen over’; *erepsemus* = *erepsissemus*; ‘beklimmen’; *Trivicum*: plaatsnaam).

Ik stip tenslotte ook nog aan dat Nilsson ook de lengte van de zinnen in Horatius’ satiren heeft onderzocht; zo wijst hij er p. 140 op dat in de 6^e, 8^e en 10^e satire van het eerste boek der *Sermones* de zinnen gemiddeld langer zijn dan in de andere satiren, volgens hem omwille van “der nicht-dialogische, verhältnismässig literarische Stil dieser Stücke” (maar de zinnen van de verhalende 5^e satire van boek I zijn dan weer korter....).

*

Ter aanvulling van wat voorafgaat over Purnelle en Nilsson, wil ik nog het volgende onder de aandacht brengen inzake de relatie tussen zinnen en verzen: bij het opbouwen van zinnen houdt de dichter, in hogere of mindere mate, niet alleen rekening met het versbegin en het verseinde maar ook met de cesuren. Daarbuiten spelen bv. ook de grenzen van het elegisch distichon een rol (zie supra) en, uiteraard, waar van toepassing, de grenzen van strofen.

II. Parataxis³²⁹ ; de dichterlijke periode³³⁰

Dichters hebben, algemeen gesproken, zoals wel bekend, een duidelijke voorliefde voor parataxis. De onderschikking door middel van voegwoorden die expliciet-cerebraal de onderlinge verbanden aanduiden is typisch voor het proza; de nevenschikking laat meer over aan de medewerking en de creativiteit van de lezer³³¹.

Wat de uitwerking van langere zinnen betreft, stelt men binnen de Latijnse dichtkunst een belangwekkende evolutie vast van Ennius naar Vergilius toe. Lucretius gebruikt in zijn didactisch werk relatief veel onderschikking, in Catullus komen, wanneer men hem vergelijkt met Vergilius, vrij veel

participiumconstructies voor, Vergilius verkiest zijn langere zinnen op te bouwen op paratactische wijze. Hij heeft in de ontwikkeling van de Latijnse dichtkunst een kapitale rol gespeeld o.a. omdat hij in staat was een waardige tegenhanger te ontwikkelen voor de klassieke prozaperiode (aldus o.a. L.R. Palmer 1974, p. 115³³²).

Over Vergilius in het bijzonder stipt *W. Görler (1985)³³³ o.a. het volgende aan: Vergilius biedt meer afwisseling dan zijn voorgangers wat de relatie tussen vers en zin betreft, in het bijzonder waar het gaat om het al dan niet laten samenvallen van vers- en zinseinde. Zijn perioden zijn minder gecompliceerd dan die van Lucretius, in zijn didactisch werk *Georgica* zijn ze nog gecompliceerder dan in de *Aeneis*³³⁴. Vergilius opteert meer voor parataxis dan zijn voorgangers en gebruikt minder participiumconstructies dan de andere epische dichters³³⁵. Zijn zinnen zijn gemiddeld 2,05 verzen lang, zijn langere zinnen zijn helder opgebouwd. Zelden werkt hij met bijzinnen van de tweede graad. Hij vermijdt onafhankelijke zinnen onverbonden naast elkaar te plaatsen; voegwoorden drukken vooral tijdsverbanden uit, men vindt bij Vergilius dikwijls *cum inversum* (bv. *Aen.* V, 269-72). Geregeld treft men voorbeelden aan van parataxis met *et, atque, -que* (bv. *Aen.* II, 376-7 *Dixit, et extemplo.../.. sensit*). Een asyndetische verbinding vindt men bv. in *Aen.* III, 147-50 *Nox erat.... / ...visi (sunt)*.

Ik voeg hier nog het volgende aan toe. *F. J. Worstbrock (1963) heeft het i.v.m. Vergilius' periodes in de *Aeneis* over een gemiddelde lengte van 3 à 4 verzen, Kenney (2002) stelt een gemiddelde lengte van 3,5 verzen vast in het geval van de periodes van Ovidius' *Metamorphoses*. Volgens Worstbrock (1963) werkt Vergilius in de *Aeneis* in 40 % van zijn verzen met enjambement, een procent dat hoger ligt dan bij welke andere hexametrische dichter ook. Ovidius staat daar in zijn *Metamorphoses* volgens Kenney (2002, p. 81) niet ver af met enjambementen in ca 35 % van zijn verzen³³⁶; hij heeft het in dit verband verder over "the subtle interplay of end-stopping and enjambment that distinguishes the hexameter as Ovid inherited it from Vergil". Worstbrock (1963, p. 147 en 150), stelt in het licht hoe Vergilius in zijn periodes telkens naar een afsluitend zwaartepunt toe werkt; Kenney (2002, p. 60) wijst er op dat Ovidius een hoger tempo o.a. bereikt door emfase in zijn perioden meer te spreiden (vergelijk infra nog wat hij schrijft over hun *versus aurei*)³³⁷.

III. Woordorde (*ordo verborum*)

1. Ter inleiding.

Het is een goed bekend feit dat de woordorde in de Latijnse dichtkunst, met name ten gevolge van metrische dwang, sterk afwijkt van die in het proza. Clackson-Horrocks (2007) spreken van “perhaps the most striking aspect of classical Latin poetry”³³⁸.

Maar de dichter ondergaat de zogeheten metrische dwang niet passief, hij benut de mogelijkheden van de versbouw op een actieve wijze o.a. om sommige woorden te beklemtonen (emfase), om woorden betekenisvol samen te brengen of om contrasten uit te werken en ten slotte, en niet in het minst, om een kunstvolle compositie van het vers tot stand te brengen. De dichter streeft ernaar de woorden een passende plaats in het vers te geven, met name bv. belangrijke woorden op gemarkeerde plaatsen in het vers te plaatsen. Dikwijls wil hij door de woorden een bepaalde plaats toe te kennen een van zijn geliefde verspatronen construeren (zie infra).

Naar de Augusteïsche periode toe stelt men, aldus E. Norden, *ad Verg. Aen.* VI, p. 391, een toenemende vrijheid vast in het plaatsen van de woorden. Sommige grammatici, o.a. Ernout – Thomas (p. 454) hebben het over willekeur bij het plaatsen van voegwoorden. C.J. Fordyce stelt zich *ad Catull.* 66, 18 de vraag of de verstaanbaarheid er soms niet door in het gedrang kwam.

*Het lijkt me aangewezen om in het kader van deze inleidende beschouwingen een korte presentatie in te lassen van een belangrijke studie van L. De Neubourg.

In zijn boek *La base métrique de la localisation des mots dans l’hexamètre latin* (1986) toont L. De Neubourg met heel wat statistische gegevens op overtuigende wijze aan dat de plaatsing van de woorden in de Latijnse dactylische hexameter (‘la localisation / la disposition des mots’) in grote mate gedetermineerd wordt door zuiver metrische factoren³³⁹. In dit type onderzoek (‘la métrique verbale’) bestudeert men de relatie tussen de plaats van de woorden in een vers en hun prosodische vorm. Ook al is het ‘praktisch’ belang van deze gespecialiseerde verhandeling, waarin Vergilius centraal staat maar waarin ook de hexameters van Lucretius, Ovidius, *Met.* en Statius, *Silv.* betrokken worden, misschien relatief beperkt voor de ‘niet-gespecialiseerde lezer’ (zie De Neubourg, p. 199), toch is het, met het oog op een betere kennis van de opbouw van de hexameter, nuttig hier kort de inhoud ervan voor te stellen (vgl. voor wat volgt o.a. het besluit van De Neubourg p. 189-201).

(Op een paar plaatsen breng ik, voor het gemak van de lezer van dit leerboek, tussen haakjes een aantal ‘elementaire’ punten in herinnering – vgl. bv. GE 462; 465-7; 468).

De voornaamste wetten / regels van de hexameter die hier een rol spelen, zijn de volgende (vgl. p. 190-1; zie over dergelijke regels ook p. 9):

(a). In de eerste voet domineren dactylen (*d*), spondeëen (*s*) domineren lichtjes in de 2e en 3e voet, duidelijk in de 4e voet; in de vijfde voet is, zoals goed bekend, de dactylus de regel; een spondee in de vijfde voet komt slechts uitzonderlijk voor. Het meest frequente opbouwschema van Vergilius’ hexameter is *dsssds*, daarna volgen *ddssds*, *dsdsds* en *sdssds* (p. 160)³⁴⁰.

(b). Men stelt vast dat er een sterke tendens bestaat om een woordgrens te voorzien na de 2e, 3e en 4e arsis, d.w.z. op de canonieke plaatsen voor een cesuur (een ritmisch rustpunt; dikwijls, maar niet noodzakelijk, valt er ook een ‘pause de sens’ op zulke plaats, zie p. 22 en p. 184; afgezien hiervan is het verseinde een plaats waar dikwijls een zin eindigt). De frequentie van woordgrenzen op deze plaatsen correspondeert met het structureel belang van deze plaatsen (p. 190) (De Neubourg onderzoekt (zie p. 17) “comment et dans quelle mesure la place des intermots (= woordgrenzen, zie p. 21) (et donc des formes de mots) s’accommode de la présence de la césure”). Voor de cesuur staat gewoonlijk een meerlettergrepig woord, zelden een monosyllabum (cf. De Neubourg, p. 63).

(Ter herinnering: de meest courante cesuur is de *semiquinaria* die valt na de arsis van de derde voet; daarna komt de *semiseptenaria* het meest voor, dikwijls gekoppeld aan een *semitemnaria*, respectievelijk na de arsis van de vierde voet en na de arsis van de tweede voet. Vgl. De Neubourg, p. 48-63)

(c). In de versclausule (5e en 6e voet) is er in de regel een woordgrens voorzien na de eerste korte van de dactylus of na de 5e voet. Het is noodzakelijk een van de twee te voorzien. “Cette règle semble suggérer qu’une clausule sans intermot se termine trop rapidement” (p. 74). Een woordgrens na de arsis van de 5e of 6e voet is niet toegestaan. De genoemde verboden brengen met zich mee dat een hexameter in de regel niet eindigt op een monosyllabum. Woorden van vier of meer lettergrepen worden eveneens vermeden aan het slot van een hexameter (zie De Neubourg, p. 68). (Een uitzondering vormen vreemde woorden en eigennamen.) (Vgl. De Neubourg, p. 17 over “des règles spéciales qui président à l’élaboration de la clausule”).

(Een hexameter eindigt gewoonlijk op een woord dat twee of drie lettergrepen telt; een monosyllabum aan het slot van een hexameter wordt alleen gebruikt met een bijzondere bedoeling of na een ander monosyllabum; ook voor een *semiquinaria* en een *semiseptenaria* wordt een monosyllabum vermeden³⁴¹).

(Ik breng in de marge hiervan eveneens in herinnering dat men ook op het einde van de twee delen van de pentameter monosyllaba vermijdt; de tweede helft eindigt vanaf een bepaald ogenblik gewoonlijk op een tweelettergrepig woord – vgl. GE nr. 468).

(d). Vooral in de vierde voet wordt een trocheïsche woordgrens vermeden; twee op elkaar volgende trocheïsche woordgrenzen is verboden.

(e). Na de 1^e en 4^e voet treft men dikwijls een diaeresis aan (een woordgrens bij het einde van een voet), na de 2^e of na de 3^e voet is een diaeresis alleen toegestaan wanneer er een monosyllabum aan voorafgaat en in nog een paar andere specifieke situaties. Naast de hoger genoemde cesuren speelt de diaeresis tussen de eerste en tweede voet een belangrijke rol in het ritme van de hexameter. (De Neubourg heeft het p. 17 over “des conventions délicates que l’on observe en usant d’intermots trochaïques et de diérèses”).

(f). In de 2e en de 3e voet vermijdt men het samenvallen van ictus en woordaccent, in de 1e en 4e voet is het samenvallen toegestaan, in de 5e en 6e voet is het samenvallen ervan, zoals wel bekend, de regel; deze laatste regel geldt niet voor niet-beklemtoonde monosyllaben. Men heeft het in dit verband respectievelijk over heterodynamie en homodynamie, zie p. 23). Het woordaccent is volgens De Neubourg een “accent d’intensité”. Zie over ictus en accent vooral hoofdstuk VIII in het boek van De Neubourg.

De centrale stelling die De Neubourg verdedigt is dat deze wetten, en nog een aantal andere bv. inzake elisies en enjambementen, bepalen welke woordtypes (woorden en woordvormen met een bepaalde prosodische structuur) waar wel en waar niet in de hexameter kunnen voorkomen. De Neubourg heeft het p. 13 over “la tendance des mots vers des positions déterminées” en p. 34 over “(la) tendance à situer chaque type de mot en un nombre restreint d’endroits possibles, c’est-à-dire à préférer certains endroits et à en éviter d’autres”.

Zo treft men in de hexameters van Vergilius dactylische woorden / woordvormen (lang kort kort) veelal aan in de eerste en in de vijfde voet, spondeïsche woorden / woordvormen (lang lang) in de tweede / derde voet, in de derde/vierde voet en

in de laatste voet, baccheïsche woorden / woordvormen (kort lang lang) quasi uitsluitend in de 5e / 6e voet (zie verder het overzicht p. 35). De hexameterclausules eindigen in zeer veel gevallen op een van de volgende twee combinatietypes: *condere gentem* en *conde sepulchro* (zie p. 66-7).

De globale structuur van de hexameter en de plaatsing van de verschillende types woorden blijft in de Latijnse hexameter vrij stabiel vanaf Ennius tot in de Late Oudheid (p. 37-40; vgl. p. 189). Wel is het zo dat men minder gangbare plaatsingen geleidelijk aan liet vallen (p. 196). Dit fenomeen komt overeen met wat men ook in een aantal andere domeinen vaststelt, namelijk dat minder courante oplossingen mettertijd grotendeels of helemaal wegvallen. Vergeleken met Vergilius biedt Statius in de hexameters van zijn *Silvae* bv. merkkelijk minder ongewone versclausules. Theoretisch kan men in de tweede helft van de pentameter 38 combinaties van woordtypes gebruiken, de facto biedt Catullus er 21 en Ovidius gemiddeld slechts 8, alhoewel hij een zeer groot aantal pentameters heeft geschreven (p. 196).

Naast de metrische factoren die de plaatsing der woorden in de hexameter bepalen, komen in hoofdstuk IX ook kort een aantal secundaire factoren ter sprake, vooreerst de fonetische vorm van op elkaar volgende woorden, waarbij in eerste instantie de elisie aan bod komt³⁴². Een elisie komt vrij dikwijls voor in de eerste voet maar zelden in de versclausule. Tibullus, Propertius, Ovidius en Lucanus hebben het aantal elisies teruggeschroefd, bij Lucretius, Catullus en Vergilius komen er meer elisies voor. Daarnaast bespreekt De Neubourg hier enkele grammaticale en stilistische factoren. Wat de grammaticale factoren betreft komen enerzijds zinspauzes, anderzijds woordsoorten aan bod; men vindt bv. geregeld een adjectief voor de *semiquinaria* en een substantief bij het einde van de hexameter (zie p. 183-5). Wat de stilistische factoren betreft, komen o.a. pathos en snelheid ter sprake; dit punt wordt geïllustreerd met Catullus 64, 58; 64, 332 en Vergilius, *Aen.* II, 3 (zie p. 185-6).

De Neubourg wijst in zijn studie regelmatig op overeenkomsten en verschillen met de Griekse hexameter. De verschillen hebben volgens hem vooral te maken met de specifieke fonetische kenmerken van de Griekse en Latijnse taal. Daarbij speelt de autonomie van het woord als fonetisch geheel in het Latijn een fundamentele rol; de slotlettergreep van een woord wordt in het Latijn iets meer verlengd dan in het Grieks. Tot de meest opvallende verschillen behoort het opgeven van de trocheïsche cesuur (de cesuur na de eerste korte van de dactylus in de derde voet) als voornaamste cesuur. Trocheïsche wordeindes worden in

het Latijn en in het Grieks verschillend behandeld en ook de versclausules van de Latijnse hexameter verschillen van die in het Grieks (p. 195 met noot 13)³⁴³. Wat de afwisseling van dactylen en spondeeën betreft: het meest courante schema in de Griekse hexameter is *ddddds*. In de vijfde voet komt de spondee in de Latijnse hexameter nog minder voor dan in het Grieks.

Men mag aannemen dat een toekomstig dichter de metrische basiswetten van de hexameter grondig instudeerde en scherp voor ogen had en dat hij, met in zijn oren de hexameters van zijn voorgangers die hij tijdens *recitationes* hoorde voorlezen en op basis van zijn kennis van het Latijn en van de metrische basisregels, intuïtief de aangewezen woordtypes op de gepaste plaatsen wist in te zetten (zie p. 197-8).

Wanneer men de hoger vermelde metrische wetten en de statistische gegevens over de plaatsing van de diverse woordtypes bekijkt, is men als niet-dichter geneigd te denken dat de dichter van hexameters binnen een beklemmend keurslijf moest werken. Een getalende dichter met de nodige vakkennis wist de vrijheid die het strikte kader hem liet echter ten volle te gebruiken en de wetmatigheden zelf te benutten voor wat hij wilde creëren en expressief en esthetisch wilde laten horen. Hoe dan ook de dichter streeft er naar de metrische structuren en de structuur van zijn zinnen op een zinvolle en aantrekkelijke wijze op elkaar af te stemmen. (vgl. De Neubourg, p. 199-200).

*

*C.J. Ruijgh drukt, zoals de andere recensenten, in zijn recensie (*Mnemosyne* 43 (1990), p. 227-233) zijn grote waardering uit voor het boek van De Neubourg, dat hij belangrijk en nuttig acht. Een aantal fenomenen en de verschillen met het Grieks verklaart hij nochtans op een andere wijze. Ik sta er even bij stil omdat Ruijgh ons bewust maakt van een aantal twistpunten.

Cruciaal is in de ogen van Ruijgh het feit dat de autonomie van een woord als fonetisch geheel in het Latijn groter is dan in het Grieks; dit brengt met zich dat de slotlettergreep van een woord in het Latijn iets meer wordt verlengd dan in het Grieks; dit fenomeen speelt voornamelijk een rol i.v.m. de cesuur en i.v.m. het verseinde. Volgens Ruijgh verklaart dit feit (en niet de veronderstelde regels over het al dan niet samenvallen van woord- en versaccent) waarom Ennius en zijn opvolgers de trocheïsche cesuur in de derde voet hebben laten vallen (zie voor details in dit verband Ruijgh p. 230-2).

Daarnaast wijst hij nog op een ander verschil tussen het Grieks en het Latijn. In het Grieks zijn twee op elkaar volgende korte lettergrepen samen minder lang dan één lange lettergreep, in het Latijn is de lengte van twee korte lettergrepen gelijk aan de lengte van één lange lettergreep. Dit heeft gevolgen voor de afwisseling van dactylen en spondeeën. Wat de afwisseling van dactylen en spondeeën betreft: het meest courante schema in de Griekse hexameter is *ddddds* (zie voor het Latijn supra). In het Grieks is de dactylus de eigenlijke voet van de dactylische hexameter, de spondee is een *licentia*. In het Latijn is de vierde voet frequenter een spondee dan een dactylus, terwijl de eerste voet frequenter een dactylus is dan een spondee, ten minste vanaf Cicero en Lucretius. In de vijfde voet komt de spondee in de Latijnse hexameter nog minder voor dan in het Grieks. De Latijnse dichters beschouwden de combinatie dactylus + spondee als de ideale vorm van een ‘dactylische dipodie’, de eigenlijke eenheid van een dactylische hexameter. Dit verklaart waarom spondeeën gemiddeld frequenter voorkomen in de pare voeten (de tweede en de vierde) dan in de onpare voeten (de eerste en de derde) en waarom de dactylus domineert in voet 1 en de spondee in voet 4.

In de ogen van Ruijgh speelt het woordaccent geen rol in de bouw van de Latijnse hexameter. Bij De Neubourg is de relatie tussen woord- en versaccent cruciaal in zijn verklaring van de verschillen tussen de Griekse en Latijnse hexameter, meer bepaald voor het opgeven van de trocheïsche hoofdcésuur en voor de uitbouw van de versclausule. Ruijgh wijst o.a. op het feit dat noch in het slot van het eerste deel van de pentameter noch in het slot van het tweede deel ervan woordaccent en versaccent samenvallen.

*

In aansluiting bij § 3 supra wil ik in herinnering brengen dat de hexameters van de Latijnse satiren (we brachten in § 3 de taal van Lucilius, Horatius, Persius en Juvenalis ter sprake) er op een aantal punten anders uitzien dan de hexameters van Vergilius en de andere epische dichters. Voor Horatius verwijs ik naar N. O. Nilsson, *Metrische Stildifferenten in den Satiren des Horaz* (1952), voor Juvenalis naar E. Courtney, *A Commentary on the Satires of Juvenal* (1980) die ik reeds supra i.v.m. Horatius en Juvenalis ter sprake bracht. Ik beperk me tot een paar voorbeelden (zie Powell, p. 313-4):

Bij Vergilius eindigt een hexameter slechts uitzonderlijk op een monosyllabum, bij de epische dichters van de zilveren eeuw vrijwel nooit; bij Juvenalis is dat ca

130 maal het geval, wat vergelijkbaar is met wat we aantreffen in Horatius' satiren.

Bij Vergilius eindigt een hexameter nooit op *et*, bij Horatius is dat 12 x het geval, bij Juvenalis 6 x. In Horatius' satiren eindigen hexameters 15 x op een betrekkelijk voornaamwoord, bij Juvenalis is dat 34 x het geval.

*

We beperken ons wat de woordorde betreft in wat volgt tot een aantal bijzonderheden die best voor ogen gehouden worden bij het lezen en beoordelen van Latijnse poëzie. Deels gaat het om zaken die van direct 'praktisch' belang zijn voor een goed begrip en een vlotte lectuur van de teksten der dichters (bv. postpositie en disjunctie van voorzetsels), deels om zaken die een stilistisch, esthetisch of inhoudelijk belang hebben (zie HO-SZ, s.v. 'Wortstellung' en verder o.a. Maurach 1989, § 127-9, p. 93-5)³⁴⁴.

2. Postpositie (inversie³⁴⁵) en disjunctie van voorzetsels

(1). Postpositie van voorzetsels komt in toenemende mate voor vanaf Lucretius (zie Bailey, *Lucretius*, vol. 1, p. 107). Zie van de ene kant bv. Lucretius III, 1088 *tempore de mortis*; van de andere kant bv. I, 316-8 *tum portas propter* (= nabij) *aena / signa manus dextras ostendunt attenuari / saepe salutantum tactu praeterque meantum*; IV, 415 *qui lapides inter sistit per strata viarum* en evenzo de plaatsing van *contra* na een substantief (vgl. HO-SZ § 121, p. 229).

C.J. Fordyce heeft er *ad Verg. Aen. VII, 234* op gewezen dat Vergilius, in tegenstelling tot Lucretius, een eenlettergrepig voorzetsel slechts zelden achterop plaatst en alleen dan wanneer er nog een genitief bij het substantief in kwestie volgt of wanneer er nog een tweede substantief afhankelijk is van hetzelfde voorzetsel. Bv. *Aen. VII, 234 fata per Aeneae* en *Aen. V, 662-3 Furit immissis Volcanus habenis / transtra per et remos et pictas abiete puppis* (*habenae immittit*: de teugels vieren; = volop; *abiete = ex abiete*: de stof waaruit iets gemaakt is; *abiete*: de halfvocaal is geconsonantiseerd). Let daarnaast ook op *Aen. VII, 296-7 medias acies mediosque per ignis / invenere viam* (en Horsfall *ad loc.*).

Postpositie van tweelettergrepige voorzetsels komt bij Vergilius wel frequent voor: bv. *Aen. III, 73-7 Sacra mari colitur medio gratissima tellus / Nereidum matri et Neptuno Aegaeo, / quam pius arquitekens oras et litora circum / errantem Mycono e celsa Gyaroque revinxit, / immotamque coli dedit et contemnere ventos* (het gaat over Delos; *circum* na *oras et litora* geplaatst; let

ook op de plaatsing van / *sacra*... en *tellus* /; *arquitens* = *arcitenens* = poëtische samenstelling die Apollo aanduidt; *Gyaros*: een eiland dat tot de Cycladen behoort); *Aen.* I, 13 *Italiam contra Tiberinaeque longe / ostia*; *Aen.* X, 567-8 *Iovis cum fulmina contra / tot paribus streperet clipeis, tot stringeret ensis*; *Aen.* VII, 30-2 *hunc inter fluvio Tiberinus amoeno / verticibus rapidis et multa flavus harena / in mare prorumpit* (*hunc* verwijst naar *lucum* in de vorige zin); *Aen.* IX, 202 *Argolicum terrorem inter Troiaeque labores* (*inter* tussen twee naamwoorden met hun bepalingen); *Aen.* X, 236-7 *tenetur / tela inter media* (*inter* tussen substantief en adjectief); *Aen.* XI, 691-2 *sed Buten aversum cuspide fixit / loricae galeamque inter*; *Aen.* III, 506 *Provehimur pelago vicina Ceraunia iuxta* (*iuxta* na *vicina Ceraunia* geplaatst; zie Williams *ad loc.*); *Aen.* IV, 320-3 *Te propter Libycae gentes Nomadumque tyranni / odere, infensi Tyrii; te propter eundem / extinctus pudor et, qua sola sidera adibam, / fama prior.*

Nog enkele andere voorbeelden: Catullus 4, 23-4 *cum veniret a mari / novissimo hunc ad usque limpidum lacum* (zie over *mari / novissimo* Fordyce *ad loc.*); later bv. Ovidius, *Am.* I, 5, 23-4 *Nil non laudabile vidi / et nudam pressi corpus ad usque meum* (let ook op de inversie *ad usque*; zie wat dat betreft ook nog Horatius, *Serm.* I, 5, 96); Tibullus II, 1, 73-4 *hic iuveni detraxit opes, hic dicere iussit / limen ad iratae verba pudenda senem* (*hic* = uiteraard *Cupido*, zie v. 67); Horatius, *Serm.* I, 1, 47 *venalis inter*; II, 6, 59 en 77 *haec inter*; *Epist.* I, 4, 12 *inter spem curamque, timores inter et iras*; *Serm.* I, 5, 99 *flamma sine*; Tibullus I, 1, 23 *quam circum*; Ovidius, *Ars* II, 577 *Mulciber obscuros lectum circaque superque / disponit laqueos; lumina fallit opus*; *Met.* IV, 506-7 *dumque pavent illi, vertit furiale venenum / pectus in amborum praecordiaque intima movit*; Ovidius, *Am.* I, 11, 1-2 *colligere incertos et in ordine ponere crines / docta neque ancillas inter habenda Nape*; Lucanus II, 201-3 *Densi vix agmina volgi / inter et exsanguis immissa morte catervas / victores movere manum* (*vix* hoort bij *victores movere manus*); Statius, *Theb.* IX, 683 *acies inter*; Statius, *Theb.* IX, 65 *me propter*; *Theb.* IV, 202 *te sine* (en Parkes *ad loc.*: Statius: geregeld anastrophe van *vz.*; Dewar over postpositie van *vz.* bij Statius: hogere stijl, vooral tweelettergrepige voorzetsels; eenlettergrepige voorzetsels vooral wanneer er nog andere woorden van het voorzetsel afhangen en volgen; vgl. supra over Vergilius!). *Quo sine* o.a. in Ausonius, *Ephemeris* 3, 13 *Quo sine nil actum*, is formulair.

(2). Voorbeelden van disjunctie : Lucretius VI, 1002-4 *Principio fluere e lapide hoc permulta necessest / semina sive aestum qui discutit aera plagis, / inter qui*

lapidem ferrumque est cumque locatus (*plaga*: stoot; het gaat hier over het magnetisme; *qui...cumque*: tmesis); Vergilius, *Aen.* II, 278 -9 *vulneraque illa gerens, quae circum plurima muros / accepit patrios* ; *Aen.* XI, 816 *Illa manu moriens telum trahit, ossa sed inter / ferreus ad costas alto stat volnere mucro* (*costa*: rib); Horatius, *Serm.* I, 5, 82-3 *Hic ego mendacem stultissimus usque puellam / ad mediam noctem expecto*; bij Ovidius vooral in zijn latere geschriften.

Let ook op *Ciris* 245 *per tibi Dictynnae praesentia numina iuro* (en Lyne, die o.a. verwijst naar Pease *ad Verg. Aen.* IV, 314: typische woordorde voor een eed ingeleid door *per*; *Dictynna*: Kretenzische godin); Ovidius, *Am.* III, 2, 61-2 *Per tibi tot iuro testes pompamque deorum / te dominam nobis tempus in omne peti*; *Fast.* II, 841-2 *per tibi ego hunc iuro fortem castumque cruorem / perque tuos manes, qui mihi numen erunt, / Tarquinius profuga poenas cum stirpe daturum* (Bömer: “Trennung von Praeposition und regiertem Casus wird besonders in Schwurformeln häufig durch ein Personalpronomen bewirkt”, met nog bijkomende voorbeelden).

(3).Schikking adj. + vz. + subst.: Vergilius, *Aen.* VII, 673 *et primam ante aciem densa inter tela feruntur* (2x ; Horsfall *ad loc.* : “anastrophe (...) of the preposition (...) gives some added force to the adj.”).

Schikking substantief – vz – adjectief : Lucretius I, 26 *tempore in omni*; Vergilius, *Ecl.* 6, 54 *ilice sub nigra*. Deze schikking is bij alle dichters te vinden³⁴⁶.

3. Postpositie van voegwoorden

(1).Postpositie van nevenschikkende voegwoorden (ook enclitica) vanaf Lucretius; bij Catullus en de andere dichters die zich in het spoor van de neoteri door de hellenistische dichters lieten inspireren is de postpositie van partikels een ‘mannerism’; wellicht lieten ze zich meer bepaald inspireren door de wijze waarop de hellenistische dichters omsprongen met *καί*, *ἀλλά* en *γάρ*. Ook opvallende postpositie van onderschikkende voegwoorden komt voor (zie infra).

Er kunnen zuiver metrische redenen spelen; maar de postpositie van een voegwoord kan de dichter toelaten een belangrijk woord op een belangrijke plaats in het vers of de zin te plaatsen; hij kan een woord of meerdere woorden voor het voegwoord plaatsen om er nadruk op te leggen (vgl. Maltby (1999), p. 385).

Voorbeelden: *et* op de tweede plaats: Vergilius, *Aen.* I, 333 *vastis et fluctibus*; *Aen.* VII, 761 *Ibat et* (Horsfall: “Hellenistic mannerism”); *Aen.* X, 448 *talibus et dictis it contra dicta tyranni* (Harrison: “a neoteric and Hellenistic mannerism”); *atque* op de tweede plaats: Horatius, *Serm.* I, 5, 4 *differtum nautis cauponibus atque malignis*; *-que* na het derde woord in Tibullus I, 1, 40 en in Propertius III, 21, 15-6 *Romanae turres et vos valeatis, amici, / qualiscumque mihi tuque, puella, vale !*; *-que: metri causa* verplaatst naar de laatste dactylus van de pentameter in Tibullus I, 1, 40 *de facili composuitque luto*; vgl. I, 10, 53-4 *scissosque capillos / femina perfractas conqueriturque fores*; achteraf ook bij Ovidius, maar vrijwel nooit in Propertius (zie Maltby *ad Tib.* en Platnauer (1951), p. 91).

Let bv. ook op de plaats van *et* in Horatius, *Serm.* I, 5, 86 *quattuor hinc rapimur viginti et milia raedis* en op de plaats van *atque* in *Serm.* I, 8, 34-5 *serpentis atque videres / infernas errare canes*.

Aut op de tweede plaats in Vergilius, *Aen.* IX, 565; extremer is bv. Horatius, *Serm.* II, 3, 139-141 *non Pyladen ferro violare aususve sororem / Electran, tantum maledicit utrique vocando / hanc Furiam, hunc aliud, iussit quod splendida bilis*.

Nec bij Horatius hoogstens op de tweede plaats; zie ook nog Statius, *Theb.* IX, 329 *aestivo nec se magis aequore Triton / exserit* (*exserere*: zich verheffen); *nec* op de vierde plaats in Propertius II, 6, 3-4 *turba Menandreae fuerat nec Thaidos olim / tanta, in qua populus lusit Ericthonius* (*Thais*: een Atheense hetaere, ook titel van een komedie van Menander; *populus ..Ericthonius*: de inwoners van Athene, Erichthon was koning van Athene).

Sed op de tweede plaats: vooreerst Catullus 51, 9 *lingua sed torpet*; verder o.a. Lucanus VII, 226; Claudianus, VI *cons. Hon.* 394-5 *eadem sed causa tropaei, / civilis dissensus, erat* (met de klemtoon op *eadem*, aldus Dewar *ad loc.*) en 456; *sed* op de derde plaats: Vergilius, *Aen.* V, 5-6 *duri magno sed amore dolores / polluto* en Ovidius, *Am.* I, 5, 14. Postpositie van *at*: Statius, *Theb.* IV, 116 *maior at inde* (met nadruk op *maior*); vgl. VIII, 363 *tristis at inde*.

Ik vermeld hier ook nog twee innovaties van Ovidius (vgl. ook supra, over voegwoorden en partikels). Hij plaatst *-que* soms binnen de directe rede terwijl het inhoudelijk hoort bij de zin die de directe rede inleidt en *nec* of *neve* binnen de directe rede, terwijl ze inhoudelijk deels bij de zin horen die voorafgaat aan de directe rede en deels tot de directe rede zelf (*nec = et “ne”*). De eerste innovatie vond vooral navolging bij Valerius Flaccus, de tweede vond geen navolging.

Ovidius, *Amores* I, 1, 21-4

Questus eram, pharetra cum protinus ille soluta

legit in exitium spicula facta meum

lunavitque genu sinuosum fortiter arcum

“quod”que “canas, vates, accipe” dixit “opus.”

(vgl. McKeown; *lunare* (poët. woord): ‘maan-, sikkelvormig maken’)

Ovidius, *Epistulae Her.* 16, 83-4

Dulce Venus risit: “Nec te, Pari, munera tangant

Utraque suspensi plena timoris” ait

(zie ed. Kenney 1996 en Kenney 2002, p. 44-5; Bentley leest *ne* i.p.v. *nec*; let ook op *dulce*)

Nam op de tweede plaats in Catullus 23, 7 (en Fordyce *ad loc.*) en *namque* op de tweede plaats in Catullus 64, 384; vgl. Vergilius, *Aen.* I, 444-5 *sic nam fore bello / egregiam et facilem victu per saecula gentem (facilem victu*: “ready of livelihood”; Austin verwijst enerzijds naar *facilem victum* in *Georg.* II, 460 en anderzijds naar *Aen.* I, 14 *dives opum*); *Aen.* X, 585 *iaculum nam torquet in hostem* (nadruk op *iaculum*); Horatius, *Serm.* II, 6, 78 *Siquis nam laudat Arelli / sollicitas ignarus opes, sic incipit*; Vergilius biedt *nam* zevenmaal, *namque* zesmaal op de tweede plaats; tweemaal biedt hij *nam* op de derde plaats (*Aen.* IX, 803 en XII, 206), *namque* treft men bij hem tweemaal op de vierde plaats aan (o.a. *Aen.* VII, 122); een extreem geval is bv. *Ecl.* 1,14 met *namque* op de zesde plaats. Zie bv. ook nog Statius, *Theb.* IV, 65 *non unus namque* en IV, 307 *funerae tunc namque dapes* (metrische redenen en om een bepaalde klemtoon te leggen) en Ausonius, *Ephemeris* 5, 1 *Tempus vocandis namque amicis adpetit* (*adpetere* (i.v.m. de tijd): ‘naderen’ ‘aanbreken’; Green *ad loc.*: 6 x postpositie van *namque* in Ausonius).

*Postpositie van partikels: wat de elegische dichters betreft, meer in Tibullus en Propertius dan in Ovidius’ *Amores* (zie M. Platnauer 1951, p. 93-6). R. Maltby onderzocht de situatie meer in het bijzonder voor *et* en *-que* (p. 384-5). De cijfers voor *et* bevestigen de cijfers van Platnauer: postpositie van *et* komt het minst voor in de *Amores* van Ovidius. Heeft dit, vraag ik me af, niet te maken met het feit dat Ovidius in een opvallende mate vlotheid nastreefde? Ovidius volgde zijn model

Tibullus wel in de postpositie van *-que* gekoppeld aan een vierlettergrepig woord in de tweede helft van de pentameter (bedoeld is een geval zoals te vinden in Tibullus I, 1, 39-40 *Fictilia antiquus primum sibi fecit agrestis / pocula, de facili composuitque luto*) (zie Maltby p. 385 en supra !).

* In dit verband wens ik ook de aandacht te trekken op een leerrijke studie van Josine Schrickx: “*Namque*” als Variante von “*nam*”? (2009).

Nam komt veel frequenter voor dan *namque*, maar men heeft de indruk dat *nam* en *namque* ongeveer dezelfde rol vervullen. Over de functie van *nam* schreef Caroline Kroon (1995): “*nam* marks discourse units that provide subsidiary information with regard to another more central discourse unit”.

Voor klinkers geven dichters de voorkeur aan *namque*, *nam* staat bij hen om evidente prosodische redenen zelden in die positie. Lucretius bv. gebruikt *namque* 32 x, 23 x voor een klinker, d.w.z. in 72 % van de gevallen; *nam* gebruikt hij 187 x, 0 x voor een klinker! Vergilius gebruikt *namque* 66 x, 34 x voor een klinker, d.w.z. in 52 % van de gevallen; *nam* gebruikt hij 65 x, slechts 1 x voor een klinker ! (Schrickx, p. 254-6)

Schrickx (2009) heeft er in haar bijdrage vooral op gewezen dat *namque* meer grammaticaliseerd³⁴⁷ is dan *nam*. In tegenstelling tot *nam* staat *namque* vanaf Livius ook in het proza op een andere dan de eerste plaats van de zin (*ibidem* p. 260 vlgg.). Zoals haar onderzoek van een aantal prozaschrijvers aantoonde, geniet *nam* in heel wat situaties duidelijk de voorkeur, bv. in combinatie met nevenschikkende en onderschikkende voegwoorden, in de *occupatio* en *praeteritio* en in meer gecompliceerde situaties³⁴⁸.

(2).Postpositie van onderschikkende voegwoorden. Het voegwoord *cum* op de derde plaats in Tibullus I, 10, 15-6 *Sed patrii servate Lares: aluistis et idem, / cursarem vestros cum tener ante pedes* (naast het hyperbaton *vestros..pedes*); op de vierde plaats in Martialis I, 42, 1 *Coniugis audisset fatum cum Porcia Bruti /*; op de vijfde plaats in Lucretius I, 62; Vergilius, *Georg.* IV, 170-1 en *Aen.* IV, 402-3; Martialis I, 31, 3 *grata Pudens meriti tulerit cum praemia pili*; op de zesde plaats in *Aen.* II, 627 en XII, 684-5; op de zevende plaats in *Aen.* VII, 700 (zie Görler EV III, 944).

Zie verder: Vergilius, *Aen.* X, 298-9 *Quae talia postquam effatus Tarchon* (Harrison *ad loc.*: *postquam* is bij Vergilius geregeld na een betrekkelijk voornaamwoord geplaatst); *Aen.* X, 381-2 *hunc, vellit magno dum pondere*

saxum, / intorto figit telo (*vellere*: ‘losrukken’; *dum* 3^e plaats); *Aen.* VIII, 454 *Haec pater Aeoliis properat dum Lemnius oris* (*dum* 5^e plaats; het gaat hier om het vervaardigen van een enorm schild; *Lemnius* = *Vulcanus*); bij Vergilius *dum* in geval van postpositie steeds onmiddellijk na het ww. aldus Harrison *ad Aen.* X, 381 waar echter niet alle hss *magno vellit* op dezelfde plaats bieden); Ovidius, *Am.* I, 6, 17-8 *Aspice.../ uda sit ut lacrimis ianua facta meis* (en McKeown)³⁴⁹.

4. Postpositie en disiunctie van het relativum

(1). Op de tweede plaats: bv. Ennius, *Ann.* 522 Skutsch; Vergilius, *Aen.* I, 1-3 *Arma virumque cano, Troiae qui primus ab oris / Italiam fato profugus Laviniaque venit / litora* (Maurach 1989, § 127, p. 93: klemtoon op het belangrijke *Troiae* dat overigens onmiddellijk na de cesuur staat); Horatius, *Serm.* I, 8, 19-20 *quantum carminibus quae versant atque venenis / humanos animos*; Tibullus I, 1, 49-50 *sit dives iure, furorem / qui maris et tristes ferre potest pluvias*; Statius, *Theb.* IX, 28-9 *avium, longe quibus aura nocentem / aera desertasque tulit sine funere mortes* (Dewar *ad loc.*: metrische redenen en klemtoon op het voorafgaande woord); Claudianus, *VI cons. Hon.* 171.

Op de derde plaats: Vergilius, *Aen.* III, 486-7. Op de vierde plaats: Vergilius, *Ecl.* 3, 41 vlgg.; *Aen.* V, 22 (en Williams *ad loc.*); VI, 793; VII, 659 (en Horsfall *ad loc.*: “the first three (words) form a single unit”); X, 531 (en Harrison *ad loc.*); Horatius, *Serm.* I, 5, 45-6 *Proxima Campano ponti quae villula, tectum / praebuit* (let ook op de plaats van het antecedent); Ovidius, *Met.* III, 714 en V, 257 (met Boemer telkens *ad loc.*); Martialis I, 28, *Hesternofetere mero qui credit Acerram, / fallitur: in lucem semper Acerra bibit* (*fetere* = *foetere*: ‘stinken’; sterke, vulgaire term; de eerste drie woorden vormen samen een eenheid); en Ausonius, *Mosella* 23-4 *salve, amnis laudate agris, laudate colonis, / dignata imperio debent cui moenia Belgae*³⁵⁰.

Let bv. ook nog op Vergilius, *Aen.* VII, 678-81 *Nec Praenestinae fundator defuit urbis, / Volcano genitum pecora inter agrestia regem / inventumque focus omnis quem credidit aetas, / Caeculus* (het betrekkelijk voornaamwoord op de 10e plaats ! De dichter beschouwt wat aan het betrekkelijk voornaamwoord voorafgaat, namelijk de traditie over Caeculus, de stichter van Praeneste, als één geheel en geeft dat blok een prominente plaats door het in zijn geheel voor het ww. en het betrekkelijk voornaamwoord te plaatsen. Zie verder ook nog: *Praenestinae ..urbis*: verheven variatie op Praeneste; *fundator*: niet betuigd voor Vergilius; *Volcano genitum* verderop ‘gerationaliseerd’ tot *inventum ..focus* (“discovered by

the hearth”); *inter* geplaatst tussen het substantief en het adjectief die er van afhangen) en op Martialis I, 36, 1-6 *Si, Lucane, tibi, vel si tibi, Tulle, darentur / qualia Ladaei fata Lacones habent, / nobilis haec esset pietatis rixa duobus, / quod pro fratre mori vellet uterque prior, / diceret infernas et qui prior isset ad umbras: / “Vive tuo, frater, tempore, vive meo.” = et qui prior ad umbras infernas isset, diceret: etc.; I, 43, 4 / dulcibus aut certant quae melima favis / = aut melimela quae dulcibus favis certant.*

Misschien mag ik hier ook Prudentius’ allegorische epos *Psychomachia* 715-725 citeren:

Non tulit ulterius capti blasphemia monstri 715

Virtutum regina Fides, sed verba loquentis

Inpedit, et vocis claudit spiramina pilo,

Pollutam rigida transfigens cuspide linguam.

Carpitur innumeris feralis bestia dextris;

Frustatim sibi quisque rapit quod spargat in auras, 720

quod canibus donet, corvis quod edacibus ultro

offerat, inmundis caeno exhalante cloacis

quod trudat, monstribus quod mandet habere marinis.

Discissum foedis animalibus omne cadaver

Dividitur, ruptis Heresis perit horrida membris. 725

(opbouw: v. 715-8; 719-725; let op 718 *spiramina*; v. 718 *versus aureus*; *carpitur* – *dividitur* parallel geplaatst; *dividitur* herneemt *dis-* uit *discissum*; *innumerus*; en dan vooral de opvallende plaatsing van *quod* in de vv. 720 vlgg. ! tweemaal eerste plaats; dan de tweede plaats; daarna op de vijfde plaats, ten slotte nog eens op de tweede plaats; 725 *ruptis Heresis perit horrida membris*: schikking aBcbA, zie infra! Vgl. Roberts (1989), p. 28-30).

(2).Let van de andere kant op de volgende in verzen gangbare plaatsing van betrekkelijk voornaamwoord en antecedent (zie ook reeds supra): Ovidius, *Am.* III, 14, 17 *est qui nequitiam locus exigat*; *Met.* IV, 55-6 *Pyramus et Thisbe, iuvenum pulcherrimus alter, / altera, quas Oriens habuit, praelata puellis, /*

contiguas tenuere domos; Fast. I, 581 constituitque sibi, quae maxima dicitur, aram.

5. In Ovidius, *Met. V, 297 (unde)* en VIII, 392 (*quid*) hebben we voorbeelden van **een ongewone plaatsing van vragende bijwoorden en vragende voornaamwoorden**.

6. **Het samenplaatsen van voornaamwoorden**, dat typisch is voor het archaisch Latijn (zie bv. Plautus, *Rud. 198 Sed erile scelus me sollicitat, eius me impietas male habet* en Terentius, *Heaut. 156 nec tibi ille est credere ausus quae est aequom patri*), is later, deels onder invloed van de hellenistische poëzie, deels onder invloed van de redenaars, uitgebreid door de dichters, vanaf Cicero, *Carm.*, Lucretius, bv. I, 358-9 en Catullus (zie HO-SZ § 212 b, p. 400).

7. **Het schema Cornelianum** (HO-SZ § 215 E, p. 409)

Een typisch geval van poëtische woordorde is de plaatsing van een bijstelling tussen het attribuut en het substantief waarbij de bijstelling hoort; *J. B. Solodow, *Raucae, tua cura, palumbes (Verg. Ecl. 1, 57). Study of a Poetic Word Order* (1986) spreekt van een ‘inserted apposition’; Skutsch verbond het fenomeen met de naam van Cornelius Gallus en sprak van een *schema Cornelianum* (zie Solodow, p. 129). Green spreekt *ad Auson. Praef. 1, 21* over een “Vergilian arrangement of two phrases in apposition”. Deze schikking die is ingevoerd door de neoteri, is inderdaad ook te vinden bij Vergilius en komt dikwijls voor bij Propertius en Ovidius. Zie bv. Vergilius, *Ecl. 1, 57 raucae, tua cura, palumbes*; 1, 74 *ite meae, felix quondam pecus, ite, capellae*; 2, 3 *inter densas, umbrosa cacumina, fagos*; en *Aen. VI, 842-3 geminos, duo fulmina belli, Scipiadas*; Propertius I, 11, 30 *a pereant Baiae, crimen Amoris, aquae*; Ovidius, *Ars II, 281 et doctae, rarissima turba, puellae*; *Rem. 181-2 Pastor inaequali modulatur harundine carmen, / nec desunt comites, sedula turba, canes*; *Met. VI, 131 et rupit pictas, caelestia crimina, vestes*; *Met. VIII, 225-6 rapidi vicinia solis / mollit odoratas, pennarum vincula, ceras*; *Met. VIII, 372 at gemini, nondum caelestia sidera, fratres*³⁵¹.

Dit *schema Cornelianum* is opvallend aanwezig in de gedichten van Ausonius, vooral in zijn *Mosella: Mosella 70 albentes, concharum germina, bacas*; zie ook vv. 76 *interludentes, examina lubrica, pisces*; 125 en 127; *Protrepticus ad nepotem 18-9 pappos aviasque trementes / antiferunt patribus seri, nova cura, nepotes* (Green: verwerking van Vergilius, *Georg. II, 58 seris..nepotibus* en *Aen. III, 505 cura nepotis*); *Praef. 1, 2 nostrates, Aquitanica nomina, multos*; *Parentalia 9, 26 natos, pignora nostra, duos*.

Vergelijk nog Statius, *Theb.* IX, 322 *virides cunabula ripae : cunabula* predicaat.

8. De **satire** staat, zoals Horatius heeft geschreven, minder ver van het proza dan de hogere dichtkunst (zie supra). De woordorde is echter, o.a. omwille van het metrum, niet die van het proza maar is ook duidelijk verschillend van de woordorde in de epiek of in de hogere lyriek. Wat Horatius' satiren aangaat, is de variatie binnenin zijn satiren opvallend. Naast omgangstaal en parodie van het epos treft men zinnen aan waarvan de woordorde verwarrend kan zijn. Ik beperk me tot één voorbeeld: Horatius, *Serm.* II, 6, 10-13 "*O si urnam argenti fors quae mihi monstret, ut illi, / thesauro invento qui mercennarius agrum / illum ipsum mercatus aravit, dives amico / Hercule!*" (het soort wensen dat Horatius niet heeft; let op de plaats van *qui* en *mercennarius*! In proza zou *mercennario* bij *illi* staan).

9. Het hyperbaton (*traiectio*) en geliefde verspatronen; *versus aurei*

(1). Hyperbata en geliefde verspatronen

(a). Bij het lezen van Latijnse verzen moet men constant rekening houden met disjunctie van bij elkaar horende woorden, aldus in het bijzonder van een adjectief en een substantief die bij elkaar horen en door één of meer woorden van elkaar gescheiden worden (een hyperbaton)³⁵². Bij Horatius bv. zijn 40 % van de adjectieven gescheiden van de substantieven waarbij ze horen³⁵³.

Vaardige dichters ondergaan de metrische dwang niet passief, maar benutten het versschema o.a. om bepaalde woorden naast elkaar te kunnen plaatsen (zie bv. Horatius, *Carm.* I, 3, 10-11 *qui fragilem truci commisit pelago ratem* met dubbel hyperbaton³⁵⁴); of om bepaalde woorden een opvallende plaats te geven (bv. Vergilius, *Ecl.* 9, 2-3 *nostri / ... agelli /* (tweemaal verseinde); of om iets expressief / visueel tot uitdrukking te brengen (bv. *velut ales, ab alto / quae teneram prolem produxit in aëra nido,* / in Ovidius, *Met.* VIII, 213-4: over de aarzeling bij het laten vertrekken van het vogeljong); of om ons te verrassen met het substantief waarop we na het lezen van het adjectief een tijdje moeten wachten (bv. Lucanus II, 20-1 *magnusque per omnis / erravit sine voce dolor* en II, 332-3 *geminas et sanguine matris / permixtura domos;* zie Fantham *ad loc.*)

(b). Zeer dikwijls is een hyperbaton doorgevoerd met het oog op de (globale) compositie van het vers, met name om een of ander geliefd verspatroon te kunnen realiseren. Dikwijls staat een adjectief bij het begin van een vers, het substantief waarbij het adjectief hoort bij het einde van het vers. Bij Vergilius frequent /adjectief – subst. /, alhoewel minder frequent dan in de hexameters van Catullus

(het gaat om “an ornament favoured by Catullus”). Evenzo plaatst men een adjectief onmiddellijk voor of onmiddellijk na de cesuur en het substantief dat er bij hoort bij het einde van het vers (bv. Tibullus II, 1, 89 / (cesuur) *furvis circumdatus alis* / (verseinde) en zie verder infra). Vergelijkbaar zijn een aantal andere opbouwschema's: zo treffen we bij het begin en bij het einde van een vers twee parallelle of tegengestelde termen of verbindingen aan; etc. (zie ook infra !)

Nog enkele andere voorbeelden: Horatius, *Serm.* I, 5, 26 / *inpositum saxis late candentibus Anxur* /; I, 5, 44 / *Nil ego contulerim iucundo sanus amico* / (*iucundo* en *amico* respectievelijk na de cesuur en bij het verseinde); I, 5, 61 / *saetosam laevi frontem turpaverat oris* /; Martialis I, 6, 1-4 / *Aetherias aquila puerum portante per auras / illaesum timidis unguibus haesit onus: / nunc sua Caesaereos exorat praeda leones / tutus et ingenti ludit in ore lepus.* / (over een *miraculum* bewerkstelligd door de goddelijke kracht van de keizer); vgl. daarnaast bv. ook I, 4, 7-8 / *Innocuos censura potest permittere lusus: / lasciva est nobis pagina, vita proba.* / (*lasciva* en *proba* en ook *pagina* en *vita* staan tegenover elkaar in dit epigram dat gericht is tot de keizer) en I, 55, 2 / *clarum militiae, Fronto, togaeque decus.*

Dikwijls wordt een passus, een paragraaf, afgesloten met een vers dat op een opvallende wijze is uitgewerkt, bijzonder door de schikking der woorden of bv. ook door een *sententia*, zo bv. in Lucanus en Juvenalis, in wiens geval men overigens van ‘mannerism’ gesproken heeft³⁵⁵.

(c). Dichters plaatsen niet alleen een adjectief en een substantief die bij elkaar horen graag bij het begin en einde van een vers (in het bijzonder een hexameter) maar ook andere elkaar oproepende woorden of verbindingen.

Nog enkele bijkomende voorbeelden, vooreerst uit *Vergilius: Ecl.* 2, 1 / *Formosum... Alexin* /; *Aen.* X, 482-4 *at clipeum... / ... / vibranti cuspis medium transverberat ictu* / (een bijvoeglijk gebruikt participium en het substantief waarbij het participium hoort geplaatst bij het begin en het einde van de hexameter; *transverberare*: doorboren); vergelijk XII, 80 / *illo quaeratur coniunx Lavinia campo* /.

Vergelijk ook nog *Aen.* XII, 212 en 238 / *talibus...dictis* / . In dezelfde geest plaatst Vergilius in het volgende voorbeeld eenzelfde werkwoordsvorm bij het begin en het einde van een hexameter: *Aen.* XII, 55 / *flebat...tenebat* /; vgl. dit met XII, 410 / *bellantum... cadentum* /; Vergilius heeft participia frequent aldus geplaatst.

Het is interessant om bij wijze van voorbeeld Tibullus I, 1 te overlopen: opvallend veel verzen vertonen een bijzondere schikking van adjectieven en substantieven; let vooral op de pentameters ! Vv. 1-2 respectievelijk *fulvo* / (cesuur) - *auro* / (verseinde) ; *culti* / (cesuur), *soli* / (verseinde); v.. 7 *teneras* / (cesuur), *vites* / (verseinde) en v. 8 *facili* / (cesuur), *manu* / (verseinde); v. 10 *pleno* / (cesuur), *lacu* / (verseinde); v. 14 *agricolae* / (cesuur), *deo* / (verseinde); v. 17 / *pomosisque ruber custos ponatur in hortis* / (adjectief vooraan in het vers, substantief achteraan); v. 21 / *tunc vitula innumeros* / (cesuur) *lustrabat caesa iuencos* / (verseinde) en v. 22 *exiguist* / (cesuur), *soli* / (verseinde); v. 26 *longae* / (cesuur), *viae* / (verseinde); v. 30 *tardos* / (cesuur), *boves* / (verseinde); v. 34 *parcite : de magno* / (cesuur) *praeda petenda grege* / (verseinde); v. 38 *puris* / (cesuur), *fictilibus* / (verseinde); v. 40 *pocula, de facili* / (cesuur) *composuitque luto* / (verseinde); v. 42 *antiquo* / (cesuur), *avo* / (verseinde); v. 44 *solito* / (cesuur), *toro* / (verseinde); v. 46 *tenero* / (cesuur), *sinu* / (verseinde); v. 50 *tristes* / (cesuur), *pluvias* / (verseinde) en v. 51 *auri* / (cesuur), *smaragdi* / (parallel substantief verseinde); v. 52 *nostras* / (cesuur), *vias* / (verseinde); v. 54 *hostiles* / (cesuur), *exuvias* / (verseinde); slot v. 50 *pluvias*; slot v. 52 *vias*; slot v. 54 *exuvias* !; v. 56 *duras* / (cesuur), *fores* / (verseinde); v. 59 *suprema* / (cesuur), *hora* / (verseinde); v. 61 *arsuro* / (cesuur), *lecto* / (verseinde); v. 68 *teneris* / (cesuur), *genis* / (verseinde); v. 72 *cano* / (cesuur), *capite* / (verseinde); v. 76 *cupidis* / (cesuur), *viris* / (verseinde); v. 78 (slotvers): / *dites despiciam despiciamque famem* / !

Zoals we zien, plaatst Tibullus hier dikwijls een adjectief voor de cesuur en het substantief waarbij het hoort bij het verseinde. Zie bv. ook nog Tibullus II, 1, 15 *Cernite, fulgentes ut eat sacer agnus ad aras*; II, 1, 21-2 *Tum nitidus plenis confisus rusticus areis / ingeret ardenti grandia ligna foco* (v.21 is een *versus aureus*, zie verder sub (2)) etc. etc.

Verschillen in de frequentie van dit soort schema's hangen tot op zekere hoogte samen met het genre. Zo gaat Ovidius wat het verbreken van de gewone woordorde betreft, verder in zijn elegische verzen dan in zijn *Metamorphoses*; zijn meest opvallende plaatsingen van woorden treft men aan in zijn elegieën. Voorbeelden: in de pentameter: adjectief vooraan, substantief achteraan, bv. *Amores I, 4, 22 purpleas tenero pollice tange genas* (quasi een *versus aureus*, vgl. verder infra); I, 6, 2 / *difficilem moto cardine pande forem* / en I, 6, 3-4 *aditu fac ianua parvo / obliquum capiat semiadaperta latus* /; vergelijk de compositie met een inf. vooraan en achteraan: I, 3, 17-8 *Tecum... /vivere contingat teque*

dolente mori/. Propertius en Tibullus maken dan weer veel minder gebruik van bijzondere vormen van het hyperbaton dan Ovidius³⁵⁶.

We overlopen nog een paar voorbeelden van hyperbata in Lucanus' boek VII (we vertrokken van aantekeningen in de commentaar van Lanzarone); we letten op de plaatsing van de betrokken woorden en op eventuele andere bijzonderheden.

Lucanus VII, 110 / *Res mihi Romanas dederas, Fortuna, regendas / (res..regendas: versbegin, verseinde; Lanzarone: het sterke hyperbaton hangt samen met het beklemtonen van het feit dat Pompeius de macht verloren is); vgl. VII, 196 / *impia concurrunt Pompei et Caesaris arma / (expressief onderstrepen van de impietas van de burgeroorlog); en ook nog VII, 350-1 *ipsi / Romanas sancire volent hoc sanguine leges /***

VII, 399-400 *Generis quo turba redacta est / humani !* (let op de uitroep; het hyperbaton: *generis* na de caesuur en *humani* bij het versbegin, enjambement, syntactische pauze na *humani*).

VII, 649-651 *Stetit aggere campi, / eminus unde omnis sparsas per Thessala rura / aspiceret clades, quae bello obstante latebant* (sterk en expressief hyperbaton dat suggereert hoe groot de oppervlakte is die vol lijken van gesneuvelden ligt; specifieke betekenis van *clades*, zie Lanzarone).

VII, 201-4 / *Dissimilem certe cunctis quos explicavit egit / Thessalicum natura diem: si cuncta perito / augure mens hominum caeli nova signa notasset, / spectari toto potuit Pharsalia mundo / (explicare: ontvouwen; *Dissimilem* bij het begin van de zin en van het vers – *diem* slot van de zin en voor de caesuur; *toto* en *mundo* respectievelijk voor de caesuur en bij het verseinde).*

VII, 168-171 *At tu quos scelerum superos, quas rite vocasti / Eumenidas, Caesar ? Stygii quae numina regni / infernumque nefas et mersos nocte furores / inpia tam saeve gesturus bella litasti ?* (*at tu*, expressieve aanzet van de apostrofe; verder o.a. verscheidene hyperbata die pathos laten horen, o.a. *inpia..bella*; *litare* = *supplicando placare*; zie verder Lanzarone *ad loc.*).

Zie verder Lucanus II, 58 / *plurimus ad terram per fulmina decidat aether*; / II, 139 / *Sulla quoque immensis accessit cladibus ultor* / (en Fantham *ad loc.*).

Tal van verzen van het propempticon Martialis I, 49 (gesteld in een Horatiaanse combinatie van iambische trimeters en iambische dimeters, vgl. Citroni p. 157-8) openen met een adjectief en worden afgerond met het daarbij horende substantief.

Let in dit sierlijke gedicht bv. ook op de alliteraties in de vv. 29-30 *vocabitur venator et veniet tibi / conviva clamatus prope*. Vergelijk verder bv. ook de opbouw van de verzen van het in een verheven toon gestelde epigram I, 78, elegische disticha over de zelfdoding van Festus; en ook I, 104, over een *miraculum*, een priamel gesteld in hendecasyllabi; of bv. het mooi gevormde vers I, 117, 16 / *rasum pumice purpuraque cultum /.....Martialem*, een vers over Martialis' jongste volume epigrammen; het vers behoort tot het voorlaatste epigram van boek I (en zie ook Citroni)³⁵⁷.

(2). *Versus aurei*

De hoofdletters A en B staan in de volgende lijnen voor substantieven, de gewone letters a en b voor adjectieven, c voor een werkwoord.

-ABab en ABba: de substantieven voorop is een minder gebruikelijke schikking.

abAB en abBA: de attributen voorop is het meest geliefde patroon; in dit geval wordt het vers afgesloten met wat in de regel het hoofdbegrip van het vers is, een substantief (zie Norden *ad Verg. Aen.* VI, p. 392 en 395).

*E. Norden biedt *ad Verg. Aen.* VI p. 393-5 de volgende cijfers voor dit laatste patroon (abAB en abBA): Catullus 64: 1 x per 7 verzen; Vergilius, *Ecl.* 1 x per 21 verzen; *Georg.* 1 x per 16 verzen; *Aen.* 1 x per 43 verzen. Vergilius heeft het geaffecteerde der neoterici achter zich gelaten en vond zeker in de *Aeneis* overdrijving op dit punt ongepast.

-abcAB en abcBA worden *versus aurei* genoemd. Zie bv. Vergilius, *Ecl.* 2, 50 *mollia luteola pingit vaccinia calta* (abcAB; '(Naï)s kleurt de tere hyacinten met de gele goudbloem') en *Aen.* X, 245 *ingentis Rutulae spectabit caedis acervos* (abcBA).

Meer in Statius dan in Vergilius, maar minder dan in Lucanus, Valerius Flaccus en Silius (zie Parkes *ad Theb.* IV, 159-160 *Dat Nemea comites, et quas in proelia vires / sacra Cleonaei cogunt vineta Molorchi* ("...give the might they muster for battle"; v. 160 : abcAB).

Nog enkele bijkomende voorbeelden:

Lezen we even Catullus 64, 171-6 door, een passage uit de klacht van Ariadne:

Iuppiter omnipotens, utinam ne tempore primo 171

Cnosia Cecropiae tetigissent litora puppes,

indomito nec dira ferens stipendia tauro

perfidus in Cretam religasset navita funem,

nec malus hic celans dulci crudelia forma 175

consilia in nostris requiesset sedibus hospes !

(v. 172 abcAB *versus aureus*; vgl. 173; let ook op *omnipotens* i.v.m. Iupiter; *navita*; *dulci..forma, crudelia.. / consilia, in nostris..sedibus*)

Vergilius, *Aen.* IX, 33 *Hic subitam nigro glomerari pulvere nubem* (abcBA); Ovidius, *Epist. Her.* 7 (*Dido Aeneae*), 93-4 *Illa dies nocuit, qua nos declive sub antrum / caeruleus subitis compulit imber aquis* (abcAB); *Met.* I, 527-8 *nudabant corpora venti, / obviaque adversas vibrabant flamina vestes* (abcAB); let ook op *corpora* over het lichaam van Daphne); VIII, 43 *candida Dictaei spectans tentoria regis* (abcAB); *Met.* VIII, 237 *garrula limoso prospexit ab elice perdix* (abcBA); *Met.* VIII, 787 *talibus agrestem conpellat oreada dictis* (abcBA);

Lucanus II, 1-4 *Iamque irae patuere deum, manifestaue belli / signa dedit mundus, legesque et foedera rerum / praescia monstriifero vertit natura tumultu / indixitque nefas* (v. 3 abcAB); II, 171 *omnia Sullanae lustrasse cadavera pacis* (abcAB); VII, 8 *sollicitos vana decepit imagine somnos* (abcBA); VII, 859 *pluraque ruricolis feriuntur dentibus ossa* (abcBA; *dens* = uiteraard *dens aratri*; vgl. de Westhoek!); Statius, *Theb.* IV, 8 *Aoniae celso stetit aggere Dirces* (abcBA); *Theb.* IV, 218 *albaque puniceas interplicat infula cristas* (abcAB); Ausonius, *Versus paschales* 1-2 *Sancta salutiferi redeunt sollempnia Christi / et devota pii celebrant ieiunia mystae* (1 abcAB ; 2 abcAB; 2: hysteron proteron !); 20-1 *ut super aequoreas nabat qui spiritus undas / pigra immortalis vegetaret membra lavacro* (20 let op de plaatsing van *aequoreas... undas* en op de plaats van *qui*; 21 abcAB; *piger* : ‘bewegingloos’; *lavacrum* : ‘doopsel’) ³⁵⁸.

*Bij het vergelijken van Vergilius en Ovidius merkt E. J. Kenney (2002, p. 61) nog op dat Vergilius zijn *versus aurei* vooral op een hoogtepunt plaatst, terwijl Ovidius ze her en der in de loop van een passage aanbrengt als “casual decoration”.

In zijn *Sermones* biedt Horatius soms een of andere banaliteit in een *versus aureus*: bv. I, 8 (Priapus is aan het woord), 4-5 *nam fures dextra coercet / obscenoque ruber porrectus ab inguine palus*; vgl. I, 5, 85 *nocturnam vestem*

maculant ventremque supinum. Verschillend, nadrukkelijk sentimenteel, *Serm. I, 5, 93 Flentibus hinc Varius discedit maestus amicis* (een ‘Satzvers’). Vgl. ook nog *Serm. I, 8, 15-6 quo modo tristes / albis informem spectabant ossibus agrum*.

*Volgens S. Heikkinen, *From Persius to Wilkinson: The Golden Line Revisited* (2015) is abcAB de meest geliefde compositie en was een *versus aureus* bijzonder geliefd in de bucoliek, minder in het epos en de satire. De eerste theoretische bespreking vindt men in de *Ars* van de Latijnse grammaticus Diomedes (ca 400) 1, 499, 20-2; Persius biedt in zijn *satire* 1, 99 een parodie.

10. ‘Word-order and sense’

*In appendix C bij zijn commentaar op Vergilius, *Aen. X*, p. 288-290, heeft S. J. Harrison het over ‘Word-order and sense’. Hij bespreekt achtereenvolgens (1) ‘Significant juxtapositions’ en (2) ‘Opposition by position’.

(1). Wat betekenisvolle juxtapositie betreft, vermeldt hij bv. Vergilius, *Aen. X*, 11-3 *Adveniet iustum pugnae (ne arcessite) tempus, / cum fera Karthago Romanis arcibus olim / exitium magnum atque Alpis immittet apertas* (vgl. *Aen. VII, 233 Troiam Ausonios*) en ook enkele gevallen van oxymoron, bv. het dubbele oxymoron in *Aen. X*, 848-9 *tuane haec genitor per vulnera servor / morte tua vivens ?*

(Let ivm X, 11-3, waar Jupiter aan het woord is, ook op *ne* + imperatief in v. 11; *Romanis arcibus*: de 7 heuvelen van Rome zijn *arces*; *olim* ‘ooit’ (in de toekomst) nadrukkelijk bij het slot van de hexameter geplaatst; *immittet* met *exitium magnum* en *Alpis..apertas*; vgl. Harrison *ad loc.*: de (beperkte) onduidelijkheid gelegen in *immittere* met *Alpis..apertas* past bij “the obscurities of a prophecy”).

Ik voeg hier nog één voorbeeld aan toe (zie Kenney 2002, p. 43): Ovidius, *Epist. Her. 3*, 19-20 *Si progressa forem, caperer ne, nocte, timebam, / quamlibet ad Priami munus itura nurum* (*forem* = *essem*; *nocte* en *timebam* zijn betekenisvol bijeen geplaatst).

(2). Wat de ‘oppositionering door middel van de positionering van woorden’ betreft, overloopt Harrison verschillende types: contrasterende delen van de zin die rond het centrale deel van de hexameter zijn geplaatst (bv. *Aen. X*, 4 *castraque Dardanidum aspectat populosque Latinos*); contrasterende termen bij het einde van elk der twee helften van een hexameter; contrasterende termen bij het begin van elk der twee helften van een hexameter; contrasterende elementen bij het

begin en het einde van de hexameter; contrasterende elementen bij het begin en het einde van een couplet (*Aen.* X, 65-6 *Aenean hominum quisquam divumque subegit / bella sequi aut hostem regi se inferre Latino ?*); en verder bv. ook contrasterende elementen bij het begin en het einde van een zin.

(Zie i.v.m. *Aen.* X, 65-6, waar Juno aan het woord is, ook nog: *Aenean*: Griekse uitgang *-n*; *hominum..divumque*: “archaic and poetic”, cf. Ennius, *Ann.* 284 Skutsch en Homerus, *Ilias* I, 544 etc.; *subigere* + *inf.*, zie supra; *bella sequi* zoals *arma sequi* in X, 10: poëtische variaties op *arma capere*; zie verder Harrison *ad loc.*).

(3).Ik stip in aansluiting hierbij ook nog de volgende voorbeelden aan van een opvallende woordorde en versbouw: Horatius, *Serm.* I, 5, 52 / *Sarmenti scurrae pugnam Messique Cicirri* /; Horatius, *Serm.* I, 5, 75 / *convivas avidos cenam servosque timentis* / *tum rapere atque omnis restinguere velle videres* en 85 *nocturnam vestem maculant ventremque supinum*. Het gaat in deze voorbeelden niet om contrasterende elementen maar om complementaire elementen. Horatius, *Serm.* I, 5 is, zoals Nilsson (1952) in het licht stelde, stilistisch een opvallend rustige satire, met o.a. ook, zoals we supra vermeld hebben, heel wat ‘Satzverse’.

Opvallend is bv. ook nog Ovidius, *Met.* III, 177-181 *Qui simul intravit rorantia fontibus antra, / sicut erant, viso nudae sua pectora nymphae / percussere viro subitisque ululatus omne / implevere nemus circumfusaeque Dianam / corporibus texere suis; ...*

Ten slotte wijs ik hier ook nog op Ausonius, *Epicedion in patrem* 59-60 *inter maerentes, sed non ego maestus, amicos / dispositis iacui funeris arbitriis*, waar de verzorgde woordorde “enhances the picture ofa calm approach to death” (de vader regelt rustig zelf zijn heengaan; vgl. Green *ad loc.*).

*Ook W. Klug, *Der ‘Sinnkomplex’ in der lateinischen Satzstruktur: Ein Beitrag zur lateinischen Wortstellung* (2006) heeft het over het betekenisvol samenplaatsen van woorden. Hij trekt de aandacht op het feit dat zulke woorden, alhoewel ze grammaticaal niet verbonden zijn, door bij elkaar te staan een extra betekenis ontvangen die toegevoegd is aan de betekenis die ze vanuit grammaticaal oogpunt hebben. P. 131-145 heeft Klug het over dichtkunst, meer bepaald over Vergilius, o.a. *Georg.* I, 466-8 *Ille (= sol) etiam extincto miseratus Caesare Romam, / cum caput obscura nitidum ferrugine textit / impiaque aeternam timuerunt saecula noctem*; IV, 464-6; Horatius, *Carm.* I, 37, 5 vlgg. en 25 vlgg.; II, 3, 1-4 *Aequam memento rebus in arduis / servare mentem, non secus in bonis*

/ *ab insolenti temperatam / laetitia, moriture Delli, etc.* en Ovidius, *Met. X*, 247 vlgg. *interea niveum mira feliciter arte / sculpsit ebur.*

11. Expressieve woordorde; ‘Versteckspiel’

(1). Bv. in Horatius, *Serm. I*, 5, 71-4 (meer bepaald v. 72) *Tendimus hinc recta Beneventum, ubi sedulus hospes / paene macros arsit dum turdos versat in igni; / nam vaga per veterum dilapso flamma culinam / Volcano summum properabat lambere tectum*: de verwarrende woordorde van v. 72 weerspiegelt de opwindning van de ijverige gastheer (= *sedulus hospes paene arsit dum macros turdos in igni versat*); daarop volgt dan nog een ongewoon verheven / epische formulering van de brand (vgl. Plessis – Lejay).

(2). Boeiend is de volgende passage waarin Horatius een spelletje verstoppertje spelen uitbeeldt en op zijn beurt verstoppertje speelt met de lezer: *Carm. I*, 9, 18-24 *Nunc et campus et areae / lenesque sub noctem susurri / composita repetantur hora, // nunc et latentis proditor intumo / gratus puellae risus ab angulo / pignusque dereptum lacertis / aut digito male pertinaci*. Vergelijk hiermee Ovidius, *Epist. Her. 5*, 135 vlgg. *Me Satyri celeres (silvis ego tecta latebam) / quaesierunt rapido, turba proterva, pede / cornigerumque caput pinu praecinctus acuta / Faunus in immensis, qua tumet Ida, iugis*³⁵⁹.

IV. Parentheses

Parentheses, die uiteraard ook in het proza voorkomen, kunnen o.a. twijfel, ongeloof of spot uitdrukken en zorgen vooral voor een nauwer contact met de lezer en eventueel voor een meer vertrouwelijke toon. De parenthese heeft van de ene kant te maken met de parataxis die supra aan bod kwam in punt II en van de andere kant met de woordorde die behandeld werd in punt III.

*Een belangrijk en boeiend werk in dit domein is *Die Parenthese in Ovids Metamorphosen und ihre dichterische Funktion* van M. von Albrecht (1963). In hoofdstuk I katalogeert v. Albrecht alle parentheses vanuit syntactisch-metrisch oogpunt, d.w.z. volgens hun plaats in het vers, zowel binnen het zinsverband als binnen de versstructuur. De parentheses beginnen en / of eindigen in de regel bij hoofdcésuren. Ook de vragen welke woorden en partikels de parenthese inleiden en in welke types zinnen de parentheses geformuleerd zijn komen hier aan bod. De hoofdstukken II-IV zijn nauw met elkaar verbonden; v. Albrecht bekijkt de parenthese hier achtereenvolgens vanuit syntactisch-psychologisch oogpunt, vanuit esthetisch oogpunt en, ten slotte, binnen de epische traditie en als middel

in de communicatie met de lezer. V. Albrecht stelt zeer goed Ovidius' vaardigheid in het licht evenals de efficiënte wijze waarop hij bij de lezer interesse en meeleven opwekt³⁶⁰.

*Verscheidene medewerkers aan de bundel **Colloquial and Literary Latin* (2010, uitgegeven door Eleanor Dickey en Anna Chahoud) betogen dat parentheses in vele gevallen omgangstaal oproepen; zij hebben het over “a colloquial feature”: zie T. Reinhardt (2010) over *ut opinor, opinor, credo, inquam* en *ut dico* in Lucretius; S. J. Harrison (2010) over Vergilius, *Aen. IV, 116 (advertē), Aen. X, 67 (esto)* en *Aen. XII, 813 (fateor)*; ook m.b.t. *XII, 797-9 Mortalin decuit violari vulnere divum ? / Aut ensem (quid enim sine te Iuturna valeret ?) / ereptum reddi Turno et vim crescere victis?* (*mortalin = mortaline*; Juppiter is in gesprek met Juno) heeft Harrison het over “a conversational parenthesis”; van de 65 parentheses in *Aen. I-VI* komen er 46 voor in stukken directe rede; zie ook Kathleen M. Coleman (2010) over “parenthetical remarks” in Statius, *Silvae* en Nigel M. Kay (2010) over “interjected asides or parentheses” in Martial's epigrammen, meer bepaald *puto, crede mihi / mihi crede, rogo, fateor* etc³⁶¹.

V. Epitheta ornantia

“Een *epitheton ornans* is een adjectief dat in vaste verbinding met een substantief, met name een eigennaam, gebruikt wordt tot kenschetsing of versiering” (zo lezen we in ‘van Dale’). Het gaat om min of meer vaste, geijkte epitheta. Ze zijn minder gangbaar in de Latijnse dichtkunst dan in de Griekse, waar de rapsodische traditie en Homerus op dit punt een sterke invloed uitoefenden. Het gebruik ervan wordt tegengewerkt door het streven naar *variatio*, maar in de hand gewerkt door het zoeken naar vaste patronen. Later trad een zekere verstarring op. Zie hierover Quintilianus II, 9.

Voorbeelden: van de ene kant *Saturnia Iuno*: Ennius; 7 x in Vergilius' *Aen.*, bv. *Aen. III, 380* en *IX, 2*; verder *Aen. VII, 691 At Messapus, equum domitor, Neptunia proles* (*equum domitor*: Homerisch epitheton van Messapus + *Neptunia proles* adj. i.p.v. gen. van bezit, zie supra); Tibullus I, 10, 57 *lascivus Amor* en Ovidius, *Am. III, 1, 43 lascivi mater Amoris*; vgl. Horatius, *Carm. II, 11, 7 lascivos amores*; Ovidius, *Ars II, 497*; Martial's XIV, 187, 1 (Maltby *ad Tib.*); Ovidius, *Epist. Her. 15, 179 mollis Amor*; en ook nog Ovidius, *Am. I, 7, 18 casta Minerva* en *Met. III, 252 pharetratae..Dianae* (cf. *pharetra*: ‘pijlenkoker’, Grieks leenwoord, poëtisch). Verder frequent *atra Mors, dirae Parcae, pallidus Orcus*

(voorbeelden uit de grammatica van Menge; en bv. Tibullus I, 3, 4-5 tweemaal *Mors atra*; 10, 33 *atram..Mortem*).

Van de andere kant Catullus 67, 25 *caeco flagrabat amore*; Lucretius III, 59 *honorum caeca cupido*; Ovidius, *Am.* I, 7, 44 *caeca..ira*; Vergilius, *Aen.* IX, 445 *placidaque ibi demum morte quievit* (zie Servius: *aut proprium est mortis epitheton* (cf. *Aen.* VI, 522) *aut ex affectu pereuntis dictum est, qui cum amico moriebatur*; geciteerd door Dingel *ad loc.*); IX, 633 *cava tempora* (inzake gewone kaken (verschillend Lucretius VI, 1194: *cava* over de kaken van een zieke); Tibullus II, 1, 20 *celerēs..lupos*; Ovidius, *Am.* I, 7, 20 *pavido..metu*; *Am.* I, 7, 55 *gracilis..harundo*).

Vergelijk ook nog Horatius, *Ars* 123-4 *Sit Medea ferox invictaque, flebilis Ino, / perfidus Ixion, Io vaga, tristis Orestes*.

Verschillend is Ovidius, *Met.* XIV, 85 *quasque rates Iris Iunonia paene cremarat*; Iris wordt hier *Iunonia* genoemd omdat ze hier handelt in opdracht van Juno. Vgl. Statius, *Silv.* V, 1, 103 *Iunonia virgo*³⁶².

VI. Amplificatio en copia verborum et figurarum (Maurach: 'Mehrfachbeschreibung' § 27-31) vs *brevitas*

We wezen er in verband met de syntaxis op dat sommige bijzonderheden te maken hebben met het vermijden van korte woorden die niet veel aan de betekenis van een zin toevoegen en andere bijzonderheden te maken hebben met amplificatie. In algemene termen kan men stellen dat de verbreding (en intensifiëring) van een voorstelling van zaken en van formuleringen en *copia verborum* geregeld zowel het Latijns proza, en dan met name de redekunst, als de Latijnse dichtkunst kenmerken. Wat met name de Latijnse epiek betreft is het verschil met de moderne lyriek op dit punt groot (Zie verder over *amplificatio* Lausberg (1990) o.a. § 406 *congeries* (vgl. ook infra !) en over *copia verborum et figurarum*, register s.v. *copia*; het tegengestelde van *copia* is *brevitas*.)

Uiteraard zijn er belangrijke verschillen tussen de afzonderlijke dichters: bij Lucanus en Seneca *Trag.* bv. is *amplificatio* in een of andere vorm ruimer aanwezig dan bij Vergilius. In het geval van een auteur als Seneca *Trag.* hebben we geregeld te maken met complexe vormen van intensifiëring van de formulering (zie supra). Bij Vergilius springen de talrijke tweeledige formuleringen in het oog.

Tweeledigheid (Maurach § 30 ‘zweifacher Beschreibung’) is ook aanwezig in de volgende voorbeelden uit Ovidius en Lucanus:

Ovidius, *Met.* III, 144-5 *iamque dies medius rerum contraxerat umbras / et sol ex aequo meta distabat utraque;*

Lucanus I, 540-2 *Ipse caput medio Titan cum ferret Olympo, / condidit ardentem atra caligine currus / involvitque orbem tenebris gentesque coegit / desperare diem* (en zie Maurach § 28, p. 24; maar het tweede lid –*que ... -que* is zelf ook tweeledig).

Uit Ovidius citeert Maurach in § 31, p. 26 ook een ‘Tripelbeschreibung’: *Met.* I, 89-90 *Aurea prima sata est aetas, vindice nullo, / sponte sua, sine lege fidem rectumque colebat* (negatief – positief – negatief).

We citeren drie voorbeelden van *amplificatio* uit Silius II (vgl. Bernstein):

II, 33-5 *Tarpeios iterum scopulos praeruptaque saxa / scandatis licet et celsam migretis in arcem, / nullo iam capti vitam pensabitis auro* (een fors dreigement van Hannibal; herhalingen i.v.m. het Capitool: *Tarpeios..scopulos, praerupta saxa* en *celsam ...in arcem*).

II, 247-9 *At viduus teli et frustrato proditus ictu / pernici velox cursu rapit incita membra / et celeri fugiens perlustrat moenia planta* (v. 247 tweeledige formulering; in de vv. 248-9 drie adjectieven voor ‘snel’ (*pernici, velox, celeri*) en ook nog *cursus, rapit, incita, fugiens*; over Theron die Hannibal vruchteloos tracht te ontvluchten) (zie voor beide voorbeelden Bernstein (2017) *ad Sil.* II, p. XLV).

Zie bv. ook nog Silius II, 446-8 *Eminet excelso consurgens colle Saguntos, / quam circa immensi populi condensaque cingunt / agmina certantum pulsantque trementibus hastis* (i.v.m. de dichte drommen die Saguntum omsingelen; *Saguntos = Saguntus = Saguntum*).

In deze drie voorbeelden gaat het niet om amplificatie zonder meer, de *amplificatio* is telkens functioneel.

VII. Over enkele andere stijlfiguren

Bepaalde stijlfiguren zijn typisch voor de poëzie, andere worden veelvuldiger en vrijer aangewend door de dichters. Zie hierover Quintilianus VIII, 6, 17 (meer bepaald over metaforen) en ook VIII, 6, 40 (dichters wenden *epitheta frequentius*

et liberius aan dan de prozaschrijvers). Het is niet mogelijk en ook niet nodig of zinvol hier alle stijlfiguren te overlopen die een grotere rol spelen in poëzie dan in proza. We beperken ons tot enkele typische en opvallende punten.

1. De alliteratie

(1). Ze komt o.a. opvallend dikwijls voor bij Ennius. De Romeinen lijken overigens een ingewortelde voorliefde te hebben gehad voor de alliteratie, assonantie en paronomasie, zoals o.a. blijkt uit een vergelijking met het Grieks. Zie bv. Ennius, *Ann.* 46 Skutsch *repente recessit* en Lucretius II, 130 *retroque repulsa reverti*; zie bv. ook het grafschrift van Naevius *immortales mortales si foret fas flere / flerent divae Camenae Naevium poetam* en zie ook supra § 3³⁶³.

(2). Meermaals treft men expressieve alliteraties aan, bv. Ovidius, *Met.* III, 481 *percussit pectora palmis* (de *p*-klanken laten horen wat *percutere palmis* zegt); vgl. Seneca, *Tro* 64 / *ferite palmis pectora et planctus date* /; Lucanus VII, 44 *qui te non pleno pariter planxere theatro*; verder Ovidius, *Met.* XV, 249 *inde retro redeunt, idemque retexitur ordo* en later Prudentius over de verrijzenis *Apotheosis* 1073 *omne revertenti reparata in membra redibit*. Let later bv. op de expressieve functie van *m*-, *n*- en *l*-medeklinkers en van de *o*- en *u*-klinkers in het openingsvers van Ausonius' *Mosella* (zie Green *ad loc.*): *Transieram celerem nebuloso flumine Navam*; daarenboven zijn de aanzet en het slot van het vers verbonden door de *a*-klanken. Klanken kunnen deels een rol spelen in het verbinden van de woorden van een vers en deels een expressieve waarde hebben, bv. Ovidius, *Met.* VI, 312 *liquitur, et lacrimas etiam nunc marmora manant* (*l l m m* verbinden de woorden van het vers en *ma* ondersteunt *manant* expressief).

Men mag niet uit het oog verliezen dat alliteraties en assonanties dikwijls een rol spelen in het verbinden van de woorden van een vers / verzen, m.a.w. in de compositie van verzen. Zie bv. Tibullus II, 1, 83-4 *Vos celebrem cantate deum pecorique vocate / voce*; Ovidius, *Met.* II, 104 *propositumque premit flagratque cupidine currus*; en Martialis I, 44, 1 *Lascivos leporum cursus lususque leonum*.

Zowel van het expressief gebruik van klanken als van het compositorisch gebruik biedt de christelijke dichter Prudentius tal van niet te miskennen voorbeelden: zie bv. *Cath.* 7, 94-5 *nimbos crepantes et fragosos turbines / vibrans tonantum nube flammaram quatit* (over het kraken en rollen van de donder) en 128-9 *quam murmuranti fine fluctus frangitur / salsosque candens spuma tundit pumices* (over het ruisend en schuimend openspatten van de golven op de kustrotsen)³⁶⁴.

(3).Ik vestig ook nog de aandacht op een bijzondere vorm van alliteratie, bv. in Ovidius, *Remedia amoris* 91-2 :

Principiis obsta: sero medicina paratur,
cum mala per longas convaluere moras.

Kenney (2002) noteert hierbij p. 49 (deels op basis van Henderson): « *sero...moras* enclose a sentence articulated by « the dispersed alliteration of the three key words *medicina, mala, moras* and fetching up on the paradoxical idea of a disease's « convalescing. »

(4).Ik heb geen aparte rubriek voor de onomatopee voorzien, maar vermeld hier Ovidius' bekende nabooting van het kwaken van de kikkers in *Met.* VI, 376 *quamvis sint sub aqua, sub aqua maledicere temptant.*

2.Latijnse dichters opteren geregeld voor een **apostrofe** (*allocutio*): de auteur wendt zich af van zijn lezer of toehoorder en spreekt de persoon of de zaak aan waarover hij het op dat ogenblik heeft. De apostrofe laat toe uiteenlopende metrisch-technische problemen op te lossen of te voorkomen³⁶⁵. Daarmee is niet gezegd dat ze niet ook is gebruikt als een meer emotionele / betrokken formulering; deze stijlfiguur is dikwijls een “veicolo..di forte pathos” (Lanzarone *ad Lucan.* VII). De apostrofe is reeds te vinden in Homerus, maar ze is er zelden. In de hellenistische poëzie werd ze tot manier.

(1).In het Latijn werd deze stijlfiguur geëxploiteerd door Catullus, o.a. 4, 13 en 68, 105-7; deze apostrofen zijn meer dan een metrische kunstgreep, ze zorgen voor een warme / gemoedelijke toon (zie Kroll). Ook in het epyllion *Ciris*, geschreven in de stijl van de neoteri, speelt de apostrofe een opvallende rol: zie vooral de verzen 191-205: 191 *Nise pater* etc.; 195 vlgg. *Gaudete, o celeres... volucres* (de auteur van de *Ciris* richt zich, vooraleer hij de wandaad van Scylla vertelt, in een apostrofe tot Nisus, haar vader, en tot de vogels, in het bijzonder de mensen die in vogels zijn veranderd – Scylla en Nisus zullen zelf ook in vogels veranderen) en verder 286 vlgg. (de voedster richt zich in een apostrofe tot Minos, die de ondergang van haar dochter (*nata*) betekende en ook die van haar voedsterdochter (*alumna*) zal veroorzaken) en 293 vlgg (de voedster tot haar overleden dochter Britomartis).

(2).Vergilius wendt de apostrofe spaarzaam en doelgericht aan, bv. om de sympathie van de lezer te vragen in een pathetische scène of om variatie in een kataloog te brengen. Voorbeelden: *Aen.* IX, 446-50 *fortunati ambo* (tot Euryalus

en Nisus, in het kader van een pathetische vertelling); *Aen.* X, 429-430 *Sternitur Arcadiae proles, sternuntur Etrusci / et vos, o Graius imperdita corpora, Teucrici* (Let in deze verzen op: *proles* archaïsme, collectief enk.; de anafoor *sternitur, sternuntur*; *Graius* poëtische tegenhanger van *Graecus* (dat nooit in Vergilius voorkomt); *Graius* voor de cesuur, *Teucrici* aan het slot van het vers; *corpora* synecdoche voor personen; *imperditus* negatief geadjektiveerd participium, type woord geliefd door Vergilius, hier voor het eerst betuigd. De apostrofe komt hier voor bij het uitwerken van een pathetisch thema: het gaat om de Trojanen die Troje overleefd hebben en nu in Italië sneuvelen; vgl. XII, 544-5 en Harrison *ad loc.*). Zie ook nog *Aen.* III, 369-73 *Hic Helenus caesis primum de more iuvenicis / exorat pacem divum vittasque resolvit / sacrati capitibus, meque ad tua limina, Phoebe, / ipse manu multo suspensum numine ducit, / atque haec deinde canit divino ex ore sacerdos* (Horsfall: “V. lends some variety, interest, solemnity to the occasion by an anastrophe”)³⁶⁶.

Horatius, *Serm.* I, 5, 24 *ora manusque tua lavimus, Feronia, lympa*: metrische redenen spelen mee (*Feroniae* lang-lang-kort-lang is metrisch niet mogelijk) + de wat meer verheven stijl van dit vers (aldus Kiessling – Heinze; let op *lympa* voor *aqua*); + variatie bij het opsommen van de stopplaatsen op weg naar Brundisium.

Ovidius, die kwistig met de apostrofe is, maar vooral Propertius wenden ze volgens een aantal commentatoren dikwijls mechanisch aan om metrische problemen op te lossen. Een paar voorbeelden: Propertius III, 2, 7-8 *quin etiam, Polypheme, fera Galatea sub Aetna / ad tua rorantis carmina flexit equos*; Ovidius, *Am.* III, 2, 15-6 A, *quam paene Pelops Pisaea concidit hasta, / dum spectat vultus, Hippodamia, tuos* (adj. *Pisaeus*: bedoeld is Oenomaus, de koning van Pisa in Elis, de vader van Hippodamia); v. 27-8 *Invida vestis eras, quae tam bona crura tegebas; / quoque magis spectes - invida vestis eras*; in v. 42 wordt het stof, *pulvis*, aangesproken; zie ook nog vers 71 *Quid facis, infelix ?*; *Ars* II, 561 vlgg.: in het verhaal over Mars, Venus en Vulcanus spreekt de dichter Sol, Neptunus en Vulcanus aan; in v. 575 ‘berispt’ hij Sol, in v. 589 vlgg. wijst hij er Vulcanus op dat hij de zaken met zijn aanpak alleen maar verergerd heeft; *Rem.* 605 *Sithoni, tunc certe vellem non sola fuisses* (*Sithoni*: vocatief van *Sithonis*, -*idis*, de dochter van Sithon, koning van Thracië; een uiting van Ovidius’ betrokkenheid bij het gebeuren, een intens moment); *Met.* I, 438-440 *illa quidem nollet, sed te quoque, maxime Python, / tum genuit, populisque novis, incognite serpens, / terror eras*; VIII, 239-240 *unica tunc volucris nec visa prioribus annis / factaque nuper avis, longum tibi, Daedale, crimen* (vocatief i.p.v. een datief);

IX, 185 *Cerbera* (voor een onbruikbare genitief). Sommige apostrofen zijn echter onmiskenbaar meer dan een metrische oplossing: zie bv. Ovidius, *Am.* I, 15, 28 *culte Tibulle !*

(3). Lucanus' epos *Bellum civile* is mijlenver verwijderd van dat van Homerus. Hij levert geregeld commentaar op de gebeurtenissen en komt ook zeer dikwijls persoonlijk tussen via een apostrofe. Hij richt zich tot zijn personages, met name de hoofdpersonages Pompeius en Caesar (bv. VII, 803-8), maar verder bv. ook tot plaatsen, met name Thessalia, *Fortuna* etc (zie Lanzarone *ad VII*, p. 15-7).

Statius richt zich geregeld tot Amphiarus, de held met wie hij in zijn *Thebais* sympathiseert (zie Parkes *ad Theb.* IV, 236-7). Zie bv. ook nog Silius II, 636 *Vos etiam primo gemini cecidistis in aevo* (en Bernstein) naar het voorbeeld van Vergilius, *Aen.* X, 390 *Vos etiam, gemini, Rutulis cecidistis in arvis....* En later bv. de bijbelepiek en Paulinus van Périgeux en Venantius Fortunatus in hun epische dichtwerken over het leven van de heilige Martinus³⁶⁷

(4). Iets bijzonders is de aanspreking van het boek dat de dichter uit handen geeft: zie Horatius, *Epist.* I, 20; Ovidius, *Trist.* I, 1, 1 *Parve – nec invidio – sine me, liber, ibis in Urbem* ; vergelijk Martialis I, 3, 1-2 *Argiletanas mavis habitare tabernas, / cum tibi, parve liber, scrinia nostra vacent* (*Argiletanus*: zich op de *Argiletum* bevindend); I, 70, 1; III, 5, 1-2 *Vis commendari sine me cursurus in urbem, / parve liber, multis, an satis unus erit ?* (vgl. Ovidius !). In I, 96, 1 *Si non molestum est teque non piget, scazon* en VII, 26, 1 richt Martialis zich tot het vers in kwestie, de *scazon*.

(5) Let daarnaast ook nog op de 'Selbst-Anrede', het aanspreken van zichzelf !

3. **Enumeratio** of **congeries**: een opsomming / een kataloog van woorden is typisch voor "the jeweled style" van de dichters van de Late Oudheid (zie Roberts 1989 *passim*, in het bijzonder p. 59 vlgg.). Ik geef een paar voorbeelden:

Sidonius Apollinaris, *Carm.* 9, 95-100

Non hic Herculis excolam labores,

cui sus, cerva, leo, Gigas, Amazon,

hospes, taurus, Eryx, aves, Lycus, fur,

Nessus, Libs, iuga, poma, virgo, serpens,

Oete, Thraces equi, boves Hiberæ,

luctator fluvius, canis triformis

portatusque polus polum dederunt.

(*praeteritio*; hendecasyllabi over de werken van Hercules; ik beperk me tot het volgende: *cui*: synzesis; *Gigas*: een Gigant; *Eryx*: een berg en een stad op Sicilië; *Lycus*: de naam van verschillende rivieren in Azië; *fur*: Cacus; *Nessus*: een centaur die door Hercules gedood werd; *Libs, -is*: iemand uit Libië; *iuga*: de kolonnen van Hercules; *virgo*: Hesione, de dochter van Laomedon; *Oete / Oeta*: berg in Thessalië waarop Hercules zichzelf levend verbrandde; *boves Hiberæ*: de runderen van de reus Geryon; *polus*: ‘het hemelgewelf’; de tweede maal: ‘de hemel’.)

Een extreem voorbeeld biedt Venantius Fortunatus, *Vita Martini* II, 73-79, waar een exuberante maaltijd wordt beschreven. Voorbeelden van uiteenlopende lengte vindt men bv. bij Prudentius. Vergilius biedt niet veel *enumerationes* en ze zijn steeds korter dan een vers.

4. **Figura etymologica** (een ww. + een etymologisch verwant object of bijwoordelijke bepaling), geliefd in de archaische periode, bij Vergilius dikwijls gebruikt om een verheven sfeer te creëren. Voorbeelden: *Aen.* VI, 247 *voce vocans* (en Austin *ad loc.*); VII, 192-3 *patriaque Latinus / sede sedens*; VII, 707 *agmen agens* en XII, 457 *agmen agit*. Harrison tekende bij *Aen.* X, 873 *atque hic Aenean magna ter voce vocavit* op: “the *figura etymologica*.. is solemn and archaic in tone”. Zie bv. ook nog Tibullus II, 1, 83-4 *vocate / voce* (en Maltby: “this *f.e.* is epic in tone with a long literary history going back to Homer, *Od.* XIX, 545”); verder verwijst hij nog naar Ennius, *Ann.* Lucretius, Vergilius en Ovidius).

In de marge hiervan wil ik er op wijzen dat de Latijnse dichters geregeld een **etymologisch spel** spelen met verwijzingen naar **Griekse** woorden.

5. In het geval van een **hypallage** (= enallage, bv. Maurach § 63; “transferred epithet”) wordt een adjectief bij iemand of iets anders geplaatst dan bij diegene of datgene waarbij het inhoudelijk / logisch hoort³⁶⁸. Aan de basis liggen metrische, eufonische en ‘poëtische’ motieven (het leggen van een bepaalde klemtoon). Veeleer te vinden in verheven stijl; bv. slechts eenmaal in Vergilius’ *Ecl.*, namelijk in 9, 46 (zie Clausen *ad loc.*). Beroemd is³⁶⁹ Vergilius, *Aen.* VI, 268 *ibant obscuri sola sub nocte per umbram*. Andere voorbeelden zijn Catullus 51, 11 *gemina teguntur / lumina nocte* (*gemina* hoort grammaticaal bij *nocte*; onzekere tekst; sappische strofe); Ovidius, *Met.* VI, 50-1 *Perstat in incepto*

stolidaeque cupidine palmae / in sua fata ruit; VIII, 676 *et de purpureis conlectae vitibus uvae*; Valerius Flaccus II, 288 *altae per opaca silentia noctis*. Zie ook nog Lucanus II, 65; 107; 249-250.

Lucretius I, 473 *numquam* 475 *clara accendisset saevi certamina belli* bevat een dubbele hypallage; hetzelfde geldt voor Vergilius, *Aen.* X, 230 *nos sumus, Idaeae sacro de vertice pinus* (zie Harrison *ad loc.* : “Vergil is particularly found of such exchanges”). Vergelijk Ovidius, *Met.* I, 39 *fluminaque obliquis cinxit declivia ripis* (Kenney³⁷⁰: vers uit Ovidius’ beschrijving van de overgang van chaos naar kosmos; wellicht suggereert Ovidius met de dubbele hypallage, en met zin voor humor, wat die overgang zoal inhield.)

6. Litotes (HO-SZ Stilistik § 32, p. 777-9 en Maurach § 217-8, p. 150-1)

Een litotes is een retorische figuur waarbij men een negatieve omschrijving aanwendt in plaats van een positieve formulering. Metrisch handig en dikwijls te vinden bij dichters, bij Horatius, bv. *Carm.* III, 13, 1-2 *O fons Bandusiae splendidior vitro, / dulci digne mero non sine floribus*, en bij anderen, is *non sine* (vgl. Hofmann 1985, p. 310-1). Let verder bv. nog op *nec non* en *nec non et* die supra vermeld werden bij de partikels.

7. Perifrase (*circumlocutio / circumscriptio*; zie ook VI supra !) als “a grander equivalent of x”; daarnaast metrische redenen.

(1). Vergilius vermijdt in de *Aeneis* dikwijls gewone werkwoorden door parafrazen te gebruiken met *dare*: *Aen.* X, 870 *cursum dare* (voor *currere*); *Aen.* XII, 341 *neci dare* (voor *occidere*) (“a high-sounding periphrasis”, aldus Tarrant *ad loc.*); verder XII, 367 *fugam dare* (voor *fugere*; verschillend *fugam dare* bv. in *Aen.* VII, 24!); *Aen.* XII, 437 *defensum dare* (voor *defendere*). Zie ook nog *Aen.* XII, 81 en 441 *dicta dare* (*Haec ubi dicta dedit* formulair; zie Tarrant *ad loc.*)³⁷¹. Zie daarnaast ook Lucretius IV, 41 en Ovidius, *Met.* XI, 524 (en Hofmann 1985, p. 385, n. bij § 144: “il *dare* perifrastico appartiene alla lingua raffinata”).

(2). Men treft *corpus* en *pectus* aan in de perifrastische aanduiding van personen: bv. Vergilius, *Aen.* VII, 649-50 *Filius huic iuxta Lausus, quo pulchrior alter / non fuit excepto Laurentis corpore Turni*; *Aen.* X, 151 *violentaque pectora Turni*; Silius III, 475 *corpora ... virum*; IV, 575 *fugientum corpora*; Statius, *Theb.* IV, 152 *pectora* (en Parkes *ad loc.*); *Theb.* VII, 495-6 *cara sororum / pectora*. Enigszins verschillend *Ciris* 202-3 *o pulcherrima quondam / corpora* (i.v.m. Philomela en Procne ?).

(3). En zie verder i.v.m. Mercurius: Statius, *Theb.* I, 293 *Cyllenia.. proles* (de god werd geboren op de berg Cyllene in Arcadië); II, 1 *Maia satus aliger*; en i.v.m. Proserpina, godin van de onderwereld, de dochter van Ceres: Vergilius, *Aen.* VI, 138 *Iunoni infernae*; evenzo Statius, *Theb.* IV, 526-7 *Stygiae. . / Iunonis* en Claudianus, *Rapt.* I, 2-3 *profundae.. Iunonis*. Verder een meer bizarre variant Statius, *Theb.* IV, 459-460 *profundae ./ Cereri*; Statius vermijdt blijkbaar Proserpina bij name te noemen. Men kan een perifrasede gebruiken om een kwalijke naam te vermijden maar bv. ook een eufemisme.

Zie bv. ook nog Ovidius, *Am.* III, 3, 17 *Cepheia virgo* (i.v.m. Andromeda, de dochter van koning Cepheus); *Epist. Her.* 1, 63 *antiqui Neleia Nestoris arva* (*Neleius*: Nestor is de zoon van Neleus); *Met.* III, 198 *fugit Autoneius heros* (Actaeon, de zoon van Autonoe).

In de *Ciris*, v. 62 treft men *Maeoniae...chartae* aan over de epen van Homerus, in Ovidius, *Trist.* II, 377 wordt Homerus aangeduid met *Maeonides* (*Maeonis, -idis* is Lydië, het gebied waar de dichter geboren zou zijn). En zie verder infra sub VIII³⁷²!

8. De stijlfiguur **polyptoton** (*trductio*) moeten we in het kader van onze beperkte selectie van stijlfiguren zeker vermelden aangezien ze nauw verbonden is met het feit dat het Latijn een flecterende taal is. Stricto sensu gaat het om het kort na elkaar herhalen van hetzelfde naamwoord in verschillende naamvallen (vgl. voor de term Maurach 1989 § 19 OR, p. 17; en p. 18: uitbreiding van het fenomeen typisch dichterslijk; zie verder HO-SZ Stilistik § 11, p. 707-8), bv. Plautus, *Asinaria* 495 *lupus est homo homini*. Dikwijls in Lucretius en Ovidius, Vergilius is terughoudender. Enkele voorbeelden van polyptota uit Ovidius: vooreerst *Epist. Her.* 20, 229-230 *appeteres talem vel non iurata maritum; / iuratae vel non talis habendus erat* (het dubbele polyptoton gaat hier samen met een contrast); in het geval van *Ars* I, 99 *spectatum veniunt, veniunt spectentur ut ipsae* hebben we te maken met een verbale variant van de stijlfiguur. Verbindingen van adjectieven vindt men, op een paar types na, hoofdzakelijk bij dichters; zo bv. Horatius, *Serm.* II, 6, 79-81 *olim / rusticus urbanum murem mus paupere fertur / accepisse cavo, veterem vetus hospes amicum*.

9. Ook de **prolepsis** komt hoofdzakelijk voor in de dichtkunst; het gaat om de (anticiperende) toeschrijving van een eigenschap aan een persoon of een zaak die deze eigenschap pas verwerven als resultaat van het proces aangeduid door het werkwoord van de zin. Met name het adjectief wordt proleptisch gebruikt, vooral

sinds de Augusteïsche periode, toen meer bepaald Propertius en Ovidius de prolepsis graag hanteerden. Een van de redenen voor het gebruik is misschien de wil om hypotaxis te vermijden (Görler 1985, p. 270).

(1).Zie bv. Vergilius, *Aen.* III, 236-7 *tectosque per herbam / disponunt ensis*; *Aen.* VII, 349-51 *Ille inter vestis et levia pectora lapsus / volvitur attactu nullo fallitque furem / vipeream spirans animam* (cf. Servius correct; *ille* = de slang die Allecto op Amata afstuurde; vertaling Bellessort: “et à son insu lui souffle une haleine vipérine qui excite sa fureur”); *Aen.* VII, 508-510 *Vocat agmina Tyrrhus, / quadrifidam quercum cuneis ut forte coactis / scindebat rapta spirans immane securi* (*quadrifidus*: zie supra; *cuneos cogere*: ergens wiggen indrijven; *immane*: onz. acc. van een adjectief als bw., zie supra); *Aen.* VII, 626-7 *Pars levis clipeos et spicula lucida tergent / arvina pingui subiguntque in cote securis*; Ovidius, *Met.* I, 182-4 *Non ego pro mundi regno magis anxius illa / tempestate fui, qua centum quisque parabat / inicere anguipedum captivo bracchia caelo* (*centum* hoort bij *bracchia*; *anguipedes*: reuzen wier voeten de vorm hebben van slangenstaarten; er is sprake van de Giganten uit I, 151 vlgg.).

(2).Vergelijk hiermee ook nog *Aen.* VII, 189-91 *coniunx* (cf. Servius: ‘*coniunx*’ *vero non quae erat sed quae esse cupiebat*); vgl. III, 331; IX, 138 *coniuge praerepta* en X, 722 *pactae coniugis*.

10. **Tmesis** (zie o.a. HO-SZ § 114, p. 217). Afgezien van een oud type dat voorkomt in gebedsteksten en waarbij een persoonlijk voornaamwoord in een werkwoordsvorm wordt geschoven, zoals bv. in *ob vos sacro* (zie Festus, p. 190, 2 Müller), kent het Latijn enkel nog artificiële vormen van tmesis, vrijwel uitsluitend in de dichtkunst.

(1).Vroeger (zie ook nog Maurach 1989, p. 94, n. 74) rekende men bij Ennius met een aantal artificiële gevallen van tmesis die elke redelijke grond missen, bv. de splitsing van een niet-samengesteld woord, zoals bv. *cere..brum* (zie nu *Ann., Spuria* 5 Skutsch en p. 66)³⁷³.

(2).Iets anders is uiteraard Ennius, *Ann.* 371 *de me hortatur*. Onder de fragmenten van Lucilius treft men bv. 1152 Krenkel *conque tubernalem* aan. Bij Lucretius is tmesis nog vrij courant. Vooral het volgende uit Plautus afkomstige type komt er voor: I, 452 *seiungi seque gregari*; I, 651 *diseictis disque sipatis (metri causa)*. Verder bv. nog II, 1104 *exanimatque indignos inque merentis* (*in-* privativum; vgl. ook nog Ovidius, *Met.* XII, 497) en verschillend VI, 393-5 *et potius nulla sibi*

turpi conscius in re / volvitur in flammis innoxius inque peditur / turbine caelesti subito correptus et igni (zie Bailey, Lucretiused., vol. 1, p. 123)³⁷⁴.

(3). Vergilius is er spaarzaam mee: hij gebruikt tmesis omwille van de poëtisch-archaische kleur en om metrische redenen. Meermaals in samenstellingen met *super-*, *circum-* en *-cumque*: bv. *Ecl.* 6, 6 *super tibi erunt*; *Aen.* VII, 104 *circum.. volitans*; 559 *super..est*; 589-90 *circum..fremunt*; *Aen.* XII, 61-2 *Qui te cumque manent isto certamine casus / et me, Turne, manent* (Tarrant wijst er *ad loc.* op dat de tmesis het parallelisme *te-me* duidelijker maakt, parallelisme dat ook aanwezig is in de herhaling van *manent* op dezelfde plaats in het vers). Vergelijk ook *Georg.* II, 349 *inter enim labentur aquae*. Daarnaast biedt Vergilius ook nog *Aen.* IX, 288 *inque salutatam* (*in-* privativum); X, 794 *inque ligatus* (= *illigatusque*; en Harrison *ad loc.*; Horsfall: «mannered tmesis») en *hac..tenus* (*Aen.* V, 603 en VI, 62; vgl. ook Ovidius, *Met.* V, 642 en Boemer *ad loc.*)³⁷⁵.

Uit Horatius stip ik *Serm.* II, 6, 95-6 “*quo, bone, circa, / dum licet, in rebus iucundis vive beatus*” aan (*quo – circa* ‘daarom’; *quocirca* komt voor als één woord en daarnaast in twee delen gesplitst, zie OLD); uit Ovidius nog de volgende voorbeelden van het type met *cumque*: *Met.* VII, 584 *quo se cumque acies oculorum flexerat*; *Am.* II, 14, 40 en ook nog *Trist.* II, 77-8 *A ! ferus et nobis crudelior omnibus hostis, / delicias legit qui tibi cumque meas*, etc. Tibullus en Propertius bieden geen voorbeelden van dit type tmesis dat Ovidius gebruikt heeft; ze bieden geen tmesis tout court (zie Platnauer 1971, p. 103)³⁷⁶.

(4). Op een bepaald ogenblik heeft men dit procedé laten vallen, het procedé verdween grotendeels in de zilveren eeuw. Vgl. in de Late Oudheid wel nog Prudentius, *Psych.* 4478 *qua se cumque fugax trepidis fert cursibus agmen, / damna iacent* (cf. *Aen.* XI, 762). Het gaat in het geval van *qui..cumque* volgens M. Leumann (1947), p. 127 om een zogezegde tmesis en om “ein rein lateinischer poetischer Archaismus”.

(5). Tmesis komt ook meermaals voor in het kader van een enjambement tussen twee hexameters: Lucretius III, 959-60 *ante / quam* etc.; Vergilius, *Aen.* III, 255-6 *ante... / quam*; *Aen.* III, 634-5 *circum / fundimur*; *Aen.* VI, 517-8 *circum / ducebat* en ook *Georg.* IV, 274-5 *circum / funduntur*. Ook meermaals in Horatius: bv. *Ars* 424-5 *inter / noscere*; *Epist.* II, 2, 93-4 *circum / spectemus*. Horatius biedt ook voorbeelden van tmesis tussen het derde en het vierde vers van een sappische strofe, verzen die nauw samenhangen, bv. *Carm.* I, 25, 11-2 *Thracio bacchante magis sub inter / lunia vento*.

Let ten slotte ook nog op *inque vicem*, frequent in de hexametrische poëzie, vooral te vinden bij het begin van een vers in plaats van *et invicem* dat om metrische redenen vermeden wordt. Betuigd vanaf Vergilius, *Georg.* III, 188 en Horatius, *Serm.* I, 3, 141. Zie verder bv. ook nog Ovidius, *Epist.* 17, 182; Prudentius, *Ham.* 930 *inque vicem*. In Lucanus I, 61 *inque vicem gens omnis amet* en VII, 177 *inque vicem voltus tenebris mirantur opertos* is *inque vicem* gelijk aan *inter se*, dat bij niet gebruikt.

(6). Grappig is de wijze waarop Ovidius omspringt met het eventueel aanwenden van een tmesis i.v.m. de naam van de bestemming van *Pont.* IV, 12, 1-16, namelijk Tuticanus (lang – kort – lang; zie verder Platnauer 1951, p. 103). Een bijzondere tmesis met een toelichting van de auteur biedt (de gewezen grammaticus en rhetor !) Ausonius, *Epist.* 15, 36 *villa Lucani - mox potieris - aco.* (*Lucaniacus* ook in *Epigr.* 32, 7). De dichter beroept zich in v. 38 in dit verband in op Lucilius. Zie verder Green *ad loc.* Vergelijk voor de achtergrond de commentaar van Porphyrio op Horatius, *Epist.* II, 2, 93-4 *Lucili more et antiquorum*. Later lezen we in Eugenius van Toledo 70 (23), 10 MGH AA XIV, 262 *instar Lucili cogor disrumpere versus!*³⁷⁷

In Martialis I, 117, 9 lezen we *Argi nempe soles subire Letum*; men vraagt zich af of achter deze ‘tmesis’ van *Argiletum*, de naam van een wijk in Rome, een volkse etymologie schuilgaat (zie bv. Citroni).

11. Ik vermeld hier ook nog het **zeugma** en wijs er op dat sommigen, zoals bv. Kenney (2002, p. 45-7) en, verschillend !, Maurach (1989, § 82-4), een onderscheid maken tussen zeugma en **syллеpsis** (zie ook HO-SZ § 56 ‘zeugma’, p. 831-834). Met syllepsis duidt Kenney een formulering aan waarin een concrete en een abstracte term syntactisch met elkaar verbonden zijn, bv. Horatius, *Carm.* I, 15, 11-12 *iam galeam Pallas et aegida / currusque et rabiem parat*. Vergelijk daarnaast bv. ook Ovidius, *Met.* I, 526 *cumque ipso verba imperfecta reliquit* (*ipso* slaat op Apollo). Kenney is van oordeel dat syllepsis een stijlfiguur is die typisch is voor Ovidius. Met zeugma bedoelt hij een formulering waarin iets uit het ene deel van de formulering in het andere deel moet worden aangevuld; als vb. vermeldt hij Ovidius, *Met.* VII, 348-9 *plura locuturo cum verbis guttura Colchis / abstulit* (*Colchis* = Medea; ook Bömer spreekt hier over een zeugma).

Let ook nog op Tibullus I, 2, 65-6 *Ferreus ille fuit qui, te cum posset habere, / maluerit praedas stultus et arma sequi*.

Meerdere voorbeelden van syllepsis / zeugma treft men ook aan in het dichtwerk van Ausonius: *Ad patrem de suscepto filio* 28 *testamenta magis quam pia vota fovens* (met de klemtoon op *testamenta*); *Mosella* 373-4 *tantus properantibus undis / ambitus aut mores*; *Epist.* 24, 30-1 *quantum oblectamen populi, quae vota bonorum / sperato fraudata bono !* Green heeft het in zijn commentaar op Ausonius bij deze gevallen telkens over een zeugma.

12. Een bijzondere plek nemen in de poëzie de **metonymie** (o.a. de **synecdoche**) en de **metafoor** (*translatio*) in; ze hangen samen met het wezen van de dichtkunst (zie o.a. Cohen 1966, p. 215)³⁷⁸; ik vermeld hier daarnaast ook **images**, **imagery**, **vergelijkingen**.

Een paar gekende voorbeelden van metonymieën zijn Bacchus of Liber voor *vinum*, Ceres voor *frumentum* (Ovidius, *Met.* III, 437-8 *non illum Cereris, non illum cura quietis / abstrahere inde potest*; VIII, 292), Mars voor *bellum*, Neptunus en Thetis voor *mare*, Vesta voor de haard (*focus*; Vergilius, *Georg.* IV, 384), Vulcanus voor *ignis* (*Aen.* VII, 77). Let ook nog op Ovidius, *Met.* XI, 121-2 *Cerealia.. / munera + Cerealia dona*; en in v. 125 *miscuerat puris auctorem muneris undis* (*auctor muneris* is in casu Bacchus = wijn)!

Zie daarnaast bv. *taeda* o.a. ‘bruiloftsfakkel’ voor ‘bruiloft’ ‘huwelijk’ (Pinkster); zie o.a. Ovidius, *Met.* IV, 60-1 *taedae quoque iure coissent, / sed vetuere patres*. En enkele voorbeelden van synecdoche (*pars pro toto*)³⁷⁹: *carina* (‘scheepskiel’), *pinus* (‘spar’, ‘den’; het materiaal waarmee het schip gebouwd is), *prora* (‘voorsteven’, ‘boeg’) en *puppis* (‘achtersteven’) voor schip; *aequor*, *caerulum* en *vada* voor zee. Zie bv. Vergilius, *Aen.* V, 158 *longa sulcant vada salsa carina*; Silius XV, 239 *sulcarunt caerula puppes* (‘de schepen doorkliefd de zee’).

Met name bij metonymieën en metaforen moet onderscheid gemaakt worden tussen originele creaties en ‘figures d’usage’ die tot de gangbare taal zijn gaan behoren. Geïnspireerde dichters verstaan echter de kunst om verbleekte metaforen door een bijzonder gebruik een nieuwe betekenis of glans te geven³⁸⁰.

13. Al lijken de metafoor en de metonymie nog zo typisch voor de poëzie, toch stelt men vast dat dichters van de andere kant meermaals teruggrijpen naar **de vis propria van woorden**³⁸¹, aldus meermaals Vergilius³⁸².

VIII. Geografische, astronomische, mythologische en bijbelse geleerdheid (vgl. Kroll 1964, p. 266 vlgg.)³⁸³

Bij het lezen van Latijnse poëzie dient men rekening te houden met de aanwezigheid van heel wat geografische, astronomische (zie Quintilianus I, 4, 4) en mythologische eruditie. De *poeta doctus* bespeelt de kennis van de lezer en rekent op een gepaste respons. De eruditie kan geïmpliceerd liggen in ongewone geografische benamingen, in omschrijvingen van de namen van personen en zaken (“substitution of names”, antonomasie, *circumlocutiones* – vgl. supra s.v. perifrased) en in typisch dichterlijke particulariserende aanduidingen. Naast metrische factoren speelt het verlangen naar *variatio*, bv. wanneer men dikwijls na elkaar dezelfde persoon moet vernoemen, het verlangen om de sierlijkheid en / of de waardigheid van de zeggings te verhogen; het gaat o.a. om variatie en ornament.

*D. O. Ross heeft het in *Style and Tradition in Catullus* (1969), p. 21 over “mannered geographical descriptions” waarin een aantal composita op *-fer* voorkomen; p. 29 heeft hij het i.v.m. Catullus 61, 27-31 over “the elegance of learned geographical names”. Zie ook zijn register s.v. Geography!

1. (1).Italië kan *Ausonia* genoemd worden (poëtisch graecisme: poëtisch woord i.v.m. de Italianen, inclusief de Romeinen). *Ausonia* en *Ausonius* komen bijna 40 x voor in Vergilius; zie o.a. *Georg.* II, 385 *Ausonii..coloni*. Misschien heeft Vergilius *Ausonidae*, *-dum* in *legio Ausonidum*, *Aen.* XII, 121 zelf gevormd; vgl. Lucanus IX, 999. In Lucanus VII, 33 lezen we *Ausonia..in urbe* ter aanduiding van de stad Rome; vgl. o.a. Ovidius, *Pont.* III, 2, 101; Martialis IV, 8, 86; Statius, *Silv.* IV, 8, 20. Verder wordt Italië ook genoemd *Hesperia* (graecisme; duidt oorspronkelijk het Westen aan, later Italië of ook wel Spanje): bv. Ennius, *Ann.* 20 Skutsch; Vergilius, *Aen.* III, 163 / *Est locus, Hesperiam Grai cognomine dicunt* /; Lucanus II, 196; VII, 283 *Hesperii..rebus*; *Hesperia* is Lucanus’ geprefereerde naam voor Italië (zie Fantham *ad Lucan.* II). Daarnaast vermeld ik ook nog *Saturnia tellus*, bv. in Ennius, *Ann.* 21, ter aanduiding van Italië en *Oenotri*, oorspronkelijk de benaming van een oude bevolkingsgroep in het zuiden van Italië, ter aanduiding van de bewoners van Italië. De alternatieven worden o.a. gebruikt om de prosodisch moeilijke namen *Italia* en *Italus* (zie supra) te vermijden.

Zie wat de Romeinen betreft bv. nog Ausonius, *Epist.* 24, 50 *quae tibi Romulidas proceres vexare libido est*; vgl. Statius, *Silv.* IV, 2, 32 *Romuleos proceres*.

Sicilië noemde men ook *Trinacria* (‘het driehoekige (eiland)’) (vgl. l’Hexagone voor Frankrijk). Zie bv. Vergilius, *Aen.* III, 439-40 *sic denique victor / Trinacria*

finis Italos mittere relicta. / (*mittere* = *mitteris*, passief ind. fut.) en vergelijk Horatius, *Serm.* II, 6, 55-6 “*Quid ? Militibus promissa Triquetra / praedia Caesar, an est Itala tellure daturus ?*” (*triquetrus*: ‘driehoekig’; *triquetra* / (*tellure*) = Sicilië, vgl. Lucretius I, 717; bij Horatius hebben we te maken met een vraag die een voorbijganger stelt aan de dichter).

Parthi en Persae worden door dichters dikwijls door elkaar gebruikt.

(2). Men mag niet uit het oog verliezen dat geregeld een rivier genoemd wordt om een land(streek) aan te duiden: bv. Claudianus, VI *cons. Hon.* 86 *cum Tigride Nilum*; 220 *saevum.. Histrum* (vgl. Ovidius, *Pont.* III, 3, 26 *barbarus Hister*; *Hister*, -*tri* (m): de (benedenloop van de) Donau); 413 *Histrum Rhenumque*.

(3). *Creticus* wordt in de dichtkunst veelal vervangen door adjectieven afgeleid van Kretenzische plaats- en persoonsnamen: bv. Cnosius / Gnosius (strikt genomen ‘van Knossos’): Catullus 64, 172; Vergilius, *Aen.* III, 115 *Cnosia regna* (i.v.m. Minos); Propertius I, 3, 2 *Cnosia* (i.v.m. Ariadne) en II, 12, 10 *pharetra.. Cnosia*; *Ciris* 299 *Cnosia.. spicula* (in v. 300 treft men *Dictaeus* aan, zie infra); Ovidius, *Met.* VIII, 40; vgl. Gnosiacus (strikt genomen ‘van Knossos’): Ovidius, *Met.* VII, 471; Cydoneus (strikt genomen ‘van Cydon’, stad op Kreta): Ovidius, *Met.* VIII, 22; Dictaeus (strikt genomen ‘van de berg Dicta’): *Ciris* 300 / *Dictaeas.. capellas* /; Ovidius, *Met.* VIII, 43; Gortyniacus (strikt genomen ‘van de stad Gortyna’): Ovidius, *Met.* VII, 778; vgl. Gortynius: Catullus 64, 75; *Ciris* 114 *Gortynius heros* (Minos); Lyctius (strikt genomen ‘van Lyctos’, een plaats op Kreta): Vergilius, *Ecl.* 5, 72 ; *Aen.* III, 401; Ovidius, *Met.* VII, 490 *classis.. Lyctia*. Daarbuiten ook nog Cressa: voor het eerst betuigd in Vergilius, *Georg.* III, 345 *Cressamque pharetram*; zie verder o.a. Ovidius, *Am.* I, 7, 16 (i.v.m. Ariadne); Cretaeus: Vergilius, *Aen.* III, 117; Propertius III, 19, 11 en 26 ; Ovidius, *Met.* VII, 434 en IX, 66³⁸⁴.

Evenzo worden Atticus / Atheniensis frequent vervangen door: Actaeus (‘van Acte’, een oude naam van Attica): Vergilius, *Ecl.* 2, 24; *Ciris* 102 *Actaeos inter colles*; Ovidius, *Met.* II, 554 en 720; Cecropis (van Cecrops, de eerste koning van Attica): Ovidius, *Am.* III, 12, 32 *concinet Odrysium Cecropis ales Ityn*; Cecropius: Catullus 64, 171-2 *utinam ne tempore primo / Cnosia Cecropiae tetigissent litora puppes*; *Ciris* 3 *Cecropius ..hortulus* (bedoeld is de κήπος van Epicurus); Ovidius, *Ars* I, 172 en *Met.* VI, 70; Martialis I, 39, 3 *si quis Cecropiae madidus Latiaeque Minervae*; I, 53, 10 *Cecropias... querelas*; vgl. Ausonius, *Epist.* 24, 46

Cecropidum in terris; Mopsopius (van *Mopsopia*, oude naam van Attica): Tibullus I, 7, 54; Ovidius, *Met.* V, 661 en VI, 423.

2. Men denke verder aan aanduidingen als *Tonans* voor Jupiter (in 22 v. Chr. liet Augustus in Rome een tempel bouwen voor *Iupiter Tonans*): in de literatuur voor het eerst in Ovidius, o.a. *Fast.* II, 69-70; *Met.* I, 170; *Pont.* II, 2, 42; verder o.a. in Lucanus, o.a. VII, 42 etc. Soms ook i.v.m. Pluto of Saturnus gebruikt, bv. Statius, *Theb.* XI, 209 *inferno..Tonanti* en Martialis V, 16, 5 *falciferi..templa Tonantis*. Bij de christenen i.v.m. God ! Juvencus (4 x); Prudentius, *Apoth.* 171; *Cath.* 12, 83; *Ham.* 669; *Psych.* 640; *Ham.* 376 *verus Tonans* (cf. verder Blaise!).

Bacchus wordt ook *Lyaeus* genoemd, de god die van zorgen bevrijdt (zie Gr. λύω en de uitleg in Ovidius, *Ars* I, 238-242), bv. in Ovidius, *Am.* III, 15, 17 *corniger increpuit thyrso graviore Lyaeus: / pulsanda est magnis area maior equis* (daarnaast *Lyaeus* metonymisch voor ‘wijn’ in II, 11, 49). Diana heet bij Prudentius, *Symm.* I, 366 *Latonia virgo*; in II, 495 *venatrix..virgo*; en in II, 525 lezen we *silvicolae calamos arcumque puellae*. Zie voor Mars = *Mavors* supra: vocabularium; een bijnaam / titel van Mars is *Gradivus* (werd in de Oudheid in verband gebracht met het ww. *gradi*, in casu ‘s’avancer au combat’): zie bv. Vergilius, *Aen.* III, 35; Ovidius, *Met.* XV, 863 *et invicti genitor Gradive Quirini*; Mercurius wordt in Horatius, *Serm.* II, 6, 5 aangesproken met *Maia nate* (de perifrasede klinkt verhevener; bovendien: *Mercuri*: lang – kort – lang is niet bruikbaar in de hexameter) en in Prudentius, *Symm.* I, 87 omschreven als *Mercurius Maia genitus*; Pluto is in Prudentius, *Symm.* I, 388-9 *arbiter obscuri..Averni* en in *Symm.* I, 357 *Tartareus rex*. I.v.m. Venus gebruikt men o.a. *Cytherea* (het eiland Cythera was aan Venus gewijd); vgl. bv. ook Ovidius, *Fast.* IV, 15 *mota Cytheriaca leviter mea tempora myrto* (en Bömer *ad Fast.* III, 611); *Am.* III, 15, 15 *culte puer puerique parens Amathusia culti* (*Amathusia*: Amathus stad op Cyprus met een tempel van Venus); zelfs *Dione* voor Venus, bv. Ovidius, *Ars* III, 3 (*Dione* is de naam van haar moeder). *Mulciber* is de bijnaam van haar echtgenoot Vulcanus...zie bv. Ovidius, *Ars* II, 577 en daarnaast *Fasti* I, 554.

Voor Aesculapius biedt Ovidius de volgende perifraseden: *Apolline natus* (*Met.* XV, 639); *Apollinea..proles* (*ibid.* XV, 533); *Coronides* (*ibid.* XV, 624); *Epidaurius* (*ibid.* XV, 723); *iuvenis Phoebus* (*ibid.* XV, 642) en *Phoebo nymphaque Coronide natus* (*Fast.* I, 291); voor Hercules (lang-kort-lang) treft men o.a. deze namen aan: Alcides (nakomeling van Alceus): Vergilius, *Ecl.* 7, 61; *Aen.* VI, 801; Ovidius, *Ars* III, 156; Martialis IX, 25, 7; Prudentius, *Symm.* I, 226; verder Amphitryoniades (verwijst naar Amphitryon, de koning van Thebe, de man van

Alcmene; deze laatste is de moeder van Hercules, wiens vader Jupiter is): Catullus 68, 112; Vergilius, *Aen.* VIII, 214; Propertius IV, 9, 1; Ovidius, *Met.* IX, 140; XV, 49; Ausonius, *Protrepicus ad nepotem* 22; Rutilius Namatianus I, 628; *Tiryntius (heros)* (Hercules werd geboren in Tiryns): *Met.* VII, 410 *Tiryntius heros* en *Met.* IX, 66 *Tiryntius*; *Met.* XII, 564 *tendit in hunc nimium certos Tiryntius arcus*; vgl. Vergilius, *Aen.* VII, 662 *Tiryntius* en Prudentius, *Perist.* 10, 239; en zie verder o.a. ook nog Horatius, *Epist.* II, 1, 10 *qui contudit hydram*.

In Ovidius, *Fast.* I, 543-582 (verhaal over Hercules en Cacus) wordt Hercules a.v. ter sprake gebracht: v. 543-4 *heros / ... claviger*; v. 547 *Tiryntius actor* (een *actor pecoris* is een herder); v. 559 *Iove natus* en 575 *Alcides*³⁸⁵.

En let verder op: Vergilius, *Aen.* II, 193 *Pelopea ad moenia* (adjectief *Pelopeus*; het gaat over Argos dat op de Peloponnesus ligt); Ovidius, *Trist.* IV, 4, 67 *virgo Pelopeia* = Iphigenia, achterkleinkind van Pelops; adjectief *Pelopeius*.

Het patronymicon *Aesonides* (bv. Ovidius, *Met.* VII, 164) wijst op Jason, de zoon van Aeson (vgl. ook *Met.* VII, 156 *heros Aesonius*). Het patronymicon *Tyndides*, de zoon van Tyndeus, wijst in de regel, bv. in Claudianus, VI *cons. Hon.* 470, op Diomedes; vergelijk Homerus, Vergilius, Ovidius, Statius.

In Ausonius, *Epist.* 13, 42 heet *Adonis Cinyria proles* (Adonis is de zoon van Cinyras en zijn dochter Myrrha).

Het patronymicon *Aeneadae* wijst in Vergilius, *Aen.* meestal op de makkers van Aeneas, zo bv. in X, 120.

De Muzen / *Musae* worden o.a. *Aonides* genoemd: bv. Ovidius, *Met.* V, 33; Statius, *Theb.* IV, 182-3 (ze hebben te maken met de berg Helicon, gelegen in Aonië, Beotië). De Latijnse dichters hebben het ook over de *Camenae*: bv. Vergilius; Prudentius, *Cath.* 3, 26 en 9, 3; vgl. ook *Camenae* in *Symm.* II, 45-48 *Sic unum sectantur iter, sic inania rerum / somnia concipiunt et Homerus et acer Apelles / et Numa, cognatumque volunt pigmenta, camenae, / idola: convaluit fallendi trina potestas* (het gaat over het feit dat het trio beeldhouwkunst, schilderkunst en dichtkunst heeft bijgedragen tot de verspreiding van het veelgodendom; *Camenae / camenae*: ‘de Camenen’ / ‘de Muzen’ – ‘de dichtkunst’; *pigmentum*: ‘verf’, ‘kleur’).

3. *Amphitrite*, -es, zeegodin, echtgenote van Neptunus, wordt in de Latijnse dichtkunst metonymisch voor de zee gebruikt, voor het eerst in Catullus 64, 11 (zie reeds supra over de metonymie).

4. Dat een goede kennis van de fenomenen die we hier overlopen nodig is, leert een voorbeeld als Ovidius, *Amores* I, 15, een elegie waarin de dichter een aantal onsterfelijke dichters opsomt: o.a. v. 9 *Maeonides* (voor Homerus, die uit *Maeonia*, Lydië, stamt; 6 x te vinden in Ovidius); v. 11 *Ascraeus* (= Hesiodus, afkomstig uit Ascra in Beotië; *Ascraeus* hier substantief, veelal adjectief); v. 13 *Battiades* (= Callimachus benoemde zichzelf met deze term; met *Battiadae* werden de inwoners van Cyrene aangeduid; *Battus* was de stichter van Cyrene). Vergelijk bv. ook *Ars* III, 329-330 *Sit tibi Callimachi, sit Coi nota poetae, / sit quoque vinosi Teia Musa senis* (de dichter van Cos, adj. *Cous*, is Philetas; Anacreon is de dichter van Teos, stad in Ionië, adj. *Teius*). Vergelijk voor *Battiades* ook Catullus 65, 15-6 *Sed tamen in tantis maeroribus.. mitto / haec expressa tibi carmina Battiadae* (*exprimere* betekent hier ‘vertalen’). Zie verder bv. ook nog Ovidius, *Rem.* 373 *Fortia Maeonio gaudent pede bella referri* (*Maeonius* i.v.m. Homerus, vgl. supra *Maeonides*) en Propertius II, 28, 29-30 *et tibi Maeonias omnis heroidas inter / primus erit nulla non tribuente locus* (*Maeonius* met de waarde ‘Homerisch’).

5. Bij de christelijke dichters vindt men, naast *Tonans* voor God (zie supra sub 2 !), i.v.m. God de Vader o.a. Prudentius, *Apoth.* 74 *Verbi sator; Perist.* 13, 55 *Omnipotens genitor Christi deus et creator orbis* en i.v.m. Christus o.a. Prudentius, *Cath.* 3, 1 *crucifer + lucisator; Cath.* 10, 165 *optimus ductor*.

De hel is in de taal van Prudentius o.a. *gehenna* (Hebreeuws): zie *Cath.* 6, 111 en *Ham.* 959 *avida gehenna*; etc.; en *abyssus* (‘peilloze diepte’; christelijk). Verder *Avernus* (een kratermeer in Campanië dat beschouwd werd als een / de toegang tot de onderwereld; Romeins i.v.m. de onderwereld), bv. *Ham.* 127-8 *quin immo gehennae / mancipium, Stygio qui sit damnandus Averno; barathrum* (‘afgrond’, ‘onderwereld’; Grieks-Romeins; vgl. ook Juvencus), *chaos* (o.a. lege ruimte; onderwereld), *inferi, inferna regna, Phlegethon* (een van de stromen van de Grieks-Romeinse onderwereld), *Styx: Cath.* 5, 126; *Ham.* 128 *Stygio.. Averno, Tartarus* (Grieks-Romeins i.v.m. de onderwereld; vgl. Lucretius, Vergilius): *Cath.* 1, 70 etc. en *Tartara* (onz. mv.; vgl. Lucretius, Vergilius): *Cath.* 5, 133; *Apoth.* 638 *abdita Tartara; Psych.* 521 *ditissima Tartara*.

6. Dichters verkiezen, ten slotte, dikwijls particulariserende aanduidingen boven algemene. Horatius spreekt in *Carm.* I, 1, 14 niet zonder meer over de zee of over een woelige zee maar over / *Myrtoum..mare* / (de Egeïsche zee tussen Euboea en Kreta) en in I, 1, 13 niet zonder meer over een (sterk) schip maar over een *trabe Cypria* (*trabs*: zie supra; Cyprus was o.a. bekend om zijn scheepsbouw). Vergelijk

ook nog Ovidius, *Met.* I, 533-4 *ut canis in vacuo leporem cum Gallicus arvo / vidit* etc..

Deel V

§ 10a. Slotbeschouwingen I³⁸⁶

1. Veel bijzonderheden op het vlak van de fonetiek en de prosodie hebben varianten in de uitspraak van het Latijn als basis, veel bijzonderheden op het vlak van de morfologie hebben oudere stadia van het Latijn als achtergrond, bij veel bijzonderheden op het vlak van de syntaxis speelde de invloed van de Griekse dichters een rol. Tal van de in ons overzicht besproken bijzonderheden hebben meer dan één steunpunt (men denke in het bijzonder aan de syntactische bijzonderheden)³⁸⁷.

Wat de taal der Latijnse dichters betreft, springen het vocabularium en de woordorde het meest in het oog. Heel wat andere bijzonderheden, bv. inzake de syntaxis, vallen de lezer pas op bij nader toekijken. In tegenstelling tot deze laatste bijzonderheden zijn stilistische bijzonderheden (zoals alliteraties, hypallage, metaforen etc.) gemakkelijker waar te nemen. Omdat deze stilistische bijzonderheden veelal niet zo strikt en specifiek met de Latijnse taal zijn verbonden als vocabularium en morfologische of syntactische bijzonderheden (en vlot onderkend worden als eigen aan het taalgebruik van dichters in het algemeen), zijn ze in ons overzicht, zoals supra gezegd, niet omstandig aan bod gekomen. Dit wil niet zeggen dat we de impact ervan lager inschatten dan die van het vocabularium en de morfologie of syntaxis. Men mag trouwens niet uit het oog verliezen dat ook gewone woorden, vormen of constructies een bijzondere betekenis of glans kunnen krijgen dank zij de wijze waarop de dichter ze benut. Men denke aan Horatius' woorden over de *callida iunctura* !

Bij dit alles is het van essentieel belang om telkens de bredere textuur van een tekst te bekijken, andere componenten en factoren dan die waarop men op een bepaald ogenblik gefocust is; een passage moet in globo bekeken worden zoals men ook telkens rekening moet houden met het genre waarin de betrokken tekst thuishoort.

Het gaat, ten gronde, om veel meer dan om versieringen: de bijzonderheden die we bespraken of waarnaar we kort verwezen maken deel uit van het specifieke discours van de dichters en van hun wijze om naar de werkelijkheid te kijken³⁸⁸.

2. In zeer veel gevallen is metrische dwang (*necessitas*) of 'Bequemlichkeit' (*commoditas*) een niet weg te cijferen factor bij het opduiken van bijzondere taalfeiten in de Latijnse poëzie. Bepaalde afwijkende vormen of constructies die om metrische redenen ingang vonden gingen na verloop van tijd min of meer tot de gewone poëtische taal behoren en de dichters gaan ze dan ook zonder metrische dwang gebuiken om hun taal een bijzonder uitzicht te verlenen en te onderscheiden van het proza. Zo bv. het poëtisch mv. tot op zekere hoogte³⁸⁹.

De metrische dwang lijkt voor de lezer die geen dichter is iets te zijn waarnaar de dichter zich te schikken heeft en die hij min of meer passief ondergaat. Dit is tot op zekere hoogte wel het geval, maar de taalvaardige dichter weet deze dwang, die hij uiteindelijk zelf heeft gekozen!, te rijmen met zijn bedoelingen³⁹⁰.

Toch mag men wellicht aannemen dat nogal wat afwijkingen er zijn ten gevolge van metrische dwang, m.a.w. er zijn met een welbepaalde oorzaak, maar zonder dat een bijzonder effect werd nagestreefd. In een aantal gevallen heeft men wellicht hoofdzakelijk te maken met de min of meer mechanische opname van afwijkingen en bijzonderheden die in poëzie om een of andere reden gangbaar geworden waren.

Bij de resterende afwijkingen van het algemene taalgebruik, d.w.z. waar de dichter bewust en in vrijheid een afwijking heeft gekozen en ook waar hij dwang met opzet wist te verzoenen, kan men, zoals reeds terloops werd aangeduid, uiteenlopende doelstellingen onderkennen. De dichter kan met het oog op een geconcentreerde zeggingsafstoten wat enigszins gemist kan worden of de meest gedrongene van twee oplossingen kiezen. Van de andere kant stelt men vast dat dichtersrijke zeggingsmeermaals gekenmerkt wordt door *abundantia* en pleonasmen³⁹¹. Herhaling ligt bv. voor de hand bij het uitspreken van een sterke emotie (bv. woede). Dikwijls streeft de dichter emfase na of een verheven zeggings. In nog andere gevallen wenst hij een geliefd verspatroon te bekomen. Met name in het epos, de tragedie en de hogere lyriek wordt in hoge mate *dignitas* / *gravitas* nagestreefd³⁹². In dit perspectief dient ettelijk archaïsme en poëtisme te worden beoordeeld. In nog andere gevallen beoogt de dichter met de gekozen afwijking de expressiviteit te verhogen of een of andere specifieke kleur tot stand te brengen (bv. volkse levendigheid). Ook aan de eufonie moet een belangrijke rol worden toegekend onder wat de dichter voor ogen stond. Verder is er het poëtisch spel, het verlangen om het verwachtingspatroon te doorbreken, de wil om te verrassen. Ten slotte is er ook nog de wens om geraffineerd en verfijnd te

formuleren. Ten eerste en ten slotte dienen alle ingezette middelen om de banaliteit weg te houden en om een zekere aliënatie te realiseren³⁹³.

3. Ik wil nogmaals beklemtoon dat men bij het beoordelen van bijzonderheden op het vlak van het vocabularium, de fonetiek, de morfologie of de syntaxis en stilistiek steeds rekening moet houden met het genre waarin de betrokken tekst thuishoort, met de specifieke context en toon van een passus en van de andere kant bedenken dat niet met elke bijzonderheid een lokaal effect is beoogd; tal van de hier besproken (kleine) afwijkingen vervullen hoofdzakelijk een rol in de algemene transformatie van de prozataal tot poëtische taal. Hoe dan ook het is dikwijls niet mogelijk om in concrete gevallen met zekerheid uit te maken of er een specifiek lokaal effect is nagestreefd³⁹⁴.

§ 10b. Slotbeschouwingen II: de genreverschillen³⁹⁵

1.1. De specifieke kenmerken van de taal der Latijnse dichters zijn tamelijk goed in kaart gebracht³⁹⁶. De Latijnse dichtkunst onderscheidt zich van het literair proza zowel inzake vocabularium als inzake morfologie, syntaxis en stilistiek.

Tal van typische kenmerken van de taal der dichters vindt men in uiteenlopende c.q. in de meeste dichterlijke genres terug, zij het niet in alle genres even dikwijls³⁹⁷. Ik vermeld wat het vocabularium betreft, *verba poetica* (bv. *aequor* voor *mare*, *letum* voor *mors*), substantieven op *-men*, adjectieven op *-osus* en Griekse leenwoorden (bv. *pelagus* en *pontus* voor *mare*). Wat de morfologie betreft, Griekse uitgangen voor Griekse leenwoorden (bv. Horatius, *Carm.* I, 12, 1 *heroa*). Wat de syntaxis betreft het poëtisch meervoud³⁹⁸, meer adjectieven met de genitief, de datief van bestemming (bv. Horatius, *Carm.* I, 28, 10-11 *Orco / demissum*), een ruimer gebruik van de *dativus auctoris*, “a marked reduction in the use of prepositions in poetry compared with prose” (Clackson – Horrocks, p. 226), het aanwenden van de onzijdige accusatief van een adjectief i.p.v. een bijwoord (bv. Catullus 51, 5 *dulce ridentem*) of de keuze voor een bepaling van gesteldheid i.p.v. een bijwoord (bv. Vergilius, *Georg.* III, 538 *nocturnus obambulat*), het transitief gebruik van intransitieve werkwoorden (bv. Vergilius, *Ecl.* 2, 1 *ardebat Alexin*), de uitbreiding van het aantal infinitiefconstructies (o.a. de uitbreiding van het aantal adjectieven met een infinitief). Wat de stilistiek betreft wijs ik vooral op afwijkingen inzake de woordorde, zo bv. de meermaals

voorkomende postpositie van voorzetsels en voegwoorden, het koesteren van bepaalde woordpatronen en de expressieve plaatsing van woorden.

De taal van de Latijnse dichters is uiteraard geen onveranderlijk gegeven, ze heeft een geschiedenis. De poëtische taal heeft zich na het prille begin ontwikkeld in direct contact met de Griekse taal. Ze kreeg vorm met Ennius' overname van de Griekse hexameter, met de overname van de Griekse metra hangen verschillende bijzonderheden samen. Belangrijk in de verdere evolutie waren de *poetae novi* die in het spoor van Callimachus en co opkwamen voor meer verfijning (*urbanitas*). Vergilius nam een aantal verworvenheden van de neoteri over maar plaatste zich met zijn *Aeneis* toch ook bewust in het spoor van Homerus en Ennius' *Annales*. De klassieke dichters gaan in tegen het te erudiete en het vergezochte in de dichtkunst van de neoteri; inzake taalgebruik wordt de klassieke dichtkunst zoals het klassiek proza gekenmerkt door discipline en maat. Veel vernieuwingen in het vocabularium en inzake de syntaxis van de Latijnse dichters gaan terug op Vergilius. Hij speelde ook een cruciale rol in de uitwerking van de poëtische periode, een waardige tegenhanger van de klassieke prozaperiode.

Ik moet er wel op wijzen dat het verschil tussen proza en poëzie in de keizertijd kleiner werd. De *Aeneis* werd onmiddellijk na het verschijnen een groot succes, men leerde op school Latijn aan de hand van Vergilius. Vandaar treft men in woordenboeken bij poëtische woorden geregeld de toelichting 'poëtisch + post-klassiek (proza)' aan. Van de andere kant werd vanaf Ovidius de invloed van de retorica op de dichtkunst groter.

1.2. De verschillen die er inzake het taalgebruik bestaan tussen de verschillende genres van de Latijnse dichtkunst zijn nog niet systematisch in kaart gebracht. Toch zijn ze belangrijk. De verschillen hangen ten dele samen met de gebruikte metra³⁹⁹ en ten dele, ja in grote mate, met de hiërarchie der genres die de Griekse en Latijnse dichtkunst kende. De genres verschillen onderling door hun thematiek, taalregister en stijl. In het artikel 'register', OCD, 3e ed., lezen we o.a. "In selection of vocabulary, Latin poets were influenced by the place of their genre in a hierarchy which ranged from epic at the higher end to epigram at the lower⁴⁰⁰".

Wat de verschillen tussen de genres betreft, moet ik wel wijzen op de toenemende "Kreuzung der Gattungen" of "mélange des genres". Daarnaast zijn er uiteraard individuele verschillen en spelen ook het behandelde thema en de toon van de passage in kwestie een rol.

In de beschrijving die volgt zijn puzzelstukjes uit vele uiteenlopende onderzoeken en filologische commentaren samengelegd. Baanbrekend was het werk van B. Axelson, *Unpoetische Wörter. Ein Beitrag zur Kenntnis der lateinischen Dichtersprache*, Lund, 1945 (en dit ondanks de foute conclusies over zogenaamde ‘prozaïsmen’ in de dichtkunst). Het is overigens zo dat de verschillen die er qua taalgebruik bestaan tussen de verschillende genres het vlotst kunnen afgelezen worden aan het gebruikte vocabularium; het vocabularium biedt de “generic markers” waarop in het onderzoek steeds weer wordt gefocust; in dit domein kan men het best tellen en meten.

Onze korte beschrijving kan niet de volledige Latijnse poëzie overlopen; zo komen o.a. de komedie en de tragedie slechts terloops ter sprake, Ovidius’ *Tristia* en *Epistulae ex Ponto* helemaal niet. Het is slechts een voorlopige schets o.a. omdat niet voor alle typische bijzonderheden van de taal der dichters de verschillen tussen de genres in kaart zijn gebracht.

2. De hogere genres (het epos, de didactiek, de tragedie; Ennius’ *Annales*, Lucretius, Vergilius, *Aeneis* en *Georgica*, etc.) worden gekenmerkt door een gedragen taal.

In de Oudheid werd de didactiek tot de epiek gerekend, maar uiteraard verschilt de didactiek van het verhalend epos. Ook de taal is in zekere mate verschillend; men vindt er niet alleen een aantal specifieke formulaire uitdrukkingwijzen maar ook een meer argumentatieve taal.

2.1. De hogere genres bevatten verhoudingsgewijs meer van de poëtische taalelementen die men aantreft in uiteenlopende genres, ik bedoel: meer van de bijzonderheden waarvan ik er een aantal opsomde onder 1.1⁴⁰¹. Ik voeg daar nog de volgende gevallen aan toe.

Wat de woordkeuze betreft, bv. meer adjectieven op *-eus* (ze komen vooral voor in een meer verheven stijl), de keuze voor een *simplex pro composito* (vooral te vinden in hogere genres; bv. *commemorare* / *memorare* (ThlL, vol. III, s.v. *commemorare* : Caesar 16 / 0 ; Cicero 215 / 4 ; Vergilius 0 / 33 ; Horatius 0 / 4 ; Ovidius 3 / 41), frequenter i.p.v. de genitief van een substantief of naam een afgeleid adjectief (bv. Vergilius, *Aen.* VII, 1 *Aeneia nutrix* en Horsfall : “high poetic use of adj. for gen.”).

Wat de syntaxis betreft, wil ik hier een bijzonder gebruik van de partitieve genitief vermelden (zie HO-SZ § 52, p. 53), van de ene kant Vergilius, *Georg.* I, 478 *sub*

obscurum noctis, van de andere kant Ennius, *Ann.* 84 Skutsch *in infera noctis* en Catullus 63, 16 *truculentaque pelagi* (let ook op het Griekse leenwoord *pelagus*). Daarnaast stip ik ook de Griekse accusatief aan (HO-SZ § 44, p. 36-8) : van de ene kant *indutus* medio-passief + LV (bv. Vergilius, *Aen.* II, 275 *exuvias indutus Achilli* en *Aen.* IV, 518 *unum exuta pedem*), van de andere kant de accusatief van betrekking (bv. Lucretius V, 1223 *divom percussi membra timore*, Vergilius, *Georg.* III, 84 *tremet artus* en *Aen.* I, 320 *nuda genu*)⁴⁰².

2.2. Het epos, de didactiek en de tragedie worden meer in het bijzonder getypeerd door ‘epic compounds’, o.a. composita op *-fer* en *-ger* en composita waarvan het tweede lid een part. praesens is. In Vergilius’ *Aeneis* treft men o.a. de volgende composita aan : *caelifer*, *fatifer* en *aliger*; *omniparens* en *bellipotens*; *fatidicus*, *terrificus*, *velivolus*; *caelicola*, *Graiugena*; *bipennis*; *alipes*; *longaevus* (zie EV, vol. I, ‘composti nominali’). Ook in de *Georgica* treft men nogal wat composita aan, wel veel minder dan in de *Aeneis*, in Vergilius’ *Eclogae* zijn er daarentegen zeer weinig te vinden. Buiten de hogere genres komen dergelijke composita in beperkte mate voor, vooral in meer verheven passages en ook in parodie van de verheven stijl.

Eveneens bijzonder typerend voor de hogere genres, in de epiek en in de didactiek vooral voor Ennius’ *Annales*, Lucretius’ *De rerum natura* en Vergilius’ *Aeneis*, is het gebruik van archaïsmen.

Zie, wat het vocabularium betreft, bv. *gnatus* (Ennius, *Ann.* 44 Skutsch *gnata* ; 8 x bij Vergilius, alleen in zijn *Aeneis*, “an Stellen des hohen Pathos”, aldus Norden bij *Aen.* VI, 116 ; zie verder o.a. *Aen.* X, 469-470 *Troiae sub moenibus altis / tot gnati cecidere deum* en let ook op de archaïsche uitgangen van *cecidere* en *deum*) en *fari* (een verheven woord, in het bijzonder te vinden bij Vergilius, bv. *Aen.* I, 254-6 *Olli subridens hominum sator atque deorum / vultu, quo caelum tempestatesque serenat, / oscula libavit natae, dehinc talia fatur* ; en let ook op *sator* met de betekenis ‘schepper’ ‘vader’ en op het archaïsme *olli* !). In de *Eclogen* of de *Georgica* komen zelden of nooit pure archaïsmen voor.

Ovidius’ vocabularium bevat vrijwel geen archaïsmen meer ; men treft ze uiteraard hoofdzakelijk aan in zijn epos *Metamorphoses*, niet of nauwelijks daarbuiten. Het archaïsche *ceu* bv., dat 24 x bij Vergilius voorkomt (maar niet in de *Eclogae*), komt 9 x voor in de *Met.*, slechts 1 x daarbuiten, namelijk in *Amores* III, 9, 24-5 *Adice Maeoniden, a quo ceu fonte perenni / vatum Pieriis ora rigantur aquis* (duidelijk een verheven passage; let afgezien van *ceu* ook op *Maeoniden*,

vatum, Pieriis..aquis). Bij Catullus vindt men *ceu* alleen in 64, 239 (ed. Fordyce: “belongs to the old epic style”) en bij Horatius in *Carm.* IV, 4, 43 (Axelson, p. 26 en 89).

Men moet zich wel realiseren dat nogal wat archaïsmen omwille van hun frequent gebruik in de dichtkunst mettertijd veeleer werden gepercipieerd als poëtismen dan als archaïsmen en als poëtismen op ruime schaal gebruikt werden. Een vergelijkbare ontwikkeling stellen we vast voor bepaalde archaïsche morfologische vormen en constructies.

Ik wil op deze plaats een aantal morfologische archaïsmen vermelden. Allereerst de uitgesproken archaïsche uitgang *-ai* (twee lange klinkers / lettergrepen), die nog frequent voorkomt bij Lucretius en viermaal in Vergilius’ *Aeneis* (III, 353-5; VI, 747; VII, 464 en IX, 26). Daarnaast vindt men in Lucretius’ *De rerum natura* en in Vergilius’ *Aeneis* ook meermaals archaïsche vormen als *olli* en *ollis* i.p.v. *illi* en *illis*. Deze vormen komen niet voor in Vergilius’ *Eclogae* of *Georgica*.

Vooral in de dactylische verzen van hogere genres vindt men de archaïsche nevenvorm op *-ier* in de pass. en dep. inf. praes. : 48 x in Lucretius (zie ed. Bailey, vol. I, p. 84); 6 x in Vergilius, waarvan 5 x in de *Aeneis*, bv. *Aen.* XI, 242 *farier* ; 1 x in Ovidius, *Met.* Zie daarnaast bv. ook 5 x in Catullus 61 (een aeolisch metrum) en in nr. 68 (elegische disticha), v. 141, dus helemaal niet in zijn polymetrische gedichten of epigrammen (zie ed. Fordyce).

Daarnaast komt *-ier* echter 7 (8 ?) x voor in Horatius’ *Sermones* en *Epistulae*. Vergelijk hiermee het feit dat het archaïsche *quis* ter vervanging van *quibus* 8 (10 ?) x voorkomt in de *Aeneis*, 1 x in de *Georgica*, niet in de *Eclogae*; verder alleen in Catullus’ langere gedichten, maar bij Horatius alleen in zijn *Sermones* en eenmaal in zijn *Epoden* (zie Austin *ad Aen.* I, 95 en zie ook infra 6.1.)!

Ik vermeld in aansluiting hierbij ook nog de volgende bijzonderheid. In de ind. imp. van de vierde vervoeging bedient Lucretius zich op één geval na altijd (zie Bailey, vol. I, p. 83) en bedienen de dactylische dichters van de Augusteïsche en post-Augusteïsche tijd zich dikwijls, vooral onder metrische dwang, van de archaïsche nevenvorm *-ibam* i.p.v. *-iebam*. Zie o.a. Vergilius, *Aen.* VI 468 *lenibat*; VII, 485 *nutribant*; 790 *insignibat*; VIII, 160 *vestibat*; X, 538 *redimibat*; *Aen.* VIII, 435-6 *polibant*. De uitgang *-ibam* is echter niet te vinden in *Eclogae* en *Georgica* wat volgens W. Görler bewijst dat Vergilius zich goed bewust was van de archaïsche klank van de vorm (EV, vol. II, p. 264).

In het klassiek proza is de standaard-uitgang van de 3e pers. mv. act. ind. perf. de jongere uitgang *-erunt* (met een lange *e*). De uitgang *-ere* voor de 3e persoon mv. act. ind. perf., een uitgang die ouder is dan de uitgang *-erunt* (met een lange *e*) bleef steeds voorbehouden aan een verheven stijl en was geliefd in de dichtkunst, vooral in de hogere dichtkunst, iets wat bepaald werd door het feit dat Ennius die uitgang gebruikte in zijn *Annales*. Harrison spreekt *ad Verg. Aen. X, 32* van “a poetic archaism”. Een derde uitgang, *-erunt* (met een korte *e*), een vorm die zoals *-ere* ouder is dan *-erunt* (met een lange *e*), wordt door de dichters naast de twee andere gebruikt om metrische redenen, maar hij komt slecht zelden voor.

In Lucretius treft men ongeveer even dikwijls de uitgang *-ere* aan als de uitgang *-erunt*. In Vergilius, *Aeneis* III telde G. Puccioni⁴⁰³ 13 x de uitgang *-ere* tegenover 4 x de uitgang *-erunt*. Het verschil met de *Georgica*, maar vooral met de *Eclogae*, inzake de frequentie van de uitgang *-ere*, is groot⁴⁰⁴.

Zowel Vergilius als Lucretius wilden met archaïsmen de verhevenheid van hun epische verzen verhogen (vgl. Quintilianus VIII, 3, 24 *et sanctiorem et magis admirabilem faciunt orationem*). Voor Lucretius vormden ze ook een middel om zijn Romeinse lezers warm te maken voor “the very un-Roman philosophy “ van Epicurus.

2.3. Men treft geregeld uiteenlopende poëtische bijzonderheden samen aan, zo bv. in Lucretius I, 32-3 *quoniam belli fera moenera Mavors / armipotens regit* (het archaïsme *Mavors* voor Mars en het epische compositum *armipotens* dat voorheen reeds in Accius voorkwam en later ook te vinden is in Vergilius, *Aen.*); in Vergilius, *Georg.* III, 9 *virum volitare per ora* (de archaïsche genitiefuitgang *-um*; het intensivum *volitare*, dat meermaals opduikt in passages “di tono elevato” (M. Citroni) ; vgl. o.a. Ennius, *Varia* 18 *Vahlen volito vivos per ora virum* ; Lucretius IV, 32 *volitant..per auras* en IV, 221 *volitare per auras*) ; in Vergilius, *Aen.* II, 487-8 *plangoribus aedes / femineis ululant* (adjectief op *-eus* en *ululare* ‘van geschreeuw dreunen’ poëtisch) ; in *Aen.* IV, 306 *deum..genitor* (gen. op *-um* en het poëtisch woord *genitor* voor *pater*) ; in *Aen.* VI, 321 *olli sic breviter fata est longaeva sacerdos* (de archaïsche vorm *olli* voor *illi*, het archaïsme *fari* en het verheven compositum *longaevus*); in *Aen.* IX, 26 *dives equum, dives pictai vestis et auri* (de archaïsche uitgang *-um* en de uitgesproken archaïsche uitgang *-ai*) ; in Ovidius, *Met.* VI, 392 *ruricolae, silvarum numina, Fauni* (de poëtische samenstelling *ruricola* + *schema Cornelianum*, d.w.z. een bijzondere plaats van de bijstelling) ; in Lucanus II, 234-5 *at non magnanimi percussit pectora Bruti / terror* (het compositum *magnanimus* dat geregeld gebruikt werd i.v.m. helden ;

let ook op de plaats van *magnanimi* voor de cesuur en *Bruti* bij het verseinde, vgl. Tarrant *ad loc.*).

3.1. Een aparte plaats wordt ingenomen door het epyllion. We vernoemen in eerste instantie Catullus 64, het Peleusepyllion, een invloedrijk Latijns gedicht gesteld in hexameters. Het epyllion *Ciris* dat is overgeleverd in de *Appendix Vergiliana* is overduidelijk geïnspireerd door Catullus (dat blijkt o.a. uit de diminutieven die er gebruikt worden). Ovidius' *Metamorphoses* vormen in verschillende opzichten een bijzonder epos : de *Metamorphoses* bieden niet één lang verhaal over dezelfde centrale held, maar bestaan grotendeels uit epyllia die chronologisch (en anderszins) met elkaar verbonden zijn tot een *carmen perpetuum*. Het is als epos uiteraard gesteld in hexameters maar door de thematiek en de ingesteldheid van de dichter onmiskenbaar geschreven door een elegisch dichter, alhoewel het verschil met de in elegische disticha gestelde verhalende *Fasti* duidelijk is (vgl. *infra*).

Catullus kiest, in het spoor van Callimachus' λεπτότης-ideaal, bewust voor de kleine schaal van het epyllion, maar het gaat ook om een andere taal; taal en stijl zijn verwant met die van de elegie⁴⁰⁵. Zoals de alexandrijnse dichtkunst bevatten ook de gedichten van Catullus een ruime dosis *doctrina* (vgl. ed. C.F. Fordyce, p. XXI “awareness of a literary past and scrupulous concern for precision of form”; o.a. geleerde allusies).

Catullus' Peleusepyllion is een doorwrocht gedicht (“64 is learned and laborious, a specimen of strictly premeditated art”, aldus W.V. Clausen, p. 187⁴⁰⁶), taal en stijl zijn subjectiever en emotioneler dan die van het grote epos. De technische vernieuwing en de ruimere plaats voor het subjectieve en voor emoties vallen, wat taal en stijl betreft, o.a. af te lezen van uitgebalanceerde woordpatronen (zie *infra*), apostrofen, uitroepen, anaforen en diminutieven, die aldus voor het eerst een plaats krijgen in de epiek (zie *infra* en vgl. ed. Fordyce, p. XX-I).

3.2. Catullus' epyllion (en zijn andere *carmina maiora*) bevatten, zoals men kan verwachten, verscheidene poëtische composita ; daaronder echter “bolder coinages” die de Augusteïsche dichters vrijwel zeker als vergezocht beschouwden. Wat poëtische samenstellingen in Catullus' *carmina maiora* betreft, trok C.J. Fordyce bij n° 63 de aandacht op v. 23 *hederiger*, 34 *properipes*, 51 *erifuga* en 72 *nemorivagus* (Catullused., p.263) en bij n° 64 op v. 52 *fluentisonus*, 125 *clarisonus* en 263 *raucisonus*, 265 *amplifice* en 406 *iustificus* (Catullused., p. 275).

In Catullus' *carmina maiora* komen 29 poëtische composita voor, 35 x gebruikt. Ik vervolledig het plaatje voor wat het Peleusepyllion betreft met gegevens uit *Style and Tradition in Catullus* van David O. Ross (1969, p. 17-22). Het gaat van de ene kant om woorden op *-fer* (*letifer* in v. 394), *-ger* (*coniger* in v. 106), *-potens* (*Iuppiter omnipotens* in v. 171), *-dicus* (*veridicus* in v. 306 / *veridicos..cantus* / en 326 *veridicum oraclum* ; ook tweemaal in Lucretius), *-ficus* (*amplifice* in v. 265 en *iustificus* in v. 406), *-sonus* (o.a. *raucisonus* in v. 263; het woord komt ook voor bij Lucretius, II, 619 en V, 1084), *-cola* (v. 386 *caelicola*, vgl. ook 68, 138 en 30, 4) en *-gena* (o.a. *Troiugena* in v. 355), van de andere kant o.a. om *multiplex* (v. 250 en 304; ook tweemaal in Lucretius), *magnanimus* (v. 85; vgl. 66, 26), *primaevus* (v. 401). De voorbeelden die ik op basis van Ross vermeld zijn stuk voor stuk 'klassieke' vormingen.

Ik blijf, nog steeds in aansluiting bij Ross, namelijk p. 60-63, ook even stilstaan bij de adjectieven op *-eus* in Catullus 64, adjectieven die, zoals supra gezegd, typisch zijn voor een hogere stijl. Het gaat om *aequoreus* (v. 15 ; wellicht een creatie van Catullus zoals ook *virgineus* dat in 66, 14 en 67, 28 te vinden is), *consanguineus* (v. 118), *flammeus* (v. 341 ; vgl. 61, 8 en 122 en 66, 3), *laneus* (v. 316 ; vgl. 25, 10; cf. *lana* ; volgens Ross niet poëtisch an sich, maar wel gepoëtiseerd door de verbinding waarin het is opgenomen : *laneaque aridulis haerebant morsa labellis*), *niveus* (v. 240, 303, 309 en 364 ; en nog viermaal elders in Catullus), *pineus* (v. 10, volgens Ross niet poëtisch an sich, maar mede dank zij de omgeving : *pineae coniungens inflexae texta carinae* ; vgl. 61, 15), *purpureus* (v. 163, 275, 308 ; vgl. 45, 12 waar in v. 11 ook *ocellus* te vinden is), *roseus* (v. 49 en 309 ; en elders nog driemaal in Catullus, o.a. in 55, 12 *roseis..papillis* ; ook driemaal in Lucretius), *saxeus* (v. 61 ; ook viermaal in Lucretius). In totaal treft men in Catullus' *carmina maiora* 13 verschillende woorden op *-eus* aan, 35 x gebruikt !

Zoals men kan vaststellen, komen ook in Catullus' polymetra (de nr. 1-60) afleidingen op *-eus* voor, in totaal 8 die 9 x gebruikt zijn. Daarentegen is er slechts één afleiding op *-eus* te vinden in de epigrammen (zie wat dit laatste punt betreft ook infra!).

Misschien mag ik op deze plaats iets zeggen over graecismen in de Latijnse dichtkunst. Griekse leenwoorden, Griekse uitgangen en constructies behoren tot de "conspicuous ... characteristics that serve to distinguish verse from prose"⁴⁰⁷. Met de neoteri nam het aantal graecismen toe, zowel inzake het vocabularium als inzake uitgangen⁴⁰⁸ en syntaxis. Griekse uitgangen werden gebruikt met het

oog op een meer verfijnde vormgeving en om metrische redenen. Een opvallend grammaticaal graecisme komt voor in Catullus 4, een gedicht in iambische trimeters, vers 1-2 *Phaselus ille, quem videtis, hospites, / ait fuisse navium celerrimus.*

In Catullus' spoor zullen, wat graecismen betreft, de elegische dichter Propertius en Ovidius volgen. Bij Vergilius vindt men Griekse uitgangen vooral in zijn *Eclogae*, bij Horatius komen ze hoofdzakelijk voor in zijn *Carmina*. Vergilius speelde trouwens een belangrijke rol in het verbreiden van Griekse constructies, zo bv. de Griekse accusatief, welke constructies hij wellicht wenste te gebruiken om bij zijn lezer zijn model Homerus in voldoende sterke mate op te roepen.

Ik wil hier ook een stilistische bijzonderheid ter sprake brengen die te maken heeft met de woordorde: de Latijnse dichters werken in de compositie van hun verzen graag een aantal gekoesterde woordpatronen uit, o.a. de spreiding van adjectieven en substantieven in de hexameter volgens het schema abAB of abBA (A staat voor een substantief, a voor een adjectief). Catullus 64 biedt deze patronen het meest frequent, ze laten zijn verlangen naar elegantie en moderniteit zien (Norden heeft het in zijn editie van Vergilius, *Aen.* VI, p. 394 over “die affektierte Zierlichkeit der Neoteriker”): zie bv. de verzen 172-3 binnen 64, 171-176 *utinam ne tempore primo / Cnosia Cecropiae tetigissent litora puppes, / indomito nec dira ferens stipendia tauro / perfidus in Cretam religasset navita funem, / etc.!* (voorbeeld Norden *ibidem*). Vergilius biedt dergelijke patronen vrij dikwijls in zijn *Eclogae*, maar veel minder in zijn *Aeneis*; wellicht vond hij de patronen waarop Catullus zo tuk was, stilistisch iets te geaffecteerd om er zijn ernstig epos al te opzichtig mee op te luisteren (Norden *ibidem*).

3.3. Het verschil tussen de hogere genres epiek, didactiek en tragedie enerzijds en Catullus' polymetra en epigrammen en elegieën anderzijds is groot tot zeer groot. D.O. Ross heeft het i.v.m. de *carmina maiora* van Catullus over “the more serious neoteric poetry” en i.v.m. de polymetra over “the lighter forms of neoteric poetry”. Onder de nrs 1-60, Catullus' polymetra, trek ik hier vooral de aandacht op de lyrische gedichten, d.w.z. gedichten in lyrische metra⁴⁰⁹. De meeste gedichten uit de reeks 1-60, namelijk een veertigtal, zijn gesteld in hendecasyllabi (o.a. nr. 1); de hendecasyllabi worden afgewisseld met andere maten; zo zijn er twee van de polymetra gesteld in sappische strofen (de nrs 11 en 51).

Catullus biedt in de nrs 1-60 naast lichte ook pijnlijk-emotionele gedichten, naast een gedicht als nr. 7 over het kussen, is er ook nr. 11, een bitter afscheid van

Lesbia. De gedichten geven de indruk de spontane uitdrukking te zijn van een bepaalde stemming, maar het zijn bewust geconcipeerde alexandrijnse verzen (W. V. Clausen, p. 194 “studied simplicity” ; p. 205 “an effusion of sentiment” + “a meticulous composition”). Ook de polymetrische gedichten en de epigrammen worden gekenmerkt door *doctrina* (aldus C.J. Fordyce, p. XXI).

Catullus’ polymetra vallen op door een verfrissende stijl, een spits en levendig taalgebruik, kortom een nieuw geluid. W.V. Clausen verwijst p. 187 *ad* nr. 50 *Hesterno, Licini, die otiosi* naar Cicero’s brieven, het ritme van de hendecasyllaben “being so close to that of ordinary cultivated speech”⁴¹⁰.

Men moet daarnaast nog twee zaken voor ogen houden. (1).Onder de polymetrische gedichten komen ook iambische metra voor, o.a. choliamben / hinkjamben, bv. n° 8 *Miser Catulle, desinas ineptire* en de nrs 37 en 39. Het gaat, zoals in het geval van een gedeelte der hendecasyllaben, ten dele om invectieven en spotgedichten.

(2).Velen kennen Catullus in eerste instantie als liefdesdichter. Ik herinner er aan dat een gedeelte van Catullus’ liefdesgedichten gesteld is in elegische disticha ; veelal gaat het om epigrammen (bv. nr. 85 *Odi et amo*), sommige langere gedichten (nr. 68 maar bv. ook nr. 76) gesteld in elegische disticha worden beschouwd als de voorlopers van de Romeinse liefdeselegie.

Zie voor de liefdesgedichten in elegische disticha en voor de invectieven *infra*, respectievelijk in de paragraaf over de elegie en in die over de lagere genres.

3.4. Ik stip aan dat een aantal polymetra en epigrammen van Catullus, namelijk de nummers 8 (*Miser Catulle*) ; 46 ; 51, 13 ; 52 ; 76 en 79 gekenmerkt worden door “Selbstanrede” van de dichter⁴¹¹. Nr. 76 is als monoloog goed vergelijkbaar met nr. 8. Het gaat om bijzonder emotionele gedichten, waarin o.a. pijn, verontwaardiging, wanhoop tot uitdrukking gebracht worden. Vergelijk in de elegie bv. (wel niet ten volle vergelijkbaar) Propertius II, 8, 17-24 (en Enk *ad loc.*).

De dichter Catullus maakt opvallend dikwijls gebruik van diminutieven⁴¹². Ook hier speelt de emotie een rol. Diminutieven komen minder voor in de hogere genres, begrijpelijk aangezien ze typisch waren voor de omgangstaal / volkstaal. Vergilius gebruikt in zijn *Aeneis*, afgezien van woorden als *circulus* en *flagellum* slechts twee diminutieve substantieven en één diminutief adjectief, namelijk *parvulus*. Ook in Ovidius’ *Metamorphoses* is het aantal diminutieven niet erg groot (zie Axelson, p. 42-3).

Door Catullus worden diminutieven geregeld gebruikt met een affectieve waarde (als “terms of endearment”). Voorbeelden van diminutieven bij Catullus zijn *labellum* (als alternatief voor *labrum*), *lectulus* (bv. 64, 88 i.v.m. Ariadne; vgl. *lecticulus* in 57, 7), *munusculum*. Verder biedt Catullus ook nog de adjectieven *aridulus*, *frigidulus* (64, 131), *languidulus*, *pallidulus*.

In totaal biedt Catullus in zijn *polymetra* 45 diminutieven 65 x gebruikt (en in zijn *carmina maiora* 27 diminutieven 36 x gebruikt, zie Ross, p. 23). In Catullus' epigrammen, die in hoge mate aan de Romeinse traditie van het epigram gebonden blijven, vindt men ‘slechts’ 7 diminutieven die 9 x gebruikt zijn (zie D.O. Ross, p. 23-4-5). Een bijzondere plaats neemt het epigram 99 in, gericht tot Juventius, met o.a. *mellitus*, *saviolum*, *tantillum*, *labellum*, *articulus*⁴¹³.

Leerrijk is het gebruik van *ocellus* (H. Tränkle: “ein Kennwort der Liebeselegie”). Men vindt het 7 x in Catullus, 6 x in zijn polymetrische gedichten en eenmaal in c. 64, namelijk v. 60-1 *quem procul ex alga maestis Minois ocellis, / saxea ut effigies bacchantis, prospicit, eheu*. In zijn epigrammen gebruikt Catullus *ocellus* echter nooit, hij gebruikt er alleen *oculus*, namelijk 6 x (zie D.O. Ross) ! Tibullus gebruikt *ocellus* nooit, het komt 18 x voor in Propertius I-II (maar het ontbreekt in III-IV ! vgl. infra!) en 11 x in Ovidius' *Amores* (daarentegen slechts 2 x in *Her.*, 3 x in *Ars* en 1 x in *Fasti*) (cijfers van Axelson, p. 41 en 43; vergelijk Tränkle). *Ocellus* komt dikwijls voor in een erotische context.

3.5. Dat Catullus in zijn polymetra geregeld diminutieven gebruikt is een bekend gegeven. Maar ook in zijn epyllion en in zijn andere *carmina maiora*, treft men vrij veel diminutieven aan, namelijk 27, 36 x gebruikt (D.O. Ross, p. 23). Dat dit het geval is ondanks het feit dat diminutieven een band hebben met de omgangstaal, heeft te maken met het feit dat diminutieven niet zozeer het genre epyllion typeren als wel de neoterische dichter Catullus, die *delicatus* is en elegantie nastreeft. De diminutieven hebben te maken met het programma van de neoteri en van Catullus in het bijzonder (zie Ross, p. 22-24 en voorheen Axelson, p. 39). Van de andere kant treffen we niet alleen in de *carmina maiora* poëtische composita aan maar ook in de polymetrische gedichten (namelijk 14, 15 x gebruikt, zie Ross, p. 18), soms in een ernstige context, bv. Catullus 30 (gesteld in grote asclepiaden), 4 *nec facta impia fallacum hominum caelicolis placent*, soms als parodie van plechtige taal (ed. Fordyce, p. 103 “to give a mock-solemn effect”, bv. 58, 5 *magnanimi Remi nepotes*, zie ook infra). Zowel de diminutieven als de poëtische samenstellingen behoren tot de neoterische stijl van Catullus.

D.O. Ross verdedigt in *Style and Tradition in Catullus* (1969) de opvallende stelling dat Catullus' *carmina maiora* (met o.a. nr. 64, het Peleusepyllion) en zijn polymetrische gedichten ten volle als neoterisch / alexandrijns kunnen bestempeld worden, maar dat zijn epigrammen in elegische disticha grotendeels thuishoren in de traditie van het oude Romeinse epigram en als "unsophisticated" schrill afsteken tegen zijn neoterische gedichten. De tegenstelling die Ross ziet tussen enerzijds polymetra en *carmina maiora* (met daaronder ook enkele gedichten in elegische disticha !) en anderzijds de epigrammen (in elegische disticha) is problematisch en minder extreem dan Ross betoogt⁴¹⁴, maar, afgezien van wat ik *supra* uit de observaties van Ross overnam, is het toch ook opvallend dat het begrippencomplex rond een *foedus amicitiae* (met o.a. *fides*, *pietas*, *benefacta*, *officium*) hoofdzakelijk voorkomt in de elegische disticha en dat de sleutelbegrippen van Catullus' neoterisch stijlideaal (*delicatus*, *elegans*, *facetiae*, *ineptiae*, *lepos*, *sal*, *urbanus*, *venustus*) hoofdzakelijk te vinden zijn in de polymetra⁴¹⁵.

W.V. Clausen wijst p. 205 op een aantal woorden die de stijl en de toon van Catullus' gedichten typeren, meer bepaald *deliciae*, *lepor*, *lepidus*, *illeepidus*, *facetiae*, *infacetus*, *venustus*, *invenustus*, *iucundus*, *elegans*, *inelegans*, *ineptus*, *ludere*, gewone woorden waarvan de meeste in Plautus en Terentius opduiken, maar die bij Catullus een bijzondere gevoeligheid tot uitdrukking brengen.

4.1. Ook het verschil tussen de epiek, de didactiek en de tragedie enerzijds en Horatius' *Carmina* anderzijds is onmiskenbaar. Wel is Horatius' aeolische lyriek een hogere vorm van lyriek dan die van Catullus hendecasyllabi ; Horatius beschouwde zichzelf in zekere zin als de eerste Romeinse lyrische dichter (zie *Carm.* III, 30, 10-14 *dicar.../ princeps Aeolium carmen ad Italos / deduxisse modos* ; en vgl. later Quintilianus). Wel moet men rekening houden met het verschil tussen lichtere *carmina* zoals Horatius' liefdesgedichten enerzijds en bv. zijn eerbetuigingen aan de keizer anderzijds.

4.2. Omdat we met 'hogere lyriek' te maken hebben, schonken we in het bijzonder aandacht aan composita en archaïsmen. In zijn artikel over *composita* in Horatius (EO, vol. II, p. 813-5) telt Traina (na het elimineren van composita als *agricola*, *locuples*, *munificus*, *biremis*) in de *Carmina* (slechts) 12 (poëtische) composita, namelijk 8 waarvan het eerste lid een telwoord is (bv. *bimaris* in *Carm.* I, 7, 2 i.v.m. Corinthe, *triformis* in *Carm.* I, 27, 23-4 en III, 22, 4, respectievelijk i.v.m. het mythologisch monster Chimaera en i.v.m. Diana en *tergeminus* in *Carm.* I, 1, 8), 2 met een verbale component als tweede lid (*naufragus* met een actieve

betekenis in *Carm.* I, 16, 10 *mare naufragum* en *pomifer* in *Carm.* III, 23, 8 i.v.m. *annus* en in IV, 7, 11 i.v.m. de herfst) en 2 bestaande uit twee nominale componenten (*capripes* in *Carm.* II, 19, 4 i.v.m. de saters en *tauriformis* in *Carm.* IV, 14, 25 i.v.m. een stroom, overigens een hapax). In de *Epoden* vermeldt Traina 17, 12 *homicidam.. Hectorem*. Men kan in vrijwel alle gevallen een link met het Grieks aanwijzen. Composita op *-ger* komen niet voor bij Horatius (en evenmin bij Tibullus, wel bij Propertius !). Daarentegen komen er in de *Sermones* en *Epistulae* volgens Traina helemaal geen poëtische composita voor.

Ook het aantal archaïsmen in de *Carmina* is relatief beperkt. Ik vermeld als voorbeelden *Diespiter* in *Carm.* I, 34, 5 en III, 2, 29 (Nisbet – Hubbard : “archaic and dignified”) ; *Mavors* in *Carm.* IV, 8, 23 (in de betrokken passage komt Romulus ter sprake ; daarnaast 9 x Mars elders in de *Carm.*) ; 3 x *duellum* (ook 3 x *duellum* in zijn *Epist.* ; daarnaast 48 x *bellum* in Horatius, o.a. in *Carm.*) ; *proles* 4 x in *Carm.* o.a. IV, 5, 23 *laudantur simili prole puerperae* (waar de dichter het over Rome heeft), 2 x in *Carm. Saec.*, 1 x in *Epist.* (zie verder Bartalucci, EO, vol. II, ‘archaismi’, p. 797-9).

Ik vermeldde in 3.2. reeds dat graecismen, meer bepaald Griekse uitgangen, bij Horatius hoofdzakelijk voorkomen in zijn *Carmina* ; men vindt er overigens merkkelijk meer Griekse eigennamen dan gewone Griekse leenwoorden⁴¹⁶.

Cruciale facetten van Horatius’ lyrische gedichten zijn de woordorde en de zinsbouw; de gedichten zijn als het ware opgebouwd als inlegwerk. *Callida iunctura* is niet toevallig een concept dat Horatius aanvoert in zijn *Ars poetica* 46-48 en men mag het met betrekking tot de schikking van de woorden in zijn *Carmina* in ruime zin interpreteren. Iedere lezer bemerkt het verschil met de woordorde in de hexameters van de epiek en de didactiek en ook met de woordorde in Horatius’ hexameters. De woordschikking valt echter binnen ons bestek, noch voor de epische dichtkunst noch voor Horatius of anderen, in detail behoorlijk te presenteren.

4.3. In de *Carmina* komen volgens de telling van Axelson, p. 40 slechts 5 diminutieven voor, in totaal 7 x gebruikt (verschillende cijfers in ed. Bo, vol. III, p. 216-9 en EO, vol. II, ‘diminutivi’⁴¹⁷) ; hoe dan ook een relatief klein aantal in vergelijking met het aantal in de *Sermones* en *Epistulae*.

De lyrische dichter gebruikt in zijn *Carmina* echter 7 x “the everyday uxor” dat haast volledig afwezig is in de epiek waar in de regel het poëtische woord *coniunx*

gebruikt wordt ! In Vergilius' *Aeneis* komt *uxor* niet voor, het komt meer dan 50 x voor in de elegische gedichten van Ovidius, maar niet in zijn *Metamorphoses*⁴¹⁸!

Maar dat *uxor* zo opvallend aanwezig is in Horatius' lyriek hangt m.i. ook samen met het feit dat Horatius geen romantische lyriek biedt en bovendien 'Gedankenlyrik', een lyriek die duidelijk verschilt van de meer emotionele lyriek van Catullus.

4.4. Vele van Horatius' *Carmina* zijn opgebouwd uit sapfische of alcaïsche strofen⁴¹⁹. Er is een opvallend inhoudelijk en vormelijk verschil tussen beide: de gedichten in sapfische strofen focussen op het private, in de alcaïsche gedichten is ruimte voor het private en het publieke. De reden waarom ik deze subgenres hier kort ter sprake breng is dat er een opvallend vormelijk verschil is inzake de strofen: de sapfische strofe vormt in de regel een geheel op zich (de strofen zijn "sharply self-contained and end-stopped"), de zinnen van alcaïsche strofen lopen gemakkelijk door van de ene strofe in de andere (zie L. Morgan, o.a. p. 188 en p.215-6). De stijlhoogte van de gedichten in alcaïsche strofen ligt iets hoger dan die van de sapfische, maar beide subgenres situeren zich wat de stijlhoogte betreft lager dan de Pindareïsche ode (*ibid.* p. 218 en p. 248).

5.1. *Uxor* treft men, afgezien van Horatius' *Carmina*, ook aan in de elegie: 4 x in Tibullus, 7 x bij Propertius en, zoals gezegd, meer dan 50 x in Ovidius' elegische gedichten.

Voor het overige zijn de verschillen tussen Horatius' *Carmina* en de elegie onmiskenbaar. Maar de elegische dichters onderstrepen dit verschil niet, ze onderstrepen wel, zoals ook Horatius dat doet met betrekking tot zijn *Carmina*, het verschil met de hogere genres, tragedie en epiek⁴²⁰. Een bekende uitlating i.v.m. de positie van de elegie biedt bv. Ovidius, *Am.* III, 1, 39-40 *Non ego contulerim sublimia carmina nostris : / obruit exiguas regia vestra fores.*

Voor de elegische dichters was de liefdesdichter en stilist Catullus op meerdere punten het model. Hij biedt trouwens, zoals gezegd, de eerste voorbeelden van Latijnse liefdeselegieën en ook een gedeelte van zijn epigrammen, bv. de liefdesgedichten, mogen m.i. op deze plaats samen met de elegie vermeld worden, al vertoont de taal van het epigram uiteraard een aantal specifieke trekken.

Men moet ook voor ogen houden dat Ovidius niet alleen subjectieve liefdeselegieën schreef maar ook speelse leerdichten in elegische disticha, o.a. *Ars*

amatoria en *Remedia amoris*, verder de elegische *Epistulae Heroidum* en de *Fasti*, een lang verhalend episch gedicht.

Horatius vond de elegieën van zijn gewaardeerde vriend Tibullus klaagzangen (zie *Carm.* I, 33, 1-2 *Albi, ne doleas plus nimio memor / inmitis Glyceræ, neu miserabilis / decantes elegos, cur tibi iunior / praeniteat fide*). Hij zet zich trouwens in drie van zijn *Epoden* (o.a. 11 en 15) af tegen een elegisch klagen waarin hij als jonge dichter blijkbaar een ogenblik dreigde te vervallen (zie bv. *Epode* 11, v. 12). Ik wil er hier terloops op wijzen dat ook Vergilius de grenzen opzocht tussen bucoliek en elegie, namelijk in zijn *Ecl.* 10.

5.2. Het verschil tussen Horatius enerzijds en de elegie anderzijds komt bv. ook tot uiting in de plaats die de elegische dichters in het spoor van Catullus toekenden aan diminutieven. De klassieke epische dichters en de lyrische dichter Horatius volgden, zoals gezegd, Catullus op dit punt niet, de elegische dichters deden dit wel: Tibullus het minst, de elegische dichter Ovidius meer, maar vooral Propertius. In het *Corpus Tibullianum* treffen we 9 diminutieven aan, 12 x gebruikt; in Propertius' elegieën komen 15 diminutieven voor, in totaal 50 x gebruikt; in Ovidius' *Amores* vinden we 6 diminutieven, 33 x gebruikt, in de *Ars amatoria* 13 diminutieven 34 x gebruikt, in de *Fasti* 10 die in totaal 18 x gebruikt zijn⁴²¹.

Voor de elegische dichters is Catullus een gangmaker, ook zij bouwen graag woordpatronen op. Maar het gaat niet alleen om abAB of abBA patronen. Zo treft men bv. in veel verzen van Tibullus I, 1, een elegie die 78 verzen telt, een opvallende schikking van adjectieven en substantieven aan, met dikwijls het adjectief voor de cesuur en het substantief waarbij dat adjectief hoort op het verseinde; deze schikking komt er 6 x voor in de hexameters, 20 x in de pentameters. Daarnaast komen er nog andere opvallende schikkingen van adjectieven en / of substantieven voor : o.a. 4 x het adjectief vooraan in het vers en het bijhorende substantief op het einde van het vers en ten slotte een substantief vooraan en een corresponderend substantief achteraan in het vers (namelijk in v. 78, het slotvers: *dites despiciam despiciamque famem*).

De Augusteïsche dichters gebruiken dikwijls een inf. perf. i.p.v. een inf. praes. zonder significant betekenisverschil. Het ziet er naar uit dat dit gebruik het meest voorkomt in de elegie. In de elegie is deze inf. perf. een soort manier, "mannerism" geworden. Een voorbeeld biedt bv. Propertius I, 1, 15 *ergo velocem potuit domuisse puellam*⁴²².

5.3. Uiteraard zijn er individuele verschillen (vgl. Quintilianus X, 1, 93 en verder Maltby⁴²³). Ik citeer graag J.P. Elder over de taal van Tibullus: “only fit and proper words are allowed, the words are used in their ordinary sense, the word-order itself is straightforward, the syntax is easy, and the images are reasonable and functional within their immediate context”⁴²⁴. De dichter vermijdt o.a. colloquiale elementen en is spaarzaam met (plechtig klinkende) poëtische composita. Het verschil met Propertius is groot: deze dichter gebruikt, met het oog op een expressieve zeggings, o.a. meer omgangstaal (niet uit *neglegentia* zoals vroeger wel eens gedacht werd !), meer diminutieven (vooral in de boeken I en II), meer composita (bv. *raucisonus* dat voorheen reeds voorkwam in Lucretius II, 619 en V, 1084 en in Catullus 64, 263; nogal wat composita op *-fer* en *-ger*, bestaande, bv. *odorifer* in II, 13, 23, ook te vinden bij Vergilius, en *lauriger* in III, 13, 53 en IV, 6, 54, voor het eerst te vinden bij Propertius), meer Griekse leenwoorden. Geregeld kiest hij met het oog op een sterke zeggings voor een vz-constructie i.p.v. een naamval zonder vz (zie bv. I, 18, 30 *cogor ad argutas dicere solus avis*; II, 27, 11-2 *solus amans novit, quando periturus et a qua morte*). De boeken III-IV verschillen duidelijk van de boeken I-II. Zo daalt het aantal diminutieven en neemt het aantal archaïsmen er toe (dikwijls in mythologische en pathetische passages) evenals het aantal neologismen en ongewone voorzetselconstructies en biedt de dichter vooral in boek IV zeer veel afleidingen op *-osus*, bestaande en nieuwe. Tibullus is een voorbeeld van helderheid en elegantie, Propertius valt op door overvloed, intensiteit en complexiteit⁴²⁵. Ovidius nam in zijn elegische gedichten Tibullus tot voorbeeld maar toch zijn er onmiskenbare verschillen. Ik denk dat men mag stellen dat de taal van Ovidius’ elegische verzen poëtisch meer opgesmukt is dan die van Tibullus. Zo gebruikt hij meer poëtische composita in zijn elegische verzen. Hij wendt ze bv. in zijn *Amores* aan “to add a touch of high-flown poeticism” (zo bv. in II, 17, 32 *populiferque Padus* i.v.m. de Po), op andere plaatsen met het oog op “mock solemnity” (zie infra).

5.4. Ik wil hier ook nog kort wijzen op het verschil tussen Ovidius’ hexametrisch epos *Metamorphoses* en zijn lang elegisch gedicht *Fasti*: zinnen geformuleerd in hexameters kunnen gemakkelijk enkele verzen lang doorlopen; daarentegen heeft Ovidius, nog meer dan zijn voorgangers, de neiging om een elegisch distichon te behandelen als een op zichzelf staand, gesloten geheel. De taal van de *Metamorphoses* is ook verhevener dan die van Ovidius’ elegische gedichten; L. Morgan vergelijkt in dit verband de taal van Ovidius’ twee versies van het verhaal over Daedalus en Icarus. Zo bv. van de ene kant het elegische leerdicht *Ars* II, 77-

8, *Hos aliquis, tremula dum captat arundine pisces, / vidit, et inceptum dextra reliquit opus* (met de typische val die de pentameter kenmerkt, hier meer bepaald terug te vinden in het stoppen van een werkzaamheid), van de andere kant *Met. VIII, 217-220* (in deze laatste verzen treft men o.a. het verheven *aethera carpere* aan en komen de goden ter sprake) (Morgan, p. 347).

6.1. Ik ga nu over tot de presentatie van enkele typische kenmerken van een aantal lagere (sub)genres, namelijk een gedeelte van Catullus' hendecasyllabi en epigrammen, Horatius' satiren en epoden en Martialis' epigrammen⁴²⁶. Kenmerkend voor de hier bedoelde gedichten is het gebruik van omgangstaal, diminutieven en obsceniteiten. "Genre determines the presence or absence of colloquial idioms in literary texts" (Chahoud, in: Dickey – Chahoud, p. 47).

Vooreerst een paar woorden over de polymetrische gedichten en de epigrammen waarin Catullus iemand bespot, beledigt en beschimpt. Zijn hendecasyllabi (men heeft het over "the Catullan metre *par excellence*") worden gekenmerkt door een gevarieerde inhoud ("from the erotic to the scatological", aldus Gaisser, geciteerd door Morgan), een informeel karakter en levendigheid. In de hier bedoelde gedichten vallen de vrijpostigheid en het obscene taalgebruik op (zie Morgan, p. 68). Voorbeelden van invectieve en spot bieden bv. nr. 16 *Pedicabo ego vos et irrumabo* (hendecasyllaben) en de epigrammen nrs 94 *Mentula moechatur*, 105 en 114.

Ik moet op deze plaats vermelden dat Catullus niet alleen affectieve diminutieven gebruikt (zie supra); daarnaast gebruikt de dichter in invectieven en spotdichten diminutieven om genotzucht en verwijfdheid te typeren, zie bv. nr. 25, een gedicht dat in 13 lijnen 6 diminutieven biedt, en nr. 57, dat er 4 biedt in 10 lijnen (Ross, p. 24). In Martialis' epigrammen vallen vooral pejoratieve diminutieven op, o.a. *vetulus* in XI, 71, 1 en *putidulus* in IV, 20, 4, wellicht een creatie van Martialis.

Horatius bestempelt zijn satiren in *Serm. I, 4, 42* zelf als *sermoni propiora* en vergelijkt ze met de verzen van de komedie. Zijn satiren bevatten geregeld omgangstaal, heel wat diminutieven en sommige bevatten een aantal obsceniteiten. In het spoor van zijn voorganger Lucilius speelt Horatius in zijn satiren met de tegenstelling tussen de inhoud ("the meanness of the language or material", L.Morgan, p. 319) en de 'verheven' hexameter die in het epos gebruikt werd om de daden van goden en helden te bezingen.

In Horatius' *Carmina* komen, zoals gezegd, relatief weinig diminutieven voor. Het verschil met de *Epistulae* en *Sermones*, waar men zeer veel diminutieven

aantreft, is zeer groot. Traina telt in Horatius in totaal 54 diminutieven 98 x gebruikt; daarvan 47 81 x gebruikt in de *Sermones* en *Epistulae*, 6 in de *Epoden* (tegenover 9 in de *Carm.* 11 x gebruikt)⁴²⁷. Graecismen zijn in de *Sermones* dikwijls colloquiale woorden of technische termen i.v.m. beroepen en huiselijke voorwerpen.

Ik wil hier ook kort herinneren aan de onverwachte aanwezigheid van een aantal archaïsmen in Horatius' *Sermones* en *Epistulae* (vergelijk *supra* 2.2). In Horatius' *Sermones* treft men 4 x de uitgang *-ier* aan (daarnaast 1 onzeker geval), in de *Epistulae* 3 x (tegenover eenmaal in de *Oden*) (zie EO, vol. II, 'arcaismi', p. 799). Soms liggen de kaarten inderdaad niet zo duidelijk : het archaïsche *quis* ter vervanging van *quibus* komt, zoals gezegd, 8 x voor in de *Aeneis* en niet in de *Eclogae* (Austin *ad Aen.* I, 95; Görler, EV, telt 10 gevallen in de *Aeneis*), maar bij Horatius *quis* = *quibus* alleen in zijn *Sermones*, namelijk 7 x, en eenmaal in zijn *Epoden* (EO, vol. II, p. 798).

Misschien beschouwde Horatius deze vormen veeleer als metrisch geschikte poëtische nevenvormen dan als archaïsmen. Vergelijk voor *-ier* M. Leumann: "Poetismus bei Daktylikern"⁴²⁸; F. Muecke⁴²⁹ ziet een verband met het feit dat Horatius zijn *Sermones* in het spoor van Lucilius schreef. Görler, EV, vol. II, 'Eneide, La lingua', p. 264 noteerde bij *quis* = *quibus* "al tempo stesso lingua parlata e arcaismo" en Muecke merkt op dat dit fenomeen stilistisch niet eenduidig te beoordelen valt⁴³⁰.

Imperitare treffen we aan in *Carm.* I, 15, 25 maar ook driemaal in de *Sermones*; in *Serm.* I, 6, 3-4 *nec quod avus tibi maternus fuit atque paternus / olim qui magnis legionibus imperitarent* (aan het adres van Maecenas) uiteraard als een "arcaismo espressivo, ma senza ironia" (Ronconi) met als model Lucretius III, 1028 *magnis qui gentibus imperitarunt*.

Een aantal van Horatius' *Epoden* (*Iambi* !) hebben met sommige satiren de agressiviteit en grove taal (αἰσχρολογία) gemeen. Zoals in de *Sermones* is er een link met de komedie. Zowel in de *Sermones* als in de *Epoden* wordt omgangstaal o.a. gebruikt om de lagere klasse te typeren. De taal wordt o.a. gekenmerkt door verontwaardigde vragen en pathetische uitroepen. Lindsay Watson wijst o.a. op "that extreme compression of style", op "the contextually significant juxtaposition of differing linguistic registers", op expressieve periodes met herhaaldelijk onderschikking (bv. 5, 11-24 en 9, 1-10) en ook op "the muscular style of the poems"⁴³¹. *Epod.* 8 en 12 focussen op bepaalde sexuele gedragingen; het gaat om

zogenoeten ‘*Vetula-Skoptik*’, een thematiek die ook aanwezig is in de *Carm.* I, 25 en IV, 13; een vergelijking van de betrokken oden en epoden leert veel over de grote verschillen tussen de beide genres qua taal. Vergelijk ook *Epod.* 9, 13-4 *spadonis..rugosis* met *Carm.* I, 37, 9-10 *contaminato cum grege turpium / morbo virorum* ; LindsayWatson heeft het in dit verband over leerrijke “markers of generic differentiation”. Men kan ten slotte ook wijzen op het beperkt aantal lexicaal archaïsmen en diminutieven in de *Epoden*.

Martialis’ epigrammen, vooral gesteld in elegische disticha, hendecasyllabi en choliamben (vgl. Catullus, de dichter die Martialis meer dan andere inspireerde), onderscheiden zich van de hogere genres in eerste instantie door de vele obscentiteiten; de obscentiteiten vindt men met name in invectieven maar ook daarbuiten voor het komisch effect. Verder komen in zijn epigrammen ook veel andere woorden voor die men in de regel niet terugvindt in hogere genres, zo bv. het bijwoord *libenter* (9 x in Martialis, 8 x in Horatius, maar niet in zijn *Carmina*, 4 x in Ovidius, maar slechts eenmaal in zijn *Metamorphoses*, 1 x in Catullus, 2 x in Propertius, zie M. Citroni *ad Martialem* I, 40, 1, in aansluiting bij B. Axelson) en het bijwoord *simpliciter* (8 x in Martialis, daarbuiten hoofdzakelijk in het proza, aldus Citroni *ad I*, 87, 8). Ook leest men in Martialis het soort Griekse leenwoorden dat men niet aantreft in hogere genres (bv. *harpastum* ‘handbal’ of *ophthalmicus* ‘oogarts’); daarnaast woorden afkomstig uit de volkstaal (bv. *salarius* ‘een handelaar in zoute vis’), o.a. om de sfeer van het alledaagse leven op te roepen ; en ook nog woorden afkomstig uit de traditie van de satire, veel neologismen van de hand van Martialis en ten slotte ook wel poëtische woorden, vooral pseudo plechtig gebruikte verheven taal⁴³². Nigel M. Kay⁴³³ onderstreept wel dat in Martialis’ epigrammen, een notoir lager genre (zie XII, 94, 9), omgangstaal nooit zo maar omgangstaal is, Martialis is een *urbanus* die schreef voor *urbani*.

6.2. Wel moet men er rekening mee houden dat er tussen Horatius’ satiren (en ook tussen delen van zijn satiren), tussen Horatius’ epoden (en ook tussen delen van zijn epoden) en ook tussen Martialis’ epigrammen grote verschillen bestaan⁴³⁴. De satiren waarin obscentiteiten voorkomen verschillen in hoge mate van bv. satire I, 5 *Iter Brundisinum* of II, 6, de satire die de fabel over de land- en stadsmuis bevat. Binnen II, 6 treft men in v. 5 vlgg. en 20 vlgg. gebedsformuleringen aan; met omgangstaal heeft men te maken in de korte tussenkomsten en opmerkingen van degenen die Horatius op straat in Rome aanklampen en in de korte replieken van de dichter (vv. 23-4; v. 29; 34 vlgg. ; 51 vlgg. – o.a. korte formuleringen

zonder werkwoord, bv. in v. 55 *si quicquam*); geregeld komt men fraai gecomponeerde verzen tegen, in het bijzonder wanneer de dichter het heeft over wat hij op prijs stelt en over de omgang met zijn vrienden (v. 60 vlgg.) ; let ook op de gestileerde taal van het fabelverhaal v. 79-117 (met in de vv. 79-81 een geliefd procédé uit volksverhalen, een polyptoton, zie Kiessling-Heinze : *Olim / rusticus urbanum murem mus paupere fertur / accepisse cavo, veterem vetus hospes amicum, / asper et attentus quaesitis, ut tamen artum / solveret hospitiis animum*”) en ten slotte de epische parodie in v. 88 en vv. 100-101. De taal die Horatius hanteert in zijn satiren is werkelijk opvallend afwisselend en expressief⁴³⁵.

Ook wat de *Epoden* betreft moet gewezen worden op het feit dat er naast de hoger voor ogen geroepen epoden ook meer ernstige zijn, men denke bv. aan epode 16, wellicht een reactie op Vergilius’ *Ecloga* 4. Men denke daarnaast ook aan de elegische elementen in de epoden 11 en 15. Zoals sommige satiren al aan de *Epistulae* doen denken, doen sommigen epoden al aan de *Carmina* denken. Ook binnen dezelfde epode werkt Horatius soms met erg verschillende taalregisters. In *Epod.* 1 volgt op de prozaïsche taal van de eerste 18 verzen, opvallend verheven taal in de verzen 19-22 (met o.a. de poëtische woorden *implumis* en *adlapsus* in 19-21 *ut adsidens implumibus pullis avis / serpentium adlapsus timet / magis relictis*).

Hetzelfde geldt voor Martialis: er bestaat, uiteraard, een groot verschil tussen epigrammen waarin Martialis zijn gal over iemand uitspuwt en die waarin hij de keizer eert; in deze laatste vindt men ook meer poëtische woorden.

6.3. Ik wil ook niet onvermeld laten dat men omgangstaal soms ook wel aantreft in de hogere dichtkunst, maar de stilistische waarde is niet steeds dezelfde. Colloquiale elementen in de taal van Lucretius worden momenteel eerder bekeken in het licht van zijn didactische intenties dan als slordigheden (zie T. Reinhardt⁴³⁶ over “Syntactic Colloquialism” in Lucretius). Sommige elementen uit de omgangstaal dragen niet langer de stempel van hun herkomst (bv. een aantal infinitiefconstructies, waarbij voor de opname binnen de dichtkunst ook het Griekse voorbeeld een rol speelde). Andere elementen zijn overgenomen om de levendigheid van de omgangstaal te capteren, bv. Vergilius, *Aen.* III, 603 *fateor*, “conversational idiom” in het kader van een *deprecatio*; *Aen.* VII, 116 *heus* (en Horsfall : “markedly colloquial and colourful in tone”) ; XII, 296 *hoc habet* (Tarrant: colloquiaal, hier gebruikt om Messapus’ verachting voor zijn slachtoffer uit te drukken, voorheen enkel in de komedie); evenzo zijn er elementen uit de

omgangstaal overgenomen waar Juno en Venus in het kader van de *Aeneis* emotioneel met elkaar in de clinch gaan⁴³⁷!

6.4. In satiren en epigrammen (maar soms ook in de elegie) is her en der parodie van epische taal te vinden, zie bv. Martialis I, 53, 5 *bardocucullus* ‘een (Gallische) cape van vilt’ (een spottend gebruik van een compositum) ; VIII, 6, 5 *Laomedontae fuerunt haec pocula mensae* (over iemand die pochte met zijn huisraad). Vergelijk daarnaast bv. Ovidius, *Amores* III, 3, 27 *nobis fatifero Mavors accingitur ense* (uiteraard pseudo plechtig); III, 4, 39-40 *In qua Martigenae non sunt sine crimine nati / Romulus Iliades Iliadesque Remus* (let op het plechtige *Martigenae* en op *Iliades* : een zoon van Ilia; cf. R. Maltby⁴³⁸). In Tibullus I, 4, waar Priapus aan het woord is, heeft men te maken met ‘mock didactic’; in v. 44 treft men er *imbrifer* aan.

7. Tussen Horatius’ *Carmina* en zijn *Sermones* bestaan uiteraard grote verschillen. Maar er bestaan ook niet weg te cijferen (kleinere) verschillen tussen zijn *Sermones* en *Epistulae*. Voor wat de stilistische facetten van Horatius’ metriek betreft, heeft N.-O. Nilsson terloops⁴³⁹ (p. 8-10) op de verschillen tussen *Sermones* en *Epistulae* inzake elisies gewezen. Een groot aantal elisies beschouwde Horatius blijkbaar als typisch voor omgangstaal / “Gesprächsstil”. Zijn *Satiren* tellen minder elisies dan die van Lucilius en in zijn *Epistulae* is het aantal elisies nog beperkter dan in de *Satiren*. De *Epistulae* komen in de hiërarchie der genres ongetwijfeld hoger te staan dan de *Sermones*.

8. Afgezien van de woordenschat, het aantal poëtismen en dergelijke meer, is ook de relatie tussen vers en zin in hogere en lagere genres zeer verschillend. Bij het vergelijken van het Peleusepyllion van Catullus (Catullus 64), Vergilius’ *Aeneis* en Horatius’ *Sermones*, stelde Gérald Purnelle⁴⁴⁰ vast dat in Catullus 64 het grootste aantal gevallen voorkomt van convergentie tussen zinnen en verzen (met o.a. “Satzverse”), in Horatius’ *Sermones* convergeren verzen en zinnen het minst, Vergilius’ *Aeneis* is blijkbaar te situeren tussen de twee uitersten.

§ 11. Literatuurlijst

Deze lijst bevat op de eerste plaats titels die ik ruim benut heb en waarnaar ik meermaals verwijs. In de noten werk ik met korte verwijzingen naar deze titels, bv. Arens (1950). Sommige titels zijn vermeld in de voetnoten en hier niet hernomen. (Bekende) filologische commentaren op Catullus, Vergilius, Horatius,

Ovidius etc. werden niet in deze lijst opgenomen; de verwijzingen naar deze commentaren zijn op zich voldoende sprekend (bv. Norden *ad Verg. Aen.* VI).

Wat de gebruikte tekstedities betreft, beperk ik me hier tot het vermelden van de Loeb-volumes van *Remains of Old Latin* uitgegeven door Warmington, de uitgave van Ennius' *Annales* (met commentaar) van de hand van Skutsch, de Lucretiuseditie (met commentaar) van Bailey, de Catulluseditie van Mynors (OCT), de editie van de gedichten van Cicero van de hand van Soubiran (CUF), de Vergiliuseditie van Mynors (OCT), de Horatiuseditie van Borzsak (BT), de Tibullusuitgave van Luck (BT), de Propertiuseditie van Barber (OCT, 2 ed., 1960), de *Ciris*uitgave van Lyne (1978), de uitgave van Ovidius' *Carmina amatoria* van Kenney (OCT), Andersons uitgave van Ovidius' *Metamorphoses* (BT), Boemers uitgave van de *Fasti*, de uitgave van Ovidius *Epist. Her., Pont. en Trist.* in de CUF, de Martialisuitgave van Shackleton Bailey (BT), de Ausoniusuitgave (met commentaar) van Green, de Claudianusuitgave van Charlet (CUF) en de Ennodiusuitgave van Vogel (MGH). In het geval van de archaische dichters, van Cicero's gedichten, van Ausonius en Ennodius is de vermelding van de gebruikte edities o.a. van belang omwille van de specifieke nummering van fragmenten en gedichten, in het geval van een dichter als Propertius omwille van de grote verschillen tussen de edities. Wat de hier niet vermelde teksten betreft, zijn veelal gangbare edities uit de Loeb- en Budéreeksen (CUF) gebruikt.

Ruime bibliografische info vindt men in Lunelli (1980) !

Algemene titels over poëtische taal

Cohen (J.), *Structure du langage poétique*, Paris, 1966.

Jacobson (Roman), *Poésie de la grammaire et grammaire de la poésie*, in: *Questions de poétique*, Paris, 1973, p. 219-233.

Leech (G.N.), *A Linguistic Guide to English Poetry*, London, 1969.

Levin (S.R.), *Internal and External Deviation in Poetry*, in: *Word* 21 (1965), p. 225-237.

Ludwig (H.-W.), *Arbeitsbuch Lyrikanalyse*, Tübingen, 1979.

Posner (R.), *Poetic Communication vs. Literary Language or the Linguistic Fallacy in Poetics*, in: *PTL* 1 (1976), p. 1-10.

Pratt (Mary Louise), *The „Poetic Language“ Fallacy*, in : *Toward a Speech Act Theory of Literary Discourse*, Bloomington, 1977, p. 3-37.

Van Gorp (H.) e.a. (edd.), *Lexicon van literaire termen*, Groningen – Deurne, zevende herziene druk, 1998.

Titels over of i.v.m. de taal van de Latijnse dichters

Adams (James N.), *A Typological Approach to Latin Word Order*, in: *Indogermanische Forschungen* 81 (1976), 70-90.

Adams (James N.) – Mayer (R. G.) (edd.), *Aspects of the Language of Latin Poetry*, Oxford, 1999.

Adams (James N.), *Nominative Personal Pronouns and Some Patterns of Speech in Republican and Augustan Poetry*, in: Adams - Mayer (1999), p. 97-133.

Adema (Suzanne), *Temporal Bases and the Use of the Narrative Infinitive in the ‘Aeneid’*, in: Purnelle - Denooz (2007), p. 7-18.

Albert (Sigrid), *‘Lingua est interpretis animi, enuntiatrice sensuum’*. *De antiquis verbis Latinis quae exeunt in –trix-*, in: *VoxLat* 32 (1996), p. 322-341.

Albrecht (M. von), *Die Parenthese in Ovids Metamorphosen und ihre dichterische Funktion* (diss. Tübingen 1959), Hildesheim, 1963.

Allen (W.S.), *Vox Latina. A Guide to the Pronunciation of Classical Latin*, Cambridge, 1978 (2nd ed.).

Arens (J.C.), *–‘fer’ and –‘ger’: Their Extraordinary Preponderance among Compounds in Roman Poetry*, in: *Mnemosyne*, s. 4, 3 (1950), p. 241-262.

Artigas (Esther) – Riquer (Alejandra de), *‘Hispania’, ‘Hiberia’ y ‘Hesperia’ en los poetas latinos*, in: *Fortunatae* 5 (1993), p. 193-213 (*non vidi*).

Avotins (Ivars), *‘Nequid’ or ‘nequod’ in Lucretius, ‘D.R.N.’ V, 1224 ?* in: *Mnemosyne* 51 (1998), p. 585-590.

Axelsson (B.), *Unpoetische Wörter. Ein Beitrag zur Kenntnis der lateinischen Dichtersprache*, Lund, 1945.

Axelsson (B.), *Unpoetische Wörter. Ein Beitrag zur Kenntnis der lateinischen Dichtersprache*, Lund, 1945.

Babic (Matjaz), *Statistische Bemerkungen zur Sprache Vergils*, in: Freund (2008), p. 259-266.

Baier (Thomas), *Lucilius und die griechischen Wörter*, in Gesine Manuwald (ed.), *Der Satiriker Lucilius und seine Zeit*, München, 2001, p. 37-50.

Bauer (C.F.), *The Latin Perfect Endings – ‘ere’ and – ‘erunt’*, Philadelphia, 1933.

Bednara (E.), *De sermone dactylicorum Latinorum quaestiones*, in : ALL 14 (1906), p. 317-360 en 532-604.

Bednara (E.), *Aus der Werkstatt der daktylischen Dichter*, in : ALL 15 (1908), p. 223-232.

Benediktson (Dale Thomas), *Vocabulary Analysis and the Generic Classification of Literature*, in: Phoenix 31 (1977), p. 341-348.

Bernard (E.), *Die Tmesis der Präposition in lateinischen Verbalkomposita*, Treuchtlingen, 1960.

Bertocci (Davide), *Ancora sulle forme latine del tipo ‘faxo’ / ‘faxim’*, in: Atti del Sodalizio Glottologico Milanese 41-2 (2000-2001), p. 230-4. (*non vidi*)

Bettini (Maurizio), *Weighty Words, Suspect Speech: ‘fari’ in Roman Culture*, in: Arethusa 41 (2008), p. 313-375.

Bickel (E.), *Lehrbuch der Geschichte der römischen Literatur*, Heidelberg, 1961 (2e gewijzigde ed.).

Billerbeck (Margarethe), *Senecas Tragödien. Sprachliche und stilistische Untersuchungen*, Leiden, 1988.

Biville (Frédérique), *Les emprunts du latin au grec. Approche phonétique*, Louvain – Paris, 2 vol., 1990-1995.

Blaise (Albert) – Chirat (Henri), *Dictionnaire Latin-Français des auteurs chrétiens*, Turnhout, 1954.

Blaise (Albert), *Manuel du latin chrétien*, Strasbourg, 1955.

Bo (Dominicus), *De Horati poetico eloquio. Indices nominum propriorum, metricarum rerum, prosodiacarum grammaticarumque* (= vol. III van zijn Horatiuseditie in de reeks CSLP), Torino, 1960.

- Bömer (F.), *Beiträge zum Verständnis der augusteischen Dichtersprache*, in: *Gymnasium* 64 (1957), p. 1-21.
- Bömer (F.), *Ovid und die Sprache Vergils*, in: *Gymnasium* 66 (1959), p. 268-288.
- Block (E.), *The Narrator Speaks: Apostrophe in Homer and Virgil*, in: *TAPA* 112 (1982), p. 7-22.
- Booth (J.), *Aspects of Ovid's Language*, in: *ANRW* II, 31, 4 (1981), p. 2686-2700.
- Brachet (Jean-Paul), *Sur la formation du suffixe –'bilis': étude morphologique et sémantique*, in: *Latomus* 71 (2012), p. 649-667.
- Brenous (J.), *Etude sur les hellénismes dans la syntaxe latine*, Roma, 1965 (= Paris, 1895).
- Brouwers (Johannes Hubertus), *Horatius en Propertius over epiek en lyriek*, diss. Nijmegen, 1967.
- Bruchmann (C.F.H.), *Epitheta deorum quae apud poetas Graecos leguntur*, Leipzig, 1893 (= W.H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, vol. VII).
- Butterfield (David J.), *On the Avoidance of 'eius' in Latin Poetry*, in: *RhM* 151 (2008), p. 151-167.
- Butterfield (David J.), *The Poetic Treatment of 'atque' from Catullus to Juvenal*, in: *Mnemosyne* 61 (2008), p. 386-413.
- Cabrillana (Concepcion), *'Sermo deorum' in Vergil's 'Aeneid': Colloquial Latin?* in: *Journal of Latin Linguistics* 13 (2014), p. 1-39.(non vidi)
- Cairns (Francis), *Generic Composition in Greek and Roman Poetry*, Edinburgh, 1972.
- Calzascia (Sonja Caterina), *I composti nominali con participio presente al secondo membro nell' 'Eneide'*, in: *BStudLat* 39 (2009), p. 123-142.
- Campbell (Bruce), *Textual Functions of Conjunction in Vergil's 'Aeneid'*, in: Rosén (1996), p. 577-584.
- Castillo Herrera (Marina del), *El genitivo - 'ai' en la poesia latina*, in: *Florilib* 21 (2010), p. 103-118 (non vidi).

Castillo Herrera (Marina del), *Los infinitivos pasivos en 'ier' en la literatura latina: de Plautus a Juvenal*, in: *Latomus* 70 (2011), p. 51-66.

Clackson (James), *A Companion to the Latin Language*, Chichester, 2011.

Clackson (James) – Horrocks (Geoffrey), *The Blackwell History of the Latin Language*, Oxford – Malden (Mass.), 2007.

Clauss (Manfred), *Lexikon lateinischer militärischer Fachausdrücke*, Stuttgart, 1999.

Coleman (R.G.G.), *Greek Influence on Latin Syntax*, in: *TPhS* 73 (1975), p. 101-156.

Coleman (R.G.G.), *Poetic Diction, Poetic Discourse and the Poetic Register*, in: Adams – Mayer (1999), p. 21-93.

Coleman (Kathleen M.), *Parenthetical Remarks in the 'Silvae'*, in: Dickey – Chahoud (2010), p. 292-317.

Conrad (C.W.), *Traditional Patterns of Word-Order in Latin Epic from Ennius to Vergil*, in: *HSPH* 69 (1965), p. 195-258.

Conrad (C.W.), *From Epic to Lyric : A Study in the History of Traditional Word-Order in Greek and Latin Poetry*, New York – London, 1990 (samenvatting diss. Harvard in: *HSPH* 69 (1965), p. 347-349).

Conte (Gian Biagio) – Segal (Charles), *The Rhetoric of Imitation. Genre and Poetic Memory in Virgil and Other Latin Poets*, Ithaca (N.Y.), 1986.

Cordier (A.), *Etudes sur le vocabulaire épique dans l'Enéide*, Paris, 1939.

Cordier (A.), *L'allitération latine. Le procédé dans l'Enéide de Virgile*, Paris, 1939.

Cordier (A.), *La langue poétique à Rome*, in : *Mémorial des études latines ... offert à J. Marouzeau*, Paris, 1943, p. 80-92.

Courtney (Edward), *A Commentary on the Satires of Juvenal*, London, 1980.

Courtney (Edward), *'Tum' and 'tunc'*, in : *Prometheus* 29 (2003), p. 235-240.

Courtney (Edward), *The 'Greek' Accusative*, in : *CJ* 99 (2003-4), p. 425-431.

Cremona (Virginio), ‘*Sermo cotidianus*’ e ‘*sermo poeticus*’ in *Catullo*, in: *Aevum* (ant.) 2 (1989), p. 97-127.

Crusius (Friedrich) – Rubenbauer (Hans), *Römische Metrik. Eine Einführung*, München, 1967 (8. Auflage).

Curtius (Ernst Robert), *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Tübingen, 1993, Elfte Auflage (Bern, 1948, Erste Auflage).

Dainotti (Paolo), *Word Order and Expressiveness in the ‘Aeneid’*, Berlin, 2015.

De Carvalho (Paulo), *Cas et préposition en latin (à propos de Virg., ‘En’. I, 1-3)*, in: *Orphea* voce. Cahiers du Groupe de Recherches sur la Poésie latine 1 (1980), p. 23-105. (*non vidi*)

De Carvalho (Paulo), *La grammaire du temps en latin: de l’emploi dit ‘poétique’ de l’infinitif parfait actif ou infectum vs perfectum (...) (à propos de Tibulle I, 1, 46)*, in: *Orphea* voce 4 (1992), p. 99-167. (*non vidi*)

Delachaux (Albert), *La latinité d’Ausone. Etude lexicographique et grammaticale*, Neuchâtel, 1909 (Thèse Lausanne).

De Neubourg (Leo), *La base métrique de la localisation des mots dans l’hexamètre latin*, Brussel, 1986.

Denooz (Joseph), ‘*Adverbia*’: *les adverbes dans la littérature latine*, Liège, 2004.

De Seta (Maria Luisa), *Überlegungen zur Verwendung von Gräzismen in Ovids ‘Amores’*, in: *Gymnasium* 120 (2013), p. 439-460.

Devine (Andrew M.) – Stephens (Laurence D.), *Latin Word Order: Structured Meaning and Information*, Oxford – New York, 2006. (betreft het proza)

Devoto (Giacomo), *Geschichte der Sprache Roms*, Heidelberg, 1968 (Duitse vertaling van ‘*Storia della lingua di Roma*’, ed. riv., Bologna, 1944).

Dickey (Eleanor) – Chahoud (Anna) (edd.), *Colloquial and Literary Latin*, Cambridge, 2010.

Diguet (M.), *La création lexicale par composition nominale dans la poésie de l’époque cicéronienne à l’époque flavienne*, Thèse de doctorat Paris-Sorbonne, 2014 (*non vidi*).

- Drexler (H.), *Einführung in die römische Metrik*, Darmstadt, 1967.
- Duckworth (George E.), *Vergil and Classical Hexameter Poetry. A Study in Metrical Variety*, Ann Arbor, 1969.
- Elder (J.P.), ‘*Tibullus tersus atque elegans*’, in: J.P. Sullivan (ed.), *Critical Essays on Roman Literature, I. Elegy and Lyric*, London, 1962, p. 65-105.
- Ernout (Alfred), *Les adjectifs latins en – ‘osus’ et en – ‘ululentus’*, Paris, 1949.
- ER-TH = Ernout (Alfred) – Thomas (François), *Syntaxe latine*, Paris, 1972 (2e édition, 5e tirage revu et corrigé).
- EO = *Enciclopedia Oraziana*
- EV = *Enciclopedia Virgiliana*.
- Evenepoel (Willy), *Zakelijke en literaire onderzoeken betreffende het ‘Liber Cathemerinon’ van Aurelius Prudentius Clemens*, Brussel, 1979.
- Evenepoel (Willy), *La phrase et le vers dans les ‘Carmina’ de Paulin de Nole*, in: *Studies in the Christian Latin Poetry of Late Antiquity*, Leuven, 2016, p. 279-292 (oorspronkelijk: 1991).
- Evenepoel (Willy), *The Language of the Latin Poetry: The Generic Differences* (2020).
- Facchini Tosi (Claudia), *Neologismi di ‘nomina agentis’ in - ‘tor’*, in: *Euphrosyne* 41 (2013), p. 451-478. (*non vidi*)
- Facchini Tosi (Claudia), *Neologismi di ‘nomina agentis’ in – ‘trix’*, in: *GIF* 65 (2013), p. 149-159.
- Ferri (Rolando), *The Language of Latin Epic and Lyric Poetry*, in: James Clackson (ed.), *A Companion to the Latin Language*, Chichester - Malden (Mass.), 2011, p. 344-366. (*non vidi*)
- Flobert (Pierre), *Traits du latin parlé dans l’épopée: Lucain*, in: Louis Callebat (ed.), *Latin vulgaire – latin tardif IV (...)*, Hildesheim – Zürich, 1998, p. 483-9.
- Flury (P.), *Zur Dichtersprache des Juvenecus*, in: *Lemmata W. Ehlers*, München, 1968, p. 38-47. (*non vidi*)

Foucher (Antoine), *'Historia proxima poetis'. L' influence de la poésie épique sur le style des historiens latins de Salluste à Ammien Marcellin*, Bruxelles, 2000.

Freund (Stefan) – Vielberg (Meinolf) (edd.), *Vergil und das antike Epos: Festschrift für Hans Jürgen Tschiedel*, Stuttgart, 2008.

Fruyt (Michèle), *La grammaticalisation en Latin*, in: Benjamin Garcia-Hernandez (ed.), (...) *Actas del IX Coloquio Internacional de Lingüística Latina*, Madrid, 1998, p. 877-890

Fruyt (Michèle), *L'emploi de 'is, hic, iste, ille, ipse' en latin archaïque et classique*, in: REL 87 (2009), p. 44-75.

Gärtner (Jan Felix), *'Tum' und 'tunc' in der augusteischen Dichtersprache*, in: RhM 150 (2007), p. 211-224.

Gagliardi (D.), *Sui composti nominali in Lucano: Osservazioni di lingua e di stile*, in: P. Esposito – L. Nicastrì (edd.), *Interpretare Lucano: Miscellanea di studi*, Napoli, 1999, p. 87-107.

Gagliardi (Paola), *'Formosus' in Virgilio e dintorni*, in: Eirene 51 (2015), p. 45-58.

Gavoille (Laurent), *'Oratio' ou la parole persuasive: étude sémantique et pragmatique*, Louvain – Paris, 2007.

Gavoille (Laurent), *'Orare' et 'la revendication éloquente' en latin*, in: Ktema 34 (2009), p. 63-72.

Gendre (Renato), *Sull'infinito storico e sulla sua funzione in Orazio*, in: Vincenzo Orioles (ed.), *Per Roberto Gusmani*, Udine, 2012, vol. I, p. 167-180.

Georgacopoulou (S.), *Aux frontières du récit épique: l'emploi de l'apostrophe du narrateur dans la Thébaïde de Stace*, Bruxelles, 2005.

Giordano (Fausto), *La lingua poetica latina : problemi e ricerche*, in: BStudLat 25 (1995), p. 189-205.

Görler (Woldemar), *Beobachtungen zu Vergils Syntax*, in: WüJb 8 (1982), p. 69-81.

Görler (Woldemar), *Eneide, 6. La lingua*, in: *Enciclopedia Virgiliana*, vol. II (1985), p. 262-278.

Görler (Woldemar), *Rowing Strokes : Tentative Considerations on 'Shifting' Objects in Virgil and Elsewhere*, in: Adams – Mayer (1999), p. 269-286.

Gow (A.S.F.), *Diminutives in Augustan Poetry*, in: CQ 26 (1932), p. 150-157.

Grassmann (V.), *Die erotischen Epoden des Horaz. Literarischer Hintergrund und sprachliche Tradition*, München, 1966.

Grilli (Alberto), *Pensiero e tecnicismo lessicale in Lucrezio*, in: Sergio Sconocchia e Lucio Toneatto (edd.), *Lingue tecniche del greco e del latino II (...)*, Bologna, 1997, p. 71-8.

Häfner (E.), *Die Eigennamen bei den lateinischen Hexametrikern* (Progr.), München, 1895.

Hakanson (L.), *Adverbs in Latin Poetry*, in: Eranos 84 (1986), p. 23-56.

Haffter (H.), *Untersuchungen zur altlateinischen Dichtersprache*, Berlin, 1974 (2e ed. = 1934, 1e ed.).

Hampel (E.), *De apostrophae apud poetas Romanos usu*, Diss. Jena, 1908. (*non vidi*)

Harrison (Stephen J.), *The Poetics of Fiction: Poetic Influence on the Language of Apuleius' 'Metamorphoses'*, in: Reinhardt, Lapidge & Adams (2005), p. 273-286.

Harrison (Stephen J.), *'Sermones deorum': Divine Discourse in Vergil's Aeneid*, in : Dickey – Chahoud (2010), p. 266-278.

Heberlein (Friedrich), *Zeitbestimmung und Diskursorganisation : Temporalsätze bei Vergil*, in : Freund – Vielberg (2008), p. 237-258.

Heikkinen (Seppo), *From Persius to Wilkinson : The Golden Line Revisited*, in: Arctos 49 (2015), p. 57-77.

Hellegouarc'h (J.), *Le monosyllabe dans l'hexamètre latin. Essai de métrique verbale*, Paris, 1964.

Herescu (N. I.), *La poésie latine. Etude des structures phoniques*, Paris, 1960.

Hernandez Gonzalez (Fremiot), *La recepción de los helenismos bíblicos en la obra de Juvenco*, in : *Actas del VIII Congreso español de estudios clásicos*, Madrid, 1994, vol. 1, p. 593-599.

Hernandez Gonzalez (Fremiot), *Helenismos biblicos no usados por Juvenco*, in : *Fortunatae* 22 (2011), p. 101-115. (*non vidi*)

Hickson (Frances V.), *Roman Prayer Language : Livy and the Aeneid of Vergil*, Stuttgart, 1993.

Hight (G.), *The Speeches in Vergil's 'Aeneid'*, Princeton, 1972.

Hillen (Michael), *Studien zur Dichtersprache Senecas. Abundanz, Explikativer Ablativ, Hypallage*, Berlin – New York, 1989 (rec. o.a. Margarethe Billerbeck, in: *AAHG* 45 (1992), p. 227-9 en Elaine Fantham, in: *Gnomon* 64 (1992), p. 61-3).

Hine (Harry M.), *Poetic Influence on Prose: The Case of Seneca the Younger*, in: Reinhardt, Lapidge & Adams (2005), p. 211-237.

Hoffer (Stanley), *The Use of Adjective Interlacing (Double Hyperbaton) in Latin Poetry*, in: *HarvSt* 103 (2007), p. 299-340.

Hofmann (Johann Baptist), *La lingua d'uso latina*. Introduzione, traduzione italiana e note a cura di Licinia Ricottilli, Bologna, 1985, 2a edizione aggiornata (vertaling van *Lateinische Umgangssprache*).

Hopkinson (Neil), *Juxtaposed Prosodic Variants in Greek and Latin Poetry*, in: *Glotta* 60 (1982), p. 162-177.

Horsfall (Nicholas) (ed.), *A Companion to the Study of Virgil*, Leiden, 1995.

Housman (A.E.), *Greek Nouns in Latin Poetry from Lucretius to Juvenal*, in: *The Journal of Philology* 31 (1910), p. 236-266 (opgenomen in *The Classical Papers of A.E. Housman*, collected and edited by J. Diggle & F.R.D. Goodyear, vol. II, Cambridge, 1972).

Hübner (Ulrich), *Hypallage in Lucans Pharsalia*, in: *Hermes* 100 (1972), p. 577-600.

Jackson Knight (W.F.), *Ovid's Metre and Rhythm*, in: N.I. Herescu (ed.), *Ovidiana (...)*, Paris, 1958, p. 106-120.

Jackson Knight (W.F.), *Roman Vergil*, Harmondsworth, 1966 (revised edition).

Janssen (Hendrikus Hubertus), *De kenmerken der Romeinsche dichtertaal* (Rede), Nijmegen – Utrecht, 1941.

Jocelyn (H.D.), *The Arrangement and the Language of Catullus' so-called 'Polymetra' with Special Reference to the Sequence 10-11-12*, in: Adams-Mayer (1999), p. 335-375.

Jones (Frederick), *Juvenal and the Hexameter*, in: C. Deroux (ed.), *Studies in Latin Literature and Roman History XIV* (Collection Latomus), Bruxelles, p. 348-364.

Kay (Nigel M.), *Colloquial Latin in Martial's Epigrams*, in: Dickey – Chahoud (2010), p. 318-330.

Kenney (E.J.), *Ovid's Language and Style*, in: Barbara Weiden Boyd (ed.), *Brill's Companion to Ovid*, Leiden, 2002, p. 27-89.

Kerkhecker (A.), *Callimachus' Book of Iambi*, Oxford, 1999.

Kircher-Durand (Chantal), *Création lexicale et structure sémantique du lexique latin: l'exemple des adjectifs en –'eus'*, in: Alfred Bammesberger – Friedrich Heberlein (edd.), *Akten des VIII. internationalen Kolloquiums zur lateinischen Linguistik*, Heidelberg, 1996, p. 440-456.

Kircher (Chantal) - Mellet (Sylvie), *La création lexicale en latin: étude statistique des adjectifs dérivés*, in: Claude Moussy et alii (edd.), *De lingua Latina novae quaestiones (...)*, Louvain, 2001, p. 815-827.

Kleywegt (Adrianus Jan), *Die Dichtersprache des Valerius Flaccus*, in: ANRW II, 32.4 (1986), p. 2448-2490.

Kleywegt (Adrianus Jan), *In eigener Sprache*, in: Ulrich Eigler – Eckard Lefèvre (edd.) *'Ratis omnia vincet': Untersuchungen zu den 'Argonautica' des Valerius Flaccus*, München, 1998, p. 45-49.

Klug (Wolfgang), *Der 'Sinnkomplex' in der lateinischen Satzstruktur: Ein Beitrag zur lateinischen Wortstellung*, in: Glotta 82 (2006), p. 108-145.

Knox (P.E.), *Adjectives in –'osus' and Latin Poetic Diction*, in: Glotta 64 (1986), p. 90-101.

Kollmann (E.D.), *Word Frequencies in Latin Literature*, in: RELO (1973), 4, p. 1-17.

Kollmann (E.D.), *The Infinitive in Latin Hexameter Poetry*, in: Glotta 53 (1975), p. 281-291.

Kroll (Wilhelm), *Die Dichtersprache*, in: *Studien zum Verständnis der römischen Literatur*, Stuttgart, 1964 (= 1e ed. 1924), p. 247-279.

Kroon (Caroline), *Discourse Particles in Latin. A Study of 'nam', 'enim', 'autem', 'vero' and 'at'*, Amsterdam, 1995.

K = Kühner – Holzweissig – Stegmann:

Kühner (R.), *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, 2. Auflage, I. *Elementar-, Formen- und Wortlehre*, neubearbeitet von F. Holzweissig, Hannover 1912.

Kühner (R.) – Stegmann (C.), *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, II. *Satzlehre*, 3. Auflage, durchgesehen von A. Thierfelder, Leverkusen, 2 Teile, 1955.

+ Schwartz (G. S.) – Wertis (R. L.), *Index locorum zu Kühner – Stegmann, 'Satzlehre'*, Darmstadt, 1980.

La Penna (Antonio), *Note sulla lingua e lo stile dell' 'Eneide'*, in: *Paideia* 57 (2002), p. 192-215.

Lausberg (Heinrich), *Handbuch der literarischen Rhetorik (...)*, Stuttgart, 1990, 3. Auflage, 1990.

Lavarenne (M.), *Etude sur la langue du poète Prudence*, Thèse Paris, 1933.

Lebek (W.D.), *'Verba prisca'. Die Anfänge des Archaisierens in der lateinischen Beredsamkeit und Geschichtsschreibung*, Göttingen, 1970.

Leumann (Manu), *Die lateinische Dichtersprache*, in: *MH* 4 (1947), p. 116-139.

Leumann – Hofmann – Szantyr, *Lateinische Grammatik* (Handbuch der Altertumswissenschaft, II, 2) :

LHS vol. 1 = Leumann (Manu), *Lateinische Laut- und Formenlehre*, München, 1977.

HO-SZ = Hofmann (J.B.) – Szantyr (A.), *Lateinische Syntax und Stilistik*, München, 1965.

+ Radt (F.) – Westerbrink (A.), *Stellenregister und Verzeichnis der nicht-lateinische Wörter*, München, 1979.

Liénard (E.), *Le latin et le carcan de l'hexamètre*, in: *Latomus* 36 (1977), p. 597-622.

Lindner (Thomas), *Lateinische Komposita : Ein Glossar vornehmlich zum Wortschatz der Dichtersprache*, Innsbruck, 1996.

Lindner (Thomas), *Lateinische Komposita. Morphologische, historische und lexikalische Studien*, Innsbruck, 2002.

Lipka (Michael), *Language in Vergil's Eclogues*, Berlin – New York, 2001 (rec. Roland Mayer, in: *CR* 54 (2004), p. 247-8 en Claudia Schindler, in: *Gnomon* 76 (2004), p. 603-7).

Lipka (Michael), *Notes on 'fagus' in Vergil's Eclogues*, in: *Philologus* 146 (2002), p. 133-8.

Löfstedt (E.), *Syntactica. Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Lateins*, 2 vol., Lund, 1956 (vol. I : = 2e erweiterte Auflage, 1942 ; vol. II = ed. 1933).

Lopez Morena (Santiago), *Consideraciones sobre los compuestos poéticos en las tragedias de Séneca*, in: *Helmantica* 43 (1992), p. 95-103. (*non vidi*)

Lopez Munoz (Manuel), *Causa y consecuencia en la poesia romana: estudio frecuencial de conectores*, in: *Florilib* 10 (1999), p. 187-199. (*non vidi*)

Lunelli (Aldo), *La lingua poetica latina. Saggi di W. Kroll, H.H. Janssen, M. Leumann*, Bologna, 1980 (2a edizione riveduta e ampliata ; 1a ed. 1974).

Malosti (S.), *Uno stilema virgiliano: l'ablativo di estensione*, in : *Studi sulla lingua poetica latina*, pref. di A. Traina (Ric. di storia della lingua lat. I), Roma, 1967, p. 19-101 (*non vidi*).

Maltby (R.), *Tibullus and the Language of Latin Elegy*, in : Adams – Mayer (1999), p. 377-398.

Maris (P.), *Dido versus Aeneas (Aen. IV, 305-361). Vergilius' metriek en zinsbouw in functie van een stilistisch commentaar*, in: *Kleio* 17 (1987-8), p. 167-192.

Maris (P.), *De spanning tussen vers en zin in Vergilius' Aeneis*, in: *Kleio* 20 (1990-1991), p. 187-207.

Marouzeau (J.), *Un procédé ovidien*, in: N.I. Herescu (ed.), *Ovidiana. Recherches sur Ovide*, Paris, 1958, p. 101-5.

Marouzeau (J.), *Traité de stylistique latine*, Paris, 1970 (5e éd. ; = 1935).

Mastandrea (P.), *'De fine versus' . Repertorio di clausole ricorrenti nella poesia dattilica latina dalle origini a Sidonio Apollinare*, Hildesheim, 1993.

Maurach (Gregor), *Enchiridion poeticum. Zur lateinischen Dichtersprache*, Darmstadt, 1989 (zweite, verbesserte und vermehrte Auflage).

Mayer (R.G.), *Grecism*, in: Adams – Mayer (1999), p. 157-182.

Meillet (A.), *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1966 (3e tirage) (Bibliographie établie pour la présente édition par J. Perrot).

Merone (E.), *L'infinitivo aoristico in Persio*, in : GIF 7 (1954), p. 244-255.

Militeri Della Morte (Paola), *La funzione della interiezione nella elegia di Tibullo e di Propertio*, in : BStudLat 25 (1995), p. 35-58.

Morani (Moreno), *L'uso dell' infinito perfetto in Tibullo*, in : Carmelo Curti & Carmelo Crimi (edd.), *Scritti classici e cristiani offerti a Francesco Corsaro*, Catania, 1994, vol. I, p. 485-499.

Morgan (Llewelyn), *'Musa pedestris' . Metre and Meaning in Roman Verse*, Oxford, 2010 (rec. Mayer, in: Mnemosyne 65 (2012), p. 850-2; Thomas, in: Phoenix 66 (2012), p. 194-7; Lindsay Watson, in: CPh 107 (2012), p. 277-282; Fantuzzi, in: CR 63 (2013), p. 432-4).

Moskalew (W.), *Formular Language and Poetic Design in the Aeneid*, Leiden, 1982.

Müller-Lancé (J.), *Die Funktion vulgärlateinischer Elemente in den Satiren des Horaz am Beispiel von 'Sat.' II, 5*, in : M. Iliescu - W. Marxgut (edd.), *Latin vulgaire – latin tardif III (...)*, Tübingen, 1992, p. 243-254.

Neue (Friedrich), *Formenlehre der lateinischen Sprache*, 3e Auflage von C. Wagener, Leipzig - Berlin, 4 vol., 1892-1905.

Nicolas (Christian), *'Utraque lingua' : Le calque sémantique: domaine gréco-latin*, Louvain - Paris, 1996.

- Nilsson (Nils-Ola), *Metrische Stildifferenzen in den Satiren des Horaz*, Uppsala, 1952.
- Nisbet (R. G. M.), *The Word Order of Horace's Odes*, in: Adams – Mayer (1999), p. 135-154.
- Norden (Eduard), *Agnostos Theos. Untersuchungen zur Formengeschichte religiöser Rede*, Leipzig, 1913.
- Nougaret (Louis), *Traité de métrique latine classique*, Paris, 1977 (4e éd. corrigée).
- Numberger (K.), *Inhalt und Metrum in der Lyrik des Horaz*, Diss. München, 1959.
- O'Neill (Eugene G.), *The Localization of Metrical Word-Types in the Greek Hexameter. Homer, Hesiod and the Alexandrians*, in: YCIS 8 (1942), p. 103-178.
- Palmer (L.R.), *The Latin Language*, London, 1974 (7th ed. ; = 1961, 3th ed. ; 1th ed. 1954).
- Patzer (H.), *Zum Sprachstil des neoterischen Hexameters*, in: MH 12 (1955), p. 77-95.
- Pearce (T.E.V.), *The Enclosing Word Order in the Latin Hexameter*, in: CQ 16 (1966), p. 140-171 en 298-320.
- Penney (J.H.W.), *Archaism and Innovation in Latin Poetic Syntax*, in: Adams – Mayer (1999), p. 249-268.
- Perotti (Pier Angelo), *L'infinito perfetto in Tibullo e nel 'Corpus Tibullianum'*, in: Orpheus 10 (1989), p. 141-9.
- Perret (J.), *La forme des composés poétiques du Latin*, in: REL 30 (1952), p. 157-167.
- Perrot (Jean), *Les dérivés latins en –'men' et –'mentum'*, Paris, 1961.
- Petersmann (Hubert), *The Language of Early Roman Satire: Its Function and Characteristics*, in: Adams – Mayer 1999, p. 289-310.
- Pinkster (Harm), *The Present Tense in Vergil's 'Aeneid'*, in: Mnemosyne 52 (1999), p. 705-717.

Pinkster (Harm), *The Oxford Latin Syntax*. Vol. I. *The Simple Clause*, Oxford, 2015.

Piras (Giorgio), *Varrone e i 'poetica verba' (...)*, Bologna, 1998.

Platnauer (M.), *Latin Elegiac Verse. A Study of the Metrical Usages of Tibullus, Propertius and Ovid*, Hamden (Connecticut), 1971 (= Cambridge, 1951).

Powell (J.G.F.), *Stylistic Registers in Juvenal*, in: Adams – Mayer (1999), p. 311-334.

Purnelle (Gérald), *Mètre et syntaxe dans la pratique de trois poètes latins: Catulle, Virgile et Horace*, in: *Papers on Grammar IX = Proceedings of the XIIth International Colloquium on Latin Linguistics*, ed. by G. Calboli, Roma, 2005, p. 909-919.

Purnelle (Gérald) – Denooz (Joseph) (edd.), *Ordre et cohérence en latin*, Genève, 2007.

Pye (D.W.), *Latin 3rd Plural Perfect Indicative Active, Its Endings in Verse Usage*, in: TPhS 1963, p. 1-27.

Quinn (Kenneth), *The Catullan Revolution*, Bristol, Second Edition, 1999 (1e ed.: 1959).

Quinn (Kenneth), *Latin Explorations. Critical Studies in Roman Literature*, London, 1963.

Raven (D.S.), *Latin Metre. An Introduction*, London, 1965.

Reinhardt (Tobias), Michael Lapidge (Michael) & Adams (James N.) (edd.), *Aspects of the Language of Latin Prose*, Oxford – New York, 2005.

Reinhardt (Tobias), *Syntactic Colloquialism in Lucretius*, in: Dickey – Chahoud (2010), p. 203-228.

Rix (Helmut), *Bemerkungen zu den lateinischen Verbformen des Typs 'faxo' 'faxim'*, in: Jay H. Jasanoff et alii (edd.), *Mir curad: Studies in Honor of Calvert C. Watkins*, Innsbruck, 1998, p. 619-634.

Roberts (Michael), *The Jeweled Style: Poetry and Poetics in Late Antiquity*, Ithaca (NY), 1989.

Rosén (Hannah) (ed.), *Aspects of Latin. Papers from the Seventh International Colloquium on Latin Linguistics (Jerusalem, April 1993)*, Innsbruck, 1996.

Ross (D.O.), *Style and Tradition in Catullus*, Cambridge, Mass., 1969 (zie rec. Minyard, in: CJ 69 (1973), p. 88-91 en Coppel, in: Gnomon 48 (1976), p. 559-566).

Salat (Pierre), *'Verborum ratio'. Exemples d'études statistiques portant sur le vocabulaire latin*, Clermont-Ferrand, 1991.

Sanchez Manzano (Maria Asuncion), *Tipologia y fundamentos del vocabulario latino en la lengua literaria*, in: ICS 33-4 (2008-9), p. 149-180.

Sanchez Martinez (Félix), *El infinitivo de perfecto en lugar del infinitivo de presente. Nota a Propertius I, 1, 15; I, 17, 1; II, 16, 3 y II, 19, 32*, in: Myrtia. Revista de filologia clasica 12 (1997), p. 63-70. (*non vidi*)

Santini (C.), *La lingua di Silio Italico: Sette parametri di analisi*, in: L. Castagna – C. Riboldi (edd.), *Amicitiae templa serena: Studi in onore di Giuseppe Arico*, Milano, 2008, vol. II, p. 1459-1479 (*non vidi*).

Sblendorio Cugusi (M.T.), *L'uso stilistico dei composti nominali nei 'Carmina Latina Epigraphica'*, Bari, 2005 (*non vidi*).

Schad (Samantha), *A Lexicon of Latin Grammatical Terminology*, Pisa – Roma, 2007.

Scherer (Anton), *Handbuch der lateinischen Syntax*, Heidelberg, 1975.

Schricks (Josine), *'Namque' als Variante von 'nam'?*, in: Mnemosyne 62 (2009), p. 250-271.

Schubert (Werner), *Der Begriff 'omnipotens' in der lateinischen Literatur*, in: Gymnasium 91 (1984), p. 369-378.

Schumann (Otto), *Lateinisches Hexameter-Lexikon. Dichterisches Formelgut von Ennius bis zum Archipoeta* (MGH Hilfsmittel 4, 1-6 ; 6 = Stellenregister), München, 1979-1983.

Sedley (David), *Lucretius' Use and Avoidance of Greek*, in: Adams – Mayer (1999), p. 227-246.

Seitz (Fr.), *De fixis poetarum Latinorum epithetis*, I, (Progr.), Elberfeld, 1890.

- Serbat (Guy), *Les 'noms d'agent' en '-trix': noms ou adjectifs ? (...)*, in: Dominique Longrée (ed.), *De usu: Etudes de syntaxe latine offertes en hommage à Marius Lavency*, Louvain-la-Neuve, 1995, p. 255-267.
- Solodow (J.B.), *Raucae, tua cura, palumbes (Verg. Ecl. 1, 57). Study of a Poetic Word Order*, in: HSPh 90 (1986), p. 129-153.
- Soubiran (Jean), *L'élision dans la poésie latine*, Paris, 1966.
- Steele (R.B.), *The Endings –'ere' and –'erunt' in Dactylic Hexameter*, in : AJPh 32 (1911), p. 328-332.
- Stevens (E.B.), *Uses of Hyperbaton in Latin Poetry*, in :CW 46 (1953), p. 200-205.
- Stolz (F.) – Debrunner (A.) – Schmid (W.), *Geschichte der lateinischen Sprache*, Berlin, 1966 (vierte stark umgearbeitete Auflage).
- Sturtevant (E.H.), *On the Frequency of Short Words in Verse*, in: CW 15 (1921), p. 75-6.
- Sturtevant (E. H.), *The Pronunciation of Greek and Latin*, Philadelphia, 1940.
- Suarez Martinez (Pedro Manuel), *Le datif d'agent ('dativus auctoris'): un fantôme dans la syntaxe latine*, in: Moussy et alii (edd.), *De lingua Latina novae quaestiones (...)*, Louvain – Paris, 2001, p. 597-607.
- Tarrant (R.J.), *Parenthetically Speaking (in Virgil and other Poets)*, in: P. Knox – C. Foss (edd.), *Style and Tradition: Studies in Honor of Wendell Clausen*, Stuttgart – Leipzig, 1998, p. 141-157.
- Tartari Chersoni (Marinella), *'More parentum': (Catull. 101, 7; Verg. Aen. VI 223)*, in: Maia 53 (2001), p. 21-5.
- Thomas (Richard F.), *Grist to the Mill: The Literary Uses of the Quotidian in Horace, Satire I, 5*, in: Dickey – Chahoud (2010), p. 255-265.
- Timpanaro (S.), *Per la storia di 'ilicet'*, in: RFIC 91 (1963), p. 323-337.
- Timpanaro (S.), *Sinizèsi*, in: EV IV, p. 877-883.
- Touratier (Christian), *Syntaxe latine*, Louvain-la-Neuve, 1994.

Tränkle (H.), *Die Sprachkunst des Properz und die Tradition der lateinischen Dichtersprache*, Wiesbaden, 1960.

Traglia (A.), *La lingua di Cicerone poeta*, Bari, 1950 (rec.: Wendell Clausen, in: CW 45 (1952), p. 142).

Traina (A.) (ed.), *Studi sulla lingua poetica latina*, Roma, 1967.

Untermann (J.), *Entwürfe zu einer Enniusgrammatik*, in: *Entretiens de la Fondation Hardt XVII*, Genève, 1971, p. 209-251.

Valette – Cagnac (Emmanuelle), *'Prisca verba': valeurs et usages de l'ancien dans les conceptions Romaines du langage en acte*, in: *Ktema* 31 (2006), p. 137-154.

Van Laer (Sophie), *La création lexicale chez les poètes: l'exemple de la préverbation*, in: *REL* 84 (2006), p. 147-167.

Van Laer (Sophie), *La préverbation en latin: Etude de préverbes 'ad'-, 'in-', 'ob'- et 'per'- dans la poésie républicaine et augustéenne*, Bruxelles, 2010.

Viparelli Santangelo (V.), *La teoria del neologismo in Orazio*, in: *BStudLat* 14 (1984), p. 39-63.

Vogel (Monika), *'Ter quinque volumina'. Zahlenperiphrase in der lateinischen Dichtung von ihren Anfängen bis ins zweite Jahrhundert n. Chr.*, Münster, 2014.

Watson (Patricia), *'Puella' and 'virgo'*, in: *Glotta* 61 (1983), p. 119-143.

Watson (Patricia), *Axelson Revisited: The Selection of Vocabulary in Latin Poetry*, in: *CQ* 35 (1985), p. 430-448.

Waszink (J.H.), *'Letum'*, in: *Mnemosyne* 4 ser. 19 (1966), p. 249-260.

Wilkinson (L.P.), *The Language of Virgil and Horace*, in: *CQ* 53 (1959), p. 181-192.

Wilkinson (L.P.), *Golden Latin Artistry*, Cambridge, 1963.

Williams (G.), *Tradition and Originality in Roman Poetry*, Oxford, 1968.

Worstbrock (F.J.), *Elemente einer Poetik der Aeneis. Untersuchungen zum Gattungsstil vergilianischer Epik*, Münster, 1963.

Wotke (Karl), *Über alte Formen bei Vergil*, in: *WS* 8 (1886), p. 131-148.

Woytek (Erich), *Die Ciris im Kontext der augusteischen Dichtung*, Wien, 2018.

Zarini (Vincent), *Appunti sulla poetica ennodiana: Nuove declinazioni della 'Silva' nella latinità tardoantica*, in: *Culture and Literature in Latin Late Antiquity*, Turnhout, 2015, p. 111-127.

§ 12. Selectieve indices

Index rerum, verborum et nominum

(vullen info van de inhoudstafel aan)

Index investigatorum

Adams (James Noel)

Adams (James Noel) – Mayer (R.G.)

Adema (Suzanne)

Albrecht (M. von)

Arens (J.C.)

Axelsson (B.)

Bobic (Matjaz)

Bömer (F.)

Butterfield (David J.)

Calzascia (Sonja Caterina)

Campbell (Bruce)

Chahoud (Anna)

Coleman (R.G.G.)

Coleman (Kathleen M.)

Cordier (A.)

Courtney (Edward)

Delachaux (Albert)

De Neubourg (Leo)

Dewar (M.)
Dickey (Eleanor) – Chahoud (Anna)
Ernout (Alfred)
Fantham (Elaine)
Gärtner (Jan Felix)
Gagliardi (Paola)
Görler (Woldemar)
Harrison (Stephen J.)
Heikkinen (S.)
Hernandez Gonzalez (Fremiot)
Hillen (Michael)
Hine (Harry M.)
Hofmann (Johann Baptist)
Hopkinson (Neil)
Janssen (H.H.)
Jones (Frederick)
Kay (Nigel M.)
Kenney (E.J.)
Klug (Wolfgang)
Knox (P.E.)
Kollmann (E.D.)
Kroll (Wilhelm)
Lavarenne (M.)
Leumann (Manu)
Lindner (Thomas)
Lunelli (Aldo)
Lyne (R.O.A.M.)

Maltby (R.)
Maurach (Gregor)
Mayer (R.G.)
Morgan (Llewelyn)
Nilsson (Nils-Ola)
Nisbet (R.G.M.)
Penney (J.H.W.)
Petersmann (Hubert)
Pinkster (Harm)
Powell (J.G.F.)
Purnelle (Gérald)
Quinn (Kenneth)
Reinhardt (Tobias)
Roberts (Michael)
Rosén (Hannah)
Ross (D.O.)
Ruijgh (Cornelis Jord)
Schrickx (Josine)
Sedley (David)
Solodow (J.B.)
Sturtevant (E.H.)
Thomas (Richard F.)
Touratier (Christian)
Tränkle (H.)
Traglia (A.)
Van Laer (Sophie)
Vogel (Monika)

Watson (Lindsay & Patricia)

Watson (Patricia)

Worstbrock (F.J.)

Woytek (Erich)

¹ Zie voor preciseringen noten 9 en 10.

² Coleman (1999), p. 90.

³ Zie ER-TH, p. 4 : “La langue poétique se fixe après Virgile et varie très peu jusqu’à Claudien.” Vergelijk Leumann (1947), p. 118. Bij het beoordelen van de taal van vroegchristelijke dichters als Prudentius, moet men uiteraard in rekening brengen dat het proza van de prozaschrijvers van de Late Oudheid op heel wat punten verschilt van het klassiek proza; zie over de taal van de vroegchristelijke auteurs o.a. Blaise (1954 en 1955).

⁴ Ik vermeld hier wat de archaische poëzie betreft: (1) Dikwijls verdwijnt een eind-s na een korte klinker en voor een consonant, bv. *omnibu’ rebus*. Zie Crusius (1967), p. 27; zie i.v.m. Ennius, *Annales*, ed. Skutsch, p. 56 en i.v.m. Lucretius ed. Bailey, vol. 1, p. 123-6. (2) Apocope zoals bv. in *nemp’*, *quipp’*, *ind’*. Zie Crusius (1967), p. 26-7. (3) Een overzicht van de prosodische bijzonderheden in de dialoogpartijen van de oude komedie en tragedie biedt Nougaret (1977), p. 78-83. Wat, van de andere kant, de dichters van de zogenaamde zilveren eeuw betreft, vermeld ik: een slot-*o* wordt, behalve in de dat. en de abl., vooral vanaf Seneca, bv. bij Juvenalis, gewoonlijk verkort. Infra komt *oblivio* met een korte eind-*o* ter sprake. Zie Crusius (1967), p. 29.

⁵ Coleman (1999), p. 92. Zie bv. over Vergilius, *Aen.* III, 354 *aulai*, p. 42 en over Horatius, *Serm.* II, 2, 104 *deum*, p. 41. I.v.m. Vergilius, *Aen.* I, 254 *olli subridens hominum sator atque deorum*, dat de archaïsmen *olli* en *sator* bevat, trekt Coleman de aandacht op het feit dat Jupiter aan het woord is en Venus aanspreekt.

⁶ HO-SZ brengen, uiteraard, de meeste bijzonderheden van de taal der dichters ter sprake, maar ze bieden geen apart systematisch overzicht van die bijzonderheden (zie p. 741).

⁷ Nuttig zijn ook Kenney’s recensies van de verschillende volumes van de *Met.-comm.* van de hand van Bömer, in: CR 22 (1972) - 38 (1988).

⁸ Iemand als Pratt (1977) beklemtoonde (m.i. bepaald te sterk) de beperkte specificiteit van literair en poëtisch taalgebruik t.o.v. andere vormen van taalgebruik. Haar stelling luidt : literatuur ontleent haar eigenheid niet aan een oppositie tot andere vormen van taalgebruik; wat van een verbale communicatie een kunstwerk maakt is niet een aantal intrinsieke talige eigenschappen maar de wijze waarop de betrokken communicatie georganiseerd is.

⁹ Het literair proza en de dichtkunst hebben heel wat gemeenschappelijks wanneer men ze vergelijkt met de standaardtaal, het ‘Normalprosa’. Cohen (1966) stelt, p. 22 en p. 149, dat de verschillen tussen poëzie en literair proza eerder van kwantitatieve dan van kwalitatieve aard zijn. Vergelijk ook Leech (1969), p. 6.

¹⁰ Wanneer in theoretische werken de eigenheid van het poëtisch taalgebruik wordt onderzocht, wordt als referentiepunt voor de afwijkingen die de poëtische taal typeren, in principe de gesproken / geschreven standaardtaal genomen, niet de taal van het literair proza, die zelf reeds een afwijking betekent van de standaardtaal. Wat de taal der Latijnse dichters betreft is het o.i. zowel om praktische als om theoretische redenen aangewezen het literair proza als referentiepunt te nemen. De praktische redenen vragen geen verduidelijking; wat de theoretische redenen betreft, mag men stellen dat de taal der Latijnse dichters grotendeels opgebouwd werd in relatie en oppositie tot de literaire prozataal (vgl. Janssen 1941, p. 36). Het vastleggen van het referentiepunt, de externe norm ten opzichte waarvan men de afwijkingen

van de dichterlijke taal definieert, is praktisch en theoretisch een niet zo eenvoudig probleem. Zie hierover o.a. Levin (1965); Cohen (1966), p. 22; Maurach (1989) § 11 en p. 103 Vorbemerkung. En verder Adams - Mayer (1999), p. 3-5, over “ordinary language”, “everyday language”, “common parlance”; “neutral terms”, “non-elaborate, functional or colloquial prose or speech” vs “formal prose or speech” en “the (high) literary language”; en ook nog Coleman (1999), p. 22 vlgg.

¹¹ Uiteraard zijn er nog andere niet-literaire taalvormen, maar we beperken ons tot de genoemde. Wat het ‘wetenschappelijke’ proza betreft, liggen de zaken voor de Grieks-Romeinse Oudheid wel enigszins anders, maar dat heeft weinig gevolgen die infra extra uitleg zouden vragen.

¹² Aldus Viktor Sklovskij (zie Ludwig 1979, p. 30-31); vgl. ook Cohen (1966), p. 222-3: “Le langage a alors accompli sa fonction poétique: forcer l’âme à sentir ce qu’elle se contente d’ordinaire de penser.”

¹³ Aldus Eugenio Coseriu (zie Ludwig 1979, p. 34-6): de taal van de dichter is als een “entautomatiseerde Sprache”, die de “Evokationsbedeutungen” die in de taal impliciet aanwezig zijn, ten volle actualiseert.

¹⁴ Varro, *Ling.* IX, 5; Cicero, *De orat.* III, 153; *Orat.* 68; Quintilianus X, 1, 28-9. Zie Janssen (1941), p. 10; 30; 31; 33 en 35. Zie ook nog Quintilianus IV, 1, 58.

¹⁵ Vgl. Cohen (1966), p. 14 en p. 152 en Leech (1969), p. 12.

¹⁶ Cf. Perret (1952), p. 164; Tränkle (1960), die het p. 6 heeft over de “offene Möglichkeiten der Sprache”; Cohen (1966), p. 10; 104; 185; 187 en ook Leech (1969), p. 33 en 36. Varro, *Ling.* IX, 5 *cum poeta transilire lineas impune possit* heeft het over de grenzen / regels van de standaardtaal. Zie verder Löfstedt (1956), vol. 2, p. 416 i.v.m. de Augusteïsche dichters: “Es gehört ja zu den charakteristischen Eigentümlichkeiten der Kunstdichtung dieser Zeit, dass man (...) in freier Nachbildung des Griechischen den Gebrauch der Kasus, u.a. auch gerade des Gen., weit über die ursprünglichen, rein lateinischen Grenzen hinaus ausdehnt.” Vgl. o.a. p. 420 en 422.

¹⁷ Leech (1969) heeft het p. 33 over “degrees of audacity”.

¹⁸ Leech (1969), p. 36.

¹⁹ Vgl. Cohen (1966), p. 11; 64; 132; Leech (1969), p. 33.

²⁰ Zie Posner (1976), p. 9.

²¹ “They belong to the mere mechanics of verse composition”, aldus Leech (1969), p. 17; vgl. verder p. 18; 45; 57; en ook Cohen (1966), p. 15. Afwijkingen inzake fonetiek, morfologie en syntaxis mogen eigenlijk redelijkerwijs niet te ver gaan, de grammatica is immers een van de fundamenteën van de verstaanbaarheid. In dit verband herinnert Cohen (1966), p. 184-5, aan de woorden van Victor Hugo: “Paix à la grammaire”.

²² Vgl. zeer juist Janssen (1941), p. 19 en Leech (1969), p. 19.

²³ Zie over genreverschillen o.a. Cordier (1943), p. 87 vlgg.; Tränkle (1960), p. 17-8; Nisbet (1999), p. 139; Maltby (1999), p. 386 etc. Nogal verschillend Williams (1968), p. 746-7. Zie over genreverschillen verder § 4.

²⁴ Zie over Homerus’ invloed op de Latijnse dichtkunst o.a.: J. Tolkihn, *Homer und die römische Poesie*, Leipzig, 1900; G.N. Knauer, *Die Aeneis und Homer. Studien zur poetischen Technik Vergils mit Listen der Homerzitate in der Aeneis*, Göttingen, 1979 (2e ed.; 1e ed.: 1964); H. Juhnke, *Homerisches in römischer Epik flavischer Zeit (...)*, München, 1972; A. Ronconi, *Interpreti latini di Omero*, Torino, 1973; R.R. Schlunk, *The Homeric Scholia and the Aeneid. A Study of the Influence of Ancient Homeric Literary Criticism on Vergil*, Ann Arbor, 1974. Samenvattend: Cordier (1939), p. XXVI-XXVII. Men moet er rekening mee houden dat de tekst van Homerus die de Ouden lazen niet dezelfde was die wij nu lezen: zie o.a. Leumann, in LHS, vol. 1, p. 129, § 139. Evenzo was de kijk op zijn taal niet dezelfde als nu: zie o.a. Meillet (1966), p. 196-7.

²⁵ Zie over formulaire elementen in de Latijnse poëzie: W. Moskalew, *Formular Language and Poetic Design in the Aeneid*, Leiden, 1982; J. Hellegouarc'h, 'Fabricator poeta'. *Existe-t-il une poésie formulaire en Latin ?*, in: REL 62 (1984), p. 166-191.

²⁶ Zie over Homerus' taal o.a. : G.S. Kirk (ed.), *The Language and Background of Homer. Some Recent Studies and Controversies*, Cambridge, 1964; *The Making of Homeric Verse. The Collected Papers of M. Parry*, Oxford, 1971; E. Risch, *Wortbildung der homerischen Sprache*, Berlin, 1974 (zweite, völlig überarbeitete Auflage); A. Heubeck, *Zum Problem der homerischen Kunstsprache*, in: MH 38 (1981), p. 65-80 en id., *Zur neueren Homerforschung VII*, in: Gymnasium 89 (1982), p. 385-447; i.v.m. de taal van Homerus meer bepaald p. 387-391; P. Vivante, *The Epithets of Homer. A Study in Poetic Values*, New Haven – London, 1982.

²⁷ Zie Liénard, *Le latin et le carcan de l'hexamètre* (1977). Zie over de relatieve frequentie van dactylen en spondeeën in de Griekse en Latijnse hexameter, o.a. Bednara (1906), p. 600 vlgg. Verdere cijfers en vergelijkingen ibid. (+bibliographica).

²⁸ Zie over de antieke theoretici en hun invloed op de praktijk: Janssen (1941), p. 8 vlgg.

²⁹ Zie hierover Boemer (1957), p. 2 en 7 en Williams (1968), p. 744-5. Vgl. id., *The Nature of Roman Poetry*, Oxford, 1970, p. 158-9. Zie over de specifieke kenmerken van de taal der Griekse dichters: V. Bers, *Greek Poetic Syntax in the Classical Age*, Yale, 1984.

³⁰ Zie OCD (2nd ed.), s.v. *Dialects, Greek*, p. 334-6. Wel is in de Griekse poëzie overal, over de grenzen der genres heen, de invloed van Homerus waar te nemen.

³¹ Zie Leumann (1947), p. 123-4 en id., LHS, vol. 1, p. 257; verder Palmer (1974), p. 140-7; ER-TH, p. X; en ook Bickel (1961), p. 169. Enkele voorbeelden : (1) vocabularium: *hastile*, sinds Seneca, *Epist.* in het proza (Boemer *ad Ovid. Met.* VII, 676); *caelicolae* sinds Apuleius in het proza (id., *ad Ovid. Met.* I, 174); *pariter..pariter* (zie Boemer *ad Ovid. Met.* II, 505-6); *simplex pro composito*: in Tacitus (zie ed. H. Furneaux, *Ann.*, p. 53); (2) de constructie van het type *ardua terrarum* in het proza vanaf Livius en Tacitus; (3) een accusatief van betrekking bij adjectieven in proza vanaf Tacitus, bv. *Germ.* 17, *2 nudae brachia ac lacertos* (zie o.a. Austin *ad Verg. Aen.* II, 381); (4) adjectief i.p.v. gen. van bezit: vele voorbeelden in Tacitus (Löfstedt 1956, vol. 1, p. 222); (5) een infinitief bij *certare* vanaf Livius en Tacitus in het proza (Austin *ad Verg. Aen.* IV, 443).

³² Zie W. Kroll, *Die Kreuzung der Gattungen*, in : id., *Studien* (1964), p. 202-224; Williams (1968), p. 746 en ook bv. nog J. Fontaine, *Le mélange des genres dans la poésie de Prudence*, in: *Forma futuri. Studi in onore del cardinale M. Pellegrino*, Torino, 1975, p. 755-777.

³³ HO-SZ maken p. 769 een onderscheid tussen directe en indirecte archaïsmen. Zie over het begrip archaïsme ook nog Cordier (1939), p. 3-5; Leumann (1947), p. 125-6 en Palmer (1974), p. 98. Zie nu ook Adams – Mayer (1999), p. 10-11 en Penney (1999), o.a. p. 267-8.

³⁴ "Eine ganze Reihe verschiedenartiger Erscheinungen", aldus Löfstedt (1956), vol. 2, p. 410; zie verder p. 406-457. Zie nu ook Adams - Mayer (1999), p. 11-14 en Mayer (1999), die beklemtoont dat men aandacht moet schenken aan het oordeel van Servius en co.

³⁵ Vgl. Leumann (1947), p. 125-6 en HO-SZ *Stilistik* § 21, p. 740 en verder §§ 27-30, p. 759-771.

³⁶ Vgl. Janssen (1941), p. 13 en Leumann (1947), p. 120. Cordier (1943), p. 83-4 meent dat men bij de studie van de eigenheden van de taal der Latijnse poëzie de (satire en de) komedie niet mag buiten beschouwing laten. Vgl. ook Williams (1968), p. 747. Volgens hem is Horatius, *Serm.* I, 4 niet ernstig bedoeld (zie wat dit laatste punt betreft ook Morgan in § 4 !).

³⁷ Cf. Seitz (1890), p. 5, die Seneca, *Epist.* 21, 9 en 33, 1 in dit verband aanhaalt.

³⁸ Zie over dit lexicon F. Boemer, in: *Gymnasium* 88 (1981), p. 546-8 en 89 (1982), p. 240-2. Zie verder bv. ook Anton Zingerle, *Zu späteren lateinischen Dichtern*, 2 vol., Innsbruck, 1873-9. Zie nu ook Görler (1985), p. 275 m.b.t. epiek.

³⁹ Zie over formulaire elementen in de taal van de Latijnse dichters noot 25 supra.

⁴⁰ Zie o.a. Leumann (1947), p. 119 vlgg. en Palmer (1974), p. 95-118 en 140 vlgg.; verder ook Janssen (1941), p. 19-20 en 33. Zie nu ook Clackson – Horrocks (2007), p. 174-182 *Early Latin Poetry*; p. 223-228 *The Language of Classical Latin Poetry*.

⁴¹ Leumann (1947), p. 119-120.

⁴² Zie Haffter, *Untersuchungen zur allateinischen Dichtersprache* (1974); A. Cordier, *Les débuts de l'hexamètre latin. Ennius*, Paris, 1947; Untermann, *Entwürfe zu einer Enniusgrammatik* (1971) (en discussie p. 246-251). Zie ook en vooral *The Annals of Q. Ennius*. Ed. with Introduction and Commentary by Otto Skutsch, Oxford, 1985, p. 46-67.

⁴³ Woord met een Italische achtergrond (zie Coleman 1999, p. 64).

⁴⁴ Zie Cordier, *L'allitération latine. Le procédé dans l'Énéide de Virgile* (1939).

⁴⁵ Zie ook nog Naevius: *Libera lingua loquemur ludis Liberalibus* (Warmington, *Inc. Fab. 27* in vol. 2 van *Remains of Old Latin*, p. 146). Zie over overdrijvingen in dezen Servius *ad Verg. Aen.* III, 183.

⁴⁶ Er komt een verwijzing naar *cael'* (Ennius, *Ann.* 586 Skutsch) voor in Ausonius, *Technopaegnon* 15, 17 *unde Rudinus ait "divum domus altisonum cael'?"* (Rudinus verwijst naar *Rudiae*, de geboorteplaats van Ennius).

⁴⁷ Zie over het laten vallen van de eind-s in bepaalde omstandigheden, Coleman (1999), p. 33-4. En zie over uiteenlopende punten, o.a. de tmesis, verder infra, sub § 9 'Stilistische bijzonderheden'.

⁴⁸ Zie Crusius (1967), § 28, p. 24-27 en Raven (1965), § 14, p. 26-7. De wet "implies a short syllable shortening a succeeding long" in bepaalde omstandigheden; vooral in de komedie en in andere oudlatijnse verzen; soms ook eens in de latere dichtkunst; bv. *bonam sententiam*: de korte lettergreep *bo-* van *bonam* die het woordaccent draagt verkort de lange lettergreep *-nam* die volgt.

⁴⁹ Zie Coleman (1999), p. 31. De basisgegevens i.v.m. de taal van Lucretius zijn te vinden in de Lucretiused. van Bailey.

⁵⁰ Kenney (2002), p. 28, n. 5.

⁵¹ Zie Patzer (1955) en Ross (1969). Basismateriaal inzake de taal van Catullus in de Catullused. van Cazzaniga.

⁵² Bij Catullus vindt men nog wel 116, 8 *dabi' supplicium* (zie bv. editie Kroll; Mynors leest *dabis supplicium*). Sommigen denken dat het om een der eerste gedichten van Catullus gaat. Zie Bednara (1906), p. 338; Fordyce *ad loc.* en bv. ook ed. Quinn (1970).

⁵³ Deze *loci* komen verderop ter sprake. Zie over deze toename van het aantal graecismen Löfstedt (1956), vol. 2, p. 414.

⁵⁴ Zie over Horatius: o.a. B. Halpern, *The Contribution of Syntax to Poetic Effect in Horace's Odes*, Diss. Univ. of North Carolina, 1976; zie DA 38 (1977), p. 772A. Het basismateriaal i.v.m. de taal van Horatius is te vinden in deel III van de Horatiused. van Domenicus Bo.

⁵⁵ Bickel (1961), p. 61 en p. 141. Zie over het 'Bedeutungslehnwort' in de Latijnse poëzie verder infra in § 5, VII.

⁵⁶ Zie over de taal van Vergilius en Ovidius: Boemer (1957) en (1959). Verder over Vergilius: F.J. Worstbrock, *Elemente einer Poetik der Aeneis. Untersuchungen zum Gattungsstil vergilianischer Epik*, Münster, 1963; W. Görler, *Beobachtungen zu Vergils Syntax*, in: *WüJb* 8 (1982), p. 69-81; id., in: *Enciclopedia virgiliana*, vol. 2 (1985), s.v. *Eneide, La lingua*, p. 262-278. Het basismateriaal i.v.m. de taal van Ovidius is te vinden in de commentaren van Boemer op *Met.* en *Fast.*

⁵⁷ Kenney (2002), p. 46, n. 118, vindt het nuttig zeugma en syllepsis van elkaar te onderscheiden; zie verder infra § 9, VII, 11.

⁵⁸ Heel wat technieken die Lucanus aanwendt, treft men ook aan bij Ovidius, maar deze laatste biedt, aldus Kenney (2002), p. 78, wel veel meer variatie; Kenney vindt Lucanus bij vergelijking met Ovidius monotoon.

⁵⁹ Zie over een *versus aureus* infra § 9, III, 9.

⁶⁰ Zie verder bv. over Silius Santini (2008); over Valerius Flaccus Kleywegt, *Die Dichtersprache des Valerius Flaccus* (ANRW 1986) en *In eigener Sprache* (1998): nieuwe woordbetekenissen, nieuwe constructies, semantische en syntactische ambiguïteiten.

⁶¹ Zie over de taal van Ausonius Delachaux (1909) en over die van Prudentius Lavarenne (1933).

⁶² Zie over de impact van de retorica, met name van de *declamationes*, op Ovidius bv. McKeown, ed. *Amores*, vol. 1 (1987), p. 68-71. Ovidius zelf wijst in *Pont.* II, 5, 65-72, een brief waarin hij zich richt tot de rhetor Cassius Salanus, op de overeenkomsten tussen retorica en dichtkunst: *Distat opus nostrum, sed fontibus exit ab isdem / artis et ingenuae cultor uterque sumus. / Thyrsus abest a te gustata et laurea nobis, / sed tamen ambobus debet inesse calor, / utque meis numeris tua dat facundia nervos, / sic venit a nobis in tua verba nitor. / Iure igitur studio confinia carmina vestro / et commilitii sacra tuenda putas* (McKeown, vol. 1, p. 69). McKeown stipt o.a. de aanwezigheid van *sententiae* in de elegieën van Ovidius aan (p. 68), Ovidius' stijl, de opbouw en de inhoud van zijn elegieën (p. 69). Elk van zijn elegieën behandelt, zoals een *declamatio*, één thema, inhoudelijk staan ze dicht bij de *suasoria*, etc.

⁶³ Men kan natuurlijk ook wijzen op Quintilianus' woorden X, 1, 31 (*historia proxima poetis et quodam modo carmen solutum*) (vgl. Coleman 1999, p. 23 en de titel van het boek van Foucher uit 2000). Zie wat Vergilius – Quintus Curtius betreft Foucher (2000), p. 299-304; en id., p. 24 over Quintus Curtius: “il est le premier historien à subir clairement l'influence de Virgile”. Ook Livius' proza onderging sterk de invloed van de poëzie, vooral van de *Annales* van Ennius; zie Foucher (2000), p. 285-299; p. 299 lezen we over Livius: “sa prose demeure sans conteste plus poétique que celle de ses prédécesseurs ou de ses maîtres”. Of Livius beïnvloed werd door Vergilius is omwille van de details van de chronologie moeilijk te bewijzen. Zie over de relatie Livius – Vergilius recent Foucher (2000), p. 24; p. 28 en vooral p. 285-299. Heberlein (2008) wees er recent op dat men meer en meer rekening houdt met invloed van Livius op Vergilius! Zie verder o.a. Hine, *Poetic Influence on Prose: The Case of Seneca the Younger* (2005) (een genuanceerde bespreking van de poëtische woordenschat in Seneca's proza; in feite verschilt Seneca op dit punt niet veel van Cicero; hij heeft zich in *Epist.* 114, 13-4 overigens afgezet tegen een teveel aan poëtismen in het proza; Hine biedt ook interessante tabellen) en Harrison, *The Poetics of Fiction: Poetic Influence on the Language of Apuleius' 'Metamorphoses'* (2005) (poëtische taalelementen en allusies zijn in Apuleius' *Met.* ingebed in de fundamentele stilistische textuur, ze zijn niet te herleiden tot de aanwezigheid van poëtische elementen in het post-klassiek Latijn in het algemeen.)

⁶⁴ Vgl. Roberts (1989), p. 53.

⁶⁵ Leumann (1947), p. 124.

⁶⁶ Vgl. Maurach (1989) § 191, p. 134.

⁶⁷ *Musa pedestris* wendt Horatius in *Serm.* II, 6, 17 aan m.b.t. de taal van zijn satiren.

⁶⁸ Zie bv. Ovidius, *Amores* I, 1, 2 *materia conveniente modis*; v. 19 *nec mihi materia est numeris levioribus apta*; v. 28 *ferrea cum vestris bella valet modis*.

⁶⁹ Vgl. de ruimere vergelijking van *Fast.* en *Met.* in R. Heinze, *Ovids elegische Erzählung*, Leipzig, 1919.

⁷⁰ Morgan noemt de pentameter het kenmerkende element van het elegisch distichon; vgl. voor zijn omgang met de pentameter in het elegisch distichon, zijn beoordeling van het adonisch vers *contrahe gyros* binnen de sappische strofen van Statius, *Silv.* IV, 7, 4 (p. 213-4).

⁷¹ Zie in dit verband ook J.H. Brouwers, *Horatius en Propertius over epiek en lyriek*, diss. Nijmegen, 1967. Epiek i.v.m. oorlog, de elegie i.v.m. vrede; zie bv. ook nog Ovidius, *Am.* III, 15, 19 *inbelles elegi*. Ik wil er wel aan herinneren dat Ovidius in zijn bekende elegie *Am.* I, 9 *Militat omnis amans* wijst op de overeenkomsten tussen de minnaar en de soldaat; vgl. verder over de *militia amoris* o.a. ook Tibullus I, 1, 75 en I, 10, 53 *Veneris..bella*.

⁷² Maltby (1999) wijst p. 382-4 op de hellenistische oorsprong van de *versus echoici*; ze zijn te vinden van Callimachus tot Meleager; in het Latijn volgens hem voor het eerst betuigd in Tibullus I, 4, 61-2, maar dat klopt niet echt; men vindt er slechts / *Pieridas.../..... Pieridas./* Wel voegt hij er aan toe dat de figuur “a favourite trick” is van Ovidius’ stijl. Maltby heeft het niet alleen over *versus echoici*, maar ook over een opportuniteit die de pentameter biedt, namelijk p. 383-4; die figuur is te vinden bij Tibullus, bv. in I, 4, 82 *Deficiunt artes deficiuntque doli*.

⁷³ Let op Morgan, p. 176, n. 168 ! Vergelijk misschien hoe een songwriter soms vertrekt van een bepaalde tekst of van bepaalde woorden of van een bepaalde naam, soms vanuit een bepaalde melodie of vanuit een flard muziek die in zijn hoofd hangt.

⁷⁴ Morgan meent dat Statius door het lange gedicht *Silv. IV, 3*, dat opgebouwd is uit 163 hendecasyllabi (*versus minuti*), in verschillende opzichten de constructie van de *Via Domitiana* aanschouwelijk maakt (p. 51-76; zie vooral p. 53-6) en dat Propertius in de opbouw van IV, 6, een elegie die gewijd is aan de Apollo-tempel, die op de Palatijn gebouwd werd na Augustus’ overwinning bij Actium, het architecturale complex (tempel + portico) voor ogen roept (p. 369-377; meer bepaald p. 377). Morgan heeft het p. 53 over “the identification of the thing praised and the act of praise”.

⁷⁵ Zie wat Horatius betreft, ook Numberger (1959).

⁷⁶ Zie over taal en stijl van Horatius’ satiren o.a. ook nog *Horace, Satires, Book I*, edited by Emily Gowers, Cambridge, 2012, p. 22-24 ‘Style and metre’: nabootsing van omgangstaal (vgl. de komedie), verzen *sermoni propiora* maar geen metrisch proza, parodie van epische taal, tal van monosyllaba bij het verseinde, elegante verspatronen i.v.m. banaliteiten, etc.

⁷⁷ Ovidius spreekt Tibullus in *Amores I, 15, 28* en III, 9, 66 aan met de woorden *culte Tibulle*; Quintilianus schreef in X, 1, 93 *Elegia quoque Graecos provocamus, cuius mihi tersus atque elegans maxime videtur auctor Tibullus. Sunt qui Propertium malint. Ovidius utroque lascivior, sicut durior Gallus* (Maltby, p. 378, n. 2).

⁷⁸ Zie over Tibullus’ metriek ed. Maltby (2002), p. 68-72.

⁷⁹ Vgl. Leumann (1947), p. 119 en p. 129.

⁸⁰ Zie o.a. Cordier (1943), p. 85.

⁸¹ Zie ook Kenney (2002), p. 61 : “It is not always easy to decide how to classify certain isolated words or, what is more important, how to assess their intended effect.” Hij staat o.a. stil bij het onderscheid tussen “genuine archaisms” and “poeticisms – i.e., old words that had won acceptance as part of the stock poetical vocabulary”. Vgl. ook Sandbach (recensie van Cordier), p. 198: “It is not possible to distinguish the archaic word from the poetic word (cf. Cic. *De Orat. III, 153*)”.

⁸² Ten gerieve van de lezer wil ik op enkele interessante (maar voorzichtig te gebruiken) overzichten in Cordier (1939) wijzen: archaïsmen, p. 4-5 en p. 35-48 (vier types); drie types poëtische woorden, p. 130-8 en p. 155-166; zeldzame woorden die men voor het eerst bij Vergilius aantreft, p. 144-6; graecismen, p. 146-8 en p. 174-180; composita, p. 269-270 en p. 289-291; p. 272-4 (types); nieuwe composita van Vergilius, p. 279-282 = p. 290-1 (zie ook p. 46). Een recensie van Cordier bieden o.a. F.H. Sandbach in CR 54 (1940), p. 198-9 en A. Ernout in RPh 1940, p. 143-166. Kritiek op Cordier in Horsfall, *A Companion to the Study of Virgil* (1995), p. 219, n. 12. Zie verder o.a. Bednara (1906), p. 578-600 en nu ook Salat, ‘*Verborum ratio*. *Exemples d’études statistiques portant sur le vocabulaire latin* (1991) (o.a. over Terentius, Lucretius, Catullus en Vergilius) en Coleman (1999), p. 51-78.

⁸³ Williams (1968), p. 743-750.

⁸⁴ Hij schrijft o.a. p. 745 :”There is no real lexicographical boundary in Latin between prose and poetry...” en dit, aldus Williams, in tegenstelling tot wat het geval was voor het Grieks.

⁸⁵ Ik voeg hieraan nog het volgende toe: archaïsmen en vulgarismen blijken niet altijd scherp van elkaar te onderscheiden (Axelson, p. 26); de term ‘omgangstaal’ is te verkiezen boven de

term ‘vulgarismen’ (zie o.a. Hofmann en rec. Ernout; vgl. overigens ook Axelson zelf p. 34, n. 14); Ernout kent bv. in een geval als de keuze tussen *formosus* en *pulcher* semasiologische verschillen een grotere rol toe dan Axelson; op basis van een steekproef betoogt Boemer dat men over Vergilius’ *Aeneis* hetzelfde zou kunnen concluderen als over Horatius’ *Carmina* (vgl. overigens Axelson zelf p. 113 !); Tibullus is volgens Axelson geen Analogetiker, wel, zoals Quintilianus reeds wist (zie X, 1, 93), een purist.

⁸⁶ Axelson lijkt p. 111-2 de nuchterheid als een zwak punt van Horatius’ lyriek te beschouwen.

⁸⁷ Zie over *iucundus* / *suavis* ook Ross (1969), p. 76-80 en over *suavis* / *dulcis* ook Hofmann (1985), p. 301.

⁸⁸ Axelson (1945), p. 70-74 met een schema p. 72; vgl. Norden *ad Verg. Aen.* VI, 166 vlgg. (p. 185) en Platnauer (1971), p. 116-7: “a curious fact”.

⁸⁹ Reinhardt (2010), p. 222-3, legt ook een verband met het gebruik van sommige van deze termen in de omgangstaal.

⁹⁰ Zie over *verba communia* in Vergilius de Vergiliusvita van Suetonius / Donatus 44.

⁹¹ Zie over *oportet* / *nesesse* ook Ross (1969), p. 69-70.

⁹² Let wel op de cijfers; zie naast Axelson 1945 en Watson 1985, p. 431-2 ook McKeown *ad Ovid. Am.* I, 9, 35-6. In het klassieke epos en ook in de epiek van de ‘zilveren’ eeuw wordt *uxor* gemeden, men vindt het slechts 1 x, namelijk in Lucanus. Anders is de situatie wat lyriek en elegie betreft, genres die in de hiërarchie der genres lager staan dan het epos: in Horatius’ *Carm.* treffen we *uxor* 7 x aan, bij Tibullus 4 x, bij Propertius 7 x; in Ovidius’ elegische verzen 54 x, maar nooit in *Met.* !

⁹³ Zie over Axelson verder: A. Ernout, in: RPh 73 (1947), p. 55-70; Boemer, in: Gnomon 23 (1951), pp. 165-168; Adams – Mayer (1999), p. 4; Coleman (1999), p. 51-6 en Kenney (2002), p. 32. Zie over het vocabularium van de dichters verder ook nog Benediktson, *Vocabulary Analysis and the Generic Classification of Literature* (1977; betreft het boek van Ross over Catullus); L. Cicu, *Il problema del linguaggio poetico nel mondo classico e la selezione lessicale nei Phaenomena di Germanico*, in: Sandalion 3 (1980), p. 99-141 (*non vidi*); A. Lopez Lopez, *Lexico y genero letterario. Basium, osculum, savium*, in: Sodalitas 1 (1980), p. 113-133 (*non vidi*); P. Salat, *Mots-clés et mots évités en poésie et en prose*, in: RELO 1982, p. 103-138. Zie nu ook Chahoud (2010), p. 53.

⁹⁴ Formulering van Kenney (2002), p. 61. Vergelijk ook HO-SZ *Stilistik* § 30, p. 769 over directe en indirecte archaïsmen. Zo hangen Vergilius’ archaïsmen samen met zijn Enniusimitatie (men kan spreken van Ennianismen), die van dichters die na Vergilius kwamen hangen samen met het feit dat Vergilius het referentiepunt was geworden voor de taal der dichters, men kan spreken van poëtismen. Axelson (1945) wees er, zoals gezegd, p. 26 op dat archaïsmen en vulgarismen (omgangstaal) niet altijd scherp te onderscheiden zijn.

⁹⁵ Zie Valette-Cagnac (2006).

⁹⁶ Bettini (2008).

⁹⁷ (2002), p. 61-2.

⁹⁸ Zie over *ilicet* verschillend Timpanaro, *Per la storia di ilicet* (1963) (*ilicet* 5 x in Vergilius; betekenis telkens temporeel ‘meteen’; archaïsme, zie Afranius).

⁹⁹ O.a. p. 42. Let op de leerrijke nuanceringen p. 3-5. Interessant zijn ook zijn beschouwingen p. 14.

¹⁰⁰ Gavaille (2009).

¹⁰¹ Janssen (1941), p. 30-1 en Wilkinson (1959), p. 185. Vgl. ook Kenney (2002), p. 61.

¹⁰² Zie o.a. Meillet (1966), p. 221-2 en Palmer (1974), p. 112 vlgg.

¹⁰³ Zie J. H. Waszink, *De poëtische expressie in de Oden en Epoden van Horatius*, in: H. Bolkestein e.a. (edd.), *Horatius*, Amsterdam, 1965, p. 68.

¹⁰⁴ Zie Kenney (2002), p. 61. Zie over archaïsmen bij Horatius A. Bartalucci, EO, vol. II, p. 797-9 s.v. ‘arcaismi’ Zie over het archaïsme verder Maurach (1989) § 48-9.

¹⁰⁵ *Verba poetica*: het gaat om woorden die (in principe) aan de dichtkunst voorbehouden zijn (al moet dit voorbehouden zijn niet te strikt worden opgevat). Er wordt geen uitspraak gedaan over gevoelswaarde en dergelijke. Zie Ernout, *rec. Axelson, Unpoetische Wörter*, in: RPh 73 (1947), p. 55. Vgl. in dit verband ook Leumann (1947), p. 133: “Poetische Wörter gibt es ganz unabhängig von einer sie dafür prädestinierten Bedeutung.“ Het gebruik van de term ‘poëtisch’ is bv. in Ross (1969) niet helemaal consequent (vgl. de recensie van Minyard).

¹⁰⁶ Zie over Varro verder Piras, *Varrone e i ‘poetica verba’* (1998).

¹⁰⁷ Zie Clackson – Horrocks (2007) p. 223 over woorden als *aequor*.

¹⁰⁸ Vgl. o.a. Axelson (1945), p. 57-8.

¹⁰⁹ Zie over *verba poetica* ook nog G. Garbarino, *Verba poetica in prosa nella teoria retorica da Cicerone a Quintiliano*, in: *Memorie dell’Accademia delle Scienze di Torino, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche* 5, 2 (1978), p. 141-237.

¹¹⁰ Vgl. Maltby (1999), p. 386-7. Met de term ‘poëtisch’ moet men opletten, zie reeds supra n. 105 en zie verder o.a. opmerkingen in Ross (1969) p. 18, n. 3 en p. 21, n. 21 en ook de recensie van Ross door Minyard.

¹¹¹ Zie Cordier (1939), p. 227; 234; 272. *Ad Verg. Aen.* I, 224 en VI, 141 wijst Austin er op dat Vergilius’ gebruik van *composita* soberder en smaakvoller is dan dat van zijn voorgangers. Vgl. ook Wilkinson (1959), p. 185. Zie over *composita* bij Catullus Ross (1969), p. 18-22. Plautus gebruikt dichterlijke *composita* parodiërend; ook in het proza komen ze soms voor met het oog op bijzondere effecten (zie Coleman 1999, p. 62-3).

¹¹² Vgl. de cijfers voor het diminutief *ocellus* bij Propertius: boek I: 10 x *ocellus*, 0 x *oculus*; boek II: 8 x *ocellus*, 5 x *oculus*; boek III: 0 x *ocellus*, 5 x *oculus*; boek IV: 0 x *ocellus*, 8 x *oculus* (cijfers van Axelson 1945; Maltby 1999, p. 388).

¹¹³ Zie Williams, *ad Verg. Aen.* V, 452, en ook Arens (1950), p. 244 en 249.

¹¹⁴ Zie Palmer (1974), p. 102-3.

¹¹⁵ Zie Arens (1950), p. 256 vlgg.

¹¹⁶ ER-TH spreken p. 165, § 191 van een “adaptation maladroite du gr. εὐρυκρείων”; Cordier (1943, p. 90) daarentegen geeft *late rex* aan als een voorbeeld van “périphrases expressives, moins banales que l’équivalent grec”!

¹¹⁷ Zie over *omnipotens* verder Schubert (1984).

¹¹⁸ Zie over dergelijke samenstellingen Parkes *ad Stat. Theb.* IV, 50-51.

¹¹⁹ Zie over *semi*-samenstellingen Ross (1969), p. 21-22; vgl. p. 18, n. 3; en verder McKeown *ad Ovid. Am.* I, 6, 3-4.

¹²⁰ Zie Ross (1969), p. 21 (met n. 23).

¹²¹ Zie ook Delachaux (1909), p. 67. Zie over *composita* in de Latijnse dichtkunst verder Perret, *La forme des composés poétiques du Latin* (1952) en nu ook Coleman (1999), p. 60-63; en daarnaast ook Sanchez Manzano, *Tipología y fundamentos del vocabulario latino en la lengua literaria* (2008-9)(over samenstellingen en afleidingen en over de rol van prosodische en morfologische factoren) en bv. ook nog Lopez Morena, *Consideraciones sobre los compuestos poéticos en las tragedias de Séneca* (1992) (vooral i.v.m. samenstellingen op *-fer*, *-ger* en *-ficus*; er komen niet zoveel nieuwe samenstellingen voor in de tragedies van Seneca; men vindt ze vooral in de meest plechtige onderdelen van de tekst: koorzangen en passages met religieuze of mythologische inhoud). Zie over Ausonius Delachaux (1909), p. 43-7.

¹²² Zie Coleman (1999), p. 61. *Sesquipedalis* vindt men ook in Catullus’ epigram 97, 5 en in Martialis VII, 14, 10; Ross (1969), p. 18 is van oordeel dat het geen poëtisch woord is.

¹²³ Zie over Horatius’ kijk op neologismen Viparelli Santangelo, *La teoria del neologismo in Orazio* (1984). Zie over neologismen in Vergilius’ *Aeneis* Cordier (1939), o.a. p. 144-6 en p. 279-282.

¹²⁴ Zie Coleman (1999), p. 31-2 over de alternatieven *ductor*, *maximitas* en *differitas*.

¹²⁵ Zie over het neologisme verder o.a. Sanchez Manzano, *Tipologia y fundamentos del vocabulario latino en la lengua literaria* (2008-9). Zie i.v.m. de voorbeelden uit Prudentius: Lavarenne en ThLL.

¹²⁶ Zie over de vorming van woorden op *-tor* en *-trix* verder o.a. Serbat, *Les 'noms d'agent' en '-trix': noms ou adjectifs* (1995); Albert, (...) *De antiquis verbis Latinis quae exeunt in -trix* (1996) (ik ontleende nogal wat voorbeelden aan dit artikel); Facchini Tosi, *Neologismi di 'nomina agentis' in -tor* (2013) en *Neologismi di 'nomina agentis' in -trix* (2013) (over de Latijnse literatuur tot Apuleius).

¹²⁷ Zie E. Norden, *Ennius und Vergilius* (...), Stuttgart, 1966 (= Leipzig-Berlin, 1915), p. 272 vlgg. Zie over woorden op *-men* verder S. und R. Werner, *Zur Neubildung von Substantiven auf -men bei den Dichtern der augusteischen Zeit*, in: MH 6 (1949), p. 29-32 en Perrot, *Les dérivés latins en -men et -mentum* (1961). En o.a. ook nog Delachaux (1909), p. 29-30 (over Ausonius).

¹²⁸ Zie over de adjectieven op *-eus* verder o.a. Ross (1969), p. 60-63; Kircher-Durand, *Création lexicale et structure sémantique du lexique latin: l'exemple des adjectifs en -eus* (1996): eigen Latijnse woorden (p. 441); zie verder in het bijzonder p. 444-5 en 455-6.

¹²⁹ Kroll (1964), p. 277.

¹³⁰ Ik wil er op wijzen dat Catullus *formosus* driemaal biedt in zijn gedicht 86 maar nergens anders, elders gebruikt hij *pulcher*. Nr. 86 leest overigens als een kleine studie over de term *formosus*: *Quintia formosa est multis. Mihi candida, longa, / recta est: haec ego sic singula confiteor. / Totum illud formosa nego: nam nulla venustas, / nulla in tam magno est corpore mica salis. Lesbia formosa est, quae cum pulcerrima tota est, / tum omnibus una omnis surripuit Veneres.*

¹³¹ Vgl. reeds Lipka (2001), p. 9. Zie over *formosus* ook Coleman (1999), p. 51-2 en Lipka (2001), p. 8-10. Zie over adjectieven op *-osus* o.a. ook Ross (1969), p. 53-60 en Delachaux (1909), p. 40-1.

¹³² Zie over de afleidingen op *-bilis* verder Brachet (2012). Hij schrijft o.a. dat het aantal gevallen met een actieve betekenis beperkt is (zie p. 652-655). Zie over adjectieven op *-ilis* in Ausonius Delachaux (1909), p. 32-3.

¹³³ Zie over dit type woorden ook Cordier (1939), p. 144-5.

¹³⁴ Met een stilistische bespreking: Kenney (2002), p. 66-7. Zie ook p. 40 met noot 78.

¹³⁵ Zie over (negatieve) verbindingen met *in-* ook Hofmann (1985), p. 308 vlgg.; hij brengt o.a. Ovidius, *Met.* XI, 764-6 ter sprake: *Oderat hic urbes nitidaque remotus ab aula / secretos montes et inambitiosa colebat / rura nec Iliacos coetus nisi rarus adibat* (*inambitiosus*: 'unaspining'; 'bescheiden').

¹³⁶ Zie o.a. ook nog Delachaux (1909), p. 48 over Ausonius.

¹³⁷ Clackson-Horrocks (2007), p. 223-4.

¹³⁸ Zie verder Coleman (1999), p. 63-67; bv. p. 64 over Horatius, *Carm.* I, 1, 29-34. Zie over Griekse leenwoorden in Vergilius Cordier (1939), o.a. p. 146-8.

¹³⁹ Zie over het begrip 'Bedeutungslehnwort' Löfstedt (1956), vol. 2, p. 433-6; verder E. Steiner, *Das Bedeutungslehnwort in Vergils Aeneis*, Diss. Königsberg, 1921; Bickel (1961), p. 61 en p. 141 en Nicolas (1996). Kritiek op het werk van Steiner bij Löfstedt (1956), vol. 2, p. 436: Steiner onderschat "die Gleichförmigkeit in der Schaffung von Bildern und Metonymien, die im grossen und ganzen den verschiedenen Sprachen anhaftet."

¹⁴⁰ Zie over graecismen verder o.a. De Seta, *Überlegungen zur Verwendung von Gräzismen in Ovids 'Amores'* (2013): een grotere vrijheid inzake vocabularium en morfologie, inzake syntaxis meer in de lijn van zijn voorgangers.

¹⁴¹ Hofmann (1985), p. 93 denkt daarbij aan de taal van Terentius, Jachmann (RE VA 644) aan de taal van Lucilius (zie Hofmann (1985), p. 357 ad § 2).

- ¹⁴² Let nochtans op p. 60 over een enger en een ruimer gebruik van de term ‘Umgangssprache’. In engere zin wordt de term in sociolinguïstische zin gebruikt; in ruimere zin wordt het concept verbonden met ‘gesproken taal’ (meer bepaald betekenis 2 van ‘parlato’ p. 60-61) en met ‘informeel taalgebruik’. Zie over deze termen Chahoud (2010). Zie over het verschil prozaïsch – colloquiaal R. Mayer (ed.), *Horace, Epistles, Book I*, Cambridge, 1994, p. 16-7.
- ¹⁴³ Zie over Lucanus verder Flobert, *Traits du latin parlé dans l'épopée: Lucain* (1995).
- ¹⁴⁴ Zie o.a. HO-SZ Stilistik § 31, p. 772-7.
- ¹⁴⁵ Zie o.a. Coleman (1999), p. 59-60 en Maltby (1999), p. 387-8.
- ¹⁴⁶ Er is wel een probleem met de cijfers van Traina: vgl. Bo, derde deel van zijn Horatiused. in het *Corpus Paravianum*.
- ¹⁴⁷ Zie over diminutieven verder ook Hofmann (1985), p. 297-300; p. 372 en p.380-1; over uitdrukkingen van tederheid (o.a. ‘Kosenamen’), p. 300-303; over diminutieven in Catullus o.a. Ross (1969), p. 22-26.
- ¹⁴⁸ Vgl. voor *sigillum* ook Horatius, *Epist.* II, 2, 180.
- ¹⁴⁹ Zie ook Maurach (1989) § 206, p. 141-2 en verder i.v.m. *simplex pro composito* (en het omgekeerde) o.a. ook Jean Collart, *Histoire de la langue latine*, Paris, 1972 (deuxième éd. mise a jour), p. 101.
- ¹⁵⁰ Vgl. Marouzeau (1935), p. 131 en evenzo Cordier (1943), p. 90.
- ¹⁵¹ Zie Boemer (1957), p. 4, n. 21 en id. *ad Ovid. Met.* III, 52 en IV, 233. Zie over Vergilius Cordier (1939), p. 39 en p. 59.
- ¹⁵² Zie verder Maurach (1989) § 206 en Coleman (1999), p. 57-9.
- ¹⁵³ Vgl. ook Boemer *ad Ovid. Met.* V, 188 en zie ook nog Lavarenne (1933), § 1403, p. 479.
- ¹⁵⁴ Zie over *tum* en *tunc* ook Courtney (2003) (o.a. *tunc* in het algemeen vermeden voor gutturalen).
- ¹⁵⁵ Zie buiten Butterfield ook Ross (1969), p. 26-39.
- ¹⁵⁶ Zie Coleman (1999), p. 75.
- ¹⁵⁷ Leuman, LHS, vol. 1, § 291b, p. 321 en § 272, 1, p. 286-7. Nihil in Lunelli (1980) of Maurach (1989).
- ¹⁵⁸ Zie Maurach (1989), p. 130-156.
- ¹⁵⁹ Zie voor deze termen Schad (2007).
- ¹⁶⁰ Leumann (LHS, vol. 1) heeft het p. 115 over ‘Vokalquantitäten’, Crusius § 31, p. 28 spreekt over ‘Silben’.
- ¹⁶¹ Leumann (LHS, vol. 1), p. 115 : “An sich kennt die lateinische Dichtung weder metrische Dehnung noch metrische Kürzung“; vgl. ook Leumann (1947), p. 129, met noot 29.
- ¹⁶² Leumann (1947), p. 129 : “Ennius hat die Aushilfe der metrischen Dehnung aus Homer nicht übernommen, sei es, dass ihm dieser Sprachgebrauch nicht klar durchschaubar war, oder dass er dadurch fürchtete, seinen lateinischen Hexameter der Willkür preiszugeben.“ Vgl. Leumann (LHS, vol. 1), p. 116.
- ¹⁶³ Vgl. Coleman (1999), p. 32.
- ¹⁶⁴ Bepaalde andere verkortingen zijn meer gangbaar: enerzijds *brevis brevians* in de komedie en in andere oud-Latijnse verzen en anderzijds de verkorting van de eind-*o* in de keizertijd.
- ¹⁶⁵ Vgl. Raven (1965), § 13 (a) en § 15 (hiatus), p. 23 en 28.
- ¹⁶⁶ Zie ook Raven (1965), p. 28 en Austin *ad Verg. Aen.* VI, 507.
- ¹⁶⁷ Allen (1978), p. 90.
- ¹⁶⁸ Leumann (LHS, vol. 1), p. 242-3: vanaf Ennius; vgl. Allen (1978), p. 90; vanaf Lucilius volgens Bednara (1906), p. 331. Zie nu Skutsch, ed. Ennius, *Annales*, p. 55-56.
- ¹⁶⁹ Let op: de zaken liggen anders in het geval van een samenstelling als *ab-rumpo* (zie Allen, p. 90).
- ¹⁷⁰ Zie Allen (1978), p. 89. Juxtapositie van variëte prosodieën van een woord was in de Griekse dichtkunst een courant gebruik sinds Homerus en werd overgenomen door de

Romeinen (Kenney 2002, p. 36 met verwijzing naar Hopkinson 1982); Hopkinson heeft het p. 175-6 over ‘variant prosody before mute + liquid’ in de Romeinse dichtkunst, maar bespreekt daarnaast ook verscheidene andere fenomenen; zie over de bijdrage van Hopkinson ook infra!

¹⁷¹ Zie Coleman (1999), p. 34-5: hij heeft het over een archaïsme, meer bepaald “the revival of long vowels in final syllables” en vindt ‘lengthening under ictus’ een foute benaming (p. 34). Zie ook Clackson-Horrocks (2007), p. 224: ze stellen de historisch lange slotlettergrepen in *aberat, esset, ponebat, videt* en *luit* tegenover een analogische verlenging in *Aen. XII, 883 erit*. Vgl. noot 161 *supra* !

¹⁷² Zie Lunelli (1980), addendum p. 89 en vooral de studie van F. Vollmer aldaar geciteerd, namelijk *Zur Geschichte des lateinischen Hexameters. Kurze Endsilben ‘in arsi’*, in: SB Bay. Ak. Wiss. 1917, 3. Vgl. Platnauer (1971), p. 59-62. Zie nu ook Coleman (1999), p. 34-5.

¹⁷³ Zie Fordyce *ad Verg. Aen. VII, 174* en *VII, 186*. Zie i.v.m. Homerus verder A. Hoekstra, *Metrical Lengthening and Epic Diction*, in: Mnemosyne 31 (1978), p. 1-26.

¹⁷⁴ *Amor*: Crusius § 16, p. 10-2: de slotlettergreep was lang in het oud-Latijn; Allen (1978) wijst p. 127 op het belang van de rustpauze in de verlenging van de slotlettergreep van *amor*.

¹⁷⁵ Vgl. Platnauer (1951), p. 59.

¹⁷⁶ Coleman (1999), p. 35 voert nog Propertius IV, 1, 17 aan: *nulli cura luit externos quaerere divos*, waar het archaïsme past bij de beschrijving van het Oude Rome.

¹⁷⁷ Zie Dingel *ad loc.* en ook Fordyce *ad Verg., Aen. VII, 186*.

¹⁷⁸ Zie Leumann (1947), p. 125 en Lunelli (1980), addendum nr. 18, p. 152.

¹⁷⁹ Leumann (LHS, vol. 1), p. 65 ; vgl. Bailey *ad loc.* In aansluiting bij Marouzeau (1935), p. 13-4 meent Janssen (1941), p. 16, op grond van de overweging dat de antieke poëzie geschreven werd om gereciteerd te worden, te mogen stellen dat het hier niet louter om een schriftarchaïsme gaat. Vgl. Coleman (1999), p. 57. Zie in dit verband ook Lunelli (1980), p. 94 addendum.

¹⁸⁰ Zie over het gebruik van de term synizesis ook Timpanaro in EV IV, p. 877-879 !

¹⁸¹ O.a. door Ladewig – Jahn, Vergiliused., Cazzaniga, Catullused., Bo, Horatiused. Vgl. de ruime definitie van Isidorus van Sevilla: *Orig. I, 35, 5 episynaloephe (= synizesis) conglutinatio duarum syllabarum in unam*. Vgl. de definitie van Consentius (Keil 5, p. 389) die er nochtans beperkend aan toevoegt dat het gaat om het tot stand brengen van diftongen.

¹⁸² Lausberg (1960) § 492, op grond van de definities en voorbeelden van de antieke grammatici.

¹⁸³ O.a. Raven (1965) en Lunelli (1980).

¹⁸⁴ O.a. Fordyce en Leumann.

¹⁸⁵ O.a. Marouzeau, *Lexique de la terminologie linguistique (...)*, Paris, 1961 (3e éd.), s.v. ; Crusius maakt i.v.m. 2) een onderscheid vergelijkbaar met dat van Marouzeau, maar rekent wel 3) bij synizesis.

¹⁸⁶ Vgl. Marouzeau, *Lexique*, s.v. diphtongue, en Allen (1978), p. 51.

¹⁸⁷ Een *h* tussen twee of meer klinkers vormt geen hinderpaal.

¹⁸⁸ Alvast in de uitspraak; wat de schrijfwijze betreft: in de hss meestal *deesse, deest* (met de waarde van *desse, dest*). Zie Leumann, LHS, vol. 1, p. 118. Vgl. ook Crusius (1967), p. 20.

¹⁸⁹ Soms worden de termen synaeresis en synizesis aangewend met een onderling onderscheiden betekenis (zo bv. in het *Lexicon van literaire termen*, ed. H. Van Gorp, s.v. syncope: synizesis: het versmelten van twee klanken die bij verschillende lettergrepen horen tot één klank, bv. *dehinc*; synaeresis: bv. *alveo*, waar de klinker *e* veeleer als medeklinker wordt uitgesproken). Overzichtelijke behandeling van contractie en synizesis in Crusius (1967), p. 20-3. Zie verder vooral Leumann, LHS, vol. 1, p. 117-122 en Lunelli (1980), addendum p. 92-3. Nu ook Coleman (1999), p. 33-36.

¹⁹⁰ Zie i.v.m. deze onzekerheid o.a. Crusius (1967), p. 20 en verder vooral Drexler (1967), p. 53-5. Norden *ad Verg. Aen. VI, 280* neemt synizesis 2) aan vanaf Catullus; zie Lunelli (1980), addendum p. 92-3. Zo ook Fordyce *ad Verg. Aen. VII, 33*.

- ¹⁹¹ Vgl. *effutuisti* in een soldatenvers (Suetonius, *Iul.* 51).
- ¹⁹² Vgl. Lunelli (1980), addendum p. 92-3.
- ¹⁹³ Verschillend Vergilius, *Georg.* III, 389; Ovidius, *Am.* I, 4, 34 en *Ars* I, 695 *reice* lang kort kort. Zie Leumann, LHS, vol. 1, p. 128-9 en Platnauer (1951), p. 66-68.
- ¹⁹⁴ *Dein(de)* en *dehinc*: in elegische poëzie steeds synzesis, zie Platnauer (1971), p. 67, n. 1.
- ¹⁹⁵ De halfvocalen hebben prosodisch overigens de waarde van een consonant.
- ¹⁹⁶ Zie Crusius (1967), p. 22 en Devoto (1968), p. 202. Vgl. ook Janssen (1941), p. 15-6; de Lucretiused. van Bailey, vol. 1, p. 129; en Lunelli (1980), addendum p. 92-3. Verschillend Leumann, LHS, vol. 1, p. 129.
- ¹⁹⁷ Zie Norden, *ad Verg. Aen.* VI, 33 en Haupt – Ehwald *ad Ovid. Met.* XV, 718. Zie ook Austin *ad Verg. Aen.* IV, 126.
- ¹⁹⁸ Zie Fordyce *ad Verg. Aen.* VII, 175 en Lunelli (1980), p. 92-3 addendum. Zie nu ook Coleman (1999), p. 35-6.
- ¹⁹⁹ Zie over *conubium* (tweede lettergreep lang of kort) verder Leumann, LHS, vol. 1, § 130 IA2, p. 115 (hij neemt blijkbaar nergens een geconsonantiseerde *i* aan in *conubia*); en Timpanaro, s.v. *sinizèsi*, in: EV IV, p. 88: Vergilius, *Aen.* I, 73; IV, 126 en VII, 253 en een aantal *loci* bij andere auteurs: onzekerheid over *conubium* (de tweede lettergreep gevolgd door een geconsonantiseerde *i* en dus gesloten en lang of de tweede lettergreep kort gevolgd door -*bi* met een korte vocaal *i*). Zie daarnaast ook nog Austin *ad Verg. Aen.* I, 73 en IV, 126 (zeer gedetailleerd: volgt Leumann maar zegt dat er twijfels blijven) en J.N. Adams, in: Glotta 50 (1972), p. 252-5 en verder o.a. ook nog Fordyce en Horsfall *ad Aen.* VII, 253 en 555 en Horsfall, *ad Aen.* III, 319.
- ²⁰⁰ L. Müller, *De re metrica poetarum Latinorum praeter Plautum et Terentium libri septem*, Leipzig, 1894 (2e ed.) neemt p. 310 aan dat uitzonderlijk ook de halfvocaal *i* gevocaliseerd werd. Van zijn voorbeelden Propertius IV, 10, 31 *Veiuis*, Martialis XIII, 74, 1 *Tarpeius* en *Anthologia Latina* 117, 9 *Maius* worden de nrs 1 en 2 momenteel anders gelezen, respectievelijk *Veiens* en *Tarpei*. De voorbeelden 1 en 2 komen ook voor in Crusius (1967), p. 23, nr. 24.
- ²⁰¹ Zie Fordyce *ad Catullum* 2, 13.
- ²⁰² Zie Platnauer (1971), p. 71.
- ²⁰³ Vgl. Coleman (1999), p. 38-40.
- ²⁰⁴ Zie Norden *ad Verg. Aen.* VI, 24 over de verspreiding van de vormen op *-postus*.
- ²⁰⁵ Ook wel syncope genoemd, bv. door Norden *ad Verg. Aen.* VI, 57.
- ²⁰⁶ Zie ook Cordier (1939), p. 65. De hss bieden in *Aen.* VI, 57 *direxti*.
- ²⁰⁷ *Ad Verg. Aen.* VI, 57. Vgl. Austin *ad Verg. Aen.* I, 201 en VI, 57. Norden vermeldt, op basis van Neue, ook één voorbeeld uit Ovidius, namelijk *Epist. Her.* 11, 59 (=61). Vgl. evenzo Bednara (1906), p. 350, Jackson Knight (1958) p. 109 en Devoto (1968), p. 201. De moderne uitgevers lezen er echter *aisti* (zo o.a. ed. Dörrie).
- ²⁰⁸ Zie nu ook Coleman (1999), p. 40-7.
- ²⁰⁹ Zie G. Neumann, *Sprachnorm im klassischen Latein*, in: *Sprachnorm, Sprachpflege, Sprachkritik*, Düsseldorf, 1968, p. 88 vlgg. (geciteerd door Lunelli (1980), p. 101). Vgl. verder Boemer (1957), p. 2 en i.v.m. het vocabularium en de morfologie Cordier (1939), p. 318-9.
- ²¹⁰ Cf. Bailey, *Lucr.-ed.*, vol. 1, p. 72-87 en Cordier (1939), p. 21.
- ²¹¹ Cf. Fordyce *ad Catull.* 1, 2.
- ²¹² Cf. Cordier (1939), p. 49. Zie verder Görler (1985), p. 263-4.
- ²¹³ Leumann, LHS, vol. 1, p. 418; zie over deze uitgang ook K I, p. 412-3.
- ²¹⁴ Zie over het gebruik van deze uitgang verder o.a. Ennius' *Annalesed.* van Skutsch, p. 61; de Lucretiused. van Bailey, vol. 1, p. 75-7; en Castillo Herrera (2011); ze wijst er op dat Horatius deze uitgang biedt in de formulering van volkse wijsheden.
- ²¹⁵ Zie Görler (1985), p. 263 : *virorum* 2x, *virum* 34x. Deze laatste uitgang bij Catullus volgens Fordyce *ad* 9, 6, afgezien van de namen van volkeren, uitsluitend in “the elaborate poems”.

- ²¹⁶ Zie N. Daigl, *Avienus. Studien über seine Sprache, seine Metrik und sein Verhältnis zu Vergil*, Diss. München, Erlangen, 1903, p. 6.
- ²¹⁷ Vgl. o.a. Coleman (1999), p. 42.
- ²¹⁸ Zie Neue, vol. 2, p. 136 vlgg.; K I, p. 352-3, 10.
- ²¹⁹ Zie over de uitgang *-um* Leumann, LHS, vol. 1, p. 438.
- ²²⁰ Zie Lunelli (1980), addendum p. 85 en ook Jackson Knight (1958), p. 109-110.
- ²²¹ Meillet (1966), p. 221: *silici* in *Aen.* I, 174 zonder metrische noodzaak, om stilistische redenen; Lunelli (1980), addendum p. 96, n. 39: abl. of dat.
- ²²² Vgl. Cordier (1939), p. 45-6.
- ²²³ Zie Neue, vol. 1, p. 541 vlgg.; Wotke (1886), p. 134; K. I, p. 395-6. Normale vorm in de dactylische poëzie: F. Sommer, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre (...)*, Heidelberg, 1914, p. 390. Vgl. ook Fedeli *ad Prop.* I, 11, 12.
- ²²⁴ Leumann, LHS, vol. 1, p. 443: uit metrische noodzaak; Norden, *ad loc.*: ook daarbuiten.
- ²²⁵ Vgl. o.a. Adams – Mayer (1999), p. 11 : “The exotic character to Latin ears of certain distinctive Greek sounds cannot be underestimated.”
- ²²⁶ Kenney (2002), p. 68.
- ²²⁷ Zie Quintilianus XII, 10, 27-8 en 33.
- ²²⁸ Zie bv. De Seta over Ovidius, p. 457-9.
- ²²⁹ *Achillea* in Ovidius, *Met.* XIII, 579-80 *Phrygiis quem lutea campis / vidit Achillea pereuntem cuspidē mater* is een vorm van het adjectief *Achilleus* (De Seta (2013) spreekt foutief van een accusatief van Achilles ! Volgens haar info gebruikt Ovidius elders dat. *Achilli*, acc. *Achillem*, abl. *Achille*).
- ²³⁰ Zie verder E. Häfner, *Die Eigennamen bei den lat. Hexametrikern*, München, 1895, p. 5-7; Bednara (1906), p. 353-360; HO-SZ, p. 760 (3); Bömer *ad Ovid. Met.* II, 415 en II, 442; Adams – Mayer (1999), p. 11-14; Coleman (1999), p. 46-7 en Mayer (1999), p. 158.
- ²³¹ Zie Axelson (1945), p. 70 vlgg.; Skutsch, *Enniused.*, p. 64-6; Austin, *ad Verg. Aen.* IV, 479; Fordyce *ad Verg. Aen.* VII, 458; Harrison, *ad Aen.* X, 101 en 745 vlg. en Görler (1985), p. 264.
- ²³² Een overzicht van de spreiding van *quis* vanaf Vergilius: Leo, ed. Seneca, *Trag.*, vol. 1, p. 213 vlgg. Vgl. ook Austin *ad Aen.* I, 95; zijn aantekening dat *quis* = *quibus* achtmaal in *Aen.* voorkomt is onnauwkeurig, vgl. Görler, EV.
- ²³³ Axelson (1945), p. 70 vlgg.; vgl. Maurach (1989) § 137 ZS en verder Skutsch, *Ennius, ed. Annales*, p. 64; Austin *ad Verg. Aen.* IV, 479 en Harrison *ad Aen.* X, 101.
- ²³⁴ De vormen van *is*, *ea*, *id* (vooral *eius*) komen inderdaad zelden voor na Lucretius. Bij Catullus treft men *earum* aan in 63, 54 (de tekst is wel onzeker); *eam* in 64, 122; *ei* in 82, 3 en *eius* in 84, 5 (zie Fordyce). Wat Catullus betreft moet men wel bedenken dat hij niet alleen in zijn polymetrische gedichten maar ook in zijn *carmina maiora* heel wat diminutieven gebruikt, ondanks het feit dat de omgangstaal de achtergrond vormde van de diminutieven. Zie hierover Ross !
- ²³⁵ Niet aangestipt door Lavarenne (1933).
- ²³⁶ Zie Platnauer (1971), p. 53: *-erunt* (met korte e) bij Ovidius frequenter dan bij Tibullus en Propertius; zie verder Jackson Knight (1958) en K I, p. 672-3.
- ²³⁷ Zie verder nog Janssen (1941), p. 18; Coleman (1999), p. 44-5. Over Ennius: Skutsch, *ed. Annales*, p. 62; Pye betoogt in *Latin 3rd Plural Perfect Indicative Active: Its Endings in Verse Usage* (1963) dat Vergilius de (jongere) uitgang *-erunt* (met lange e) nog steeds als een weinig natuurlijke uitgang aanvoelde en hem daarom alleen gebruikte op het verseinde waar hij ictus en accent kon laten samenvallen.
- ²³⁸ Cf. Wotke (1886), p. 145 en K I, p. 724, 3.
- ²³⁹ Wotke (1886) heeft het p. 145 over 49 gevallen (aldus Bailey).
- ²⁴⁰ Zie Horatiused. Bo, vol. III, indices, p. 263 en EO, vol. II, p. 799.

²⁴¹ Vergilius is dus niet “found of it” zoals Austin aantekent *ad Aen.* IV, 493. Een volledig overzicht van de verspreiding van deze uitgang in K, vol. 1, p. 691-3. Zie verder o.a. Bailey, Lucretiused.; voor de keizertijd Leo, ed. Sen., *Trag.*, vol. 1, p. 64, n. 12. Zie nu ook : Castillo Herrera, *Los infinitivos pasivos en ‘ier’ en la literatura latina: de Plauto a Juvenal*, (2011).

²⁴² Zie over *faxo* en *faxis* verder o.a. Rix, *Bemerkungen zu den lateinischen Verbformen des Typs ‘faxo’ ‘faxim’* (1998).

²⁴³ Zie over syntactische bijzonderheden in het algemeen Maurach (1989) § 166 en Coleman (1999), p. 78-90.

²⁴⁴ Vgl. Coleman (1999), p. 75 (in zijn hoofdstukje over het lexicon !).

²⁴⁵ Het werd reeds door Aristoteles, *Rhet.* III, 6, 4 als kenmerkend voor poëtische taal aangegeven (zie Coleman 1999, p. 75).

²⁴⁶ (2002), p. 69.

²⁴⁷ Zie Jean Soubiran, *L’élision dans la poésie latine*, Paris, 1966, p. 207 vlgg. *Gaudium* met zeer ongewone elisie in Catullus 91, 9. Zie verder ook Bednara (1906), p. 544.

²⁴⁸ Zie over het poëtisch mv. Bednara (1906), p. 532-563; Leumann (1947), p. 128; Löfstedt (1956), vol. 1, p. 27-65; HO-SZ, p. 16-8, § 26; Maurach (1989) § 46; Lunelli, p. 104, n.46 en P. Maia de Carvalho, *Recherches sur la catégorie du nombre en latin: le ‘pluriel poétique’*, Thèse de 3me cycle, Bordeaux, 1970 (*non vidi*). Verder o.a. Norden *ad Verg. Aen.* VI, App. V, p. 408 vlgg.; Williams *ad Verg. Aen.* III, 307 en V, 98; Austin *ad Aen.* IV, 133 en VI, 19; Fordyce *ad Aen.* VII, 445 en Harrison *ad Aen.* X, 117. Men mag dit poëtisch meervoud niet verwarren met andere bijzondere gebruiken van het meervoud, o.a. het emfatisch of retorisch meervoud, waarbij zowel in proza als in poëzie omwille van de expressiviteit een mv. voor een enk. wordt gebruikt (bv. Lucanus II, 495 *campos fluviisque*; 544-6 *Camillis. Metellis; Cinnas Mariosque*). Toch is het zo dat ook bij de opgang van het poëtisch mv. de drang naar meer emfase en ‘grandeur’ een rol speelde. Zie HO-SZ, p. 16, § 26. Let bv. op Vergilius, *Aen.* VII, 98 *generi* voor één *gener*.

²⁴⁹ Vgl. Löfstedt (1956), vol. 1, p. 22.

²⁵⁰ Zie Austin *ad Aen.* II, 20 en Horsfall *ad Aen.* XI, 516.

²⁵¹ Materiaal i.v.m. het enk. voor het mv.: Bednara (1906), p. 563-567. Uitzonderlijk is een poëtisch enk. als *in Alpe* (Ovidius, *Ars* III, 150) voor *in Alpibus* (HO-SZ, p. 14, § 22). Zie over het collectief enk. ook Janssen / Lunelli (1980), p. 104-5.

²⁵² De predicatieve vocatief is niet zo artificieel als ER-TH het voorstellen, zie Jean Humbert, *Syntaxe grecque*, 3e éd. revue et augmentée, Paris, 1960, p. 295, § 498 en Austin *ad Verg. Aen.* II, 283.

²⁵³ ER-TH verklaren deze uitbreiding als een reactie tegen de achteruitgang van de partitieve genitief in de courante taal.

²⁵⁴ Zie Lucretiused. Bailey, vol. 1, p. 91-2; “a favourite device in Lucretius”. Vgl. ook Görler (1985), p. 265.

²⁵⁵ Let verder ook op een deelsgenitief bij een vocatief: Vergilius, *Aen.* IV, 576 *Sequimur te, sancte deorum, / quisquis es* (en ER-TH § 64, p. 50; zie ook Pease *ad loc.*).

²⁵⁶ Zie over *plenus* HO-SZ § 59, p. 77.

²⁵⁷ Cordier (1939), p. 43.

²⁵⁸ Zie over de gen. van betrekking ook Maurach (1989) § 154. En verder Löfstedt (1956), vol. 1, p. 172 vlgg.; Tränkle (1960), p. 68-9; Fordyce *ad Catull.* 12, 8. Zie ook nog Coleman (1999), p. 80-1 over Horatius, *Carm.* I, 22, 1 *integer vitae scelerisque purus = cui vita integra est + a scelere purus*.

²⁵⁹ Zie ook Mayer (1999), p. 162.

²⁶⁰ Zie ook Maurach (1989), p. 110, n. 85. Een datief is in het geval van *pugnae* niet helemaal uit te sluiten, vgl. bv. Statius, *Theb.* V, 273 *labori / destitit* en ook Spaltenstein *ad Sil.* X, 81.

Zie i.v.m. deze graecismen Löfstedt (1956), vol. 2, p. 416 vlgg.; Fordyce *ad Catull.* 9, 5 en ook nog Coleman (1999), p. 80-81.

²⁶¹ Vgl. Kroll *ad Catull.* 64, 111.

²⁶² Zie Coleman (1999), p. 80. Vgl. Clakson-Horrocks (2007), p. 226 i.v.m. Horatius, *Carm.* I, 28, 10-11: “where the dative implies subjective involvement on the part of the personified underworld”.

²⁶³ Zie L. Colucci, *Strutture sintattiche e stilistiche in Virgilio: ‘it clamor caelo’*, Chieti, 1982 (*non vidi*).

²⁶⁴ Wat Vergilius, *Aen.* XII, 283-4 *it toto turbida caelo / tempestas telorum ac ferreus ingruit imber* betreft, drukt Tarrant, omwille van de aanwezigheid van *toto*, *ad loc.* terecht de mening uit dat het eerder gaat om een ablatief met de betekenis “(travels) through the whole sky”.

²⁶⁵ Interessante aantekeningen over de datief van bestemming in Görler (1985), p. 266.

²⁶⁶ Zie over de uitbreiding van de *dat. auctoris* in Vergilius Görler (1985), p. 266-7. Suarez Martinez (2001) beklemtoont terecht dat de *dat. auctoris* syntactisch niet hetzelfde is als *ab + abl.* En zie over de datief bij de dichters ook nog : H. Schramboeck, *Der sympathetische Dativ in der lateinischen Dichtersprache der klassischen und nachklassischen Zeit*, Diss. Wien, 1975 (*non vidi*).

²⁶⁷ EV II, p. 267.

²⁶⁸ Vgl. ook Fordyce *ad Catull.* 64, 64-5.

²⁶⁹ Hij schrijft “It is thus unnecessary (...) to imagine the Carthaginians as beating their breasts, like the mothers in Virg. *Aen.* XI, 877 *percussae pectora matres*”.

²⁷⁰ Harrison *ad Aen.* X, appendix bespreekt, onder de nrs 2 en 3, nog twee andere bijzondere types die pas vanaf Vergilius voorkomen.

²⁷¹ Vgl. over de Griekse accusatief verder Maurach (1989) § 160-2; Mayer (1999), p. 164-5 en p. 173; Courtney (2003 en 2004) en Harrison *ad Aen.* X, Appendix D, p. 290-1 en id. *ad Verg. Aen.* X, 837-8.

²⁷² Zie verder over deze acc. van het inwendig voorwerp Maurach (1989) § 163 en Coleman (1999), p. 79

²⁷³ Ennius, *Ann.* 334 Skutsch *acute* (niet *acuta*); vgl. ed. Vahlen, v. 342.

²⁷⁴ Zie nu ook Coleman (1999), p. 79-80 (archaïsme) en Penney (1999), p. 261.

²⁷⁵ Zie Malosti, *Uno stilema virgiliano, l’ablativo di estesione’* (1967).

²⁷⁶ Zie verder Görler (1985), p. 268 en zeker ook Hillen (1989) (meer bepaald i.v.m. Seneca, *Trag.*).

²⁷⁷ Zie over de abl. zonder vz. nu ook Penney (1999), p. 260 vlgg.

²⁷⁸ Zie Görler, EV II, 268: abl. van plaats zonder vz vrij gebruikt door Vergilius.

²⁷⁹ Vgl. Marouzeau (1935), p. 109; 131 en 137 en Kenney (2002), p. 41. Zie over het nastreven van densiteit ook Adams – Mayer (1999), p. 11 en Penney (1999), p. 260. Coleman (1999) heeft het p. 79 over “the pursuit of economy”.

²⁸⁰ Ook Salat (1999) biedt statistisch onderzoek over het vocabularium van een aantal auteurs, o.a. Vergilius.

²⁸¹ Door Kenney (2002) geciteerd p. 41, n. 90.

²⁸² (1958), p. 110.

²⁸³ P. 203. Vgl. ER-TH, p. 70, § 87.

²⁸⁴ Ovidius, *Met.* VIII, 805-6: *pendere putares / pectus et a spinae tantummodo crate teneri: a stoplap ?* Geen commentaar van Boemer.

²⁸⁵ Vgl. verder Maurach (1989) § 148 omstandig over *de* in *Met.* I, 451 *tempora cingebat de qualibet arbore Phoebus*.

²⁸⁶ Zie over de aan- en afwezigheid van voorzetsels bij dichters de interessante uiteenzetting van Maurach (1989) § 148-152 en verder o.a. Bailey, *Lucretius*ed., vol. 1, p. 106-7. Volgens Tränkle (1960), p. 87-8 gebruiken dichters om uiteenlopende redenen wel eens een vz.-

constructie i.p.v. een naamval zonder voorzetsel en komt ook het omgekeerde voor. Als redenen voor een bepaalde keuze stipt hij aan: metrische redenen; de wil om iets scherper te formuleren (hij haalt o.a. Ovidius, *Met.* I, 417-8 aan); Williams (1968) schrijft in de voetnoot p. 748 : “In Latin poetry there is a general tendency to express simply by means of oblique cases what in Ciceronian prose would be expressed by a prepositional phrase”... Misschien helpen de beschouwingen van Sturtevant (zie supra) ons verder. Vgl. ook nog Quinn (1963), p. 199-200: “But above all Virgil concentrates on cutting down the incidence of the small, fussy, unproductive word, often reducing his hexameter to five or six solid massy words, all pulling their weight.” Zie over Vergilius’ wil om voorzetsels te vermijden (maar ook over het opduiken van overbodige voorzetsels bij Vergilius) Görler (1985), o.a. p. 266-269. En zie, ten slotte, over deze materie nu ook Penney (1999), p. 260.

²⁸⁷ Zie verder ook Löfstedt (1956), vol. 2, p. 370-2.

²⁸⁸ § 145 o.a. Vorbemerkung evenals § 147, met verwijzing naar Axelson (1945), p. 62.

²⁸⁹ Interessante beschouwingen bij Görler (1985), p. 270 ! Zie over het bw. bij dichters ook Axelson (1945), p. 62-3 en Hakanson, *Adverbs in Latin Poetry* (1986); en over Ovidius’ specifieke omgang met bijwoorden Kenney (2002), p. 42; hij voert o.a. *dissimulanter, fideliter, inaniter, tenaciter, male* en *bene* aan; in *Met.* VII, 752 treffen we *concorditer* aan.

²⁹⁰ Zie over het bw. verder ook Maurach (1989) § 145-7, p. 103-5.

²⁹¹ Zie ook Maurach (1989) § 153. Verder Löfstedt (1956), vol. 1, p. 108; 115; 121-2; en ook Austin *ad Verg. Aen.* II, 543. Vgl. daarnaast Hofmann (1985), p. 326-8.

²⁹² In het (klassiek) proza treft men wel verbindingen aan als *discessu tum meo* (Cicero, *Pis.* 21) en *reliquis deinceps diebus* (Caesar, *Gal.* III, 29, 1); zulke verbindingen komen zelfs frequent voor bij Caesar. Nisbet verbindt in *Pis.* 21, samen met K II, 1, p. 220, *tum* met het werkwoord. Zoniet zou er volgens hem *meo tum discessu* gestaan hebben. In een geval als *Aen.* I, 21 *late regem* kan men ofwel (met ER-TH) aannemen dat *regem* is aangewend met de waarde van een adjectief, ofwel stellen dat *regem* min of meer wordt beschouwd als een verbaalsubstantief, waarbij ook in het proza een bijwoord kan geplaatst worden (cf. HO-SZ, p. 171 (3/4)).

²⁹³ Zie verder Fr. Seibel, *Quibus artificiis poetae Latini numerorum vocabula difficilia evitaverint*, Diss. München, 1909.

²⁹⁴ En zie verder o.a. H. Tränkle, *Horazens Murena-Ode (Carm. III, 19)*, in: MH 35 (1978), p. 48-60; H. P. Syndikus, *Die Lyrik des Horaz (...)*, 2001, vol. II, p. 173, n. 26; Vogel (2014), p. 214 vlgg.

²⁹⁵ Vgl. nu Coleman (1999), p. 84-5.

²⁹⁶ Zie over (1) en (2) ook Maurach 1989 § 174-6, p. 123-5.

²⁹⁷ In § 42, p. 33 vermelden HO-SZ naast *ardere* (Vergilius) ook *calere* bij Prudentius; ik neem aan dat ze *Symm.* II, 9 *exempla domi congesta calentes* bedoelen (vgl. Lavarenne 1933 § 234); het gaat hier m.i. echter niet om een LV. De ThIL bepaalt deze accusatief als een Griekse accusatief (zie ThIL vol. III, s.v. *caleo*, kol. 148: II *translate* 2 (slot). De vertaling van Lavarenne luidt “qui sont encore tout chauds des exemples reçus à la maison”.

²⁹⁸ Vgl. Coleman (1999), p. 78-9.

²⁹⁹ Zie Horsfall *ad Verg. Aen.* VII, 32 en 581; verder Görler EV II, 267 en Traina EV II, 591.

³⁰⁰ Zie over de verschuivingen overgankelijk / onovergankelijk ook Görler (1985), p. 267 en Maurach (1989) § 174-6; verder Tränkle (1960), p. 62-64. Coleman (1999), p. 78-9 : “the extension of direct object accusatives is frequent”. Zie over *populare*: Pease *ad Verg. Aen.* IV, 403 (verschillend van Servius) en over de aarzeling tussen gewone en deponente vervoeging in het archaisch Latijn Clackson-Horrocks (2007), p. 225.

³⁰¹ Vergelijk ook Maurach (1989) § 143, p. 101-2; verder Tränkle (1960), p. 66-7; Görler (1985), p. 269 en (1999) en ook nog Hillen (1989).

³⁰² Zie over de historische infinitief ook nog Hofmann (1985), p. 168-9, Maurach 1989, § 53, p. 39-40 en § 168, p. 121 en ook nog Gendre, *Sull'infinito storico e sulla sua funzione in Orazio* (2012).

³⁰³ Zie verder Maurach (1989) § 167.

³⁰⁴ Görler (1985), p. 273.

³⁰⁵ Zie over het gnomisch perfectum ook Maurach (1989) § 167. Zie over de “instantaneous perfect” Nisbet-Hubbard *ad Hor. Carm.* I, 34, 16 en over het plusquamperfectum voor een perfectum of een imperfectum Platnauer (1971), p. 112-4 (“frequent in Propertius”); Williams *ad Verg. Aen.* V, 397 en Fordyce *ad Catull.* 10, 28. Verder over de uitbreiding van het gebruik van het part. perf. met praesensbetekenis (bv. Ovidius, *Met.* VII, 745 *perosa*): Tränkle (1960), p. 5.

³⁰⁶ Zie over deze verbodsconstructies nu ook Penney (1999), p. 253.

³⁰⁷ Zie over de act. inf. perf. ter vervanging van een inf. praes. verder ook nog Tränkle (1960), p. 13-4; Platnauer (1971), p. 109-112; Boemer *ad Ovid. Fast.* II, 322; verder Merone, *L'infinitivo aoristico in Persio* (1954); Perotti, *L'infinito perfetto in Tibullo e nel Corpus Tibullianum* (1989); de Carvalho, *La grammaire du temps en latin: de l'emploi dit 'poétique' de l'infinitif parfait actif ou infectum vs perfectum (..) (à propos de Tibulle I, 1, 46)* (1992); Morani, *L'uso dell'infinito perfetto in Tibullo* (1994); Sanchez Martínez, *El infinitivo de perfecto en lugar del infinitivo de presente. Nota a Propertio I, 1, 15; I, 17, 1; II, 16, 3 y II, 19, 32* (1997) (het gaat om verbindingen met *velit* en *potui* + inf., bv. I, 1, 15 *Ergo velocem potuit domuisse puellam*) en De Seta (2013), p. 452-3 over Ovidius' *Amores*.

³⁰⁸ Vgl. verder de indicatief in de indirecte vraag: Lunelli (1980), p. 109-110; Maurach (1989) § 183; Görler (1985), p. 273 en Austin *ad Verg. Aen.* VI, 614-5.

³⁰⁹ Zie o.a. Görler (1985), p. 274 en vooral Maurach (1989), § 167, p. 119-120.

³¹⁰ P. 195-6.

³¹¹ Zie ook Reinhardt (2010), p. 226-7.

³¹² Zie nu ook Penney (1999), p. 253 vlg.

³¹³ Ennius, *Ann.* 15-6 *quem ..fari donavit*: Skutsch *ad loc.*: de infinitief vormt het tweede object; hij verduidelijkt dit door te verwijzen naar Plautus, *Asin.* 44 *dono te ob istuc verbum ut expers sis metu*. Bij Vergilius frequent *dare* of *donare* + inf., met een tweetal licht verschillende betekenissen; in sommige gevallen wordt een directe band met Homerus aangenomen: bv. voor Vergilius, *Aen.* V, 247-8 *muneraque in navis ternos optare iuencos / vinaque et argenti magnum dat ferre talentum* (zie *Ilias* XXIII, 512) en V, 258-262 *huic...donat habere* (zie *Ilias* XV, 532-33). Zie verder ook nog IX, 362 *ille suo moriens dat habere nepoti*; *Aen.* X, 700-1 *armaque Lauso / donat habere umeris et vertice figere cristas* waarbij verwezen wordt naar Homerus, *Ilias* X, 270; XI, 20; en XVI, 799-800 (zie o.a. Williams *ad Aen.* V, 247-8). Zie voor voorbeelden van *donare* + inf. verder K II, 1, p. 681.

³¹⁴ Lucretius I, 703 *aliam tamen esse relinquat*: infinitiefzin ! *Aliam* is wel een aanvulling van de uitgever ! K II, 1, p. 681 citeert Lucretius I, 703 als vb. van *dare* + inf.

³¹⁵ Zie verder Maurach (1989) § 170. Let ook nog op de constructie ww. van gemoedsaandoening + part. praes.: *Aen.* V, 575 *gaudentque tuentes* (Görler, 1985, p. 27).

³¹⁶ Zie over adj. + inf. ook nog Maurach (1989) § 172 en Tränkle (1960), p. 73.

³¹⁷ Zie nu ook Mayer (1999), p. 175.

³¹⁸ Zie Mayer (1999), p. 12, verwijzend naar Coleman (1999), p. 84.

³¹⁹ Coleman (1999) heeft het p. 84 over specifieke motieven voor het gebruik van een uitgesproken graecisme in Catullus 4, 1-2; Vergilius, *Aen.* II, 377; Horatius, *Carm.* III, 27, 73 en Propertius II, 9, 7.

³²⁰ Zie over de infinitiefconstructies bij de Latijnse dichters verder K II, 1, p. 680-687; HO-SZ, p. 344 vlgg.; Lucretiused. Bailey, vol. 1, p. 101-2; Fordyce *ad Verg. Aen.* VII, 35-6 en 591; G. Kirsten, *De inf. atque acc. c. inf. ap. Hor. usu*, Diss. Leipzig, 1938. Heel wat interessante

aantekeningen over het gebruik van de inf. in Vergilius, *Aen.* in Görler (1985), p. 271-2. Zie nu ook Coleman (1999), p. 83 vlgg.

³²¹ (1960), p. 15.

³²² Zie over de vervanging van *at* door *ast* supra.

³²³ *Neve and Neque with the Imperative and Subjunctive*, in: *AJPh* 34 (1913), p. 434. Vgl. infra.

³²⁴ Zie over de syntaxis der dichters tenslotte nog: J. Brenous, *Etude sur les hellénismes dans la syntaxe latine*, Thèse, Paris, 1895.

³²⁵ Butterfield (p. 390) vindt de positie van Ross over Catullus (1969, p. 26-39) verwarrend en ongegrond.

³²⁶ Zie Kroll (1964), p. 258 vlgg. en Görler (1985), p. 275-277; en nu ook Coleman (1999), p. 67-71. Leerrijk inzake de relatie syntaxis – stilistiek Hillen (1989). HO-SZ bevat een deel *Stilistik* !

³²⁷ Zie over stijlfiguren vooral Lausberg (1960). Coleman (1999) bespreekt de personificatie, p. 71 vlg., de metonymie en de synecdoche, p. 72 vlg., en beklemtoont het groot belang van de metafoor.

³²⁸ Vgl. over deze materie ook Evenepoel (1991).

³²⁹ Zie over parataxis o.a. Hofmann (1985), vooral p. 249-268 en p. 351-2.

³³⁰ Zie wat de dichterlijke periode betreft Coleman (1999), p. 86-8; hij bespreekt Vergilius, *Aen.* I, 305-9 en Horatius, *Carm.* I, 37. Zie nu ook Calboli, *EV* III, p. 14 vlgg.

³³¹ Zie o.a. Marouzeau (1935), p. 231-2. Vgl. Kenney (2002), p. 41.

³³² Vgl. Gransden *ad Verg. Aen.* VIII, p. 46-8. Zie verder Williams *ad Aen.* V, 101-103; Norden *ad Verg. Aen.* VI, p. 378 vlgg.; Austin *ad Verg. Aen.* VI, 614-5; Fordyce *ad Aen.* VII, 7; Boemer *ad Ovid. Met.* V, 614. Janssen (1941) vergelijkt in dit verband p. 25 Lucretius II, 308 vlgg. met *Aen.* VI, 1 vlgg. Zie verder Maris, *Dido versus Aeneas (Aen. IV, 305-361). Vergilius' metriek en zinsbouw in functie van een stilistisch commentaar* (1987-8) en *De spanning tussen vers en zin in Vergilius' Aeneis* (1990-1991). Zie ook Coleman (1999), p. 86-8.

³³³ Zie over de periode bij Vergilius Görler (1985), p. 273-5; 276 vlg.

³³⁴ Maar in de *Georg.* hebben we te maken met didactiek, zodat het logisch is dat de afstand tot Lucretius er kleiner is.

³³⁵ Coleman (1999), p. 84-5: vanaf Catullus participiumconstructies i.p.v. ondergeschikte zinnen; minder in Vergilius, *Aen.* dan in Catullus 64; belangrijk in Horatius.

³³⁶ Bij de telling speelt natuurlijk de wijze waarop men een enjambement omschrijft een belangrijke rol. Vgl. Kenney (2002), p. 81, noot 278.

³³⁷ Vergelijk ook nog supra Purnelle (2005) over de relatie tussen zinsbouw en versbouw in Catullus, Vergilius en Horatius. Zie over parataxis ook nog Hofmann (1985), p. 249 vlgg. en p. 351-2 en over het vermijden van hypotaxis *ibid.* p. 257-260.

³³⁸ Namelijk p. 227. Zie verder o.a. De Neubourg, *La base métrique de la localisation des mots dans l'hexamètre latin* (1986) en een aantal andere publicaties van zijn hand. Verder o.a. ook Platnauer (1971), p. 91-108; Maurach (1989) § 126-140 en § 65b; Kollmann, *The Infinitive in Latin Hexameter Poetry* (1975) betreft de vorm, de prosodie en de plaats in het vers van de verschillende infinitieven die bij de Latijnse dichters voorkomen.

³³⁹ Men bedenke dat iemand als J. Marouzeau, die verscheidene publicaties over de woordorde in het Latijn op zijn naam heeft (zie bibliografie van De Neubourg), ervan overtuigd was dat ook in verzen de grammaticale wetten primeerden. Iemand als J. Hellegouarc'h is grosso modo akkoord met De Neubourg, maar meent toch dat de metrische wetten niet altijd en overall zwaarder wegen dan de grammaticale wetten (*REL* 65 (1987), p. 50-1).

³⁴⁰ Vgl. voor deze materie Duckworth, *Vergil and Classical Hexameter Poetry. A Study in Metrical Variety* (1969)

³⁴¹ Vgl. over monosyllaba in de hexameter Hellegouarc'h, *Le monosyllabe dans l'hexamètre latin. Essai de métrique verbale* (1964).

³⁴² Vgl. over de elisie Soubiran, *L'élision dans la poésie latine* (1966).

³⁴³ Zie voor wat de Griekse hexameter betreft E.O. Neill (1942).

³⁴⁴ Zie verder o.a. ook nog Coleman (1999), p. 85; p. 89-90 (hij bespeekt o.a. de woordorde in Horatius, *Carm.* IV, 2, 5-8, een vergelijking met een bergrivier) en Harrison *ad Verg. Aen.* X, Appendix C, p. 288-290: Word-order and sense (zie infra).

³⁴⁵ Vgl. over de terminologie Maurach 1989 § 127, p. 93. Zie Maurach over de plaatsing van voorzetsels, voegwoorden etc. § 127-129, p. 93-5.

³⁴⁶ Zie over de postpositie van voorzetsels en over disjunctie: ER-TH, § 140-2, p. 118 vlgg. en HO-SZ, p. 216-7; verder in het bijzonder M. Eich, *De praep. collocatione apud poetas Lat. inde ab Ovidio*, Diss., Bonn, 1925.

³⁴⁷ Zie over het concept 'grammaticalisatie' Fruyt, *La grammaticalisation en Latin* (1998): "Grammaticalization takes place when a lexeme with a lexical meaning becomes a purely grammatical lexeme, when a lexeme becomes a bound morpheme, when a bound morpheme becomes an even more grammaticalized morpheme, etc." (bv. het vz. *causa* vs het substantief: *causa*).

³⁴⁸ Vgl. supra Butterfield, *The Poetic Treatment of 'atque' from Catullus to Juvenal* (2008).

³⁴⁹ Zie over de ongewone plaatsing van voorzetsels en voegwoorden verder: Maurach (1989) § 127-9 (o.a. noot 75 i.v.m. *cum*, *-ne*, *et* 2^e, 3^e, 4^e, 5^e plaats). Verder ook Norden *ad Verg., Aen.* VI, p. 402-4 (=Anhang III B 3); Platnauer (1951), p. 93-6 en Ross (1969), p. 67-9 (over de postpositie van partikels in Catullus). De cijfers over Vergilius komen uit Fordyce *ad Aen.* VII, 122. Vgl. id. *ad Catull.* 23, 7: geen voorbeeld van postpositie van *et* in Catullus; verschillend van Fordyce Austin *ad Aen.* I, 333 *vastis et fluctibus* ?

³⁵⁰ Zie verder Maurach (1989) § 127 en J. Vonlaufen, *Studien über Stellung und Gebrauch des lateinischen Relativsatzes*, Freiburg, 1974.

³⁵¹ Zie hierover o.a. Kroll (1964), p. 262 en Williams (1968), p. 726-8; verder o.a. Hollis *ad Ovid. Met.* VIII, 226.

³⁵² Een ongewoon enge bepaling van hyperbaton vindt men in Platnauer (1951), p. 104. Vgl. verder Van Gorp, s.v. Zie nu ook Adams – Mayer (1999), p. 16-18; Nisbet (1999), o.a. p. 137; p. 140; p. 146 etc.

³⁵³ Maltby (1999), p. 137 (op basis van Stevens 1953).

³⁵⁴ Nisbet (1999), p. 139: dubbel hyperbaton met juxtapositie van *fragilem* en *truci* zodat "the fragility of the boat is set against the savagery of the sea".

³⁵⁵ Kenney (2002), p. 77.

³⁵⁶ Platnauer (1951), p. 108; hij gebruikt de term hyperbaton wel niet op de conventionele wijze (vgl. supra) !

³⁵⁷ Zie verder Stevens (1953); Adams – Mayer (1999), p. 16-8; Nisbet (1999) en ook nog Hoffer (2007) over het dubbele hyperbaton.

³⁵⁸ Zie over deze patronen: Norden *ad Verg. Aen.* VI, Anhang III, p. 391-398; J. Marouzeau, *L'ordre des mots dans la phrase latine*. Tome III. *Les articulations de l'énoncé*, Paris, 1949, p. 182 vlgg.; Conrad, *From Epic to Lyric: A Study in the History of Traditional Word-Order in Greek and Latin Poetry* (diss. Harvard 1965) en *Traditional Patterns of Word-Order in Latin Epic from Ennius to Vergil* (1965); Wilkinson (1966), p. 215 vlgg. Verder ook nog Patzer (1955); Jackson Knight (1958), p. 113; Ross (1969), p. 132-137; Boemer *ad Ovid., Met.* VIII, 787 en nu ook Görler (1985), p. 275-6.

³⁵⁹ Deze twee passages bracht v. Albrecht (1963) samen in n. 138, p. 135.

³⁶⁰ Men mag niet uit het oog verliezen dat v. Albrecht Ovidius' *Metamorphoses* las in de Teubnereditie van Ehwald die volgens Kenney (recensie) door de wijze waarop hij de tekst interpungeerde nodeloze problemen creëerde.

³⁶¹ Vergelijk over dit soort parentheses Hofmann (1985), § 106, p. 262-264.

³⁶² Zie o.a. Kroll (1964), p. 274-9 en addendum bij Lunelli (1980), p. 60. Zie verder L. Cholevius, *Epitheta ornantia, quibus utitur Vergilius, cum iis comparata, quibus posteriores epici Latini, maxime quidem Silius, carmina sua distinxerunt*, I, Diss. Königsberg, 1865; F. Seitz, *De fixis poetarum Latinorum epithetis*, I (Progr.), Elberfeld, 1890; I.B. Carter, *Epitheta deorum quae apud poetas Latinos leguntur*, Lipsiae, 1902 (= W.H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* VII, Supplement 2); K. Eymer, *De adpositorum apud poetas Romanos usu*, Diss. Marburg, 1905. Zie ook nog Görler (1985), p. 275 en P. Vivante, *The Epithets of Homer. A Study in Poetic Values*, New Haven – London, 1982.

³⁶³ Zie ook Cordier, *L'allitération latine. Le procédé dans l'Énéide de Virgile* (1939) en verder N.A. Greenberg, *Aspects of Alliteration: A Statistical Study*, in: *Latomus* 39 (1980), p. 585-611. Zie nu ook Coleman (1999), p. 47-8.

³⁶⁴ Zie Evenepoel, *Zakelijke en literaire onderzoeken betreffende het 'Liber Cathemerinon' van Aurelius Prudentius Clemens* (1979), p. 88-95.

³⁶⁵ Vgl. Coleman (1999), p. 88.

³⁶⁶ Zie over de apostrofe in Vergilius: Block, *The Narrator Speaks: Apostrophe in Homer and Virgil* (1982).

³⁶⁷ Zie Roberts (1989), p. 61, n. 76 en p. 142. Zie verder over de apostrofe HO-SZ, p. 836-7 en Maurach (1989) § 54-5 en daarnaast ook E. Hampel, *De apostrophae apud poetas Romanos usu*, Diss. Jena, 1908. Zie ten slotte ook nog Häfner (1895), p. 11-12; Norden *ad Verg. Aen.* VI, p. 122 en 126; Boemer *ad Ovid. Met.* II, 176; Coleman (1999), p. 88 en Georgacopoulou (2005).

³⁶⁸ Let op: het begrip wordt ook in een ruimere betekenis gebruikt, met name door Maurach (1989) § 63 en § 133-6; Hübner (1972) en Hiller (1989): "Veränderungen der syntaktischen Beziehung von Satzgliedern"! Vergelijk bv. ook Fantham *ad Lucan.* II, p. 37. Zie over hypallage verder o.a. Kroll (1964), p. 258 vlgg.; Tränkle (1960), p. 66 vlggg.; HO-SZ, p. 159-160; en Coleman (1999), p. 85 (in zijn hoofdstukje over Syntaxis!).

³⁶⁹ Het is de enige *locus* uit de antieke poëzie die ter sprake komt in een algemeen theoretisch werk als dat van Cohen (1966), namelijk p. 134-5 en p. 201. Zie over hypallage bij Vergilius verder Görler (1985), p. 277.

³⁷⁰ (2002), p. 73.

³⁷¹ Zie verder Tarrant *ad Verg. Aen.* XII, 453-4.

³⁷² Omstandige analyse van het fenomeen perifrasedoor Maurach (1989) § 66-80.

³⁷³ Vgl. voorheen reeds Meillet (1966).

³⁷⁴ Zie over het oude epos verder Skutsch *ad Enn., Ann.* 66 en Munro *ad Lucr.* I, 252.

³⁷⁵ In de Horatiuseditie van Borzsak vindt men p. 323 een overzicht van de tmesis in het werk van de dichter.

³⁷⁶ Merk op dat Propertius IV, 6, 74 *perque lavet* een onzekere lezing is. Barber leest hier *terque*. Men moet er rekening mee houden dat Platnauer de term tmesis p. 97-103 overigens niet alleen in de gewone zin van het woord gebruikt maar ook in een tweede, ongewone betekenis!

³⁷⁷ Zie over de tmesis verder Bernard, *Die Tmesis der Präposition in lateinischen Verbalkomposita* (1960) (ruimer dan de titel aangeeft).

³⁷⁸ Zie ook Maurach (1989) § 6, p. 5-6 en Coleman (1999), p. 75-8.

³⁷⁹ Zie Coleman (1999), p. 73-4.

³⁸⁰ Uitvoerig over metafoor en metonymie: Maurach (1989) § 95-121. Zie over de metafoor ook nog HO-SZ, p. 779 vlgg. en Adams – Mayer (1999), p. 14-6.

³⁸¹ Zie o.a. Cohen (1966), p. 47.

³⁸² Zie Boemer (1957), p. 1-21.

³⁸³ Zie verder Bednara (1906), p. 578 vlgg. en nu ook Coleman (1999), p. 64-7. Zie over Catullus: Ross (1969), p. 95-104. Vgl. bijkomende voorbeelden in Kenney (2002), p. 40-1. Zie

over andere aspecten van de *doctrina* die het werk van de *poeta doctus* typeert McKeown, ed. Ovidius, *Amores*, vol. 1 (1987), p. 32-62 (over ‘double allusion’ en ‘etymology’).

³⁸⁴ Zie Boemer *ad Ovid. Met.* VIII, 40 en ook Häfner (1895), p. 13.

³⁸⁵ Zie Häfner (1895), p. 12-3 en 15-7.

³⁸⁶ Vgl. o.a. Maurach (1989) § 9-10 en § 167 ZS; Coleman (1999), p. 90-3.

³⁸⁷ Vgl. Janssen (1941), *passim*; Leumann (1947), p. 125; Adams – Mayer (1999), p. 12; Penney (1999), p. 263.

³⁸⁸ Vgl. Coleman (1999), p. 59 en p. 75-6.

³⁸⁹ Vgl. Leumann, LHS, vol. 1, p. 133 en ook Häfner (1895), p. 3 en 14.

³⁹⁰ Vgl. Coleman (1999), p. 44 (14.1), die het heeft over “(the) ability to make a virtue of metrical necessity” (vgl. ook p. 57 en p. 89) en Nisbet (1999), p. 153.

³⁹¹ Zie Boemer, *ad Ovid. Met.* VI, 66.

³⁹² Verhevenheid: door sommigen (bv. Aristoteles) als een fundamenteel kenmerk van echte dichterlijke taal beschouwd, cf. Cordier (1943), p. 84. Zie over dit gezichtspunt o.a. M. Janssens, s.v. *Dichterlijke taal*, in: *Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur* (1^e ed.), vol. 2, p. 346-7.

³⁹³ Zie o.a. Görler (1999), p. 269.

³⁹⁴ Vgl. Ludwig (1979), p. 136-7 en ook Loefstedt (1956), vol. 1, p. 54, noot 1.

³⁹⁵ Wat volgt is de Nederlandstalige versie van een bijdrage die elders in het Engels wordt gepubliceerd.

³⁹⁶ Zie Lunelli (ed.), *La lingua poetica latina. Saggi di W. Kroll, H.H. Janssen, M. Leumann* (1980); Maurach, *Enchiridion poeticum. Zur lateinischen Dichtersprache* (1989); Adams – Mayer, *Aspects of the Language of Latin Poetry* (1999).

³⁹⁷ Vgl. Clackson – Horrocks, *The Blackwell History of the Latin Language* (2007), p. 223 : “there are a number of distinctive properties that may be identified as characteristic of at least the higher forms of poetic diction”.

³⁹⁸ Zie bv. EO, vol. II, ‘*plurale poetico*’, p. 938-9.

³⁹⁹ Zie Morgan, ‘*Musa pedestris*’. *Metre and Meaning in Roman Verse* (2010).

⁴⁰⁰ Zie Morgan, p. 284 en bv. ook OCD, derde ed., ‘*Elegiac poetry, Latin*’ : “Epic is constantly immanent within elegy as the term against which it defines itself.”

⁴⁰¹ Vergelijk noot 397 *supra* !

⁴⁰² Zie verder o.a. Courtney, *The ‘Greek’ Accusative* (2003-4).

⁴⁰³ *Elementi arcaici nel terzo libro dell’ Eneide Virgiliana*, in: Orpheus n.s. 1 (1980), p. 251-268.

⁴⁰⁴ Zie EV, vol. II, ‘*Eneide 6. La lingua*’, p. 264. Vgl. de cijfers van Steele, *The Endings -ere and -erunt in Dactylic Hexameter* (1911), p. 328-332: Vergilius, *Ecl.* 12 x *-ere*, 9 x *-erunt*; *Georg.* 69 x *-ere*, 13 x *-erunt*; *Aen.* 231 x *-ere*, 29 x *-erunt*. Voor Lucretius telt hij 82 x *-ere* en 68 x *-erunt*.

⁴⁰⁵ Zie Tränkle, *Die Sprachkunst des Properz und die Tradition der lateinischen Dichtersprache* (1960), p. 28 (met verwijzing naar R. Heinze, *Ovids elegische Erzählung*, Leipzig, 1919, p. 99 vlg.).

⁴⁰⁶ In : E.J. Kenney – W.V. Clausen (ed.), *The Cambridge History of Classical Literature. II. Latin Literature*, Cambridge, 1982. Onze alinea’s over Catullus zijn op een aantal plaatsen geïnspireerd door Clausen.

⁴⁰⁷ Vgl. Clackson – Horrocks, p. 223.

⁴⁰⁸ Zie over Griekse uitgangen in Catullus ed. Fordyce p. 277 *ad Catul.* 64, 2.

⁴⁰⁹ Over de precieze afbakening van de lyrische gedichten binnen de nrs. 1-60 van Catullus bestaan er overigens meningsverschillen.

⁴¹⁰ Vgl. ook p. 203.

⁴¹¹ Vgl. Karl Büchner, *Die römische Lyrik (...)*, Stuttgart, 1976, p. 25 en Fordyce *ad* 8, 1 en 68, 135 over “the poet’s reference to himself by name”. Komt de *Selbstanrede* ook ter sprake in W. Abel, *Die Anredeformen bei den römischen Elegikern*, Diss. Berlin, 1930 (*non vidi*) ?

⁴¹² Vgl. over diminutieven o.a. Axelson, p. 38 vlgg.

⁴¹³ In zijn recensie in: *Gnomon* 48 (1976), p. 559-566 nuanceert Coppel (meer bepaald p. 565) de cijfers van Ross: indien men rekening houdt met het totaal aantal verzen van de epigrammen en van de *carmina maiora* is de frequentie van diminutieven in beide onderdelen van Catullus’ oeuvre vergelijkbaar. Vergelijk Benediktson, *Vocabulary Analysis and the Generic Classification of Literature* (1977) die o.a. kritiek formuleert op de statistische methode van Ross en op een aantal van zijn conclusies.

⁴¹⁴ Waardering voor het werk van Ross maar ook reserves in rec. Minyard in : *CJ* 69 (1973), p. 88-91 en in rec. Coppel. Coppel is niet akkoord met de typering van de epigrammen als “unsophisticated” (men kan er volgens hem neoterische elementen aanwijzen) en met de miskenning van de link tussen Catullus’ epigrammen, zijn elegieën en de latere Romeinse elegie. Minyard is van oordeel dat de inhoudelijke band tussen Catullus’ epigrammen en de latere Romeinse elegie door Ross verkeerd is ingeschat.

⁴¹⁵ In zijn recensie van Ross merkt Coppel op dat men in de epigrammen *formosus* aantreft, een woord dat toch ook wel bij deze typische termen hoort. Ik wil wel opmerken dat de drie loci allemaal voorkomen in nr. 86, een kleine studie van de term *formosus*.

⁴¹⁶ Zie o.a. F. Muecke, *EO*, vol. II, p. 776-7.

⁴¹⁷ Maar zie noot 427 infra.

⁴¹⁸ Zie Axelson, p. 57-8 en Watson, *Axelson Revisited. The Selection of Vocabulary in Latin Poetry* (1985), p. 431-2.

⁴¹⁹ Wat de sappische strofen betreft, ging Catullus Horatius vooraf.

⁴²⁰ Zie J.H. Brouwers, *Horatius en Propertius over epiek en lyriek*, diss. Nijmegen, 1967; Brouwers gebruikt in de titel van zijn proefschrift lyriek in de ruime zin, d.w.z. het woord slaat er op de lyriek s.s. en op de elegie.

⁴²¹ Zie voor de cijfers over het gebruik van diminutieven Axelson, p. 40; de Horatiused. van Bo, vol. III, p. 216-9; en verder ook Ross en Watson, p. 445-7; zie over *ocellus: supra*.

⁴²² Dit voorbeeld is ontleend aan Clackson - Horrocks, p. 223-227. Zie verder o.a. Platnauer, *Latin Elegiac Verse. A Study of the Metrical Usages of Tibullus, Propertius & Ovid* (1971 = 1951), p. 109-112.

⁴²³ *Tibullus and the Language of Latin Elegy*, in: Adams – Mayer, p. 377-398.

⁴²⁴ ‘*Tibullus tersus atque elegans*’, in : J.P. Sullivan (ed.), *Critical Essays on Roman Literature, I. Elegy and Lyric*, London, 1962, p. 79; terecht instemmend geciteerd door Maltby in zijn Tibulluscommentaar uit 2002, p. 66.

⁴²⁵ Zie over de taal van Propertius Tränkle die geregeld wijst op de verschillen tussen Propertius en Tibullus.

⁴²⁶ Zie over deze problematiek nu Dickey – Chahoud (ed.), *Colloquial and Literary Latin*, (2010).

⁴²⁷ Het totaal aantal diminutieven dat Traina voor Horatius opgeeft (*EO*, vol. II, ‘diminutivi’, p. 816) klopt niet met het totaal van de cijfers die hij opgeeft voor de verschillende werken van Horatius; daarenboven zijn de cijfers van Axelson (1945) en Bo (vol. III van zijn Horatiuseditie in het *Corpus Paravianum*, p. 216-9) verschillend; Bo telt bij Horatius 73 substantieven 161 x gebruikt, 7 adjectieven 18 x gebruikt en 1 bijwoord 1 x gebruikt; voor de *Carm.* (*Carm. saec.* inbegrepen) gaat het om 34 gevallen, voor de *Sermones* om 80 gevallen.

⁴²⁸ *Lateinische Laut- und Formenlehre*, München, 1977, p. 581-2.

⁴²⁹ *EO*, vol. II, ‘Lingua e stile’, p. 758.

⁴³⁰ Tränkle (1960) staat p. 166-8 stil bij *torquier* in Propertius III, 6, 38-39; hij wijst er op dat *torquier* hier door Propertius is aangewend in verzen die gekenmerkt worden door een gedragen toon.

⁴³¹ In haar editie van Horatius' *Epoden*, 2003, p. 30-35.

⁴³² Voor wat Martialis betreft steunden we vooral op de inleiding van *Martial, Select Epigrams*, ed. by Lindsay and Patricia Watson, Cambridge, 2003, p. 21-26 en op de commentaar van M. Citroni bij het eerste boek van Martialis' epigrammen.

⁴³³ In de bundel uitgegeven door Dickey - Chahoud.

⁴³⁴ Vergelijk voor wat de verschillen tussen Horatius' satiren onderling betreft Nilsson, *Metrische Stildifferenten in den Satiren des Horaz* (1952).

⁴³⁵ Vgl. onze aantekeningen over II, 6 met R. F. Thomas, *Grist to the Mill: The Literary Uses of the Quotidian in Horace, Satire I, 5*, in: Dickey – Chahoud, p. 255-265, over I, 5 *Iter Brundisium*; zie over de metrische facetten van II, 6 Nilsson, p. 191-3.

⁴³⁶ In de bundel uitgegeven door Dickey - Chahoud.

⁴³⁷ Harrison in: Dickey – Chahoud ; vgl. Horsfall *ad loc.* : “Juno's lapses into common speech have been noted”.

⁴³⁸ In: Adams – Mayer, p. 386-7.

⁴³⁹ P. 8-10.

⁴⁴⁰ *Mètre et syntaxe dans la pratique de trois poètes latins: Catulle, Virgile et Horace* (2005).